

Centrum pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska
Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Branislav Šprocha – Pavol Tišliar

Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia

Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2016

Názov: **Transformácia plodnosti na Slovensku v 20. a na začiatku 21. storočia**

Autori:

© **RNDr. Branislav Šprocha, PhD.**

Centrum spoločenských a psychologických vied SAV

INFOSTAT – Výskumné demografické centrum

Centrum pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska,

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

© **prof. PhDr. Pavol Tišliar, PhD.**

Katedra etnológie a muzeológie

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Centrum pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska,

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Recenzenti:

Doc. PhDr. Michal Šmigol, PhD.

Ing. Boris Vaňo

1. vydanie, Bratislava 2016

Vydavateľ: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z. v spolupráci s Centrom pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska, FiF UK v Bratislave

Publikácia je výsledkom riešenia grantových úloh:

MŠ SR VEGA č. 1/0026/14 „Transformácia plodnosti žien Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia a jej prognóza do roku 2050“

APVV-0199-12 „Historický atlas obyvateľstva Slovenska (18. – 1. pol. 20. storočia)“

ISBN 978-80-89881-02-4

Obsah

Úvod	5
I. Literatúra, zdroje údajov a metodika práce	9
II. Dve demografické revolúcie a plodnosť na Slovensku	19
II.1 Plodnosť v „starom režime“ a koncept prirodzenej plodnosti	21
II.2. (Prvá) demografická revolúcia	26
II.3 Socialistický model reprodukcie a jeho podmienenosti	41
II.4 (Druhá) demografická revolúcia a zmeny v charaktere plodnosti po roku 1989	59
III. Transformácia plodnosti v transversálnom pohľade	77
III.1 Pôrodnosť a plodnosť v 20. a na začiatku 21. storočia	78
III.2 Transformácia plodnosti podľa veku a poradia	86
III.3 Časovanie plodnosti	95
III.4 Transformácia plodnosti po roku 1989 a alternatívne indikátory jej intenzity	98
IV. Transformácia plodnosti v generačnej perspektíve	107
IV.1 Vývoj konečnej plodnosti	108
IV.2 Vývoj štruktúry žien podľa počtu detí	109
IV.3 Pravdepodobnosť zväčšenia rodiny	112
IV.4 Bezdetnosť žien na Slovensku	115
IV.5 Zmeny v koncentrácii reprodukcie v generačnom pohľade	121
IV.5.1 Vývoj koncentrácie plodnosti	123
IV.6 Odkladanie a rekuperácia plodnosti v generačnom pohľade	128
V. Rodinné správanie, rodinný stav a plodnosť	143
V.1 Rodinný stav žien v reprodukčnom veku	143
V.2 Rodinné správanie žien v reprodukčnom veku	148
V.3 Rodinný stav a plodnosť	156
V.4 Kohortná analýza plodnosti podľa rodinného stavu	159
V.5 Nový fenomén – plodnosť mimo manželstva	164
VI. Rodinné domácnosti a plodnosť	173
VI.1 Vývoj počtu a štruktúry cenzových domácností	175
VI.2 Intenzita vytvárania cenzových domácností	180
VI.3 Plodnosť a deti v rodinných domácnostiach	191
VI.4 Cenzové domácnosti a ženy v reprodukčnom veku	193

VII. Vzdelanie ako diferenčný faktor plodnosti	197
VII.1 Vývoj vzdelanostnej štruktúry na Slovensku	201
VII.2. Generačná plodnosť a vzdelanie žien	207
VIII. Národnosť, náboženstvo a plodnosť	217
VIII.1 Plodnosť žien slovenskej a maďarskej národnosti	217
VIII.1.1 Plodnosť vydatých žien podľa sčítaní 1930 a 1961	217
VIII.1.2 Plodnosť žien vo výsledkoch sčítaní 1980 – 2011.....	220
VIII.1.3 Kohortná plodnosť mladších žien	225
VIII.2 Rusíni a ich plodnosť v sčítaní ľudu 1930	228
VIII.3 Židia a ich plodnosť v sčítaní ľudu 1930	233
VIII.4 Osoby českej a inej národnosti a ich plodnosť v sčítaní ľudu 1930	242
VIII.5 Transformácia plodnosti žien rómskej národnosti	246
VIII.6 Plodnosť a náboženské vyznanie	259
VIII.6.1 Vývoj náboženskej štruktúry Slovenska a niektoré charakteristiky náboženských skupín	261
VIII.6.2 Plodnosť podľa náboženského vyznania	265
IX. Regionálne rozdiely v transformácii plodnosti	275
X. Plodnosť v meste a na vidieku	289
X.1 Vývoj urbanizácie Slovenska	291
X.2 Plodnosť žien v mestách a na vidieku v prierezovom pohľade	293
X.3 Kohortná analýza plodnosti v meste a na vidieku	297
XI. Ekonomická aktivita žien a plodnosť	303
XI.1 Vývoj ekonomickej aktivity žien na Slovensku	305
XII. Predpoklady budúceho vývoja a prognóza plodnosti	319
XII.1. Prognóza plodnosti v prierezovom pohľade	320
XII.2 Prognóza plodnosti v kohortnom pohľade	324
XII.3 Projekčné scenáre vývoja počtu narodených detí (hrozí Slovensku pasca nízkej plodnosti?)	328
XII.3.1 Budúci vývoj počtu narodených detí	334
Záver	337
Zoznam tabuliek, grafov a kartogramov	341
Zoznam prameňov a literatúry	351

Úvod

Plodnosť predstavuje jeden zo základných demografických procesov, ktoré sa priamo podieľajú na prirodzenej reprodukcii a primárne zasahujú do populačného vývoja. Aj keď ide o pomerne často pertraktovanú tému na Slovensku najmä v spojitosti s poslednými dvomi desaťročiami, nie je možné povedať, že vieme uspokojivo odpovedať na všetky otázky spojené s vývojom, zmenami v intenzite, charaktere a časovaní. Predovšetkým obdobie prvej polovice 20. storočia zostáva dlhodobo menej známym. Na prvý pohľad sa môže zdať, že problematika vývoja plodnosti po druhej svetovej vojne a v poslednom štvrtstoročí je už rozpracovaná komplexne a je veľmi ťažké nájsť niektoré biele miesta v našom poznaní, pri konfrontácii so zahraničným výskumom a poznaním zistujeme, že viaceré otázky ešte v slovenskej vedeckej obci nerezonovali, alebo bola im venovaná len malá pozornosť. Navyše je potrebné tiež povedať, že väčšina prác tohto typu sa zameriava len na určitý časový úsek a neumožňuje tak čitateľovi si uvedomiť a pochopiť širší aspekt vývojových zmien, ako aj ich jedinečnosť. Práve 20. storočie spolu s presahom do 21. storočia predstavujú v histórii reprodukčného správania populácie Slovenska unikátne obdobie, v ktorom došlo k viacerým historicky jedinečným zmenám v procese plodnosti. Tie za pomerne krátky čas diametrálne pretransformovali tvár reprodukcie, ktorá sa dovtedy zdala byť nemenná a formovala sa dlhé storočia pred tým, ako došlo k nástupu tejto unikátnej kvalitatívno-quantitatívnej transformácie. Jej ukončenie po druhej svetovej vojne úplne zmenilo charakter plodnosti. K upevneniu nového modelu reprodukcie prispeli aj špecifické podmienky, ktoré sa vytvorili v období minulého politického režimu, čo napokon viedlo k vzniku síce stabilne vyzerajúceho, ale vo svojej podstate krehkého socialistického modelu reprodukcie. Práve jeho úzke previazanie na špecifické spoločenské a politické determinanty vtedajšej doby s najväčšou pravdepodobnosťou zabrzdlili ďalšiu historicky jedinečnú transformáciu reprodukčného správania, ku ktorej v bývalom západnom bloku začalo dochádzať postupne už od druhej polovice 60. rokov. Na Slovensku a v ďalších krajinách bývalého východného bloku k ich presadeniu došlo až po rozpade socialistického bloku. Súčasne je potrebné tiež podotknúť, že kľúčovú úlohu v tomto procese zohrávali aj štrukturálne faktory

previazané na transformáciu ekonomiky a hospodárstva, pričom mnohé z nich v porovnaní s predchádzajúcim režimom boli vnímané nepriaznivo. Vplyv hodnotových a normatívnych zmien previazaných so štrukturálnymi faktormi a diskontinuitou životných a spoločenských podmienok tak vytvorili priestor na rýchle presadenie sa transformácie reprodukčného správania, ktorá je vo svojej podobe na Slovensku historicky jedinečná. Ide teda o zmeny, s ktorými nemá slovenská spoločnosť žiadne skúsenosti. Nikdy sa ženám na Slovensku nerodilo v priemere tak málo detí a nikdy sa matkami nestávali tak neskoro, ako sme tomu svedkami v súčasnosti. Okrem toho je tiež potrebné pripomenúť, že tieto posuny majú a budú mať ďalekosiahle dopady na fungovanie celej slovenskej spoločnosti. Vo všeobecnosti sa dá povedať, že ide o nesmierne aktuálnu a pre populáciu Slovenska nesporne aj veľmi významnú tému. Dôležité je si tiež uvedomiť, že naša pozornosť nemôže byť nasmerovaná len na súčasné alebo nedávne zmeny, ale bez poznania hlbšieho historického kontextu je veľmi ťažké pochopiť jedinečnosť a komplexnosť týchto transformačných posunov.

Práve to nám umožňuje si vytvoriť potrebnú informačnú základňu pre konštrukciu vývojových scenárov do budúcnosti. Tie sú obzvlášť dôležité, pretože bez toho, aby sme aspoň čiastočne vedeli o tom, aké možné smerovanie môže mať budúci vývoj, nie sme schopní sa naň v dostatočnej miere pripraviť, prípadne ho dokonca ešte ovplyvniť v želanom smere a budeme odkázaní len na pasívne sa prispôsobenie novým podmienkam so všetkými ich (často najmä negatívnymi) dopadmi.

Cieľom monografie je vytvoriť komplexnejší pohľad na proces transformácie, resp. niekoľkých na seba nadväzujúcich transformácií plodnosti na Slovensku prebiehajúcich v 20. a na začiatku 21. storočia. Nesporne ide o veľmi ambiciózne a náročné cieľ a autori si uvedomujú, že jeho plné obsiahnutie po všetkých stránkach ani nemôže byť reálne zvládnutelné na tak malom priestore, aký ponúka predložená monografia. Preto hneď na úvod čitateľa upozorňujeme, že publikácia predstavuje jeden zo základných krokov na ceste ku komplexnému poznaniu zmien, ktorými reprodukčné správanie na Slovensku prešlo a prechádza za posledných viac ako sto rokov. Veríme, že predložené výsledky pomôžu ďalším záujemcom o túto problematiku získať nielen základné, ale aj niektoré hlbšie poznatky o transformácii plodnosti a vytvoria tak dobré a vhodné základy pre ďalší výskum.

Publikáciu sme rozdelili do 12 hlavných na seba nadväzujúcich kapitol. Po úvode sa zameriavame na zhodnotenie použitých prameňov, literatúry, zdrojov údajov a upozorňujeme na niektoré aplikované prístupy a metódy ich spracovania.

V ďalšej časti sa snažíme v hrubých rysoch teoreticky ukotviť zmeny, ku ktorým počas 20. a na začiatku 21. storočia došlo a dochádza. Ide predovšetkým

o proces demografickej revolúcie (tranzície), vznik socialistického (niekde tiež východoeurópskeho) modelu reprodukčného správania a transformáciu reprodukčného správania po roku 1989, ktorá je často rámcovaná aj ako druhý demografický prechod. Snažíme sa tiež poukázať na niektoré kľúčové faktory, ktoré umožnili nástup a šírenie uvedených zmien.

Nasledujúce dve kapitoly svoju pozornosť špeciálne venujú už samotnému vývoju procesu plodnosti na Slovensku v dlhom časovom horizonte. Vzhľadom na použité metodické postupy ide o transversálnu (prierezovú) analýzu zmien reprodukčného správania so zameraním na obdobie rokov 1900-2015. Analyzované sú nielen posuny v intenzite procesu, ale aj v jeho charaktere a časovaní, a to v kontexte vyššie spomínaných teoretických konceptov demografickej revolúcie, socialistického modelu reprodukcie a druhého demografického prechodu. Získané informácie sú ďalej prehľbované a dopĺňané prostredníctvom generačného prístupu. Hodnotíme vývoj konečnej plodnosti, štruktúry žien podľa počtu narodených detí, vývoj pravdepodobností prechodu, zmeny v charaktere generačných mier plodnosti a jej časovania, a to všetko v dlhej kontinuálnej sérii populačných ročníkov. Umožnilo to unikátne prepojenie všetkých dostupných výsledkov sčítaní ľudu, v ktorých bola ženám položená otázka o počte (živo-) narodených detí. Špeciálna pozornosť je tiež venovaná fenoménu bezdetnosti, problematike koncentrácie plodnosti a tiež aktuálnemu procesu odkladania a rekuperácie reprodukčných zámerov v kohortnom pohľade.

Keďže k transformácii plodnosti nikdy nedochádza naraz v celej populácii, ale existovali a existujú vždy určité subpopulácie, skupiny, oblasti, v ktorých sa nový reprodukčný model začal uplatňovať skôr, pokúsili sme sa v ďalších kapitolách pozrieť na diferenčné rozdiely v realizovanej plodnosti a jej charakteru. Vychádzame pritom z dostupných údajov a predovšetkým zo známych súvislostí medzi plodnosťou a vybranými populačnými štruktúrami. Tento diferenčný prístup sme aplikovali na vybrané etnické a národnostné skupiny, resp. ženy vybraných národností a etník (slovenská, maďarská, rusínska, židovská a rómska). Rovnako sme pracovali aj s náboženským vyznaním a ekonomickou aktivitou (kapitola XI.). Z pohľadu plodnosti na Slovensku dlho platilo, že realizácia reprodukčných zámerov bola prioritne orientovaná do manželstva, a preto rodinný stav žien zohrával jednu z rozhodujúcich úloh v procese demografickej reprodukcie. Uvedený vzťah a jeho prípadné zmeny sme sa snažili identifikovať v kapitolách V. a VI. Nemenej dôležitým diferenčným znakom je aj najvyššie dosiahnuté vzdelanie. Platí to aj pre populáciu Slovenska. Navyše, keď si uvedomíme, akými dynamickými zmenami prechádza zloženie obyvateľstva podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania v posledných dvoch desaťročiach, bolo potrebné do nášho výskumu tiež zahrnúť otázky vplyvu

vzdelania na realizovanú plodnosť a jeho prípadné zmeny v čase a medzi generáciami.

Jedným z dôležitých znakov procesu plodnosti a jej transformácie je pretrvávajúce značných priestorových rozdielov. Na základe dostupných údajov zo sčítaní ľudu sme sa preto snažili analyzovať a identifikovať regionálne disparity, diferencie medzi mestom a vidiekom v realizovanej plodnosti, poukázať na ich vnútorné podmienenosti najmä vzhľadom na štruktúru žien podľa parity, ako aj sledovať ich vývoj v čase.

Záverečná časť monografie sa venuje možným výhľadovým scenárom procesu plodnosti v strednodobom horizonte a ich možným dopadom na slovenskú spoločnosť. V nadväznosti na očakávaný vývoj reprodukčného potenciálu Slovenska sú následne formované aj vývojové scenáre počtu narodených detí ako základného faktora budúcich populačných ročníkov ovplyvňujúcich v podstate všetky kľúčové oblasti verejného života.

Veríme, že publikácia a v nej prezentované výsledky zaujmú nielen demografov, sociológov, historikov a etnológov, ktorí k riešenej otázke majú asi najbližšie, ale budú slúžiť aj širšej vedeckej či laickej obci. Vzhľadom na snahu o praktickú aplikáciu získaných výsledkov do konštrukcie projekčných scenárov veríme, že predložené informácie by mohli byť pomocným nástrojom aj pre formuláciu konkrétnych verejných politík v rôznych oblastiach slovenskej spoločnosti.

Na tomto mieste by sme chceli vysloviť veľké poďakovanie recenzentom rukopisu monografie doc. PhDr. Michalovi Šmigel'ovi, Ph.D. a Ing. Borisovi Vaňovi za ich kritické pripomienky, návrhy, cenné rady, ktoré výraznou mierou prispeli ku skvalitneniu výsledného textu. Rovnako sme tiež vďační Mgr. Slavomírovi Čépl'ovi za odborný preklad resumé.

Naša vďačnosť patrí tiež Vedeckej grantovej agentúre Ministerstva školstva, vedy, výskumu a športu Slovenskej republiky a Slovenskej akadémii vied, ako aj Agentúre na podporu výskumu a vývoja za ich podporu pri realizácii prác na projektoch, ktorých výstupom je aj predložená monografia.

Bratislava 7. 12. 2016

autori

I. Literatúra, zdroje údajov a metodika práce

Problemátike transformácie plodnosti na Slovensku je venovaná pomerne značná pozornosť už dlhšiu dobu, a to aj napriek tomu, že slovenská populácia sa v európskom priestore takmer celé 20. storočie vyznačovala jej výrazne nadpriemernou úrovňou. Jedným z prvých autorov, ktorý sa systematickejšie začal venovať poklesu počtu narodených detí a vôbec otázkam populačného vývoja a demografickej reprodukcie, bol popredný slovenský lekár a pediater Alojz J. Chura. Išlo predovšetkým o jehotrojzväzkové dielo *Slovensko bez dorastu?*¹, ktoré, ako vyplýva už z názvu, venovalo svoju pozornosť najmä klesajúcej pôrodnosti a plodnosti v medzivojnovom období a podrobne sa snažilo rozoberať aj jeho príčiny. Ďalším priekopníkom slovenskej demografie a vedeckým pracovníkom zaoberajúcim sa otázkami zmien reprodukčného správania na Slovensku patrí Ján Svetoň.² Nemenej dôležitými boli aj viaceré články rôznych autorov, ktoré boli postupne v povojnovom období publikované najmä v časopise *Demografie*.³ Na začiatku 80. rokov vznikla aj špecializovaná a ojedinelá štúdia venujúca sa problemátike kohortnej plodnosti. Autormi boli Ivan Lesný a Miroslava Mašková.⁴

Rozvoj demografického poznania a analytického výskumu v oblasti reprodukčného správania, populačného vývoja a populačných prognóz sa už 15 rokov viaže predovšetkým s Výskumným demografickým centrom pri Inštitúte informatiky a štatistiky (ďalej VDC). Nie je preto náhoda, že práve po roku 2000 sa objem publikovaných prác z oblasti transformácie plodnosti značne

¹ CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu?* I. diel. Bratislava : Roľnícka osвета, 1936; CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu?* II. diel, časť 1. Bratislava : Roľnícka osвета, 1938; CHURA, J. Alojz – KIZLINK, Karol. *Slovensko bez dorastu?* II. diel, časť 2. Bratislava : Roľnícka osвета, 1939.

² SVETONĚ, Ján. *Obyvateľstvo Slovenska za kapitalizmu*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1958; SVETONĚ, Ján – VÁVRA, Zdeněk. *Reprodukcia obyvateľstva v Československu po druhej svetovej vojne*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV, 1965.

³ Ide predovšetkým o JUREČEK, Zdeněk. Ukazatele plodnosti žien z výsledkov sčítaní ľudu. In: *Demografie*, 8, 1966, s. 1-16; KUČERA, Milan. Rozdiely v úrovni plodnosti obyvateľstva ČSSR. In: *Demografie* 5, 1963, s. 97-108; KUČERA, Milan. Reprodukcie obyvateľstva v letech 1961-1980 podľa výsledkov sčítaní. In: *Demografie* 26, 1984, s. 19-32; SRB, Vladimír – KUČERA, Milan. Plodnosť obyvateľstva ČSSR v letech 1950-1960. In: *Demografie* 4, 1962, s. 224-239.

⁴ LESNÝ, Ivan – MAŠKOVÁ, Miroslava. *Kohortní analýza poválečného vývoje plodnosti v ČSR a SSR*. Praha : Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, 1983.

rozrástol. Rozhodne k tomu prispeli aj dramatické a historicky jedinečné zmeny, ktorými práve reprodukcia na Slovensku bola vystavená. Z tých najdôležitejších je predovšetkým potrebné spomenúť syntetické dielo mapujúce populačný vývoj v medzivojnovom období od Vladimíra Srba.⁵ Špeciálne procesu pôrodnosti a plodnosti v týchto rokoch sa venovala aj jedna z našich prvých spoločných monografií.⁶ Ďalšou dôležitou prácou je kolektívna monografia autorov VDC analyzujúca populačný vývoj na Slovensku v rokoch 1945-2000.⁷ Do tejto kategórie je možné zaradiť aj edičný rad Populačných vývojov, ktoré VDC vydáva kontinuálne približne každé dva až tri roky.⁸ Veľmi dôležitou pre náš cieľ je aj špeciálna monografia Michaely Potančokovej⁹ zaoberajúca sa generačným vývojom a zmenami plodnosti na Slovensku v období rokov 1950-2007, metodický manuál obohatený o analytický text získaných výsledkov z tabuliek plodnosti¹⁰, ako aj kolektívna štúdia¹¹ zameriavajúca sa práve na problematiku zmien reprodukčného správania na Slovensku v poslednom štvrtstoročí v komparácii s predchádzajúcim modelom reprodukčného správania využívaným ženami počas reálneho socializmu.

Problematike transformácie plodnosti na Slovensku sa bližšie venovali vo viacerých svojich štúdiách a príspevkoch aj autori tejto monografie. Ide jednak o bližší pohľad na medzivojnové obdobie,¹² obdobie existencie Slovenskej

republiky 1939-1945¹³ alebo celkovo zmeny v procese plodnosti v rámci demografickej revolúcie¹⁴, po druhej svetovej vojne resp. po roku 1989 počas presadzovania sa druhého demografického prechodu.¹⁵

Zaujímavé výsledky priniesli aj práce hodnotiace proces plodnosti prostredníctvom výsledkov sčítaní ľudu.¹⁶ Cenné sú najmä diferenčné pohľady na realizovanú plodnosť v spojitosti s niektorými populačnými štruktúrami (náboženstvo, národnosť, rodinný stav, vzdelanie a pod.).

Problematike transformácie plodnosti odkladaním v kohortnej perspektíve sa na Slovensku venovala zatiaľ len malá pozornosť. V podstate nám známymi prácami sú štúdia Michaely Potančokovej¹⁷ a séria článkov jedného z autorov tejto monografie.¹⁸

Nemenej dôležitou v spojitosti s cieľmi monografie je aj otázka konštrukcie projekčných scenárov a prognózovania procesu plodnosti populácie Slovenska. Je treba povedať, že plodnosť predstavuje jeden z hlavných komponentov

¹³ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska v rokoch 1938 – 1945*. Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z., 2016; ŠPROCHA, Branislav. Populačný vývoj Slovenska v rokoch 1938 – 1945. In: Tišliar, P. (ed.) *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2013;

¹⁴ TIŠLIAR, Pavol. Transformácia plodnosti na Slovensku v 19. a 20. storočí. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 2015, 25, 2, s. 3-13.

¹⁵ ŠÍDLO, Luděk – ŠPROCHA, Branislav. Transformace plodnosti Česka a Slovenska v 20. a na začátku 21. století v generační perspektivě. In: Tišliar, P. – Šprochová, T. – Vargová, L. (eds.) *Populačné štúdie Slovenska 7*, Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo o.z., 2015, s. 121-136; ŠPROCHA, Branislav. Zmeny v reprodukčnom správaní obyvateľstva Slovenska po roku 1989 (charakteristika demografického vývoja Slovenska). In: M. Londák – S. Michálek a kol. *20 rokov samostatnej Slovenskej republiky. Jedinečnosť a diskontinuita historického vývoja*. Bratislava: VEDA, 2013, s. 611-631; ŠPROCHA, Branislav. Odkladanie pôrodov do vyššieho veku a nízka plodnosť v krajinách východnej skupiny. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 2016, 26, 2, s. 31-46;

¹⁶ ŠÍDLO, Luděk – ŠPROCHA, Branislav – KURKIN, Roman. Kohortní plodnost Česka a Slovenska ve výsledcích sčítání lidu 1991-2011. In: Klobučník, M. – Szabo, M. – Bleha, B. (eds.) *Transformácia slovenskej spoločnosti vo svetle výsledkov posledných troch populačných censov*. Bratislava: ŠÚ SR, 2015, s. 161-168; ŠPROCHA, Branislav. Plodnosť žien Slovenska podľa výsledkov sčítania 2011. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 2016, 26, 4, s. 35-53. ŠPROCHA, Branislav – ŠPROCHOVÁ, Terézia. Plodnosť žien na Slovensku podľa výsledkov sčítania ľudu 1930. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 2015, 25, 4, s. 49-67; VAŇO, Boris. Ženy podľa počtu narodených detí v kontexte opatrení na zvyšovanie pôrodnosti. In: Klobučník, M. – Szabo, M. – Bleha, B. (eds.) *Transformácia slovenskej spoločnosti vo svetle výsledkov posledných troch populačných censov*. Bratislava: ŠÚ SR, 2015, s. 161-168.

¹⁷ POTANČOKOVÁ, Michaela. Zmena reprodukčného správania populácie Slovenska po roku 1989: trendy, príčiny a dôsledky. In: Piscová, M. (ed.) *Desaťročia premien slovenskej spoločnosti*. Bratislava: VEDA, SAV, 2011, s. 142-159.

¹⁸ ŠPROCHA, Branislav. Odkladanie a rekuperácia plodnosti v kohortnej perspektíve v Českej republike a na Slovensku. In: *Demografie*, 2014, 3, s. 219-233; ŠPROCHA, Branislav. Transformácia generačnej plodnosti na Slovensku. Odkladanie a rekuperácia pôrodov v generačnej perspektíve. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 2015, 25, 2, s. 14-32.

⁵ SRB, Vladimír. *Populácia Slovenska 1918-1938*. Bratislava: INFOSTAT, 2002.

⁶ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Plodnosť a celková reprodukcia obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919-1937*. Bratislava: STIMUL, 2008.

⁷ VAŇO, Boris (ed.). *Populačný vývoj na Slovensku v rokoch 1945-2000*. Bratislava: INFOSTAT, 2001.

⁸ VAŇO, Boris (ed.). *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2004*. Bratislava: INFOSTAT, 2005; VAŇO, Boris (ed.). *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2006*. Bratislava: INFOSTAT, 2007; VAŇO, Boris (ed.). *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2008*. Bratislava: INFOSTAT, 2009; VAŇO, Boris (ed.). *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2011*. Bratislava: INFOSTAT, 2012; ŠPROCHA, Branislav – VAŇO, Boris. *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2014*. Bratislava: INFOSTAT, 2015.

⁹ POTANČOKOVÁ, Michaela. *Plodnosť žien na Slovensku v období rokov 1950-2007 v generačnom pohľade*. Bratislava: INFOSTAT, 2008.

¹⁰ POTANČOKOVÁ, Michaela. *Prierezové tabuľky plodnosti pre Slovenskú republiku*. Bratislava: INFOSTAT, 2010.

¹¹ POTANČOKOVÁ, Michaela – VAŇO, Boris – PILINSKÁ, Viera – JURČOVÁ, Danuša. *Slovakia: Fertility between tradition and modernity*. In: Frejka, T. – Hoem, I. – Sobotka, T. – Toulemon, L. (eds.). *Childbearing trends and policies in Europe*. Demographic research 19, Special collection 7, s. 973-1018.

¹² ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Plodnosť žien na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Demografie*, 2010, 2, s. 103-119; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Charakter plodnosti na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Historická demografie*, 2014, 38, 1, s. 57-76;

populačných prognóz a aj preto je táto problematika pomerne dobre rozpracovaná. Z posledných rokov musíme spomenúť predovšetkým práce kolektívu autorov Branislav Bleha a Boris Vaňo a niektoré ďalšie na národnej i regionálnej úrovni.¹⁹

Vstupné zdroje údajov, z ktorých následne boli konštruované jednotlivé analytické indikátory, je možné rozdeliť do dvoch hlavných skupín podľa použitého prístupu. Transverzálny pohľad na transformáciu plodnosti Slovenska v 20. a na začiatku 21. storočia sa opiera predovšetkým o publikované informácie o narodených deťoch z pramenných diel rokov 1900-1991. Od roku 1992 sme disponovali digitálnou databázou záznamov o narodených poskytnutou Štatistickým úradom Slovenskej republiky (ďalej ŠÚ SR). Vzhľadom na určitú rôznorodosť použitého materiálu je potrebné doplniť ešte niekoľko ďalších podrobností. Obdobie rokov 1900-1918 pokrývali uhorské pohyby obyvateľstva (*Népmozgalma*) publikované v edícii *Magyar Statisztikai Közlemények*²⁰. Potrebné údaje však boli vydané len na župnej úrovni, čo do určitej miery skomplikovalo situáciu. Vzhľadom na cezhraničné presahy sme sa rozhodli, že okrem žúp ležiacich celou svojou plochou na Slovensku, boli do analýz zahrnuté aj tie celky, ktoré najväčšou časťou plochy zasahovali na územie dnešného Slovenska. Znamená to, že uvedené údaje nie úplne presne reprezentujú celú slovenskú populáciu. Domnievame sa však, že takto zostavený výber dokáže byť dostatočne reprezentatívny a získané výsledky sa v čo najväčšej možnej miere približujú realite. Na druhej strane sa dá tiež povedať, že alternatívnych možností nebolo veľa a zvolený spôsob prípravy

¹⁹ VAŇO, Boris (ed.). *Prognóza vývoja obyvateľstva SR do roku 2050*. Bratislava: INFOSTAT, 2002; BLEHA, Branislav – VAŇO, Boris. *Prognóza vývoja obyvateľstva SR do roku 2025* (aktualizácia). Bratislava: INFOSTAT, 2007; VAŇO, Boris – BLEHA, Branislav. *Prognóza vývoja obyvateľstva v okresoch SR do roku 2025*. Bratislava: INFOSTAT, 2008; BLEHA, Branislav – VAŇO, Boris. *Demografická budúcnosť okresov Slovenska. Približovanie či divergencia*. Bratislava: INFOSTAT, 2008; BLEHA, Branislav – ŠPROCHA, Branislav – VAŇO, Boris. *Prognóza populačného vývoja Slovenskej republiky do roku 2060*. Bratislava: INFOSTAT, 2013; ŠPROCHA, Branislav – VAŇO, Boris – BLEHA, Branislav. *Prognóza vývoja obyvateľstva v okresoch Slovenskej republiky do roku 2035*. Bratislava: FABER, 2013; VAŇO, Boris. Hodnotenie faktora plodnosti v populačných prognózach Slovenska. In: *Prognostické práce*, 2015, 7, 2, s. 157-179.

²⁰ Népmozgalma 1900, 1901 és 1902 évi. In: *Magyar Statisztikai Közlemények*. A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1905; Népmozgalma 1903, 1904 és 1905 évi. In: *Magyar Statisztikai Közlemények*. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest: A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1907; Népmozgalma 1906, 1907 és 1908 évi. In: *Magyar Statisztikai Közlemények*. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest: A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1910; Népmozgalma 1909, 1910, 1911 és 1912 évi. In: *Magyar Statisztikai Közlemények*. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest: A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1916; Népmozgalma 1913-1918 évi. In: *Magyar Statisztikai Közlemények*. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest: A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1924.

vstupov sa nám zdal asi najvierohodnejší. V konečnom dôsledku takýto prístup nie je ničím novým a používa sa pomerne bežne aj v iných oblastiach.

Medzivojnové obdobie rokov 1919-1937 pokrývajú údaje publikované v *Pohyboch obyvateľstva* ako súčasť edície Československá statistika²¹. Okrem nich sme využili aj niektoré ďalšie štatistické pramene, ako ročenky, príručky, prehľady, správy, štatistické lexikóny a pod.²²

Asi najviac problematickým z pohľadu dostupnosti a úplnosti štatistických údajov sú roky 1938-1944. Štátny štatistický úrad v Bratislave síce publikoval za územie Slovenského štátu v edícii Štatistické zprávy²³ niektoré základné výsledky o prirodzenom pohybe obyvateľstva, ako aj určité podrobnejšie triedenia sobášov, narodených a zomretých, no väčšina zo zbieraných údajov napokon zostala len v rukopisnej podobe a v plnom rozsahu sa nezachovala.²⁴ Dodatočná rekonštrukcia demografických udalostí bola značne problematická a v prevažnej miere sa odvíjala až v povojnovom období. V rokoch 1945-1946 sa na matričných úradoch, ktoré boli počas vojnových udalostí opustené, alebo ktorých chod bol narušený, vykonávali dodatočne zápisy. Rovnako sa získavali

²¹ Pohyb obyvateľstva v Československé republice v letech 1919-1920. In: Československá statistika sv. 53, řada XIV., sešit 1 (ďalej ČSS sv. 53). Praha: Státní úřad statistický (ďalej SÚS), 1929; Pohyb obyvateľstva v Československé republice v letech 1921-1922. In: Československá statistika sv. 59, řada XIV., sešit 2 (ďalej ČSS sv. 59). Praha: SÚS, 1929; Pohyb obyvateľstva v Československé republice v letech 1923-1924. In: Československá statistika sv. 63, řada XIV., sešit 3 (ďalej ČSS sv. 63). Praha: SÚS, 1930; Pohyb obyvateľstva v Československé republice v letech 1925-1927. In: Československá statistika sv. 77, řada XIV., sešit 4 (ďalej ČSS sv. 77). Praha: SÚS, 1932; Pohyb obyvateľstva v Československé republice v letech 1928-1930. In: Československá statistika sv. 121, řada XIV., sešit 5 (ďalej ČSS sv. 121). Praha: SÚS, 1936; Pohyb obyvateľstva v Československé republice v letech 1931-1933. In: Československá statistika sv. 145, řada XIV., sešit 6 (ďalej ČSS sv. 145). Praha: SÚS, 1938; Pohyb obyvateľstva v bývalém Československu v letech 1934-1937. In: Československá statistika sv. 163, řada XIV., sešit 7 (ďalej ČSS sv. 163). Praha: SÚS, 1941.

²² *Statistická příručka republiky Československé I.* (ďalej SPRČS I.). Praha: SÚS, 1920; *Statistická příručka republiky Československé II.* (ďalej SPRČS II.). Praha: SÚS, 1925; *Statistická příručka republiky Československé III.* (ďalej SPRČS III.). Praha: SÚS, 1928; *Statistická příručka republiky Československé IV.* (ďalej SPRČS IV.). Praha: SÚS, 1932; *Statistická ročenka ČSR 1934* (ďalej SRRČS 1934). Praha: SÚS, 1934; *Statistická příručka Slovenska 1947*. Bratislava: Štátny plánovací a štatistický úrad, 1947. *Demografická příručka*. Praha: Svoboda, 1967; *demografická příručka*. Praha: FSÚ, 1982; *Demografická příručka*. Praha: ČSÚ, 1996.

²³ *Štatistické zprávy* r. 2, 6/1941, Bratislava: Štátny štatistický úrad; *Štatistické zprávy* r. 3, 1/1942, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 2-9; *Štatistické zprávy*, r. 3, 2-3/1942, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 22-32; *Štatistické zprávy*, r. 3, 4/1942, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 58-72; *Štatistické zprávy*, r. 3, 7/1942, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 102-103; *Štatistické zprávy* r. 3, 10/1942, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 142-154; *Štatistické zprávy*, r. 3, 11-12/1942, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 158-180; *Štatistické zprávy*, r. 4, 3/1943, Bratislava: Štátny štatistický úrad, s. 26-37.

²⁴ *Pohyb obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1945-1948*. Bratislava: Slovenský štatistický úrad, 1959.

údaje z matrik obcí, ktoré boli odstúpené Maďarsku po Viedenskej arbitráži za časť roku 1945 a predovšetkým za roky 1939-1944. Cieľom bolo rekonštruovať základné údaje o prirodzenom pohybe obyvateľstva celého Slovenska²⁵, ktoré napokon aj boli publikované v pramennom diele²⁶ spolu s podrobným triedením údajov z roku 1945.

Asi najlepšie zmapované a dátovo pokryté je obdobie po druhej svetovej vojne. Z kontinuálne vydávaných pohybov obyvateľstva sme okrem spojeného pramenného diela z rokov 1945-1948 využili sériu rokov 1949-1991.²⁷ Od roku 1992 (vrátane) už pracujeme s digitálnou databázou záznamov ŠÚ SR o narodených deťoch. Posledným rokom, ktorý sme v čase prípravy tejto publikácie mali k dispozícii, bol rok 2015. Z prierezového hľadiska tak viaceré analytické indikátory pokrývajú celé obdobie 20. storočia a prvých 15 rokov 21. storočia. V súvislosti s poslednými rokmi je ešte potrebné doplniť jednu metodickú poznámku. Od roku 2012 (vrátane) pristúpil ŠÚ SR k zmene vykazovania narodených detí v zahraničí ženám s trvalým pobytom na Slovensku. Tie už nie sú započítavané medzi narodených, ale medzi prisťahovaných (ak dôjde k tzv. prvému prihláseniu). Keďže už niekoľko rokov ide o viac ako 5 tis. osôb (viac ako 10 % z celkového počtu narodených), uvedená zmena metodiky sa pomerne výrazným spôsobom podpísala pod diskontinuitu časových radov základných i sofistikovanejších indikátorov intenzity a časovania plodnosti. Našou snahou je však mať po metodickej stránke pokiaľ možno čo najpodobnejšie zdroje údajov, preto sme aj po roku 2011 deti narodené v zahraničí matkám s trvalým pobytom zaraďovali do skupiny narodených.

Zloženie obyvateľstva podľa veku a pohlavia k 1.7. pre obdobie rokov 1920-1937 a 1945-1979, ako aj koncové stavy (31.12.) pre rok 1937 a 1945 sme získali z publikácie ČSÚ Věkové složení obyvatelstva v letech 1920-1937 a 1945-1979.²⁸ V období rokov 1900-1918 a 1938-1944 sa však bilancie vekovej štruktúry nerobili, preto sme ich museli odhadnúť na základe intercenzálnej bilancie medzi sčítaniami ľudu 1900²⁹ a 1910³⁰ a koncových stavov medzi rokmi

²⁵ Tamže.

²⁶ Tamže, s. 12-13.

²⁷ Ide o každoročne vydávané pohyby obyvateľstva. Ich zoznam nájdete na konci publikácie.

²⁸ ČSÚ. Věkové složení obyvatelstva v letech 1920-1937 a 1945-1979 (ČSSR, ČSR, SSR). Praha, 1981, s. 4-41 a 112-115.

²⁹ A magyar szent korona országainak 1900. évi népszámlálása. Harmadik rész. A népesség részletes leírása. In: *Magyar statisztikai közlemények*, Új sorozat 5. Kötet. Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal, 1907, s. 152-175.

³⁰ A magyar szent korona országainak 1910. évi népszámlálása. Ötödik rész. Részletes Demografia. In: *Magyar statisztikai közlemények*, Új sorozat 61. Kötet. Budapest : Az Országos Magyar kir. Statisztikai hivatal, 1916, s. 90-99.

1937 a 1945. Pre roky 1980-2015 sme už disponovali digitalizovanou vekovou štruktúrou obyvateľstva Slovenska.

Prelomovým pre možnosti hodnotenia procesu plodnosti v generačnom pohľade bolo sčítanie ľudu v roku 1930. Prvýkrát v histórii moderných censov na Slovensku (resp. v Československu) sa integrálnou súčasťou obsahu sčítania stala otázka o počte narodených detí. V tomto prípade išlo o aspoň raz vydaté ženy. Československo sa vďaka tomu stalo jednou z prvých krajín, ktorá disponovala takýmto typom údajov. S výnimkou sčítania 1940 sa tento typ otázok objavil aj v každom ďalšom sčítaní, čo umožňuje vytvoriť jedinečnú časovú radu generácií žien podľa počtu narodených detí a niektorých ďalších zisťovaných štatistických znakov.

Ako sme už naznačili vyššie, druhým hlavným zdrojom údajov použitých na analýzu transformácie plodnosti boli výsledky sčítaní ľudu 1930³¹, 1950³², 1961³³, 1970³⁴ digitalizované z papierových publikácií a sčítaní ľudu 1980, 1991 a sčítania obyvateľov 2001 a 2011, za ktoré sme mali už k dispozícii primárnu databázu záznamov. Kombinácia veku ženy (v dokončených rokoch) resp. roku narodenia a počtu narodených detí sa stala základom pre zostavenie dlhej časovej rady kohortných ukazovateľov plodnosti. Okrem toho boli tieto údaje využité aj pre diferenčnú analýzu kohortnej plodnosti, pričom do úvahy boli zobrazené niektoré vybrané štrukturálne znaky (napr. rodinný stav, národnosť, náboženské vyznanie, vzdelanie, ekonomická aktivita a pod.), ale aj miesto bydliska ženy v čase sčítania ako základ pre priestorové hodnotenie rozdielov a zmien v realizovanej plodnosti a zložení žien podľa parity.

Okrem týchto dvoch základných zdrojov údajov boli v našej analýze použité aj verejne dostupné databázy Human fertility database³⁵, Human Fertility

³¹ Údaje publikované v Sčítaní lidu v Republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl IV. Část 1. Počet živě narozených v posledním manželství. In: Československá statistika sv. 126, Praha 1936, s. 35 a 36 (ďalej ČSS sv. 126).

³² Sčítání lidu v Republice Československé ke dni 1. března 1950. Díl III. Plodnost žen. In: Československá statistika sv. 6, Praha : Státní úřad statistický, 1957.

³³ Údaje publikované v Sčítání lidu, domů a bytů v Československé socialistické republice k 1. březnu 1961. Díl I. Demografické charakteristiky obyvatelstva. In: Československá statistika sv. 35, Praha: Ústřední komise lidové kontroly a statistiky 1965, s. 115 a 121 (ďalej ČSS sv. 35).

³⁴ Sčítání lidu, domů a bytů k 1. 12. 1970. Plodnost všech žen a žen vdaných podle věku ženy v době sčítání, manželské páry a faktická manželství podle věku obou manželů (druha a družky), vdané ženy podle počtu a stáří závislých dětí a podle věku a ekonomické aktivity ženy. In: *Československá statistika* sv. 116, Praha : Federální statistický úřad, 1974.

³⁵ <http://www.humanfertility.org/cgi-bin/main.php>

Collection,³⁶ EUROSTAT,³⁷ ako aj údaje publikované v Yearbook of League of Nations³⁸.

Prezentované databázy a zdroje údajov boli využité na konštrukciu dlhých časových radov niektorých hlavných, ako aj sofistikovanejších indikátorov umožňujúcich analýzu intenzity procesu plodnosti, jeho časovania, ako aj vnútorného charakteru. Išlo najmä o úhrnnú plodnosť, príspevky vekových skupín k celkovej intenzite plodnosti, vekovo-špecifické miery plodnosti, plodnosť podľa poradia, pravdepodobnosti zvýšenia parity, čisté miery reprodukcie pre vybrané štrukturálne znaky, ako aj niektoré alternatívne ukazovatele, ktoré nám umožnili lepšie pochopiť viaceré špecifické aspekty transformácie plodnosti v poslednom štvrtstoročí. Dôležitým nástrojom použitým na hodnotenie zmien plodnosti v prierezovom pohľade boli tiež tabuľky plodnosti resp. ich jednotlivé funkcie a z nich konštruované ďalšie indikátory. Z pohľadu časovania plodnosti využívame najmä priemerný vek pri pôrode, priemerný vek pri prvom pôrode, vekový medián a interdecilové rozpätie umožňujúce analyzovať vnútorné rozloženie plodnosti a jeho zmeny v čase.

Výsledky sčítaní ľudu 1930-2011 výrazne rozšírili naše analytické možnosti aplikáciou generačného prístupu. Predovšetkým sa opierame o vývoj konečnej plodnosti, konečnej bezdetnosti a samotnej štruktúry žien podľa počtu narodených detí. Ďalej boli konštruované generačné pravdepodobnosti zväčšenia rodiny. Veľmi dôležitým pre náš cieľ bola tiež diferenčná analýza kohortnej plodnosti. Tento prístup znamenal kombináciu štruktúry žien podľa počtu detí s niektorými ďalšími štrukturálnymi znakmi. Vzhľadom na často reflektované determinanty plodnosti v literatúre sme vybrali národnosť, náboženské vyznanie, rodinný stav, najvyššie dosiahnuté vzdelanie, ekonomickú aktivitu a miesto bydliska. V prípade poslednej kategórie bola zvlášť hodnotená regionálna úroveň (okresy Slovenska) a dichotómia mesto-vidiek, resp. rozdelenie podľa veľkostných skupín obcí.

Štruktúra žien podľa počtu narodených detí a jednotiek veku tiež slúžila na výpočet ukazovateľa *singulate mean age at first birth*³⁹, ktorý hovorí o počte rokov, ktoré do konca reprodukčného obdobia prežije žena ako bezdetná.

Špecifickú skupinu indikátorov tvoria analytické nástroje konštruované za cieľom hodnotenia nástupu, dynamiky šírenia a reálneho stavu presadzovania sa vedomého obmedzovania plodnosti v rámci demografickej revolúcie. Na tento účel boli využité Coalove indexy a funkcie Coale-Trussellovho modelu plodnosti.

³⁶ <http://www.fertilitydata.org/cgi-bin/index.php>

³⁷ <http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>

³⁸ Jednotlivé ročníky Yearbook of League of Nations sú dostupné na <http://digital.library.northwestern.edu/league/stat.html>

³⁹ K výpočtu pozri BOOTHER, Heather. Trends in mean age at first birth and first birth intervals in the Pacific Islands. In: *Genus*, 2001, 57, 3-4, s. 165-190; BONGAARTS, John – BLANC, Ann. K. Estimating the current mean age of mothers at the birth of their first child from household surveys. In: *Population Health Metrics*, 2015, 13:25, s. 1-6.

II. Dve demografické revolúcie a plodnosť na Slovensku

Vo všeobecnosti je možné v spojitosti s procesom plodnosti hovoriť o troch základných režimoch. Prvý označovaný ako „starý poriadok“ (*ancien regime*) vyznačujúci sa vysokou intenzitou plodnosti, ako aj úmrtnosti, nízkymi populačnými prírastkami sa postupne v druhej polovici 19. a prvej polovici 20. storočia vo väčšine európskych krajín, Slovensko nevynímajúc, pretransformoval do modelu s nízkou plodnosťou a úmrtnosťou. Tento proces prebiehal v rámci širšie koncipovaných zmien reprodukcie, ktoré dostali súhrnné označenie demografická revolúcia (tranzícia, prechod). Nový režim po skončení demografickej revolúcie sa vyznačoval výrazne nižšou intenzitou plodnosti, ktorá bola dosiahnutá predovšetkým vedomou reguláciou veľkosti rodiny manželským párom. Transformácia plodnosti v rámci demografickej revolúcie tak priniesla nielen nový kvantitatívny, ale aj kvalitatívny rozmer reprodukcie.⁴⁰

Populácia Slovenska sa dlhodobo vyznačovala najmä u žien skorým vstupom do manželstva, s čím súviselo aj časovanie realizácie reprodukčných zámerov. Po druhej svetovej vojne sa tento model ešte viac upevnil a postupne sa vytvoril špecifický socialistický alebo tiež východoeurópsky model reprodukčného správania. Ten sa z pohľadu plodnosti vyznačoval výrazným posunom celkovej plodnosti do prvej polovice reprodukčného veku, skorým až veľmi skorým začiatkom reprodukčných dráh realizovaných v drvivej miere v manželstve. Okrem toho sme svedkami pokračujúceho poklesu intenzity rodenia detí vyššieho poradia pri súčasnom čoraz väčšom príklone k dvojdetnému modelu rodiny a redukcii bezdetnosti. Marginálnym javom sa dlhodobo udržiavala aj jednodetnosť. Vďaka orientácii na dvojdetný model rodiny v kombinácii

⁴⁰ Podobné členenie môžeme nájsť napríklad v práci CHESNAIS, Jean-Claude. *The Demographic Transition. Stages, Patterns, and Economic Implications*. Oxford : Oxford University Press, 1992, s. 2. Autor v spojitosti s procesom transformácie plodnosti v rámci demografickej revolúcie hovorí tiež o troch štádiách. Prvé pred-tranzičné vyznačujúce sa dlhodobým ekvilibrom vysokej plodnosti a úmrtnosti zodpovedá vyššie spomínanému starému režimu. Po presadení sa demografickej revolúcie dochádza k jeho destabilizácii, ktorá sama o sebe predstavuje špecifické vývojové štádium. Po ukončení demografickej revolúcie nastupuje post-tranzičné štádium s moderným ekvilibrom nízkej plodnosti a úmrtnosti.

s nízkym priemerným vekom pri prvom pôrode tiež dochádzalo k pomerne rýchlej kompletizácii veľkosti rodiny. Ako si ukážeme nižšie, väčšina z celkovej plodnosti bola realizovaná v prvej polovici reprodukčného veku (do 30 rokov). Potvrdili to aj hodnoty interdecilového rozpätia, ktoré sa v tomto režime reprodukcie skrátili a poukazovali na značnú koncentráciu plodnosti do veľmi úzkeho vekového spektra. Dôležitou súčasťou reprodukcie sa od konca 50. rokov stávajú interrupcie, ktoré pri nedostatočných možnostiach využívania moderných antikoncepčných prostriedkov predstavujú akúsi formu antikoncepcie ex-post. Negatívne dopady má tiež rastúca rozvodovosť a významné zvýšenie participácie žien na trhu práce.

Približne od druhej polovice 60. rokov sa najprv v severnej Európe a postupne aj v ďalších častiach bývalého západného bloku začína presadzovať komplex zmien reprodukčného správania, ktorý neskôr dostal označenie druhá demografická revolúcia (prechod, tranzícia).⁴¹ Približne od začiatku 90. rokov väčšinu z týchto posunov je možné pozorovať aj v populácii Slovenska a v ďalších krajinách bývalého východného bloku. Z pohľadu procesu plodnosti je najdôležitejším javom výrazné odkladanie materských štartov do vyššieho veku, čo so sebou prináša aj zmeny v nastavení rodenia druhých a ďalších detí. Až najbližšie roky ukážu, do akej miery bude jeho vedľajším javom pokles celkovej intenzity plodnosti. Prierezové ukazovatele na konci 90. rokov a na začiatku 21. storočia signalizovali, že by to v prípade Slovenska mohol byť pomerne dramatický prepad, ale vývoj v posledných približne desiatich rokoch tento pokles zmiernuje vďaka nástupu rekuperačnej fázy. Z pohľadu transformácie charakteru plodnosti je potrebné spomenúť najmä dva aspekty. Prvým je uvoľnenie dovtedy veľmi úzkeho prepojenia sobášnosti, života v manželstve a rodenia detí, keďže podiel detí narodených mimo manželstva sa dostal k hranici 40 %. Druhým je pluralizácia reprodukčných dráh, čo sa prejavilo jednak na priebehu mier plodnosti, ako aj na predlžovaní šírky interdecilového rozpätia.

⁴¹ Pozri napríklad van de KAA, Dirk, J. Europe second demographic transition. In: *Population Bulletin* 42, 1, 1987; van de KAA, Dirk, J. The Second Demographic Transition Revisited: Theories and Expectations. Werkstukken, No. 109, 1988; LESTHAEGHE, Ron. 1995. The second demographic transition in Western countries: An Interpretation. In: K.O. Mason – A. M. Jenses (eds.) *Gender and family change in industrialized countries*. Oxford : Clarendon Press, 1995, s. 17-62; LESTHAEGHE, Ron – SURKYN, Johan. New forms of household formation in Central and Eastern Europe: Are they related to newly emerging value orientations? In: *Economic Survey of Europe 2002/1*. Economic Commission for Europe, United Nations, New York and Geneva, 2002, s. 197-216.

II.1 Plodnosť v „starom režime“ a koncept prirodzenej plodnosti

Obdobie pred nástupom prevratných kvalitatívno-quantitatívnych zmien v charaktere reprodukcie známych pod označením demografická revolúcia (tranzícia) je možné vo všeobecnosti označiť termínom „starý režim“ (*ancien regime*).⁴² Z pohľadu reprodukcie sa vyznačoval dvomi základnými črtami: kombináciou vysokej plodnosti a úmrtnosti, ktoré generovali nízke populačné prírastky. Kým plodnosť bola relatívne stabilná a k dočasným zmenám dochádzalo len v období demografických kríz a následnej kompenzačnej fáze, úmrtnosť citlivo reagovala na vonkajšie negatívne podnety ako epidémie, hladomory, vojny a pod. S tým bola úzko spojená jej častá oscilácia a výrazné znižovanie populačných prírastkov na veľmi nízku úroveň. Počas dlhšie trvajúcich nepriaznivých období dokonca dochádzalo k úbytku populácie, a preto dynamika jej rastu bola v historickom kontexte veľmi nízka.⁴³

Veľmi dôležitým aspektom plodnosti bola absencia cielenej kontroly počtu narodených detí na želaný počet a tiež veľmi nízka plodnosť nevydatých žien, keďže nemanželská plodnosť bola v tomto období marginálnym fenoménom.⁴⁴ Absencia dobrovoľných krokov potláčať plodnosť v závislosti od počtu už predtým narodených detí vytvárala zo vstupu do manželstva a života v manželstve kľúčový jav. Manželstvo nebolo len centrálnym priestorom určeným na reprodukciu, ale primárnym faktorom s rozhodujúcimi priamymi účinkami na realizovanú plodnosť.⁴⁵ Stalo sa základným samoregulačným mechanizmom reprodukcie populácií „starého režimu“.⁴⁶ Vysoká úmrtnosť znamenala vysoké riziko ovdovenia už v reprodukčnom veku, čím smrť hrala porovnateľnú úlohu v spojitosti s reprodukciou ako v súčasnosti rozvod.⁴⁷

V teoretickej rovine bola plodnosť v „starom režime“ zastrešená na začiatku 50. rokov minulého storočia konceptom prirodzenej plodnosti. Jej autorom

⁴² K problematike charakteru demografického systému počas existencie starého režimu pozri napríklad FLINN, Michael, W. *The Demographic System, 1500-1820*. Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 1981, s. 13-24.

⁴³ Pre európsky priestor pozri napríklad LIVI BACCI, Massimo. *Populace v evropské historii*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2003, s. 14-15. Na porovnanie historický vývoj svetovej populácie a jednotlivých kontinentov nájde čitateľ napríklad v práci LIVI BACCI, Massimo. *A Concise History of World Population*. Oxford : Blackwall Publishers, 2001, s. 27.

⁴⁴ SALVINI, Silvana – SANTINI, Antonio. Marital and Nonmarital Fertility. In: *Demography: Analysis and Synthesis*. Vol. I., London : Elsevier, 2006, s. 398.

⁴⁵ Tamže.

⁴⁶ DUPÂQUIER Jacques. De l'animal à l'homme. Le mecanisme autorégulateur des populations traditionnelles. In: *Revue de l'Institut de Sociologie*, 1972, no. 2, s. 177-211.

⁴⁷ SALVINI, Silvana – SANTINI, Antonio. Marital and Nonmarital..., c. d., s. 398.

bol francúzsky historický demograf Louis Henry. Spočiatku⁴⁸ definoval prirodzenú plodnosť ako plodnosť ľudskej populácie, ktorá nevykazuje žiadne vedomé úsilie nasmerované na obmedzovanie pôrodov. Neskôr⁴⁹ bol koncept prirodzenej plodnosti upravený. Režimom prirodzenej plodnosti sa myslelo také reprodukčné správanie manželských párov, ktoré nebolo ovplyvnené počtom detí. Manželia sa z pohľadu svojej reprodukcie správali stále rovnako bez ohľadu na to, koľko detí sa im už narodilo. Aplikácia Henryho metódy rekonštrukcie rodín však nedokázala presvedčivo nájsť také skupiny populácií, v ktorých by bolo možné povedať, že skutočne nijakým spôsobom neobmedzovali svoju plodnosť, ako uvádza teoretický koncept prirodzenej plodnosti.⁵⁰ Asi najbližšie k nim mali populácie na Kokosových ostrovoch⁵¹, náboženská spoločnosť Hutteritov⁵² a prví kolonisti Quebecu⁵³, ktorých konečná plodnosť dosahovala takmer 12 detí na ženu.

V súvislosti s konceptom prirodzenej plodnosti bola jedným z najzaujímavejších zistení existencia pomerne veľkých rozdielov v konečnej plodnosti vydatých žien.⁵⁴ Henry⁵⁵ a Leridon⁵⁶ zistili, že najvyšší celkový priemerný počet detí narodený jednej žene bol približne dvakrát vyšší ako najnižšia zaznamenaná konečná plodnosť. Okrem toho sa ukázalo, že prirodzená manželská plodnosť bola vždy nižšia ako biologické maximum (plodivosť) a typické medzipôrodné intervaly boli v mnohých prípadoch ďaleko širšie (2 – 3 roky) ako minimálna biologická šírka intervalu (menej ako jeden rok). Tieto rozdiely však neboli výsledkom uvedomelého a cieleného procesu obmedzovania reprodukcie, ale vyplynuli z prirodzeného reprodukčného správania a jeho podmienok.

⁴⁸ HENRY Louis. Fondements théoriques des mesures de la fécondité naturelle. In: *Revue de l'Institut International de Statistique / Review of the International Statistical Institute*. 1953, 21, 3, s. 135-151.

⁴⁹ HENRY Louis. Some Data on Natural Fertility. In: *Eugenics Quarterly*, 1961, 8, 2, s. 81-91; HENRY, Louis. Mesure du temps mort en fécondité naturelle. In: *Population*, 1964, 19, s. 485-514.

⁵⁰ HORSKÁ, Pavla. Populační exploze po Evropsku. In: P. Horská – M. Kučera – E. Maur – M. Stloukal. *Dětsví, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha : Panorama, 1990, s. 328

⁵¹ SMITH, T. E. The Cocos-Keeling Islands: A Demographic laboratory. In: *Population Studies*, 1960, 14, 2, s. 94-129.

⁵² TIETZE, Christopher. Reproductive Span and Rate of Reproduction among Hutterite Women. In: *Obstetrical & Gynecological Survey*. 1957, 12, 5, s. 89-97.

⁵³ HENRIPIN, Jacques. *Tendances et facteurs de la fécondité au Canada*. Ottawa : Bureau Fédéral de la Statistique, 1968.

⁵⁴ Zaujímavé informácie o rozdieloch a samotnej „nestabilite“ procesu plodnosti v starom režime prináša aj kapitola The Instability of Fertility v práci FLINN, Michael, W. The European Demographic System, 1500-1820..., c. d., s. 25-46.

⁵⁵ HENRY, Louis. Some Data..., c. d.

⁵⁶ LERIDON, Henry. Natural Fertility and Controlled Fertility. Levels and Models. In: *Demography: Analysis and Synthesis*. Vol. I., London: Elsevier, 2006, s. 467-477.

Reprodukcia každej populácie je podmienená celým systémom determinantov, ktoré sú predovšetkým socio-ekonomickej, biologickej a politickej povahy.

V zmysle taxonómie sprostredkujúcich premenných vypracovanej Kingsley Davisom a Judith Blakeovou⁵⁷ môžeme hovoriť o dvoch základných okruhoch faktorov, ktoré ovplyvňujú úroveň a charakter plodnosti. Prvú predstavujú primárne alebo vnútorné príčiny, ktoré pôsobia priamo na proces plodnosti. Do druhej boli zaradené exogénne faktory (socioekonomické, kultúrne faktory a environmentálne podmienky), ktoré pôsobia na proces plodnosti sprostredkované cez primárne príčiny. Kým v prípade zmien v prvej skupine sa tieto automaticky odrážajú v charaktere (časovaní, intenzite) plodnosti, v prípade zmien v niektorých zo sprostredkovaných faktorov sa ich účinky nemusia prejavovať vôbec.⁵⁸

John Bongaarts⁵⁹ v 70. rokoch podrobil taxonómiu Davis - Blake empirickému testovaniu a pôvodne 11 primárnych determinantov zúžil na celkovo osem faktorov združených do troch kategórií: faktory vystavenia sa koitu (podiel vydatých žien), faktory zámernej kontroly manželskej plodnosti (interrupcie, kontracepcia) a faktory spojené s prirodzenou manželskou plodnosťou (laktčná neplodnosť, frekvencia súloží, sterilita, spontánna vnútromaternicová úmrtnosť, dĺžka plodného obdobia). Ďalšou analýzou prepojenia realizovanej plodnosti a variability týchto skupín premenných zistil, že najdôležitejšími pre celkovú plodnosť boli podiel vydatých žien, laktčná neplodnosť, indukovaná potratovosť a využívanie kontracepčných metód. Platilo pritom, že v populáciách s vysokou plodnosťou (5 a viac detí) rozhodoval o variabilite celkovej úrovne realizovanej plodnosti podiel vydatých žien a laktčná popôrodná neplodnosť. Naopak v populáciách s nízkou plodnosťou (do 3 detí na ženu) za rozdielmi stálo využívanie kontracepčných metód a interrupcií.⁶⁰

Slovensko z pohľadu existencie „starého režimu“ reprodukcie nebolo výnimkou. V podstate až do konca 19. storočia sa plodnosť a úmrtnosť udržiavala na vysokej úrovni. Napríklad hrubá miera pôrodnosti pod úroveň 40 ‰ trvalo klesla až v prvej dekáde 20. storočia apod hladinu 35 ‰ v predvečer prvej svetovej vojny. Kombinácia vysokej pôrodnosti a vysokej úmrtnosti (aj

⁵⁷ DAVIS, Kingsley – BLAKE, Judith. Social Structure and Fertility: An Analytic Framework. In: *Economic Development and Cultural Change*. 1956. 4, 3, s. 211-235.

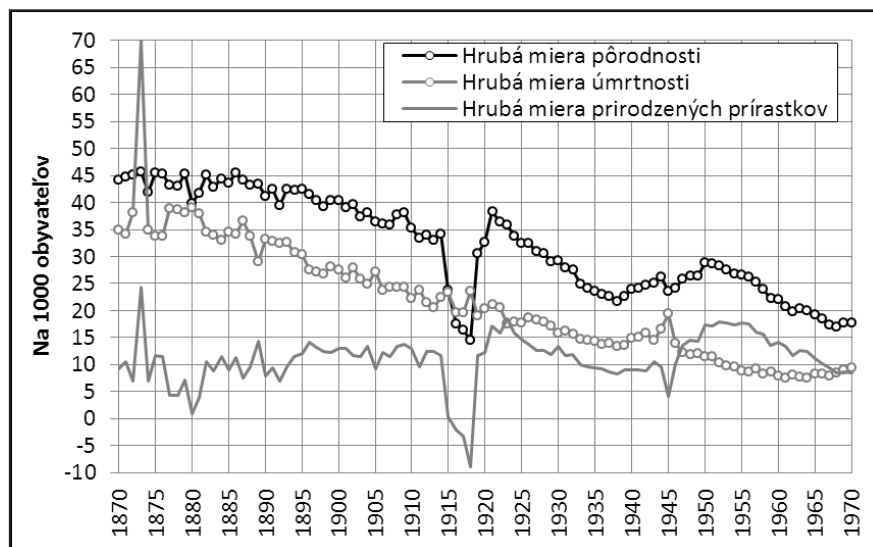
⁵⁸ Tamže, s. 211.

⁵⁹ BONGAARTS, John. Intermediate Fertility Variables and Marital Fertility Rates. In: *Population Studies*, 1976, 30, 2, s. 227-241; BONGAARTS, John. A Framework for Analyzing the Proximate Determinants of Fertility. In: *Population and Development Review*, 1978, 4, 3, s. 105-132.

⁶⁰ BONGAARTS, John. A Framework..., c. d.

keď už v tejto dobe klesajúcej) spolu vysokými stratami zahraničnou migráciou⁶¹ vytvárali len nízke populačné prírastky (pozri graf 1).

Graf 1: Vývoj hrubej miery pôrodnosti, úmrtnosti a prirodzených prírastkov na Slovensku v rokoch 1870-1970⁶²

Pozn.: prerušovanou čiarou sú znázornené hranice začiatku a konca transformácie plodnosti v rámci demografickej revolúcie podľa Zdeňka Pavlíka a kol.⁶³

Určiť presne, kedy v procese plodnosti končí starý režim a nastupuje jeho transformácia v rámci demografickej revolúcie, je pomerne náročné. V ďalšej časti práce si ukážeme niektoré sofistikovanejšie indikátory, no v prípadoch, keď máme dostupné len hrubé miery pôrodnosti (čo pre obdobie 19. storočia je úplne bežné), si musíme vystačiť s nasledujúcim zjednodušením. Podľa Pavlíka za hranicu, kedy už bezpečne dochádza k premene režimu plodnosti, je možné označiť obdobie, v ktorom hodnota hrubej miery pôrodnosti trvalo klesla pod 35 ‰.⁶⁴ Chesnais túto hranicu stanovil ešte o niečo nižšie, a to

⁶¹ Na základe rozdielov medzi výsledkami sčítaní ľudu a demografickej bilancie prirodzeného pohybu obyvateľstva by od 1. 1. 1870 do 31. 12. 1910 Slovensko mohlo zahraničnou migráciou stratiť až 587 tis. osôb.

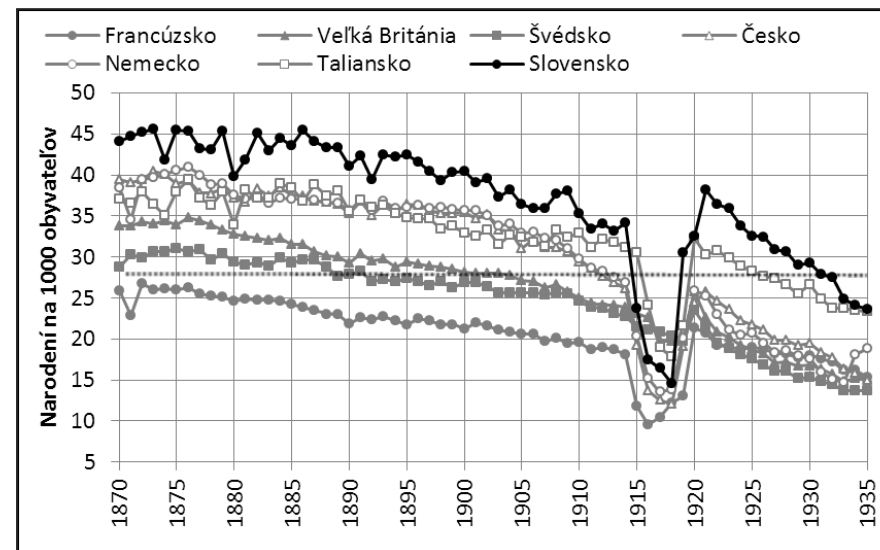
⁶² Zostavené z údajov publikovaných v *Demografická príručka*, Praha : ČSÚ, 1996, s. 165-166 a 175-176.

⁶³ PAVLÍK, Zdeněk – RYCHRAŘÍKOVÁ, Jitka – ŠUBRTOVÁ, Alena. *Základy demografie*. Praha : Academia, 1986, s. 527.

⁶⁴ PAVLÍK, Zdeněk. *Demografická revoluce jako globální zákonitost populačního vývoje*. Praha : Přírodovědecká fakulta, Univerzita Karlova v Praze, 1977, s. 169.

na 30 ‰.⁶⁵ V prípade aplikácie prvého prístupu je z grafu 1 zrejmé, že pod predmetnú hodnotu sa populácia Slovenska dostala trvale až v predvečer prvej svetovej vojny. Ak za hornú hranicu použijeme druhé vymedzenie, potom ukončenie starého režimu z pohľadu procesu plodnosti môžeme hľadať až na začiatku 20. rokov 20. storočia. Pri porovnaní s ďalšími európskymi krajinami je zjavné, že Slovensko v tomto procese do určitej miery časovo zaostávalo.

Graf 2: Vývoj hrubej miery pôrodnosti na Slovensku a vo vybraných krajinách Európy v rokoch 1870-1935⁶⁶

Jednoznačne prvou krajinou, v ktorej hrubá miera pôrodnosti klesla pod úroveň 30 ‰, bolo Francúzsko, pričom sa tak stalo na začiatku 30. rokov 19. storočia. V 80. rokoch 19. storočia nasledovali susedné štáty Belgicko a Švajčiarsko. Ďalej išlo o veľkú skupinu severských a anglicky hovoriacich krajín: Švédsko, Dánsko, Veľká Británia, Austrália a Nový Zéland. Na začiatku 20. storočia sa pridáva Nórsko, Holandsko, Nemecko a USA. V druhej dekáde 20. storočia uvedenú hranicu pokorili niektoré stredoeurópske štáty Rakúsko, Maďarsko, ako aj Fínsko a Kanada. Do tejto skupiny by patrilo aj Československo ako celok. Išlo však o štát s dvomi odlišnými populáciami z pohľadu nástupu a šírenia demografickej revolúcie. Kým Česko sa pod hranicu 30 ‰ dostalo ešte pred vypuknutím prvej svetovej vojny, na Slovensku, ako sme uviedli

⁶⁵ CHESNAIS, Jean-Claude. *The Demographic Transition...*, c. d, s. 117.

⁶⁶ Zostavené z údajov publikovaných v ROTHENBACHER, Franz. *The European Population 1850-1945*. CD-Rom. Basingstoke : Palgrave 2002.

vyššie, k tomu došlo až v medzivojnovom období. Po prvej svetovej vojne v 20. rokoch sa k Slovensku pridali aj štáty južnej Európy (Taliansko, Španielsko a Portugalsko). V 30. rokoch pokles pod vymedzenú hranicu identifikujeme v Poľsku, Bulharsku a Rumunsku a ako posledné v 40. rokoch reagujú bývalá Juhoslávia a ZSSR.⁶⁷

II.2. (Prvá) demografická revolúcia

V podstate už od vyvrcholenia renesancie je ľudská spoločnosť svedkom prevratných ekonomických a sociálnych zmien. Tie významnou mierou ovplyvnili ľudský život, a teda aj demografickú reprodukciu. Ide o zložitý, mnohostranný a výrazne vnútorne diferencovaný proces, ktorý Jaroslav Purš označil pojmom komplexná revolúcia modernej doby (niekde tiež globálna revolúcia modernej doby).⁶⁸ K jej základným znakom patrí prenikanie dynamického princípu do hlavných oblastí spoločenského vývoja. Súčasťou tejto významnej a jedinečnej premeny je množstvo procesov, ktoré môžeme označiť ako špecifické, čiastkové revolúcie (tranzície). K najvýznamnejším parciálnym revolúciám patrila vedecká, technická, komunikačná, agrárna, priemyselná a demografická revolúcia. Jednotlivé revolúcie však nie je možné chápať ako jednoduché fenomény, ale ako vnútorne štruktúrované zložité dynamické systémy. Komplexná revolúcia modernej doby predstavuje syntetické chápanie všetkých týchto parciálnych revolúcií. Ich vzájomný vzťah je možné vyjadriť maticou vzťahov, pričom treba podotknúť, že tieto na seba nepôsobia len vo svojich priesečníkoch, ale existujú tiež zložité sprostredkované väzby.⁶⁹

Demografická revolúcia v rámci komplexnej revolúcie modernej doby je do určitej miery jej autonómnou súčasťou so špecifickým postavením. Vyplyva to z podstaty procesu demografickej reprodukcie, ktorá je v dlhšom časovom horizonte pomerne jednoduchá a stabilná, no zároveň široko ovplyvnená a ovplyvniteľná, a to nielen svojou biologickou podstatou, ale tiež vonkajšími ekonomickými, sociálnymi a prírodno-geografickými podmienkami.⁷⁰ Uvedené vlastnosti viedli k opakovaniu jej charakteru v období starého demografického režimu a až hlboké zmeny vo vonkajších podmienkach dané celkovou modernizáciou, dynamizáciou spoločnosti a jej vývoja ovplyvnili

reprodukčné správanie natoľko, že demografická reprodukcia prešla procesom demografickej revolúcie.⁷¹

Proces demografickej revolúcie môžeme zjednodušene charakterizovať ako premenu extenzívnej formy reprodukcie na formu intenzívnu. Ide o kvalitatívno-quantitatívnu, v celej histórii ľudstva ojedinelú premenu charakteru reprodukcie, ktorá je vo svojich prejavoch najviac preukázateľná v zmene intenzít úmrtnosti a plodnosti a vo vývoji vekovej štruktúry.⁷² Okrem toho dochádza k zmene vzťahu obyvateľstva k vlastnej reprodukcii od biologicky podmienenej k výrazne sociálnej podmienenosti.⁷³

Je to historický proces, ktorý na určitom stupni vývoja spoločnosti vzniká a na druhom končí, pričom jednotlivé zložky tohto vývoja spoločnosti (napr. životná, kultúrna úroveň, rozvoj výrobných síl, stupeň industrializácie, urbanizácie a iné) a ani predchádzajúci demografický vývoj nemusia byť rovnaké pre jej nástup. Základnou podmienkou začiatku premeny extenzívnej formy reprodukcie na intenzívnu je predovšetkým správna kombinácia jednotlivých faktorov, pretože tie vo svojej spojitosti predstavujú súčasť prevratných, zložitých, mnohostranných a vnútorne široko diferencovaných zmien.⁷⁴ Zjednodušene povedané, konkrétne podmienky môžu byť nastavené rôzne i priebeh demografickej revolúcie môže byť odlišný. Samotný výsledok však vždy bude rovnaký, pokles intenzít plodnosti, úmrtnosti a zmeny vo vekovej štruktúre.⁷⁵ Demografická revolúcia pozostáva z logických na seba nadväzujúcich historických fáz, cez ktoré prešla a prechádza každá populácia na ceste k modernite.⁷⁶

V priebehu demografickej revolúcie tak dochádza k významnej a nereverzibilnej premene charakteru reprodukcie. K týmto zmenám však nedochádza na celom svete a tiež ani v jednej populácii naraz. Jednotlivé populácie sa navzájom diferencujú v časovom priebehu i v rýchlosti týchto zmien a rovnako sa od seba odlišujú rôzne subpopulácie vyčlenené na regionálnom, sociálnom, národnostnom, náboženskom a inom princípe.

V histórii procesu demografickej revolúcie dochádza tiež k rôznym špecifickým prejavom, ktoré sú odrazom meniacich sa sociálnych a ekonomických podmienok. V podstate akousi prvou fázou alebo skôr predfázou v krajinách, v ktorých tento proces transformácie reprodukčného správania začal najskôr, je pokles plodnosti spojený so znižovaním úrovne sobášnosti a najmä podielu

⁶⁷ CHESNAIS, Jean-Claude. *The Demographic Transition...*, c. d., s. 117.

⁶⁸ PURŠ, Jaroslav. *Průmyslová revoluce*. Praha : Academia, 1973, s. 365.

⁶⁹ Tamže, s. 371.

⁷⁰ PAVLÍK, Zdeněk – RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka – ŠUBRTOVÁ, Alena. *Základy demografie...*, c. d., s. 508.

⁷¹ Tamže.

⁷² PAVLÍK, Zdeněk. *Demografická revoluce jako globální zákonitost...*, c. d., s. 164.

⁷³ PAVLÍK, Zdeněk – RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka – ŠUBRTOVÁ, Alena. *Základy demografie...*, c. d., s. 510.

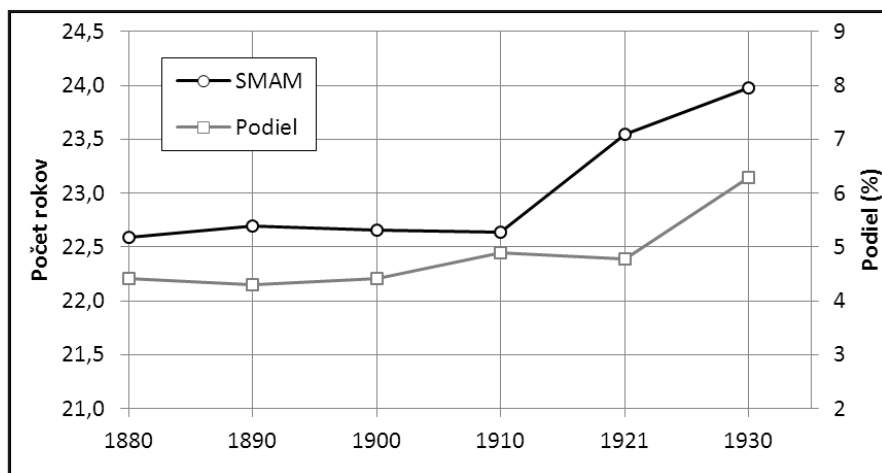
⁷⁴ Tamže, s. 509-510.

⁷⁵ Tamže, s. 510.

⁷⁶ CHESNAIS, Jean-Claude. *The Demographic Transition...*, c. d., s. 2.

osôb vstupujúcich do manželstva.⁷⁷ Hlavným mechanizmom tohto vývoja bolo predovšetkým odkladanie sobášov do vyššieho veku. Táto neparitná limitácia manželskej plodnosti mohla podľa Coala⁷⁸ znižovať realizovanú úroveň plodnosti až o polovicu v porovnaní s maximálnou možnou.

Graf 3: Vývoj podielu slobodných žien vo veku 50-54 rokov a SMAM na Slovensku, sčítania PuDu 1880-1930⁷⁹

Ako sme uviedli vyššie, práve sobášne správanie spolu s kultúrnymi aspektmi spojenými s dojčením dieťaťa mohli predstavovať v období starého režimu rozhodujúce faktory rozdielov v realizovanej plodnosti.

⁷⁷ PAVLÍK, Zdeněk – RYCHRAŘÍKOVÁ, Jitka – ŠUBRTOVÁ, Alena. *Základy demografie...*, c. d., s. 528.

⁷⁸ COALE, Ansley. J. The Decline of Fertility in Europe since the Eighteenth Century As a Chapter in Demographic History. In: A. J. Coale - S. C. Watkins (eds.) *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton : Princeton University Press, 1986, s. 8.

⁷⁹ Vypočítané z údajov publikovaných v *A Magyar Korona Országaiiban Az 1881. Évi Elején Végrehajtott Népszámlálás Eredményei*. I. kötet. Budapest : Az Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal, 1882, s. 240-289; *A Magyar korona Országaiiban Az 1891. Évi Elején Végrehajtott Népszámlálás Eredményei*. In: *Magyar statisztikai közlemények*, Új folyam I. kötet. Budapest 1893, s. 116-145; *A Magyar korona országainak 1900. Évi népszámlálása. Harmadik rész. A Népeség Részletes Leírása*. In: *Magyar statisztikai közlemények*, Új sorozat 5. kötet. Budapest: Az Országos Magyar kir. Statisztikai hivatal, 1907, s. 242-273; *A magyar szent korona országainak 1910. Évi népszámlálása. Ötödik rész. Részletes Demografia*. In: *Magyar statisztikai közlemények*, Új sorozat 61. kötet. Budapest : Az Országos Magyar kir. Statisztikai hivatal, 1916, s. 171-185; Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921. I. díl. In: *Československá statistika* sv. 9 (ďalej ČSS sv. 9), Praha: SÚS, 1924, s. 202-203; Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl I., In: *Československá statistika* sv. 98 (ďalej ČSS sv. 98), Praha : SÚS, 1934, s. 135-142.

Rozhodujúcimi pritom boli predovšetkým vek vstupu do manželstva a s ním súvisiaca dĺžka života v manželstve z celkového reprodukčného veku a tiež váha žien, ktoré do manželstva nikdy nevstúpili. Ide o logické prepojenie, keďže drvivá väčšina koncepcií sa realizovala v tomto období v manželstve. Slovensko vzhľadom na sobášne správanie svojej populácie patrilo v druhej polovici, ako aj na začiatku 20. storočia jednoznačne ku krajinám tzv. neeurópskeho modelu sobášnosti.⁸⁰ K jeho hlavným znakom patril nízky vek pri vstupe do manželstva a nízky podiel mužov a žien, ktoré zostávali na konci reprodukčného obdobia trvalo slobodné.⁸¹ V prípade Slovenska to empiricky potvrdzujú výsledky sčítaní obyvateľov z druhej polovice 19. a začiatku 20. storočia.

Podiel slobodných žien vo veku 50-54 rokov na Slovensku v podstate až do roku 1930 bol stabilne pod hranicou 5 %. Znamená to, že skúsenosť so životom v manželstve v reprodukčnom veku malo viac ako 95 % žien. Podobne stabilnú úroveň dosahoval indikátor SMAM - *singulate mean age at marriage*, ktorý nás informuje o počte rokov, ktoré v priemere prežije osoba ako slobodná do dovŕšenia 50. roku života. Podľa sčítaní 1880-1910 sa jeho hodnota udržiavala tesne nad hranicou 22,5 roka. Vývoj v medzivojnovom a povojnovom období bol už ovplyvnený dopadmi predchádzajúcich vojnových konfliktov. Aj napriek tomu podiel trvalo slobodných žien zostával hlboko pod hranicou 10 % a SMAM sa len v rokoch 1921 a 1930 dostal na hodnotu 23 rokov (pozri graf 3).

Vzájomný vzťah podielu slobodných a priemerného počtu rokov, ktoré žena prežije ako slobodná do dovŕšenia 50. roku života (SMAM - *singulate mean age at marriage*), vo vybraných štátoch Európy na začiatku 20. storočia prezentuje graf 4. Potvrdzuje rozdelenie európskeho priestoru z pohľadu sobášneho správania na východnú a juhovýchodnú, kde ženy vstupovali do manželstva skôr a s väčšou intenzitou a na západnú a severnú s úplne odlišným modelom sobášnosti.

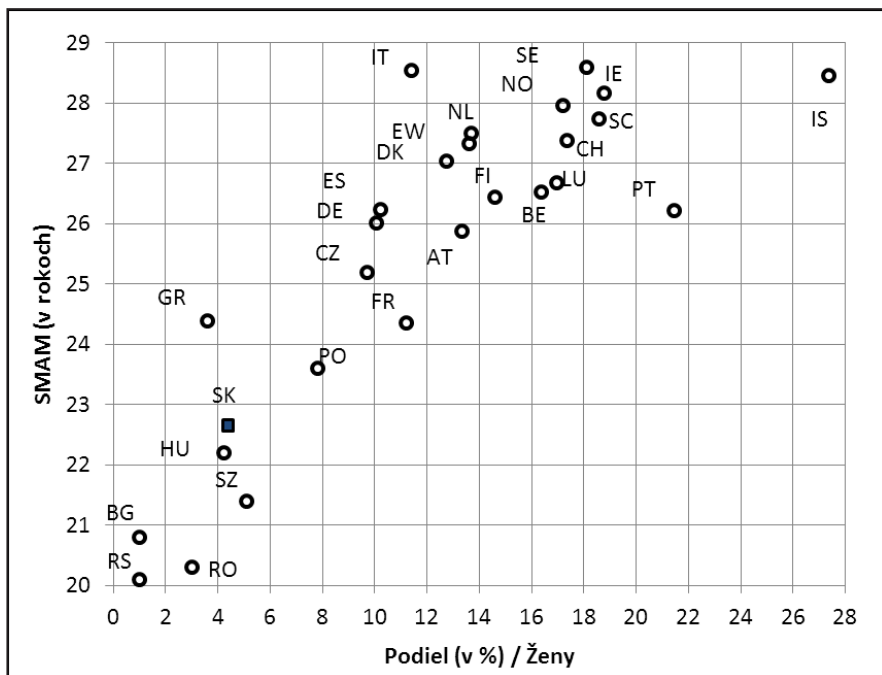
V prípade Slovenska je prepojenie plodnosti a charakteru sobášnosti veľmi dôležité vzhľadom na ich úzky vzťah, keďže prevažná časť detí sa rodila vydatým ženám. Z pohľadu transformácie plodnosti je však zrejmé, že k žiadnym výraznejším zmenám sobášneho správania nedochádzalo. Podobne aj Fialová⁸² predpokladá, že na Slovensku sa prvá fáza poklesu plodnosti spojená s odkladaním vstupu do manželstva neprejavila.

⁸⁰ Blížšie k tejto problematike pozri napr. HAJNAL, John. European marriage pattern in historical perspective. In: D.V. Glass and D.E.C. Eversley. *Population in History*. Arnold, Londres. 1965, s. 101-143; LIVI-BACII, Massimo: *Populace v evropské historii...*, c. d., s. 123-132.

⁸¹ Tamže.

⁸² FIALOVÁ, Ludmila: Druhá fáza demografické revoluce ČSR a SSR. In: *Demografie*, 1987, 29, 1, s. 4.

Graf 4: Podiel slobodných žien vo veku 50-54 rokov a priemerný počet rokov, ktoré osoba prežije ako slobodná do veku 50 rokov (SMAM) vo vybraných populáciách Európy na začiatku 20. storočia⁸³

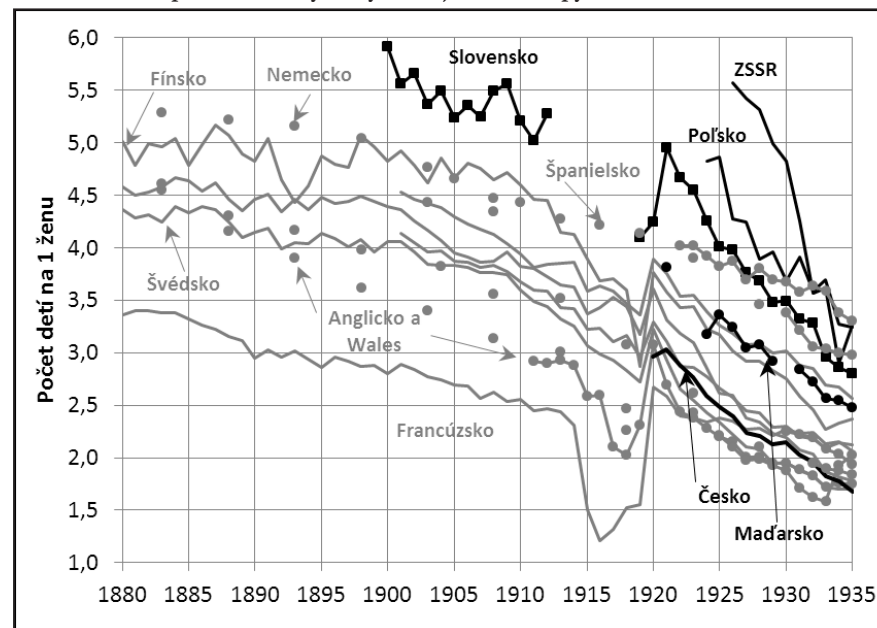
Preto Slovensko začínalo svoju transformáciu plodnosti na vyššej úrovni, ako tomu bolo vo viacerých krajinách severnej a západnej Európy (pozri graf 5). Podľa dostupných údajov dosahovalo Slovensko na začiatku 20. storočia úhrnnú plodnosť takmer 6 detí na ženu. Vo Francúzsku však už v 80. rokoch 19. storočia pripadalo na jednu ženu menej ako 3,5 dieťaťa.

Výrazne nižšia úhrnná plodnosť bola aj v ďalších krajinách západnej a severnej Európy. V priemere tu na jednu ženu pripadalo o 1-2 deti menej. Navyše v týchto populáciách došlo tiež ku skoršiemu poklesu úhrnnej plodnosti, a preto v medzivojnovom období sa väčšina z nich nachádzala výrazne pod hranicou 2,5 dieťaťa na ženu a niektoré (Švédsko, Nórsko, Anglicko a Wales, Švajčiarsko, Česko) dokonca aj pod hranicou 2 detí. Na druhej strane stáli niektoré populácie východnej a juhovýchodnej Európy (vrátane Slovenska), v ktorých pokles úhrnnej plodnosti začal s oneskorením niekoľkých desiatok rokov. Zaujímavá situácia bola aj na juhu Európy, kde štartovacia úroveň bola nižšia ako na Slovensku, či vo východnej Európe, ale samotná dynamika

⁸³ Vypočítané podľa údajov publikovaných v ROTHENABACHER, Franz. *The European Population 1850 – 1945*. CD-Rom. Basingstoke: Palgrave 2002

presadzovania demografickej revolúcie bola nižšia, a preto tieto populácie (Španielsko, Taliansko) patrili v medzivojnovom období tiež do skupiny krajín s najvyššou plodnosťou.

Graf 5: Úhrnná plodnosť vo vybraných krajinách Európy v rokoch 1850-1935⁸⁴

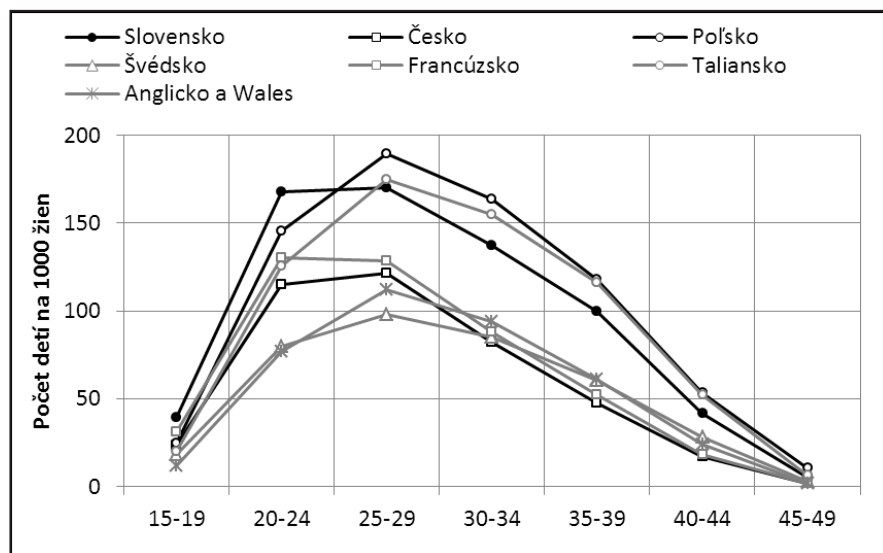
Pozn.: šedou farbou sú krajiny býv. západného bloku, čiernou krajiny východného bloku

V pozadí hodnôt úhrnnej plodnosti sa skrývajú tiež rozdiely v samotnom charaktere tohto procesu. Ako je zrejme z grafu 6, v krajinách s celkovo nižšou intenzitou rodenia detí, teda kde demografická revolúcia na začiatku 30. rokov 20. storočia už bola postupne ukončovaná, aj rozloženie mier plodnosti podľa veku bolo značne odlišné od populácií, ktoré sa vyznačovali ešte pomerne vysokou plodnosťou. Predovšetkým na grafe 6 je zrejme, že plodnosť v krajinách ako Slovensko, Poľsko, Taliansko bola vyššia v takmer všetkých vekových skupinách v porovnaní s populáciami západnej a severnej Európy. Môžeme hovoriť o dvoch hlavných faktoroch, ktoré tieto diferenciácie vytvorili. Prvým je začiatok reprodukcie u žien. Kým na Slovensku sa ženy stávali matkami relatívne skoro, a preto aj plodnosť dosahovala vysokú úroveň už vo veku 20-24 rokov, v severských a západoeurópskych krajinách odlišný režim sobášneho správania podmienil dlhšie obdobie bezdetnosti a maximum

⁸⁴ Zostavené z údajov publikovaných v CHESNAIS, Jean-Claude. *The Demographic Transition...*, c. d., s. 543-554; pre Česko údaje z www.czso.cz; pre Slovensko výpočty autorov.

plodnosti posunul až do veku 25-29 rokov (s výnimkou Francúzska a Česka). Druhý jav súvisí s načasovaním začiatku demografickej revolúcie. K jej hlavným znakom v spojitosti s plodnosťou patrí pokles rodenia detí vyššieho poradia, teda plodnosti v druhej polovici reprodukčného veku, preto krajiny v pokročilej fáze transformácie reprodukcie mali vo veku 30 a viac rokov výrazne nižšiu plodnosť.

Graf 6: Miery plodnosti žien vo vybraných štátoch Európy na začiatku 30. rokov 20. storočia⁸⁵

Kvantitatívno-kvalitatívna transformácia reprodukčného správania predstavuje historický zlom v charaktere demografickej reprodukcie, ktorý však reálne podmienil celý komplex na seba nadväzujúcich ďalších externých faktorov. Ich empirické vyjadrenie v prípade Slovenska stále naráža na veľmi obmedzený výskum historickej demografie a ďalších príbuzných vedných disciplín. Aj preto je možné sa tejto problematike venovať skôr len v teoretickej rovine, ako ho priamo empiricky dokazovať.

Môžeme povedať, že reprodukčné správanie obyvateľstva je odrazom populačnej klímy. Tá zjednodušene vyjadruje vnímanie oblasti reprodukcie obyvateľstvom resp. spoločnosťou a navonok sa manifestuje napríklad časovaním vstupu do manželstva, rodičovstva, názormi a ideálmi o počte detí, používaníu kontracepcie a pod. Ide teda o súbor spoločensky akceptovaných hodnôt a noriem, ktoré sa dotýkajú prokreácie a rodinného života. Možno ju

⁸⁵ Zostavené z údajov publikovaných v Yearbook of League of Nations, dostupné na <http://digital.library.northwestern.edu/league/stat.html>

teda označiť aj ako časť spoločenského vedomia. K jej hlavným znakom patrí určitá zotrvačnosť, inercia voči jednoduchým externým zmenám podmienok, čo znamená, že sa formuje dlhodobo a k nejakej radikálnej zmene jej orientácie, alebo k posunom jej charakteru dochádza zvyčajne len v prípade vážnejších zásahov do života spoločnosti, prípadne dlhodobým pôsobením zmien, najmä v hospodársko-sociálnej a spoločenskej oblasti. Zjednodušene povedané, socioekonomické a kultúrne podmienky, populačná politika, environmentálne podmienky, životná úroveň sa môžu zmeniť, no nemusí sa to v krátkodobom horizonte takmer vôbec prejavovať na zmenách populačnej klímy, a teda ani priamo v intenzite a časovaní plodnosti.

Predpoklady zmien populačnej klímy smerom k nástupu vedomého obmedzovania plodnosti na Slovensku treba hľadať už v priebehu druhej polovice 19. storočia. Východiskom boli spoločensko-hospodárske zmeny, ktoré prebehli v tomto období. Základným zdrojom obživy obyvateľstva bol primárny sektor, v ktorom prevládalo extenzívne poľnohospodárstvo, na mnohých miestach ešte s využívaním trojpoľného systému hospodárenia.⁸⁶ Výhodou pre extenzívnu formu hospodárenia bola početná rodina, využiteľná ako pracovná sila. Zmeny, ku ktorým došlo v 2. polovici 19. storočia, však začali narúšať tento spôsob hospodárenia.

Azda najvýraznejšou spoločensko-sociálnou a hospodárskou zmenou v polovici 19. storočia v Uhorsku bolo zrušenie poddanstva. Išlo o urbárskych poddaných. Spájalo sa so zmenami vo vlastníctve pôdy⁸⁷ a pozvoľným ukončením robotových povinností. Netýkalo sa to však zmluvných roľníkov a želiarov, ktorí sa museli osobitne z povinností vykúpiť. Nerovnomerne rozdelená pôda, ktorá bola aj výsledkomnedôsledností v procesoch komasácie a segregácie⁸⁸, začala vytvárať predpoklady k výhodnejšiemu životu s menejdetnými rodinami. Pôda sa navyše dedila a delila, čím začali relatívne rýchlo vznikáť ekonomicky nesebestačné hospodárstva, čo nútilo ich vlastníkov vyhľadávať aj ďalšie formy zamestnania. Viazanosť populácie na primárny sektor a najmä poľnohospodárstvo ako základný zdroj obživy pretrvávala aj na začiatku

⁸⁶ PRŮCHA, Václav a kol. *Hospodárske a sociálne dejiny Československa 1918 – 1992. I. diel období 1918 – 1945*. Brno : Nakladatelství Doplněk, 2004, s. 43-44.

⁸⁷ Týkalo sa to spočiatku necelých štvrtiny celkovej výmery pôdy v slovenských župách. Pozri bližšie: PRŮCHA, Václav a kol. *Hospodárske dejiny Československa v 19. a 20. storočí*. Bratislava : Pravda, 1974, s. 45.

⁸⁸ HOLEC, Roman. *Poľnohospodárstvo na Slovensku v poslednej tretine 19. storočia*. Bratislava : VEDA, 1991, s. 37.

20. storočia, keďže medzi rokmi 1890 a 1910 došlo len k minimálnemu poklesu podielu ekonomicky aktívnych v primárnom sektore (zo 70 na 61 %).⁸⁹

Dôležitou zmenou bol aj nárast námezdné pracujúcich v poľnohospodárstve, pracujúcich na veľkostatkoch, ako aj v postupne sa rozvíjajúcich ďalších hospodárskych sektoroch. V 70. a 80. rokoch 19. storočia sa však v Uhorsku začala prejavovať agrárna kríza, ktorá vypukla v Európe v súvislosti s dovozom lacného amerického obilia. Pretrvala do polovice 90. rokov a jedným z jej dôsledkov bolo zníženie počtu samostatne hospodáriacich roľníkov, ktorých drobné poľnohospodárske podniky skrachovali a tak ostávali bez práce.⁹⁰ Táto situácia sa v živote obyvateľstva prejavila predovšetkým v probléme ako užiť rastúcu populáciu a viedla k postupnej agrárnej preľudnenosti vidieka. Východiskom z tohto stavu sa stala predovšetkým pracovná migrácia, ktorá postupne nadobudla masový charakter. Vystáhovalectvo za prácou do zahraničia malo priamy populačný efekt, kým sezónna pracovná migrácia sa skôr prejavovala nepriamo vo forme dlhšieho odlúčenia partnerov.

Proces sociálno-spoločenských a hospodárskych zmien v živote obyvateľstva do značnej miery brzdili rezíduá poddanských a starých feudálnych vzťahov. Ešte koncom 19. storočia prebiehali na mnohých miestach Slovenska procesy vyvážovania z poddanských povinností a robôt.

Štrukturálne faktory sú však len jednou skupinou, ktoré mohli stáť za zmenou reprodukčného správania. Ako uvádza Pavlík⁹¹, populačný vývoj nezávisí bezprostredne len na hospodárskom vývoji danej krajiny. Oveľa väčšiu váhu má hmotná a kultúrna úroveň obyvateľstva. To by vysvetľovalo, prečo demografická revolúcia prebiehala v štátoch s rôznou hospodárskou úrovňou súčasne alebo takmer súčasne. Pavlík⁹² si ďalej kladie dôležitú otázku, a to, do akej miery je demografická revolúcia závislá na úrovni obyvateľstva svojho štátu a do akej miery je podmienená prenosom (difúziou) inovácií pri kontakte s iným štátom, kde podobné populačné zmeny už prebiehajú, alebo dokonca sú už ukončené. Podobné zistenia priniesol aj Princetonský European Fertility Project. Jedným z jeho hlavných výsledkov bolo, že vedci v spojitosti s demografickou revolúciou a transformáciou plodnosti oveľa vážnejšie začali pristupovať k vplyvu kultúrnych a regionálnych faktorov.⁹³

⁸⁹ FALTUS, Jozef. Zamestnanie obyvateľstva Slovenska a priemyselné závody na Slovensku podľa uhorského sčítania k 31. 12. 1910. In: *Slovenská archivistika*, 1987, 22, 2, s. 73; STODOLA, Emil. *Štatistika Slovenska*. Martin, 1912, s. 42.

⁹⁰ HOLEC, Roman. Poľnohospodárstvo na Slovensku..., c. d., s. 51.

⁹¹ PAVLÍK, Zdeněk. *Nástin populačného vývoje...*, c. d., s. 66.

⁹² Tamže.

⁹³ ANDERSON, Barbara. A. Regional and Cultural Factors in the Decline of Marital Fertility in Europe. In: A. J. Coale – S. C. Watkins (eds.) *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton: Princeton University Press, 1986, s. 293.

Podľa modelu RWA⁹⁴ (z anglického ready, willing, able) na to, aby došlo k prijatiu novej formy reprodukčného správania, je potrebné splniť tri základné predpoklady. Predovšetkým každá zmena správania je podmienená psychologicky. Manželské alebo partnerské dvojice sa začnú riadiť novým reprodukčným správaním (modelom) vtedy, ak im prinesie viac výhod ako doposiaľ zaužívaný model. Nové správanie navyše musí byť rentabilnejšie, čiže benefity z neho plynúce musia prevýšiť náklady. Na druhej strane osoby ju musia vedome akceptovať, utvrdzovať sa, že táto forma je lepšia a že sa ňou chcú riadiť. Veľmi dôležitý aspekt pre celkové presadenie zmien v reprodukčnom správaní predstavuje legitimita prostriedkov, ktorými je dosahovaná. Nový spôsob reprodukcie, a to, ako ho dvojice dosahujú, musí byť kultúrne (eticky a morálne) akceptovateľný. Poslednou a nemenej dôležitou podmienkou je existencia vhodných, prijateľných podmienok, nástrojov a techník na to, aby bolo možné nový model reprodukcie praktikovať.

Východoeurópske spoločnosti sa na rozdiel od západnej a severnej Európy vyznačovali nižšou priechodnosťou medzi spoločenskými vrstvami. Najmä v rurálnom prostredí bola možnosť vzostupu a zmeny spoločenského postavenia odchodom z rodiny výrazne obmedzenejšia. Podporovalo to aj rodinné vlastníctvo pôdy, na ktorej hospodárili všetky žijúce generácie. Problematická bola často aj veľkosť takéhoto spoločného hospodárstva, ktorá neumožňovala vzájomné delenie, keďže následne by nebolo možné z novovzniknutého hospodárstva samostatne vyžiť.⁹⁵

Pozíciu Slovenska z pohľadu transformácie plodnosti v rámci procesu demografickej revolúcie môžeme sledovať pomocou Coalových indexov⁹⁶ a indexov kontroly počtu detí v rodine vytvorených Coalom a Trussellom⁹⁷.

⁹⁴ Blížšie pozri COALE, Ansley. J. The demographic transition reconsidered. In: *IUSSP – Proceedings of the International Population Conference*. Liège, Belgium: Eds. Ordina, 1973; LESTHAEGHE, Ron - VANDERHOEF, Camille. Ready, Willing, and Able: A Conceptualization of Transitions to New Behavioral Forms. In: J. B. Casterline (ed.) *Diffusion Processes and Fertility Transition: Selected Perspectives*. Washington : National Academies Press, 2001, s. 240-264; LESTHAEGHE, Ron – NEELS, Karl. From the First to the Second Demographic Transition – An Interpretation of the Spatial Continuity of Demographic Innovation in France, Belgium and Switzerland. In: *European Journal of Population*, 2002, Vol. 18 (4), s. 325-360.

⁹⁵ HORSKÁ, Pavla. Nový demografický režim. In: *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha : Mladá Fronta, 1998, s. 199.

⁹⁶ COALE, Ansley. J. Factors associated with the development of low fertility: an historic summary. In: *United Nations World Population Conference, Belgrade, 1965*, New York. s. 205-207; COALE, Ansley. J. The Decline of Fertility in Europe from the French Revolution to World War II. In: S. J. Behrmann – L. Corsa – R. Freedman *Fertility and Family Planning*. Ann Arbor, Michigan : University of Michigan Press. 1969, s. 3-24.

⁹⁷ COALE, Ansley J. – TRUSSELL, James T. Model fertility schedules: Variations in the age structures of childbearing in human populations. In: *Population Index* 1974, 40, 2, s. 185-258.

Coalove indexy sú založené na nepriamej štandardizácii, pričom za štandard sa volia miery plodnosti takej populácie, u ktorej sa nepredpokladá vedomé obmedzovanie plodnosti. Na tento účel bola zvolená plodnosť vydatých žien hutteritov, náboženskej komunity zo Severnej Ameriky ostro vystupujúcej voči akémukoľvek obmedzovaniu plodnosti.⁹⁸ Práve s plodnosťou tejto populácie sme my porovnávali intenzitu plodnosti žien Slovenska od 80. rokov 19. storočia po rok 2011 (pozri tab. 1). Celkovo pracujeme s tromi základnými Coalovými indexmi:

1) Index celkovej plodnosti (If) vyjadruje, do akej miery sa počet detí narodených ženám sledovanej populácie líši od teoretického počtu narodených, ktoré by tieto ženy mali za predpokladu úrovne plodnosti žien hutteritov.

2) Index manželskej plodnosti (Ig) vyjadruje, do akej miery sa líši počet manželsky narodených od teoretického počtu narodených pri maximálnej plodnosti.

3) Index podielu vydatých žien (Im) na celkovej plodnosti udáva, do akej miery pôsobí rodinný stav na dosiahnutie maximálnej novej plodnosti.⁹⁹

Dôležitým pre proces transformácie plodnosti je predovšetkým úroveň a vývoj indexu manželskej plodnosti. E. van de Walle¹⁰⁰ dokázala, že bezpečne môžeme hovoriť o poklese plodnosti podmienenom vedomým obmedzovaním počtu detí prostredníctvom kontracepčných metód až v prípade, keď index manželskej plodnosti klesne trvalo pod hranicu 0,5. V prípade, že sa index pohybuje na hranici 0,6, je možné kontrolu plodnosti len predpokladať. Dolná hranica, keď transformácia plodnosti je završená, je ohraničená hodnotou 0,35.¹⁰¹ Iný spôsob vymedzenia začiatku obmedzovania plodnosti v rámci demografickej revolúcie navrhli Coale a Treadway.¹⁰² Ide o obdobie, kedy došlo k trvalému a nezvratnému poklesu manželskej plodnosti o 10 % z pôvodnej stabilnej hodnoty.

Na grafe 7 môžeme vidieť dlhodobú vývojovú trajektóriu indexu manželskej plodnosti vo vzťahu k indexu vydatých žien a indexu všeobecnej plodnosti.

⁹⁸ Pozri napríklad EATON, Joseph, W. – MEYER, Albert J. The social biology of very high fertility among the Hutterites. The demography of a unique population, In: *Human Biology*, 1953, 25, 3, s. 206-264; LARSEN, Ulla – VAUPEL, James, W. Hutterite Fecundability by Age and Parity: Strategies for Frailty Modeling of Event Histories. In: *Demography*, 1993, 30, 1, s. 83.

⁹⁹ PAVLÍK, Zdeněk – RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka – ŠUBRTOVÁ, Alena. *Základy demografie...*, c. d., s. 292-293.

¹⁰⁰ Van de WALLE, Etienne. *The female population on France in the nineteenth century*. Princeton, 1974.

¹⁰¹ PAVLÍK, Zdeněk – RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka – ŠUBRTOVÁ, Alena. *Základy demografie...*, c. d., s. 293.

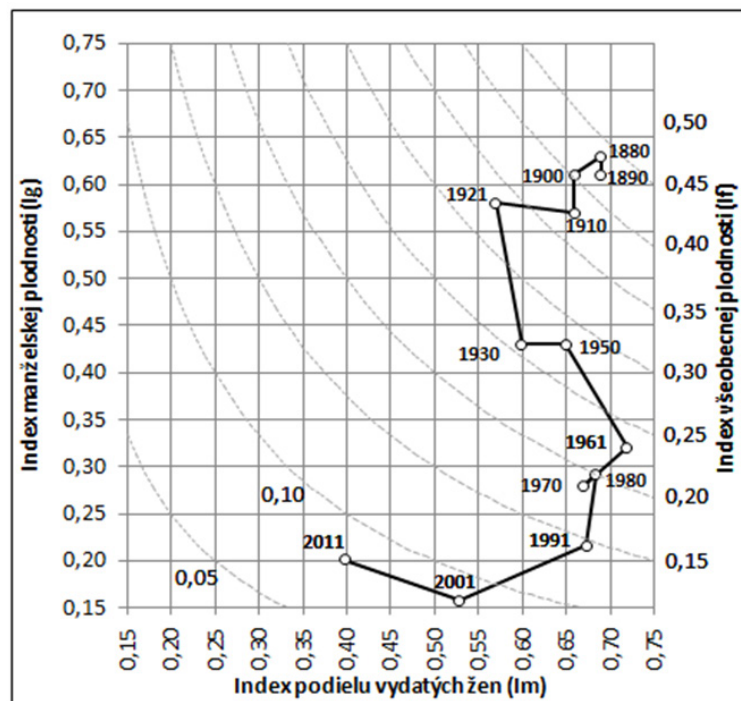
¹⁰² COALE, Ansley, J. – TREADWAY, Ron. A Summary of the Changing of Overall Fertility, Marital Fertility, and the Proportion Married in the Provinces of Europe. In: A. J. Coale - S.C. Watkins (eds.) *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton : Princeton University Press, 1986, s. 37.

Ako je zrejme z hodnôt manželskej plodnosti, na Slovensku až do konca 19. storočia k výraznejším zmenám nedochádzalo. Index sa pohyboval stabilne nad hranicou 60 %. O vysokej plodnosti nás pre toto obdobie informuje aj index všeobecnej plodnosti, ktorý sa v rokoch 1880-1900 pohyboval v úzkom rozpätí 44-45 % z celkovej plodnosti Hutteritov. Keďže tá dosahovala 12,4 dieťaťa na ženu,¹⁰³ v prípade Slovenska by to bolo približne 5,5-5,6 dieťaťa na ženu. V predvečer prvej svetovej vojny index manželskej plodnosti mierne klesol pod hranicu 60 %. Oproti predchádzajúcej stabilnej hodnote to predstavovalo približne 6,6 %. Aj keď vzhľadom na vyššie uvedené kritériá ešte nie je možné jednoznačne potvrdiť výraznejší nástup vedomého obmedzovania plodnosti, dá sa predpokladať, že ku kontrole plodnosti v slovenskej populácii začalo pomaly dochádzať. Priemerný počet detí na jednu ženu podľa indexu všeobecnej plodnosti klesol približne na 5 detí. Po druhej svetovej vojne sa hodnota indexu manželskej plodnosti výraznejšie nezmenila vzhľadom na prebiehajúcu kompenzačnú fázu. Index všeobecnej plodnosti aj napriek tomu klesol k hranici 4,2 dieťaťa na ženu a rovnako sa znížil aj index podielu vydatých žien na približne 57 %, no naďalej Slovensko jednoznačne patrilo k populáciám s tzv. neeurópskym sobášnym správaním. Výrazne odlišnú situáciu môžeme identifikovať na začiatku 30. rokov 20. storočia. Index manželskej plodnosti sa prepadol až pod hranicu 45 %, čo v porovnaní s úrovňou na konci 19. storočia bolo zníženie o takmer 30 %. Nielen svojou hodnotou, ale aj mierou poklesu vieme jednoznačne povedať, že v 20. rokoch došlo na Slovensku k výraznému rozšíreniu vedomej kontroly plodnosti. Priemerný počet detí na ženu vypočítaný z indexu všeobecnej plodnosti sa oproti roku 1921 znížil o viac ako 1 dieťa (3,2 dieťaťa). Koniec transformácie plodnosti nachádzame vzhľadom na hodnotu indexu manželskej plodnosti na začiatku 60. rokov. Ďalší klesajúci trend indexu všeobecnej i manželskej plodnosti bol v súlade s nižšie diskutovaným vývojom procesu plodnosti v povojnovom období, preto mu nebudeme venovať väčšiu pozornosť. Na záver sa ešte pozastavíme nad zmenami v hodnote indexu podielu vydatých žien. John Hajnal určil ako hranicu medzi európskym a neeurópskym typom sobášnosti úroveň tohto indexu na približne 0,55. Ako je zrejme z grafu 7, Slovensko túto hranicu od druhej polovice 19. až do konca 20. storočia pomerne výrazne prekračovalo, čo len potvrdzuje jeho špecifické sobáše správanie. V posledných dvoch sčítaniach však vidíme, že dochádza k výraznému poklesu a index podielu vydatých žien sa dokonca dostáva na úroveň 40 %. Historicky jedinečný model sobášneho správania pretrvávajúci na Slovensku viac ako jedno storočie tak v priebehu dvoch intercenzálnych

¹⁰³ Tamže, s. 34.

období bol opustený, čo len svedčí o prevratných zmenách prebiehajúcich v reprodukčnom správaní po roku 1889.

Graf 7: Vývojová trajektória indexu manželskej plodnosti, indexu podielu vydatých žien a indexu všeobecnej plodnosti v populácii Slovenska, roky 1880-2011¹⁰⁴

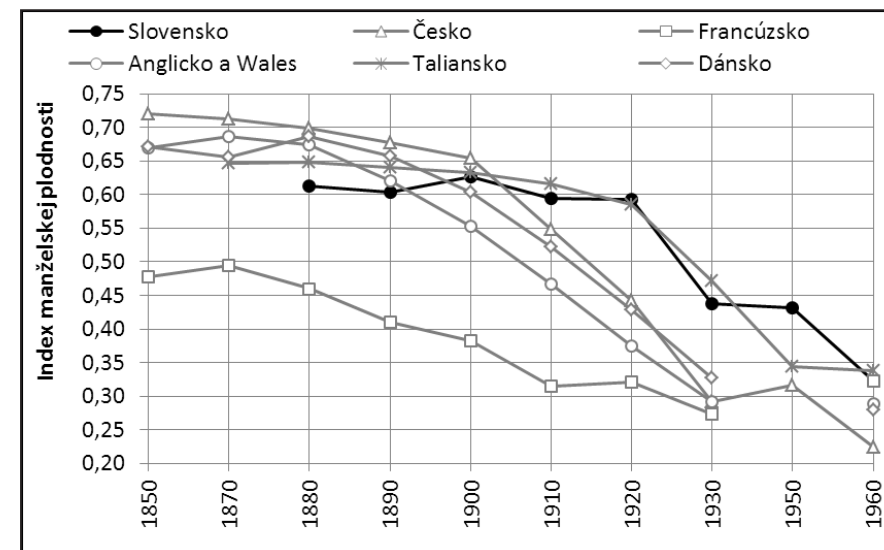

Dôležité informácie o časovaní a priebehu kontroly manželskej plodnosti na Slovensku prináša komparácia s vybranými európskymi krajinami. Ich výber nebol náhodný. Francúzsko, ktoré začalo s vedomým obmedzovaním plodnosti ako prvé na starom kontinente, už v polovici 19. storočia sa nachádzalo pod hranicou 50 %, pričom do začiatku prvej svetovej vojny ešte stihlo klesnúť na necelú tretinu manželskej plodnosti Hutteritov. V ostatných krajinách ku kontrole plodnosti došlo neskôr. Ako uvádza Coale a Treadway¹⁰⁵, v Anglicku a Walese sa index znížil o 10 % oproti predchádzajúcej stabilnej hodnote na začiatku 90. rokov 19. storočia. V Dánsku to bolo na konci 19. storočia, v Česku v prvej dekáde 20. storočia a v Taliansku približne rovnako ako na Slovensku.

¹⁰⁴ Zostavené z údajov publikovaných vo VEREŠ, Pavel. Vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1880-1910. In: *Demografie*, 1983, 25, 3, s. 206; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Plodnosť a celková reprodukcia...*, c. d., s. 42; výpočty autorov z primárnych dát ŠÚ SR.

¹⁰⁵ COALE, Ansley, J. – TREADWAY, Ron. A Summary..., c. d., s. 38.

Graf 8: Vývoj indexu manželskej plodnosti vo vybraných krajinách Európy¹⁰⁶

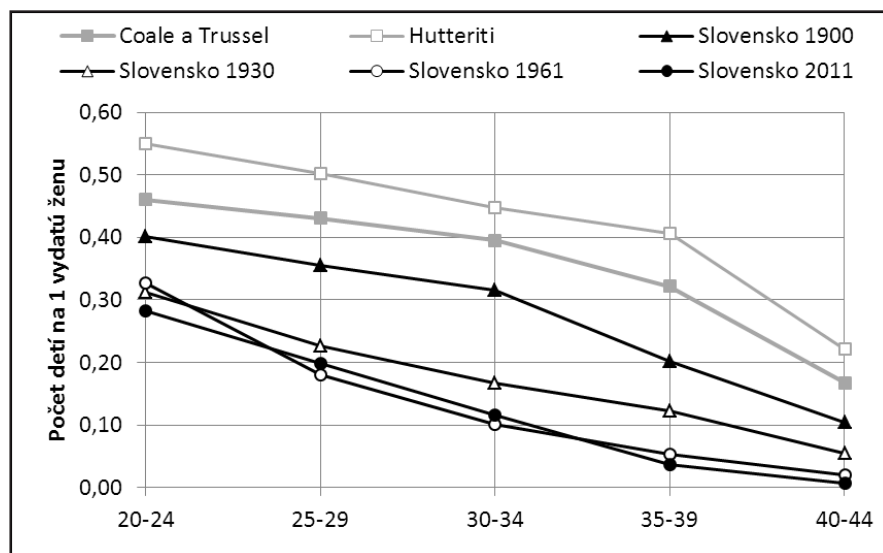
Iným nástrojom ako nepriamo určiť stupeň vedomého obmedzovania veľkosti rodiny je Coale-Trusselov model. Pod pojmom vedomé obmedzovanie autori chápu rozhodnutie manželského páru vedome ukončiť svoju ďalšiu reprodukciu, pričom hlavným motívom je počet už narodených detí a tým snaha nemať ďalšie. Základom modelu je predpoklad, že toto rozhodnutie sa odrazí aj vo vývoji vekovo-špecifických mier plodnosti vydatých žien v porovnaní s populáciou, u ktorých nebola pozorovaná vedomá kontrola plodnosti. V takomto prípade by mala frekvenčná krivka plodnosti sledovanej populácie s vekom relatívne rýchlejšie klesať ako v populácii s prirodzenou plodnosťou (pozri graf 9). Výsledkom matematického modelu¹⁰⁷ je potom číselný odhad miery zámerného obmedzovania veľkosti rodiny (malé „m“). Vo všeobecnosti platí, že čím vyššie kladné hodnoty nadobúda, tým sa dá predpokladať väčšia snaha o kontrolu svojej manželskej plodnosti. Záporné hodnoty malého „m“ a úroveň približne do 0,3 značí žiadne, resp. veľmi slabé obmedzovanie plodnosti. V podstate až pri hodnotách nad 0,5 platí, že môžeme u sledovanej populácie hovoriť o jednoznačnej snahe vedome obmedziť veľkosť svojej

¹⁰⁶ Tamže, s. 80-152.

¹⁰⁷ Model je založený na porovnaní dvoch sérií špecifických mier plodnosti - sledovanej populácie a populácie s prirodzenou plodnosťou, ktorá predstavuje štandard odhadnutý autormi na základe reálnych údajov. Pri výpočte sa zvyčajne vynechávajú krajné vekové intervaly do 20 rokov a nad 45 rokov z dôvodu malej početnosti udalostí a v prípade najmladších vekových skupín je príčinou aj vysoká prevalencia predmanželských koncepcií. V ďalšom kroku sú tieto súbory konfrontované s modelom populácie, ktorá zámerné obmedzuje svoju plodnosť.

rodiny. Porovnanie Coale-Trussellovho modelu, vekovo-špecifických mier plodnosti Hutteritov s mierami žien Slovenska vo vybraných obdobiach poskytuje graf 9. Je zrejmé, že na začiatku 20. storočia síce krivka plodnosti na Slovensku dosahovala o niečo nižšiu úroveň plodnosti ako v prípade modelu alebo Hutteritov, no z pohľadu tvaru sa výraznejšie neodlišovala. Na začiatku 30. rokov je už zrejmé, že došlo k zmene charakteru priebehu mier a po druhej svetovej vojne v roku 1961 sa už tvar krivky takmer neodlišuje od súčasného stavu.

Graf 9: Porovnanie mier manželskej plodnosti Slovenska vo vybraných rokoch, Hutteritov a Coale-Trussellovho modelu¹⁰⁸

Empirický odhad miery vedomej kontroly plodnosti populácie Slovenska pre vybrané roky prezentuje tabuľka 1. Pre porovnanie boli do tabuľky zahrnuté aj hodnoty malého „m“ pre ženy Hutteritov. Získané výsledky potvrdzujú vyššie uvedený predpoklad, že na začiatku 20. storočia síce už môžeme vidieť v niektorých vekových skupinách hodnoty mier obmedzovania signalizujúce snahu o kontrolu, ale v celkovom kontexte sa nedá ešte hovoriť o širšom celospoločenskom presadení sa transformácie plodnosti. Situácia sa však radikálne mení v medzivojnovom období, keď najmä na začiatku 30. rokov už jednoznačne môžeme hovoriť o ovplyvnení priebehu mier manželskej plodnosti vedomou snahou o reguláciu počtu narodených detí v rodine.

¹⁰⁸ Zostavené z údajov publikovaných v COALE, Ansley J. – TRUSSELL, James T. Model fertility schedules..., c. d.; výpočty autorov.

V povojnovom období sa proces kontroly plodnosti dokončuje a populácia Slovenska sa zaraďuje do skupiny krajín, kde manželia vo svojej reprodukčnej histórii výrazne ovplyvňujú počet narodených detí.

Tab. 1: Miera vedomého obmedzovania plodnosti na Slovensku vo vybraných rokoch¹⁰⁹

Populácia	m	m vo vekových skupinách			
		25 - 29	30 - 34	35 - 39	40 - 44
Slovenské župy 1900	0,26	0,27	0,16	0,33	0,25
Slovenské župy 1910	0,31	0,38	0,19	0,45	0,26
Slovenska 1921	0,38	0,23	0,53	0,37	0,37
Slovenska 1930	0,49	0,66	0,60	0,49	0,46
Slovenska 1950	0,85	0,98	0,84	0,92	0,82
Slovenska 1961	1,24	1,50	1,36	1,30	1,18
Slovenska 1970	1,76	2,01	1,81	1,76	1,74
Slovenska 1980	2,33	2,48	2,27	2,30	2,35
Slovenska 1991	2,44	2,60	2,42	2,41	2,45
Slovenska 2001	2,29	2,27	2,10	2,21	2,38
Slovenska 2011	1,97	1,88	1,46	1,83	2,16
Hutteriti 1921-1930	-0,08	-0,05	0,02	-0,09	-0,10

II.3 Socialistický model reprodukcie a jeho podmienenosti

Politické rozdelenie európskeho priestoru na východný a západný blok sa postupne odzrkadľovalo aj na vyprofilovaní dvoch od seba značne reprodukčne odlišných populačných oblastí.¹¹⁰ Tým bola do určitej miery pozmenená

Zostavené z výpočtov autorov, vstupné údaje do modelu: A Magyar korona országainak 1900. Évi népszámlálása, 5 kötet..., c. d., s. 242-273; A Magyar szent korona országainak 1910. Évi népszámlálása, 61 kötet ..., c. d., s. 171-185; ČSS sv. 9, s. 202-203; ČSS sv. 98, s. 135-142; Sčítání lidu v Republice Československé ke dni 1. března 1950. Díl II., Věkové složení a povolání obyvatelstva. In: Československá statistika, sv. 26, Praha: Státní úřad statistický, 1958, s. 8; Sčítání lidu, domů a bytů v Československé socialistické republice k 1. březnu 1961. Díl I. Demografické charakteristiky obyvatelstva, In: Československá statistika sv. 35, Praha: Ústřední komise lidové kontroly a statistiky, 1965, s. 12-13; primárne údaje ŠÚSR zo sčítania ľudu 1980-2011; Pohyby obyvateľstva za príslušné roky - pozri Zoznam prameňov a literatúry.

¹¹⁰ Bližšie pozri napr. MONNIER, Alain – RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka. *The division of Europe into East and West. Population : An English Selection*, 1992, 4, s. 129-160; NÍ BROLCHAÍN, Máire. East – West marriage contrasts, old and new. In: Blum, A., Rallu, J. L. (eds.). *European Population II. Demographic dynamics*. Paris (John Libbey, INED), 1993, pp. 461-479.

historicky platná diferenciácia podľa Hajnalovej línie.¹¹¹ Slovensko spolu s ďalšími krajinami bývalého východného bloku zostalo až do konca 80. rokov v podstate imúnne¹¹² voči zmenám reprodukčného správania, ktoré sa začali v západnom bloku presadzovať približne od konca 60. rokov.¹¹³ Táto stabilita v socialistických krajinách je vysvetľovaná koexistenciou a vzájomnou kombináciou viacerých inštitucionálnych a kultúrnych faktorov, ktoré režim upevňoval a prehlboval, čím vytváral podmienky na takmer univerzálnu a v mladom veku realizovanú reprodukciu.¹¹⁴ Paradoxne pritom skoré manželstvo a rodičovstvo, často považované ako prekážka pre spokojný a príjemný život mladých dospelých v krajinách západného bloku, predstavovalo pre mnohých mladých z východného bloku cestu k samostatnosti.¹¹⁵ Sobotka¹¹⁶ v tomto kontexte píše o tzv. socialistickom skleníku, ktorého základom boli domény ako vzdelanie, kariéra a rodina prepojené na vonkajšie prvky systému tvorené sociálnym zabezpečením a populačnou politikou. Práve ich charakter, vzájomné väzby a vplyv na formovanie špecifického „socialistického modelu reprodukcie“ sa v stručnosti pokúsime čitateľom predstaviť v nasledujúcich riadkoch.

Z pohľadu reprodukčného správania pre Slovensko, ako aj ďalšie krajiny bývalého východného bloku bol charakteristický veľmi silný príklon ku skorému materstvu a rodičovstvu, takmer univerzálny a skorej sobášnosti slobodných, dvojdetnému modelu rodiny, nízkej bezdetnosti.¹¹⁷ Celkom bežným sa stalo mať dve deti skoro po sebe v mladom veku (20 - 25 rokov) a po dvoch až troch rokoch začať pracovať alebo nastúpiť opäť do zamestnania.¹¹⁸ Skracovanie

¹¹¹ NÍ BROLCHAÍN, Máire. East – West marriage contrasts..., c. d., s. 463.

¹¹² SOBOTKA, Tomáš. Fertility in Central and Eastern Europe after 1989 : collapse and gradual recovery. In: *Historical Social Research* 2011, 36, 2, s. 258.

¹¹³ Pozri napr. van de KAA, Dirk. Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*, 42, 1, 1987; FREJKA, Tomas – SOBOTKA, Tomáš – HOEM, M. Jan – TOULEMON, Laurent. Summary and general conclusions. *Childbearing Trends and Policies in Europe*. T. Frejka et al. *Childbearing Trends and Policies in Europe. An Overview*. In: *Demographic Research*, 19, 1, s. 9.

¹¹⁴ SOBOTKA, Tomáš. Fertility in Central and Eastern Europe after 1989..., c. d., s. 258.

¹¹⁵ van de KAA, Dirk J. The second demographic transition revisited: Theories and expectations. In: G. Beets et al. *Population and family in the Low Countries 1993: Late fertility and other current issues*. Berwyn/Amsterdam: Swets and Zeitlinger, 1994, s. 81-126.

¹¹⁶ SOBOTKA, Tomáš. *Ten years of rapid fertility changes in the European post-communist countries. Evidence and interpretation*. Working Paper Series 02-1, July 2002, Groningen: Population Research Centre, 2002, s. 41.

¹¹⁷ FREJKA, Tomas - SOBOTKA, Tomáš - HOEM, M. Jan - TOULEMON, Laurent. Summary and general conclusions..., c. d., s. 8.

¹¹⁸ SOBOTKA, Tomáš. Understanding lower a later fertility in Central and Eastern Europe. In: I. Kotowska, J. Józwiak. *Population of Central and Eastern Europe. Challenges and Opportunities*. Warsaw: Statistical Publishing Establishment, 2003, s. 698.

intervalu medzi narodením prvého a druhého dieťaťa bolo výsledkom snáh manželských párov súbežne využiť materskú dovolenku a materský príspevok.¹¹⁹

Okrem toho dôležitou súčasťou reprodukčnej biografie mnohých žien sa stalo využívanie interrupcií ako antikoncepcie ex-post (pozri nižšie). Životné dráhy rôznych sociálnych skupín v populácii sa vďaka pôsobeniu špecifických podmienok minulého režimu približovali a boli v mnohých ohľadoch veľmi podobné svojím nastavením, ako aj obsahom jednotlivých prechodov.¹²⁰

Mladí ľudia skoro ukončovali svoje vzdelanostné dráhy, pričom nadobudnuté vzdelanie malo často len veľmi slabý vplyv na ich ďalší život a profesijnú kariéru. V dôsledku malých diferencií v príjmoch, nízkom tlaku na flexibilitu, neexistujúcej nezamestnanosti, pretrvávajúcom nedostatku pracovných síl a všeobecne nízkej náročnosti práce, väčšina žien mala zdroje a čas sa starať o deti.¹²¹ Dôležitý prvok pri reprodukčných plánoch ľudí tiež predstavovala štátna populačná politika a celkovo zastrešujúci systém sociálneho zabezpečenia. Systém extenzívnej a egalitárnej sociálnej starostlivosti sprevádzajúci ľudí „od kolísky až po hrob“ limitoval alternatívne možnosti mladých ľudí, no súčasne však znižoval náklady spojené s materstvom a rodičovstvom.¹²² Okrem toho pomáhal spoluvytvárať podmienky pre relatívne ľahko predvídateľné reprodukčné a rodinné správanie mladých ľudí nezaťažené takmer žiadnou dávkou neistoty. Na druhej strane autoritatívny režim do značnej miery limitoval rozsah možností sebarealizácie mimo rodinu.¹²³ Osobné slobody a jej jednotlivé dimenzie boli pod štátnym patronátom trvalo a pomerne výrazne obmedzované výmenou za menej príťažlivé slobody, ako je individuálna zodpovednosť za prežitie, či úspech - neúspech v spoločnosti.¹²⁴ Môžeme povedať, že kým politická a ekonomická sloboda boli potlačené, ako náhradu minulý režim ponúkol zabezpečenie niektorých základných životných istôt.

Existujúce špecifické podmienky minulého režimu nevytvárali v odkladaní materských a rodičovských dráh atraktívnu alternatívu. Na druhej strane rodina a rodinné väzby predstavovali veľmi dôležitý zdroj sociálneho kapitálu. Vzájomná pomoc príbuzných a priateľov pri starostlivosti o deti, drobných

¹¹⁹ KUČERA, Milan. Rodinná politika a její demografické důsledky v socialistickém Československu. In: *Česko - francouzský dialog o dějinách evropské rodiny*. Praha : CEFRES, 2001, s. 64. Pozri KUČERA, Milan. *Populace České republiky...*, c. d., s. 62.

¹²⁰ SOBOTKA, Tomáš. Fertility in Central and Eastern Europe after 1989 : collapse and gradual recovery. In: *Historical Social Research* 2011, 36, 2, s. 251.

¹²¹ Tamže, s. 41 a 42.

¹²² Tamže.

¹²³ FREJKA, Tomas – SOBOTKA, Tomáš – HOEM, M. Jan – TOULEMON, Laurent. Summary and general conclusions..., c. d., s. 8.

¹²⁴ BAUMANN, Zygmund. *Intimations of postmodernity*. London and New York: Routledge, 1992 s. 163.

opravách, renováciách, získavaní tovaru a služieb na „čiernom trhu“ alebo „podpultovom predaji“ nahrádzala poddimenzovaný, zle fungujúci sektor služieb.¹²⁵ Táto zvláštna forma podriadenia záujmov a potrieb jednotlivých členov rodiny viedla k veľmi silnej normativite života v rodine s deťmi. Môžeme to chápať ako odozvu k slabým možnostiam sebarealizácie, a to s ohľadom na voľno časové aktivity (limitované možnosti cestovania do zahraničia, nedostatok konzumného tovaru, slabé možnosti pre neoficiálnu dobrovoľnícku činnosť), ako aj kariérne vyhliadky (nízka návratnosť vzdelania, limitované možnosti súkromného podnikania a kariérneho rastu - často viac podmieneného členstvom v strane, ako vlastnými schopnosťami a vzdelaním).¹²⁶

Povojnová industrializácia a zameranie na ťažký priemysel priniesli dopyt po kvalifikovaných robotníkoch, ktorý však Slovensko vzhľadom na svoju veľmi nízku vzdelanostnú štruktúru nedokázalo okamžite uspokojiť. Preto sa veľmi dôležitým prvkom prípravy na povolanie stali učňovské školy. Spoločne s platovou nivelizáciou, mzdovou a nemzdovou preferenciou robotníckej práce, ako aj ideologickým tlakom sa v spoločnosti vytvorila predstava o výhodnosti výkonu robotníckych povolání v porovnaní s nerobotníckymi (najmä v službách). Výchovným procesom sa navyše táto predstava medzigeneračne posúvala.¹²⁷ Výsledkom tak bola najmä v mužskej časti populácie značná preferencia vyučenia pred úplným stredoškolským vzdelaním, ktoré sa vzhľadom na charakter práce stalo skôr doménou žien. Treba však objektívne povedať, že výsledkom povojnového vývoja a unifikácie vzdelávacieho systému v bývalom Československu boli nárast priemernej dĺžky štúdia, rozšírenie stredného školstva, zavedenie večerného a diaľkového štúdia pre zárobkovo činných a zrovnoprávenie až zvýhodnenie žien. Vzdelanie bolo poskytované všetkým zdarma, pričom celý systém bol nastavený tak, aby ho čo najviac dotoval štát pri snahe poskytovať rovnakú kvalitu a v rámci povinnej školskej dochádzky aj kvantitu vzdelávania.¹²⁸ Negatívne sa však minulý politický režim prejavil v stagnácii terciárneho vzdelávania, ku ktorej došlo najmä v 70. a 80. rokoch.¹²⁹ Namiesto rýchleho rozvoja, ktorý bolo možné sledovať v krajinách západného bloku, tak dochádzalo ku stagnácii alebo len veľmi pozvoľnému zvyšovaniu počtu študentov a absolventov terciárneho stupňa.

¹²⁵ SOBOTKA, Tomáš. Fertility in Central and Eastern..., c. d., s. 258.

¹²⁶ Tamže, s. 258 a 259.

¹²⁷ KUCHAR, Pavel – MACHONIN, Pavel. Změny vzdělanostní a kvalifikační struktury. In: M. Tuček – P. Machonin a kol. *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí*. Praha : SLON, 2003, s. 72.

¹²⁸ SIMONOVÁ, Natalie. Vzdělanostní nerovnosti a vzdělanostní mobilita v období socialismu. In: P. Matejů – J. Straková et al. (Ne)Rovné šance na vzdělání. *Vzdělanostní nerovnosti v České republice*. Praha : Academia, 2006, s. 63 a 64.

¹²⁹ Tamže, s. 73.

Dôležitou zmenou bol tiež koniec autonómie vysokých škôl a ich podriadenie smerniciam a pokynom socialistického ministerstva školstva. Do činnosti vysokých škôl zasahovali centrálné stranické orgány nielen v ideologických otázkach, ale aj v otázkach personálnych, riadenia a organizácie vedeckej práce.¹³⁰ Predovšetkým v 50. rokoch došlo k veľkým snahám o masívny nábor študentov vysokých škôl z nižších spoločenských vrstiev a očistenie týchto inštitúcií od triedne i politicky nevhodných zamestnancov. K obdobnej situácii došlo aj počas normalizácie, kedy navyše sa výrazne obmedzili aj smerné čísla na prijímanie nových študentov na niektoré študijné odbory či celé fakulty.¹³¹ Ako uvádza Simonová¹³², dosiahnutie vysokého vzdelania a kvalifikácie však nebolo v socialistickej spoločnosti spájané s odpovedajúcou spoločenskou pozíciou a už vôbec nezaručovalo vysokú životnú úroveň. Napríklad Petr Matejů vo svojej analýze údajov z druhej polovice 70. rokov dokázal, že variácia príjmov súvisela s dosiahnutým vzdelaním len minimálne.¹³³ Československo nielenže sa vyznačovalo vyššou mierou nivelizácie príjmov ako okolité socialistické štáty, ale taktiež spoločenský postoj k inteligencii bol horší ako kdekoľvek inde vo východnom bloku.¹³⁴ Centrálné zásahy plánovaného hospodárstva tiež výrazne deformovali trh práce. Išlo v prvom rade predovšetkým o degradáciu duševnej a tvorivej práce, ktorá vyžadovala vyššie vzdelanie, vlastnú iniciatívu a investície do ľudského kapitálu zo strany jednotlivca. Na druhej strane dochádzalo k vyzdvihovaniu a zvýhodňovaniu zamestnancov vykonávajúcich manuálne často rutinné práce. Preto ich mzdové ohodnotenie bolo často vyššie ako v prípade osôb s vysokoškolským vzdelaním.¹³⁵ Podľa niektorých výpočtov¹³⁶ sa absolvent vysokej školy na Slovensku svojou kumulovanou mzdou vyrovnal osobe so základným vzdelaním vo veku 30 - 34 rokov a osobe so stredoškolským vzdelaním dokonca až po dovŕšení 40. roku života.

V súvislosti s procesom vzdelávania a samotnou vzdelanostnou štruktúrou je potrebné ešte spomenúť relatívne veľký priestor určený pre dodatočné vzdelávanie. Systém večerného a diaľkového štúdia na stredných a vysokých

¹³⁰ MORKEŠ, František. Léta nadějí, iluzí i zklamání. Poznámky k proměnám vysokých škol v letech 1945-1953. In: B. Zilinská – P. Svobodný (eds.). *Věda v Československu v letech 1945-1953*. Sborník z konference (Praha, 18. - 19. novembra 1999), Praha : Karolinum, 1999, s. 21-37.

¹³¹ SIMONOVÁ, Natalie. Vzdělanostní nerovnosti a vzdělanostní mobilita..., c. d., s. 72.

¹³² Tamže, s. 65.

¹³³ MATEJŮ, Petr. Vzdělání – mzda – životní úroveň. In: *Sociologický časopis*, 1986, 22, 6, s. 599-614.

¹³⁴ SIMONOVÁ, Natalie. Vzdělanostní nerovnosti a vzdělanostní mobilita..., c. d., s. 65.

¹³⁵ DŽAMBAZOVIČ, Roman. *Chudoba na Slovensku. Diskurz, rozsah a profil chudoby*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, 2007, s. 37.

¹³⁶ Pozri LONDÁKOVÁ, Elena. Pochybné rovnostárstvo. Ženy za socializmu. In: *História revue*, 2004, 4, 9-10, s. 33-36; KALINOVÁ, Lenka. *Sociální vývoj Československa 1969 – 1989*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1998.

školách zažil svoj vrchol najmä v 60. rokoch a čiastočne v polovici 70. rokoch. Popri dennom štúdiu, ktoré malo dovtedy monopolné postavenie, sa vytvorili šance na vzdelanostný vzostup aj u starších osôb. Pokles záujmu o tieto formy vzdelávania v 80. rokoch je možné vysvetliť viacerými faktormi, no jedným z dôležitých sa rozhodne stala postupná strata motivácie k dodatočnému štúdiu ako výsledok poklesu reálnej hodnoty vzdelania v spoločnosti.¹³⁷

Mzdová nivelizácia nemotivovala najmä nižšie vrstvy k pokračovaniu štúdia na vyšších vzdelanostných stupňoch, pretože toto štúdium neprinášalo dostatočne veľký finančný benefit a nepredstavovalo tak účinnú stratégiu k dosiahnutiu životného úspechu. Na druhej strane vrstvy, ktoré vyššie formy vzdelania tradične používali ako dôležitý nástroj na uplatnenie sa v spoločnosti, disponovali potrebnými konexiami a kultúrnym kapitálom, aby dokázali vyhovieť ideologickému a triednemu hodnoteniu vhodnosti uchádzača o vysokoškolské štúdium.¹³⁸

Ako uvádza Džambazovič¹³⁹, centrálna riadená ekonomika okrem výroby plánovala aj výstupy vzdelávacieho systému pomocou smerných čísel (kvót), ktoré určovali počty absolventov nielen jednotlivých stupňov vzdelávacieho systému, ale aj počty absolventov jednotlivých odborov a špecializácií. Ďalej dodáva, že nakoľko prevládal názor nedostatku manuálnych povolání, vyvíjal sa predovšetkým tlak na plnenie smerných čísel na učňovských školách. V prípade terciárneho vzdelávania panovali obavy z „nadprodukcie“ vysokoškolsky vzdelaných, ktorých by nebolo možné umiestniť na pracovné miesta.¹⁴⁰

Veľmi dôležitým aspektom trhu práce v období reálneho socializmu bola snaha o výraznú mzdovú nivelizáciu. Tento jav sa odrazil v deformácii príjmov v jednotlivých odvetviach. Predovšetkým došlo k výraznému nárastu plátov zamestnancov v priemysle, stavebníctve, kým naopak v zdravotníctve, školstve, bankovníctve a poisťovníctve mzdy klesli.¹⁴¹ S tým súvisel aj masívny presun mužskej pracovnej sily z odvetví služieb a ľahkého priemyslu do chemického, hutníckeho priemyslu, ťažkého strojárstva a baníctva. Masívna industrializácia, odsun osôb nemeckej a čiastočne aj maďarskej národnosti, viazanie veľkého počtu mladých mužov v ozbrojených zložkách postupne vytváralo nedostatok pracovníkov. Na uvoľnené pracovné pozície nastupovali ženy, ktoré predstavovali v podstate posledný možný zdroj voľných pracovných síl. S postupným zvyšovaním vzdelanostnej úrovne žien došlo k feminizácii niektorých odvetví.

¹³⁷ Tamže, s. 75.

¹³⁸ Tamže.

¹³⁹ DŽAMBAZOVIČ, Roman. *Chudoba na Slovensku...*, c. d., s. 29.

¹⁴⁰ Tamže.

¹⁴¹ Pozri napr. VEČERNÍK, Jiří. *Občan a tržní ekonomika. Příjmy, nerovnost a politické postoje v české společnosti*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 1998.

Totálna mobilizácia celej populácie sa stupňovala.¹⁴² „Ženám byla jejich pracovní mobilizace předložena jako dosažení rovnosti, jako cesta jejich emancipace: rovná šance na zaměstnání a rozšířený, energicky realizovaný program na osvobození ženy od handicapu mateřství výstavbou sítě školek a jeslí, jež přijímaly dítě od tří měsíců (kdy tedy končila mateřská dovolená) a nabízeły i celotýdenní péči“ [...] „...na medicínský předpis průmyslově vyráběné sušené mléko bylo shledáno zdravějším než mléko mateřské“ [...] „...dětský kolektiv v jeslích, vedený školenou pečovatelkou, stimuluje rozvoj dítěte lépe než diletský vedená péče v rodině; jak by mohla matka vědět, co dítě potřebuje, když na to nemá odborné školení?“¹⁴³ Postupne však oficiálna politika začala tento program opúšťať, pretože matky malých detí chronicky absentovali vo výrobnom procese v dôsledku častých ochorení svojich detí a čo bolo ešte horšie, ukazovalo sa, že náklady na jedno miesto v jasliach boli vyššie ako predstavovala kapitalizovaná nadhodnota z práce zamestnaných žien.¹⁴⁴ Opätovný návrat žien do domácností a prechod na jednopříjmový systém však už vzhľadom na pokračujúcu platovú nivelizáciu a celkovo nízke platové ohodnotenie mužov nebolo možné, pretože základná životná úroveň sa dala udržať len v prípade zamestnania oboch rodičov.¹⁴⁵ Určitým východiskom z tejto situácie sa napokon ukázala byť úprava dĺžky materskej dovolenky v 60. rokoch (pozri nižšie).¹⁴⁶

Proces industrializácie a s tým spojené budovanie novej hospodárskej infraštruktúry na Slovensku po druhej svetovej vojne neumožňoval do značnej miery presunúť materiálne, finančné a ľudské kapacity na výstavbu nového bytového fondu. Navyše prevládalo iluzórne presvedčenie, že bytov je dostatok, a preto plánovaná bytová výstavba bola v prvých desaťročiach veľmi nízka.¹⁴⁷ Podľa oficiálnych štatistík¹⁴⁸ sa do prvej polovice 50. rokov na Slovensko stavalo ročne len 10 – 18 tis. nových bytov. Celkovo v 50. rokoch tak pribudlo len niečo viac ako 200 tis. bytov. V nasledujúcej dekáde najmä vďaka individuálnej rodinnej výstavbe priemerný ročný počet postavených bytov vzrástol na dvojnásobok a v 60. rokoch tak bolo do užívania odovzdaných približne 306 tis. bytov. Situácia sa začala zlepšovať až v 70. rokoch, keď popri družstevnej

¹⁴² MOŽNÝ, Ivo. *Sociologie rodiny*. Praha : SLON, 1999, s. 154.

¹⁴³ Tamže, s. 155.

¹⁴⁴ Tamže.

¹⁴⁵ Tamže.

¹⁴⁶ Celkovo je potrebné povedať, že aj keď podiel detí umiestnených v jasliach z celkového počtu detí príslušnej vekovej skupiny postupne rástol (z 3 % v 50. rokoch na 15 - 18 % v prvej polovici 80. rokov), na Slovensku bolo bežným javom, že sa o malé dieťa po návrate žien do práce staral niekto z rodiny. Údaje tiež naznačujú, že inštitút ďalšej materskej dovolenky využívali častejšie menej vzdelané ženy ako vysokoškolačky. Bližšie pozri RÁKOSNÍK, Jakub – ŠUSTROVÁ, Radka. *Rodina v zájmu státu...*, c. d., s. 68.

¹⁴⁷ KUČERA, Milan. *Populace České republiky...*, c. d., s. 65.

¹⁴⁸ Pozri FSÚ. *Historická statistická ročenka ČSSR*, Praha : SNTL, Alfa, 1985, s. 872.

výstavbe sa výrazne zvýšil aj počet bytov dokončených v rámci komunálnej a čiastočne aj podnikovej výstavby. Priemerný počet dokončených bytov v tomto období sa dostal na viac ako 40 tis., pričom celkovo bolo postavených 433 tis. bytov. Posledná dekáda priniesla určitý útlm bytovej výstavby, keďže sa dokončilo „len“ 360 tis. bytov. Aj napriek tomu to bolo ešte stále ďaleko viac ako priniesol vývoj po roku 1989.

Voľný trh s bytmi neexistoval a štát v rámci hromadnej bytovej výstavby byty prideloval. Vo všeobecnosti existoval nedostatok bytov, ktorý bol navyše značne priestorovo diferencovaný. Postihoval predovšetkým mestské prostredie, pričom najviac trpeli mladé manželské páry a najmä v takom prípade, keď obaja manželia pracovali v nevýrobnej sfére.¹⁴⁹ Pridelovanie bytov sa opieralo predovšetkým o sociálne triedny prístup a často sa vyznačovalo dlhou čakacou dobou. Určité zvýhodnenie je možné pozorovať u manželských dvojíc s deťmi.¹⁵⁰ Ďalšou negatívnou stránkou problematiky bývania bolo, že propagandistická prax „bývanie pre každého za dostupnú cenu“ sa naplňala prostredníctvom nízkej kvality bývania a nevhodnej štruktúry bytov v hromadnej výstavbe.¹⁵¹ Ako uvádza Kučera¹⁵², dlhodobý nedostatok bytov, ktorý najviac pociťovali mladé manželské páry v kombinácii s nízkou úrovňou bývania predstavovali jeden z dôležitých faktorov limitujúcich reprodukciu a veľkosť rodiny. Vlastný byt získala značná časť mladých neskoro, často až po narodení posledného plánovaného dieťaťa. Plne to preukázali výsledky sčítania ľudu 1961 po zavedení konceptu cenzovej domácnosti, keď bolo možné jasne rozlíšiť početné nútené súžitia mladých párov po narodení dieťaťa (detí) so svojimi rodičmi v jednej domácnosti.

Kvantifikácia bytovej potreby sa opierala o názor, že každá cenzová domácnosť by mala mať svoj vlastný byt.¹⁵³ Prvé údaje o tejto problematike prinieslo spomínané sčítanie ľudu z roku 1961. Podľa neho na Slovensku bolo sčítaných necelých 1,2 mil. cenzových domácností, no počet obývaných bytov predstavoval len niečo viac ako 984 tis. V spojitosti s vyššie uvedeným by nedostatok bytov tvoril približne 200 tis. Podľa výsledkov sčítaní ľudu 1970 a 1980 počet cenzových domácností bývajúcich v bytoch s ďalšou jednou alebo viac cenzovými domácnosťami vzrástol z približne 362 tis. na viac ako

451 tis.¹⁵⁴ Len približne 72 % cenzových domácností tak bývalo samostatne.¹⁵⁵ Posledné československé sčítanie z roku 1991 prinieslo určité zníženie núteného spolužitia na približne 400 tis. cenzových domácností, čo znamenalo, že samostatne bývalo takmer osem z desiatich domácností.¹⁵⁶ Najčastejšie išlo pritom o prípady, keď užívateľ bytu žil spoločne s domácnosťami svojho zata alebo nevesty alebo o súžitie so svojimi rodičmi prípadne prarodičmi.¹⁵⁷

V súvislosti s bytovou politikou minulého režimu je potrebné tiež spomenúť zavedenie nástroja na podporu bývania pre mladé rodiny. Išlo o mladomanželské pôžičky, ktoré bolo možné použiť na kúpu alebo zariadenie bytu. Prvú formu mladomanželských pôžičiek priniesol zákon č. 56/1948 Zb. o štátnej podpore novomanželom. Podľa neho mladé rodiny do 35. roku veku každého z manželov, od ktorých svadby neuplynuli viac ako dva roky, si mohli požičať 36 tis. Kčs, pri zvýhodnenej úrokovej sadzbe 3,5 %. Narodením dieťaťa sa pôžička stala bezúročnou a odpísala sa šestina z nej. Ďalšia šestina bola odpísaná pri narodení druhého a každého ďalšieho dieťaťa. Hlavnou kritikou zákona boli komplikácie pri podávaní žiadosti, ako aj zdĺhavé vybavovanie. Keďže pôžička sa dala použiť len na nákup vybavenia do domácnosti a potrieb pre deti, praktický problém predstavovala obmedzená ponuka a dostupnosť spotrebného tovaru.¹⁵⁸ Samotné pôžičky však po menovej reforme v roku 1953 stratili na význame. Príčinou bola skutočnosť, že právna úprava sa adekvátne nezmenila v smere nového pomeru medzi cenami a mzdami. Preto sa novomanželské pôžičky stali pre priemerných novomanželov takmer nedostupné.¹⁵⁹ K zmene došlo až v roku 1973 zákonom č. 14/1973 Zb. s účinnosťou od 1. apríla 1973, ktorý umožnil poskytovať pôžičky so štátnym príspevkom mladým manželom na obstaranie bytu alebo na nákup bytového zariadenia. Výška pôžičky mohla v tomto období dosiahnuť maximálne 30 tis. Kčs pri úročení 1 % na obstaranie bytu a 2,5 % pri nákupe zariadenia do bytu s dobou splatnosti 10 rokov. Ak sa občanovi, ktorý uzavrel pôžičku narodilo dieťa, vznikol mu nárok na štátny príspevok vyplácaný štátnou sporiteľňou. Ten predstavoval 2000 Kčs pri prvom dieťati, 4000 Kčs pri druhom a každom ďalšom dieťati, ktorý sa použil ako mimoriadna splátka novomanželskej pôžičky. Okrem toho štátna sporiteľňa mohla na žiadosť manželov (občana) pri narodení každého dieťaťa

¹⁴⁹ KUČERA, Milan. *Populace České republiky...*, c. d., s. 65.

¹⁵⁰ SOBOTKA, Tomáš. Fertility in Central and Eastern Europe after 1989 : collapse and gradual recovery. In: *Historical Social Research* 36, 2, s. 259.

¹⁵¹ VAŇO, Boris. Štátne opatrenia súvisiace s narodením a výchovou detí. In: B. Bleha (ed.) *Populačný vývoj Slovenska na prelome tisícročí kontinuita či nová éra?* Bratislava: Geografika, 2009, s. 305.

¹⁵² KUČERA, Milan. *Populace České republiky...*, c. d., s. 66.

¹⁵³ VOLKO, Viliam. K objektivizácii potreby a zdrojov bytového fondu. In: *Demografie*, 1980, 22, 3, s. 226.

¹⁵⁴ Údaje prevzaté z *Vývoj společnosti ČSSR (Podle výsledků sčítání lidu, domů a bytů) Textová část*. Praha : FSÚ, 1985, s. 173.

¹⁵⁵ Tamže.

¹⁵⁶ Zostavené z údajov publikovaných v *Sčítanie ľudu, domov a bytov 1991. Obyvateľstvo, domy, byty a domácnosti. Slovenská republika*. Bratislava : Slovenskú štatistický úrad, 1992, s. 166.

¹⁵⁷ Tamže, s. 167.

¹⁵⁸ RÁKOSNÍK, Jakub – ŠUSTROVÁ, Radka. *Rodina v zrcítu státu. Populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918 – 1989*. Praha : Nakladatelství Lidové Noviny, 2016, s. 50.

¹⁵⁹ Tamže, s. 51.

povolit' odklad splácania až na jeden rok. Pôžičky síce neboli univerzálne, ale hranica celkového mesačného príjmu oboch manželov bola stanovená veľmi priaznivo na 5000 Kčs. Odhaduje sa, že mladomanželské pôžičky čerpali takmer 3/4 rodín majúcich na ne nárok. Väčšinou boli žiadané na vybavenie domácnosti¹⁶⁰, pričom maximálna suma v tej dobe predstavovala približne 1,5 ročný pracovný príjem.¹⁶¹ Výhodnosť novomanželských pôžičiek dokumentuje aj miera zaťaženia domácností splátkami, ktorá sa pohybovala pod hranicou 10 % z domáceho rozpočtu.¹⁶² V dôsledku inflácie však požičaný objem peňazí strácal na hodnote, preto sa v roku 1987 pristúpilo k úprave. Zvýšila sa horná hranica poskytnutej pôžičky na 50 tis. Kčs, predĺžila sa doba splatnosti na 15 rokov a tiež došlo k zvýšeniu stropu priemernej mesačnej mzdy žiadateľa na 6 tis. Kčs. Rozpad socialistického bloku a postupný prechod na trhové hospodárstvo v kontexte ďalších spoločenských a ekonomických zmien prispel k zrušeniu novomanželských pôžičiek v danej podobe, a to od 1.1.1991.

Mladomanželské pôžičky, najmä po ich úprave v roku 1973, môžeme zaradiť medzi veľmi dôležité nástroje populačnej politiky socialistického Československa. Vo všeobecnosti je pritom možné o vtedajšej populačnej politike hovoriť ako o propopulačne a pronatalitne orientovanej.¹⁶³ Nešlo pritom ani tak o demografickú alebo sociálnu motiváciu, ako o to, že snahy o vysoké populačné prírastky boli výsledkom ekonomickej nutnosti v dôsledku extenzívneho využívania pracovných síl, ako aj politickej propagandy zameriavajúcej sa na preukázanie vitálnosti socialistickej spoločnosti v komparácii s kapitalistickými krajinami. Predovšetkým komplexný systém prijatý na začiatku obdobia normalizácie bol pozitívne vnímaný aj mimo východný blok.¹⁶⁴ Do popredia sa okrem samotnej úspešnosti (nárastu pôrodnosti a plodnosti) dávali najmä jej niektoré ďalšie aspekty. Vzhľadom na nedemokratické prostredie, v ktorom sa tento komplex vyvíjal, bola pozitívne hodnotená neexistencia explicitne stanovených kvantitatívnych cieľov, nepoužívanie žiadnych donucovacích alebo represívnych nástrojov na jej presadenie a predovšetkým využívanie

¹⁶⁰ PELIKÁN, Jozef. Pět let existence půjček se státním příspěvkem mladým manželům. In: *Demografie*, 1978, 20, 4, s. 331 a 332.

¹⁶¹ RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka. Sňatečnost svobodných v České republice dříve a dnes. In: *Demografie*, 1995, 37, 3, s. 159.

¹⁶² PELIKÁN, Jozef. Pět let existence půjček..., c. d., s. 336.

¹⁶³ Bližšie k problematike populačnej politiky v bývalom Československu pozri napr. KOUBEK, Jozef. Populační politika Československé republiky v letech 1945 – 1980. In: *Demografie*, 1981, 23,1, s. 32-50; KUČERA, Milan. Populace České republiky..., c. d., s. 60-67; VAŇO, Boris. Štátne opatrenia..., c. d., s. 297-313.

¹⁶⁴ Pozri napr. RÁKOSNÍK, Jakub – ŠUSTROVÁ, Radka. Rodina v zájmu státu..., c. d., s. 72; HÖHN, Charlotte – SCHUBNEL, Hermann. Bevölkerungspolitische Massnahmen und ihre Wirksamkeit in ausgewählten europäischen Industrieländern. In: *Zeitschrift für Bevölkerungs-wissenschaft*, 1986, 12, 1, s. 3-50.

materiálnych opatrení na vyrovňovanie rozdielov medzi rodinami s deťmi a bez detí, ako aj komplexný program výchovy k rodičovstvu so zapojením škôl a médií s cieľom pôsobiť aj na verejnú mienku.¹⁶⁵ Medzi prijímanými opatreniami prevládali najmä nástroje zamerané na stimulovanie pôrodnosti, a to predovšetkým materiálnej povahy.¹⁶⁶ Celkovo je možné opatrenia, ktoré mali za cieľ podporovať rodiny s deťmi, rozdeliť do niekoľkých skupín. Išlo predovšetkým o finančné dávky, materské a ďalšie materské dovolenky, daňové úľavy, podporu bývania, úľavy v práci a služby pre rodiny.¹⁶⁷

Prvé povojnové roky boli vzhľadom na populačný vývoj (rýchly pokles úmrtnosti, vysokú plodnosť) skôr obdobím zameriavajúcim sa na zmenšovanie rozdielov v životnej úrovni rodín s rôznym počtom detí. Až nasledujúci vývoj prinútil kompetentné orgány pristúpiť k prijatiu komplexných opatrení majúcich za cieľ zvrátiť negatívne vnímaný pokles plodnosti a populačných prírastkov, ako aj stagnáciu až zhoršovanie úmrtnostných pomerov. Keďže populačná politika predstavovala veľmi dôležitý nástroj uchovávaní stability mechanizmov socialistického modelu reprodukcie, v nasledujúcej časti textu sa zameriame na niektoré jej hlavné črty a vývojové zmeny, ktorými prešla od konca druhej svetovej vojny do pádu železnej opony.

Už v roku 1948 došlo k predĺženiu materskej dovolenky z 12 na 18 týždňov a rozšíril sa tiež okruh žien, ktoré mali na ňu nárok. Súčasne sa zaviedlo poberanie peňažnej pomoci v materstve (od roku 2002 materskej dávky) na celú dobu materskej dovolenky. V roku 1962 sa nárok na materskú dovolenku vzťahoval už aj na členky poľnohospodárskych družstiev a od roku 1968 pribudli umelkyne. V roku 1964 došlo k predĺženiu materskej dovolenky na 22 týždňov, u nevydatých žien na 26 týždňov a v prípade viacpočetných pôrodov až na 35 týždňov. Okrem toho bola zavedená neplatená tzv. ďalšia materská dovolenka, ktorá umožňovala matke zostať s dieťaťom do dovŕšenia prvého roku života. Dôležitú zmenu priniesol predovšetkým rok 1968, keď sa materská dovolenka predĺžila na 26 týždňov a v prípade osamelých matiek a viacpočetných pôrodov na 35 týždňov. Súčasne sa zjednotila výška peňažnej pomoci v materstve na 90 % z priemernej mzdy poberanej po celú dobu materskej dovolenky (dovtedy sa výška menila). V roku 1969 bola predĺžená ďalšia materská dovolenka do 2. roku veku dieťaťa. Významnou zmenou bolo zavedenie platenej ďalšej materskej dovolenky od júla 1970, v prípadoch keď sa žena starala aspoň o dve deti, pričom staršie bolo vo veku do skončenia povinnej školskej dochádzky

¹⁶⁵ BOLZ, Robert – SCHMID, Josef. Die Bevölkerungspolitik der Tschechoslowakei. In: *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 1980, 5, 1, s. 108-125.

¹⁶⁶ KOUBEK, Jozef. Populační politika..., c. d., s. 32.

¹⁶⁷ Pozri VAŇO, Boris. Štátne opatrenia..., c. d., s. 301.

a mladšie vo veku do 1 roka.¹⁶⁸ Nárok na materský príspevok (od roku 1990 rodičovský príspevok) mala od roku 1971 žena do dvoch rokov dieťaťa, pričom sa rozšíril aj okruh možných žiadateľiek o túto peňažnú dávku.¹⁶⁹ Poslednou zmenou v súvislosti s ďalšou materskou dovolenkou bolo jej predĺženie do dovŕšenia tretieho roku veku dieťaťa v roku 1989.

Pred uchopením moci komunistickou stranou bola v roku 1947 zavedená do praxe jednorazová finančná pomoc označená ako podpora pri narodení dieťaťa (od roku 1998 príspevok pri narodení dieťaťa). Postupne došlo k zvyšovaniu poskytovanej sumy a rozširovaniu potenciálnych žiadateľiek, pričom už od roku 1971 prislúchal nárok všetkým ženám, ktorým sa narodilo dieťa.

Prídavky na dieťa boli upravené prvýkrát už v roku 1945, keď na každé dieťa rodičia dostávali mesačne 30 Kčs ako príspevok na výchovu a výživu. V roku 1947 bolo zavedené progresívne vyplácanie prídavkov podľa počtu detí.¹⁷⁰ Po menovej reforme v roku 1953 došlo takmer k zdvojnásobeniu prídavkov na dieťa. Ich nárast, avšak v menšej miere, priniesla aj zmena v roku 1957. Od roku 1959 boli prídavky testované na výšku príjmu rodičov. Rok 1968 priniesol zrušenie tohto prístupu a prídavky sa takmer zdvojnásobili. K ďalším zvyšovaniam prídavkov následne došlo aj v rokoch 1973, 1979 a 1985.¹⁷¹ Celkovo je však potrebné povedať, že prídavky na deti neodzrkadľovali výšku nákladov na výživu a výchovu, nevytvárali motiváciu k narodeniu ďalšieho dieťaťa a často skôr plnili funkciu sociálnej dávky najmä v prípade nízkopríjmových skupín obyvateľstva.¹⁷²

Do komplexu opatrení na podporu rodín s deťmi je možné zahrnúť aj daňové úľavy. Prvýkrát boli zavedené v roku 1952, keď pri daňových odvodoch zvýhodňovali rodiny s deťmi. Daňová sadzba živiteľa sa znižovala podľa počtu závislých detí.¹⁷³ V roku 1968 sa daňové stimuly zmenili na postihy pre tých, ktorí nemali deti alebo nežili v manželstve. Ak daňovník nevyživoval žiadnu osobu alebo len jednu, ktorá nebola dieťaťom, zvýšila sa mu sadzba dane v závislosti na veku, pohlaví a rodinnom stave.¹⁷⁴

Dôležitou bola aj nepriama pomoc rodinám s deťmi sústredzujúca sa do zliav a dotácií poplatkov za deti v jasliach, materských školách, družinách a školských stravovacích zariadeniach. Okrem toho silne dotované boli aj ceny potravín, detského oblečenia a obuvi (do roku 1979), existovala zľava

¹⁶⁸ Bližšie pozri KOUBEK, Jozef. Populační politika..., c. d., s. 36.

¹⁶⁹ Tamže, s. 36 a 37.

¹⁷⁰ Kým do roku 1947 na 5 detí poberali rodičia 150 Kčs, od roku 1947 to bolo 250 Kčs (bližšie pozri KOUBEK, Jozef. Populační politika..., c. d., s. 37, tab. 1).

¹⁷¹ Pozri VAŇO, Boris. Štátne opatrenia..., c. d., s. 304.

¹⁷² KUČERA, Milan. Populace České republiky..., c. d., s. 63 a 64.

¹⁷³ KOUBEK, Jozef. Populační politika..., c. d., s. 39.

¹⁷⁴ Tamže, s. 39.

na nájomné v štátnych bytoch odstupňovaná podľa počtu narodených detí a pod. Tým sa vytvárali pre rodiny s deťmi určité sociálne istoty, ktoré boli len výnimočne rušené.¹⁷⁵

Prijatie komplexu pronatalitných opatrení v rokoch 1968 - 1973 sa prenieslo do priaznivej populačnej klímy, ktorá priniesla mierny nárast plodnosti a v kombinácii so zväčšujúcou sa reprodukčnou základňou (početné generácie žien narodených v 40. a 50. rokoch) a následne aj narodením vysokého počtu detí v 70. rokoch. Ďalší vývoj sa však niesol v zhoršovaní populačnej klímy, čo podmienilo aj vyčerpanie priaznivého efektu spomínaných opatrení. Nové mladé generácie žien prijali predchádzajúce pronatalitné nástroje ako samozrejmé, k prijatiu nových už nedošlo a sociálna situácia rodín s deťmi sa ďalej výrazne zhoršovala.¹⁷⁶

Postupne sa v socialistickej spoločnosti menil aj názor na postavenie žien. Kým prvé dve desaťročia sa skôr niesli často až v utopických predstavách o budúcej existencii rodiny a jej úlohe pri (ne-) starostlivosti o deti¹⁷⁷, od druhej polovice 60. rokov pozorujeme úplnú zmenu a opätovnú renesanciu úplnej rodiny aj v oficiálnej komunistickej doktríne. Z uvedeného je zjavné, že na sklonku 40. a v 50. rokoch sa predovšetkým zdôrazňovala aktívna úloha ženy v pracovnom procese, jej zapojenie do spoločenského diania, ktoré často bolo navonok prezentované ako oslobodenie žien od uzavretia v rodine a domácnosti a naplnenie ich práva na sebarealizáciu mimo rodinu. V skutočnosti išlo o nutný prvok naplnenia pracovných síl v extenzívnom socialistickej hospodárstve v období povojnovej dynamickej industrializácie a odlive mužov zo sektoru služieb a ľahkého priemyslu do preferovaných odvetví (napr. chemický a ťažký priemysel, baníctvo a pod.). V období normalizácie sa však zdôrazňuje materské a výchovné pôsobenie žien, ich návrat k rodine a domácnosti. Spoločnosť vysoko oceňuje materstvo a rodičovstvo a ich nenahraditeľnosť a pozitívne spoločenské a ekonomické dôsledky.¹⁷⁸ Práve koniec 60. a prvá polovica 70. rokov je spojená s prijatím celého komplexu prorodinne a pronatalitne zameraných opatrení rodinnej politiky.

Významným aspektom spomínanej úspešnosti pronatalitných opatrení prijatých na začiatku normalizácie bol aj špecifický charakter vtedajšej

¹⁷⁵ KUČERA, Milan. Rodinná politika a její demografické důsledky v socialistickém Československu. In: *Česko - francouzský dialog o dějinách evropské rodiny*. Praha : CEFRES, 2001, s. 57. Pozri KUČERA, Milan. Populace České republiky..., c. d., s. 62.

¹⁷⁶ KUČERA, Milan. Populace České republiky..., c. d., s. 127; KUČERA, Milan. 2001. Rodinná politika a její demografické důsledky..., c. d., s. 63.

¹⁷⁷ Pozri KUČERA, Milan. Populace České republiky..., c. d., s. 62; HAMPLOVÁ, Dana. Stručné poznámky o ideových přístupech k rodině v období socialismu. In: *Česko - francouzský dialog o dějinách evropské rodiny*. Praha : CEFRES, s. 57.

¹⁷⁸ KOUBEK, Jozef. Populační politika.... c. d., s. 107-118.

spoločenskej klímy. Po vpáde vojsk Varšavskej zmluvy v auguste 1968 prevládalo v populácii rozčarovanie, skepsa a výsledkom tak okrem iného bola aj rezignácia nad politickým a spoločenským dianím a „stiahnutie“ sa do súkromnej sféry vlastných rodín.

Veľmi dôležitým znakom minulého režimu z pohľadu rodinnej politiky v socialistických krajinách strednej a východnej Európy bola snaha výrazne zapojiť ženy do pracovného procesu, pri súčasnom pretrvávajúci tradičného pohľadu na rozdelenie úloh mužov a žien pri starostlivosti o deti a domácnosť. Domácnosti preto zostávali výsostným priestorom žien.¹⁷⁹ Takéto dvojnásobné zaťaženie platenou a neplatenou prácou bolo ženami vnímané ako obzvlášť namáhavé.¹⁸⁰ Aj keď sa rozširovala sieť a kapacita zariadení pre najmenšie deti a deti v predškolskom veku, tento nárast nezodpovedal dynamickému vzostupu mier zamestnanosti mladých žien. Okrem toho je treba tiež povedať, že tieto služby neboli dostupné pre všetky ženy s malými deťmi. Išlo predovšetkým o ženy z malých vidieckych obcí a ženy v domácnostiach.¹⁸¹ Rovnako problematické zostávalo aj poskytovanie ďalších služieb pre mladé rodiny s deťmi, a to vrátane zásobovania.¹⁸² Výsledkom prevládajúceho preťaženia žien kombináciou pracovných, rodičovských povinností a povinností vyplývajúcich zo starostlivosti o domácnosť bola tiež redukcia reprodukčných plánov a čoraz častejší príklon k dvojdetnému modelu rodiny¹⁸³, ideálne naplnenému krátko po sebe, aby bola reprodukčná kariéra ženy uzavretá ešte v relatívne mladom veku. Okrem toho viaceré zisťovania potvrdzovali, že s rastúcim počtom detí v rodinách (najmä tri a viac) najmä v prípadoch, ak žena zostávala s deťmi v domácnosti, dochádzalo k zhoršovaniu životnej úrovne mladých rodín. Platová nivelizácia v kombinácii s relatívne nízkymi príjmami mužov v spojitosti s potrebami rodín s malými deťmi boli jedným z hlavných dôvodov vysokej zamestnanosti žien. Sociálna situácia v rodine tak mladé ženy v podstate donútila k druhému príjmu, pretože aj keby si bol muž zvýšil kvalifikáciu a intenzitu práce, nebol by finančný efekt ani zďaleka tak silný ako, keď žena (aj nekvalifikovaná) nastúpila do zamestnania.¹⁸⁴

Do roku 1953 bolo zavedené v Československu prídelové hospodárstvo, ktoré dokázalo v posledných rokoch svojej existencie už pomerne bezpečne pokrývať hlavné potreby domácností. V roku 1953 bola realizovaná menová

¹⁷⁹ HEINEN, Jacqueline. Public/private: gender - social and political citizenship in Eastern Europe. In: *Theory and Society*, 1997, 26, s. 179.

¹⁸⁰ SAXONBERG, Steven – SIROVÁTKA, Tomáš. Failing Family Policy in Post-Communist Central Europe. In: *Journal of Comparative Policy Analysis*. 2006, 8, 2, s. 185.

¹⁸¹ KUČERA, Milan. Populace České republiky..., c. d., s. 63.

¹⁸² Tamže, s. 64.

¹⁸³ Tamže, s. 65.

¹⁸⁴ Tamže, s. 64.

reforma, v ktorej prišla väčšina obyvateľstva o svoje úspory a navyše prídelové hospodárstvo sa zrušilo a nasadili sa síce voľné, ale v porovnaní s predchádzajúcim obdobím relatívne vysoké ceny potravín a priemyselného tovaru. Postupne síce došlo k ich zníženiu, no vo všeobecnosti v 50. rokoch tieto zmeny významnou mierou zhoršili životnú situáciu mladých rodín s deťmi a prispeli k poklesu plodnosti. Mzdy boli stanovené podľa hospodárskych odvetví, ktoré sa určovali plánovite. Celkovo priemerné mzdy rástli len veľmi pomaly. Súčasne sa však udržiavali aj relatívne nízke a čoraz viac štátom dotované ceny potravín. Tie spolu so spomínanou platovou nivelizáciou a plnou zamestnanosťou nenútili k vlastnej aktivite, zaručovali pohodlné aj keď pomerne obmedzené sociálne istoty.¹⁸⁵

Veľmi dôležitým faktorom reprodukcie a samotného poklesu plodnosti populácie Slovenska a ďalších krajín bývalého východného bloku po druhej svetovej vojne v období reálneho socializmu¹⁸⁶ sa postupne stala liberalizácia interrupcií a možnosť ženy požiadať o umelé prerušenie tehotenstva z iných ako zdravotných dôvodov. Aj napriek tomu, že vykonanie alebo podstúpenie interrupcie bolo trestným činom¹⁸⁷, popredný slovenský pediater prof. Alojz Chura už pre medzivojnové obdobie odhaduje, že ročne na Slovensku nelegálnu interrupciu podstúpilo niekoľko desiatok tisíc žien.¹⁸⁸ Proces liberalizácie potratovej legislatívy dočasne zabrzdil vývoj v priebehu druhej svetovej vojny. Zákonný článok č. 66/1941 Zb. z. o ochrane plodu nielenže zvýšil sadzbu odňatia slobody za interrupciu, ale súčasne interrupcie boli úplne zakázané, a to aj v prípade, že tehotenstvo ohrozovalo zdravie, či život ženy.¹⁸⁹ Po druhej svetovej vojne bola trestným zákonom č. 86 z roku 1950 interrupcia opäť umožnená, no naďalej len zo zdravotných dôvodov. Tento stav však neriešil problematickú situáciu z pohľadu nelegálnych potratov, keď podľa štatistiky ministerstva zdravotníctva ešte v polovici 50. rokov v Československu pripadalo

¹⁸⁵ KUČERA, Milan. Populace České republiky..., c. d., s. 56 a 58.

¹⁸⁶ Bližšie k vzťahu medzi liberalizáciou interrupcií a plodnosťou v krajinách východného bloku pozri FREJKA, Tomas. Induced Abortion and Fertility: A Quarter Century of Experience in Eastern Europe. In: *Population and Development Review*, 1983, 9, 3, 494-520.

¹⁸⁷ Podľa uhorského trestného zákonníka z roku 1878, ktorý bol základnou úpravou trestného práva na Slovensku až do roku 1950, v hlave VIII. (Zločiny a prečiny proti ľudskému životu) v § 285 sa uvádza: „Tehotná žena, ktorá svoj plod úmyselne vyženie, usmrtí alebo to dá vykonať niekým iným, buď potrestaná, ide li o tehotenstvo mimo manželstva, žalárom do dvoch rokov, ináč žalárom do troch rokov.“ Ešte vyšší trest (5 rokov) mal postihnúť osobu, ktorá interrupciu vykonala. Ak pri zákroku žena zomrela, trest pre vykonávateľa sa zvýšil na 15 rokov. Bližšie pozri LACLÁVIKOVÁ, Miriam – ŠVECOVÁ, Adriana. *Pramene práva na území Slovenska II (1790 – 1918)*. Trnava : Typi Universitatis Tyrnaviensis, 2012, s. 531.

¹⁸⁸ CHURA, J. A. *Slovensko bez dorastu?* I. diel. Bratislava : Roľnícka osveta, 1936, s. 168.

¹⁸⁹ Bližšie pozri TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky na Slovensku v rokoch 1918 – 1945. In: P. Tišliar (ed.) *Populačné štúdie Slovenska I.*, Krakov : Spolok Slovákov v Poľsku, 2013.

na 100 pôrodov takmer 13 zistených nelegálnych interrupcií.¹⁹⁰ Ešte vyššie čísla priniesol Výzkum o rodičovství z roku 1956, ktorý predpokladal, že štvrtina až tretina tehotenstiev žien končila potratom.¹⁹¹

Zásadný zlom priniesol zákon č. 68/1957 Zb. o umelom prerušení tehotnosti (účinný od 30.12.1957 do 1.1.1987). Ten umožňoval ženám v Československu podstúpiť v zdravotníckych zariadeniach interrupciu aj z iných ako zdravotných dôvodov. Povolenie na interrupciu udeľovala tehotnej žene na jej žiadosť k tomu určená komisia. Dôvody uvádzané v žiadostiach rýchlo odhalili, že ženy k tejto možnosti pristupovali nie zo zdravotných, ale predovšetkým zo sociálnych príčin.

Umelé ukončenie tehotenstva sa na Slovensku od roku 1958 pri široko definovaných sociálnych dôvodoch bez predchádzajúcej vedeckej i spoločenskej diskusie v podmienkach, keď účinná hormonálna a vnútromaternicová antikoncepcia neboli vôbec dostupné v kombinácii s len veľmi málo efektívnym spôsobom plánovania rodičovstva stali jedným z najdôležitejších faktorov reprodukcie a spôsobov ako regulovať veľkosť rodiny. Niektoré výskumy z 50. rokov ukazujú, že ženy vo veľkej miere nepoužívali žiadnu antikoncepciu, alebo ak áno, boli odkázané predovšetkým na tradičné a nie vždy spoľahlivé kontracepčné metódy (prerušovaná súlož, metóda neplodných dní).¹⁹² S výrobou hormonálnej antikoncepcie a vnútromaternicových teliesok sa v Československu začalo až od roku 1966.¹⁹³ Antigest, ako bol tento antikoncepčný prípravok pomenovaný, však mohol byť podľa predstaviteľov ministerstva zdravotníctva na začiatku 70. rokov vzhľadom na problematický dovoz potrebných surovín zo svetových trhov dostupný len pre 2 - 4 % žien v reprodukčnom veku.¹⁹⁴ Navyše modernejšie antikoncepčné prostriedky poisťovňa nepreplácala, boli len na lekárske predpis a ich cena bola relatívne vysoká. Okrem toho viacerí lekári k nim pristupovali s nedôverou a aj medzi laickou verejnosťou boli diskutované viaceré vedľajšie účinky.¹⁹⁵ V mnohých prípadoch dokonca gynekológovia odmietali predpísať antikoncepciu mladým bezdetným ženám alebo ženám s jedným dieťaťom a k tomuto kroku pristupovali až u vydatých žien s viacerými deťmi. Určite k tomu prispievali aj

¹⁹⁰ RÁKOSNÍK, Jakub – ŠUSTROVÁ, Radka. Rodina v zájmu státu..., c. d., s. 174

¹⁹¹ SRB, Vladimír – KUČERA, Milan. *Výzkum o rodičovství*. Praha, 1956, s. 107.

¹⁹² KUČERA, Milan. Populace České republiky..., c. d., s. 121; SRB, Vladimír – KUČERA, Milan – VYSUŠILOVÁ, Dagmar. Průzkum manželství, antikoncepce a potratů (1959). In: *Demografie*, 1961, 3, 3, s. 209-222.

¹⁹³ SOBOTKA, Tomáš. Potratovost'. In: Z. Pavlík (ed.). *Populační vývoj České republiky 1990 – 2002*. Praha : Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, s. 49.

¹⁹⁴ RÁKOSNÍK, Jakub – ŠUSTROVÁ, Radka. Rodina v zájmu státu..., c. d., s. 179.

¹⁹⁵ STLOUKAL, Libor. Potratovost'. In: Z. Pavlík (ed.). *Populační vývoj České republiky 1996*. Praha : Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, s. 37.

inštrukcie ministerstva zdravotníctva, ktoré kládli dôraz na to, že Antigest má byť poskytovaný len ženám, ktoré majú najmenej dve deti.¹⁹⁶ Prvoradým kritériom pre gynekológov v spojitosti s mladými a bezdetnými ženami bolo poskytnúť im len takú antikoncepciu, ktorá by neohrozila ich plodnosť. Preto najúčinnnejšie moderné antikoncepčné prostriedky (tabletky, teliesko) neboli nimi považované za vhodný nástroj na reguláciu časovania materstva pre mladé slobodné bezdetné ženy.¹⁹⁷ Odporúčanými boli jednak tradičné prirodzené metódy (prerušovaná súlož, metóda neplodných dní) alebo zdravotne bezpečné metódy najmä kondóm a pesar.¹⁹⁸ V súvislosti s kondómami je však potrebné povedať, že tieto boli dlhodobo veľmi zlej kvality a navyše ich bol na trhu nedostatok.¹⁹⁹ Samotná tuzemská výroba antikoncepcie dlhodobo viazla. V podmienkach centrálného plánovania ekonomiky bol zdravotnícky výskum a zdravotnícky priemysel ako celok chronicky finančne poddimenzovaný. Import zo zahraničia v podstate bol nemysliteľný predovšetkým pre nedostatok devíz.²⁰⁰ Situácia sa však výraznejšie nezmenila ani v 70. a 80. rokoch, a to aj napriek určitým krokom, ktoré mali viesť k zaisteniu lepšej dostupnosti antikoncepcie. Potvrdili to napríklad niektoré výskumy: Šetření plodnosti (1977),²⁰¹ *Výzkum reprodukce (1981)*²⁰² a *Průzkum plánování rodičovství (1985)*,²⁰³ Podľa prvého spomenutého zisťovania len približne 28 % žien bolo na Slovensku pred vstupom do manželstva poučených o nejakej forme antikoncepcie. Jednoznačne najčastejšie používanou antikoncepčnou metódou zostávala prerušovaná súlož (viac ako 48 % respondentiek), pričom moderné formy (tabletky, IUD) uviedla len necelá štvrtina opýtaných.²⁰⁴ Podobne aj prieskum z polovice 80. rokov odhalil, že stále pretrvávali problémy s dostupnosťou niektorých druhov antikoncepcie (najmä

¹⁹⁶ RÁKOSNÍK, Jakub – ŠUSTROVÁ, Radka. Rodina v zájmu státu..., c. d., s. 180.

¹⁹⁷ POTANČOKOVÁ Michaela. Konštrukcia plánovaného rodičovstva v období štátneho socializmu v bývalom Československu. In: *Gender, rovné příležitosti*, 2007, 8, 2, s. 30.

¹⁹⁸ Tamže.

¹⁹⁹ RÁKOSNÍK, Jakub – ŠUSTROVÁ, Radka. Rodina v zájmu státu..., c. d., s. 179.

²⁰⁰ Tamže.

²⁰¹ Podrobne boli výsledky publikované v 4 príspevkoch v časopise *Demografie*: SRB, Vladimír. Šetření plodnosti (1977), (1. část). In: *Demografie*, 1979, 21, 1, s. 4-14; SRB, Vladimír. Šetření plodnosti (1977), (2. část). In: *Demografie*, 1979, 21, 2, s. 97-106; SRB, Vladimír. Šetření plodnosti (1977), (3. část). In: *Demografie*, 1979, 21, 3, s. 205-213; SRB, Vladimír. Šetření plodnosti (1977), (Dokončení). In: *Demografie*, 1979, 21, 4, s. 302-310.

²⁰² Základné výsledky publikované v DVOŘÁK, Jozef - SRB, Vladimír – ALEŠ, Milan. Výzkum reprodukce (1981). In: *Demografie*, 1983, 25, 1, s. 19-33.

²⁰³ Bližšie k výsledkom pozri KRAUS, Jaroslav. Průzkum plánování rodičovství (1985) – I. In: *Demografie*, 1987, 29, 1, s. 23-33 a KRAUS, Jaroslav. Průzkum plánování rodičovství (1985) – II. In: *Demografie*, 1987, 29, 2, s. 107-113.

²⁰⁴ SRB, Vladimír. Šetření plodnosti (1977), (Dokončení)..., c. d., s. 304.

hormonálnej), ako aj s možnosťami jej aplikácie predovšetkým i mladých žien.²⁰⁵

Podľa oficiálnych štatistík v polovici 70. rokov moderné formy antikoncepcie (myslené tým hormonálna a vnútromaternicová) využívalo v Československu len niečo viac ako 13 % žien v reprodukčnom veku. Za Slovensko disponujeme súvislou časovou radou od roku 1980. V podstate až do roku 1986 sa miera používania moderných antikoncepčných prostriedkov pohybovala na úrovni 12 – 13 %. Ani bezplatné poskytovanie hormonálnej a vnútromaternicovej antikoncepcie túto nepriaznivú situáciu výraznejšie nezmenilo (v rokoch 1987 a 1988 niečo viac ako 14 %), pričom na začiatku 90. rokov miera dokonca klesla pod 13 %. Príčiny veľmi nízkeho počtu a podielu žien užívajúcich moderné metódy antikoncepcie v reprodukčnom veku okrem vyššie uvedených dôvodov spočívali tiež vo veľmi slabých vedomostiach a celkovom nedostatku spoľahlivých informácií o moderných kontracepčných metódach. Svedčia o tom aj oficiálne zistenia ministerstva zdravotníctva (napr. materiál *Informace o dnešním stavu antikoncepce ve světě a perspektivy*), v ktorom sa uvádza, že „stav antikoncepcie v ČSSR není dobrý a ve srovnání s vyspělými zeměmi zůstáváme v mnoha ohledech velmi pozadu“ a že „výchova na školách je v tomto směru minimální či žádná.“²⁰⁶

Pomerne ľahký prístup k interrupcii pri dlhodobých problémoch s dostupnosťou moderných foriem antikoncepcie do značnej miery utlmoval záujem o iné formy regulácie plodnosti.²⁰⁷ V súvislosti viacerí autori hovoria dokonca o vzniku potratovej kultúry²⁰⁸, keď interrupcie boli všeobecne prijímané ako akási dodatočná antikoncepcia ex-post.²⁰⁹ V interrupciách bol získaný prostriedok k ukončeniu nechceného tehotenstva, čo sa odzrkadlilo nielen v priamom poklese intenzity plodnosti, počtu narodených detí, ale aj viedol k podceňovaniu a zanedbávaniu významu plánovaného rodičovstva a antikoncepcie. Interrupcie sa tak stali akousi divnou metódou plánovania rodičovstva, pričom samotný zákon bol niektorými ženami prijatý ako zníženie

maloobchodných cien.²¹⁰ Situácia v 80. rokoch po zavedení miniinterrupcií zašla až tak ďaleko, že niektoré ženy tieto zákroky považovali za akúsi reguláciu menštruácie.²¹¹ V roku 1987 navyše vstúpil do platnosti nový zákon č. 73/1986 Zb. o umelom prerušení tehotenstva, ktorý zrušil interrupčné komisie a žena podávajúca žiadosť o interrupciu už nemusela svoje rozhodnutie vôbec zdôvodňovať. Tým sa v podstate odstránila aj posledná prekážka a ženy tak mohli začať slobodne rozhodovať o svojom tehotenstve.

Pre obdobie bývalého politického režimu je možné jednoznačne povedať, že potratovosť mala negatívny vplyv na celkovú úroveň a charakter plodnosti. Liberalizácia potratovej legislatívy a sprístupnenie interrupcií umožnili početným skupinám žien odvrátiť narodenie neželaného dieťaťa. Na druhej strane je však potrebné pripomenúť, že sa to dialo v špecifickej situácii pri slabej dostupnosti moderných kontracepčných prostriedkov, nedostatočnej informovanosti prameniacej najmä z absencie sexuálnej výchovy, ako aj prechovávaní viacerých stereotypov v oblasti reprodukcie a postavenia žien a tiež celkového nastavenia socialistickej spoločnosti a jej rodinnej politiky. Interrupcie sa tak stali v podstate jedným z mála dostupných nástrojov ako regulovať počet detí v rodine, čo sa samozrejme odrážalo aj na samotnom poklese intenzity plodnosti.

II.4 (Druhá) demografická revolúcia a zmeny v charaktere plodnosti po roku 1989

Rozpad východného bloku a nástup spoločenskej, hospodárskej a politickej transformácie výraznou mierou zasiahli stabilitu mechanizmov podieľajúcich sa na formovaní socialistickeho modelu rodinného a reprodukčného správania. V prípade Slovenska je možné hovoriť o období do roku 1999 a po roku 1999. Kým prevažná časť 90. rokov sa niesla vo veľmi nízkom raste HDP, vysokej inflácii a nezamestnanosti, čo prinieslo sklamanie, neistotu, zhoršenie životnej úrovne obyvateľstva, po roku 1999 sa ekonomická situácia vďaka hospodárskym reformám stabilizovala a Slovensko zaznamenávalo jeden z najvyšších ekonomických rastov v európskom priestore.²¹²

²⁰⁵ KRAUS, Jaroslav. Průzkum plánování rodičovství (1985) – II..., c. d., s. 108.

²⁰⁶ Pozri RÁKOSNÍK, Jakub – ŠUSTROVÁ, Radka. Rodina v zájmu státu..., c. d., s. 179.

²⁰⁷ STILOUKAL, Libor. Potratovost..., c. d., s. 37.

²⁰⁸ Pozri napr. STILOUKAL, Libor. Understanding the 'abortion culture' in Central and Eastern Europe. In H. P. David (ed.) *From Abortion to Contraception: A Resource to Public Policies and Reproductive Behaviour in Central and Eastern Europe from 1917 to the Present*. Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1999, pp. 23-37; FREJKA, Tomas. Overview Chapter 3: Birth regulation in Europe: Completing the contraceptive revolution. In T. Frejka et al. *Childbearing Trends and Policies in Europe. An Overview*. Demographic Research, 2008, 19, 5, s. 79; KUČERA, Milan – FIALOVÁ, Ludmila. *Demografické chování obyvatelstva České republiky během přeměny společnosti po roce 1989*. Working Papers, WP 96:1. Praha : Sociologický ústav AV ČR, 1996.

²⁰⁹ KUČERA, Milan. Populace České republiky..., c. d., s. 120.

²¹⁰ Tamže.

²¹¹ Tamže.

²¹² POTANČOKOVÁ, Michaela et al. Slovakia: Fertility between tradition and modernity.... c. d., s. 1001.

Ako píše Sobotka²¹³, po roku 1989 komplex nových faktorov začal pôsobiť a pretvárať životné dráhy ľudí. Na jednej strane stála spoločenská a politická sloboda s novými a výrazne rozšírenými alternatívnymi možnosťami k niektorým demografickým prechodom na ceste k dospelosti, na druhej to bola tvrdá realita transformujúcich sa centrálne riadených ekonomík k trhovým. Išlo predovšetkým o nový fenomén nezamestnanosti, zväčšovanie príjmových nerovností, zhoršovanie životných podmienok, prehlbovanie rozdielov medzi spoločenskými vrstvami, inflácia, ako aj výrazné zmeny v charaktere a nastavení sociálnych a rodinných politík.²¹⁴ Dôležitým faktorom celkovej premeny časovania a štruktúry jednotlivých prechodov k dospelosti sa stáva intenzifikácia a expanzia vysokoškolského vzdelávania. Životné dráhy sa v porovnaní s predchádzajúcimi stávali oveľa viac diverzifikované. Túto pluralitu do značnej miery podmienilo a podmieňuje aj problematické skĺbenie života v manželstve, materstvo a rodičovstvo s novými životnými postojmi, hodnotami a normami. Hlavným znakom sa preto stáva odkladanie prvého sobáša, ako aj narodenia prvého dieťaťa do vyššieho veku v kontexte zmien časovania a vôbec celkového nastavenia jednotlivých prechodov k dospelosti.

K dôležitým zmenám v reprodukčnom správaní v európskych krajinách patrí nárast akceptácie intímnych vzťahov medzi nevydatými a neženatými, bezdetnosti, kohabitáciám nielen ako predmanželskej skúške vzťahu, ale aj ako alternatíve k manželstvu a tiež k rodeniu detí mimo manželský zväzok najmä v spojitosti so stabilnými párami. Súčasne sú však naďalej rodina a rodičovstvo veľmi dôležité a vysoko cenené a zostávajú pre mnohých ľudí medzi najdôležitejšími životnými prioritami. Čo sa však zmenilo je motivácia k rodičovstvu. Rodenie detí je už menej často vnímané ako povinnosť voči spoločnosti alebo ako neodvratný osud a čoraz častejšie sa stáva výsledkom plánovaných rozhodnutí dvojíc, ktoré vo svojom rozhodovacom procese zvažujú viaceré pozitívne i negatívne efekty rodičovstva na ich vzťah, životný štýl a životnú úroveň. Rodičovstvo na jednej strane prináša pocit sebanaplnenia a individuálnej radosti, no súčasne je brané veľmi vážne, keďže je dávaný veľký dôraz na zodpovedné rodičovstvo a blaho detí.²¹⁵

Príčiny zmien v reprodukčnom správaní sa vo všeobecnosti hľadajú v dvoch základných interpretačných rovinách. Prvá dáva do popredia posuny v hodnotách, normách, postojoch a názoroch obyvateľstva. Druhá skupina sa zameriava predovšetkým na štrukturálne zmeny. Pomerne komplexný súhrn

²¹³ SOBOTKA, Tomáš. Fertility in Central and Eastern Europe after 1989 : collapse and gradual recovery. In: *Historical Social Research* 2011, 36, 2, s. 246-247.

²¹⁴ Tamže.

²¹⁵ FREJKA, Tomas – SOBOTKA, Tomáš – HOEM, M. Jan – TOULEMON, Laurent. Summary and general conclusions..., c. d., s. 10.

hlavných faktorov, ktoré ovplyvňovali charakter reprodukčného správania transformujúcich sa krajín bývalého východného bloku priniesol Frejka.²¹⁶ Rozdelil ich do 4 skupín, pričom ekonomické tvoria dve špecifické skupiny. Do prvej patria dočasné faktory, ktoré súviseli s prvými krízovými transformačnými rokmi, pričom do druhej zaradil dlhodobé ekonomické faktory formujúce sa s prechodom na trhovú ekonomiku.

1) Ekonomické faktory pôsobiace predovšetkým v prvých rokoch transformácie²¹⁷

- masívna inflácia,
- vysoká nezamestnanosť najmä mladých ľudí a žien,
- strata predchádzajúcich istôt a nárokov (napr. na bezplatné zdravotnícke ošetrovanie, vzdelanie, zamestnanie, príjem a pod.),
- pokles sociálnych funkcií a služieb poskytovaných rôznymi organizáciami (zdravotné kliniky, jedálne a opatrovateľské služby pre deti),
- pokles reálnych príjmov jednotlivcov, ako aj domácností,
- oddaľovanie platieb, alebo dokonca neplatenie za odvedenú prácu,
- vynútenie odchodov na neplatené voľno (často aj na veľmi dlhú dobu),
- nárast diskriminácie žien na pracovnom trhu,
- znižovanie kapacity a podpory pre verejne poskytovanú starostlivosť o deti a najmä najmladšie deti (do 3 rokov), nedostatok voľných bytov, rastúce náklady na bývanie, žiadne alebo nedostatočné úverové možnosti (najmä pre mladých),
- rastúce disparity v príjmoch, vznik stavu deprivácie a anómie u niektorých skupín obyvateľstva.²¹⁸

2) Ekonomické faktory súvisiace s rozvojom trhovej ekonomiky²¹⁹

- reštrukturalizácia trhu s nárastom dostupnosti konzumného tovaru a služieb,
- zužovanie trhu práce a rastúci stupeň súťaže na trhu práce,

²¹⁶ FREJKA, Tomas. Overview Chapter 5: Determinants of family formation and childbearing during the societal transition in Central and Eastern Europe. In: T. Frejka et al. Childbearing Trends and Policies in Europe. An Overview. In: *Demographic Research*, 2008, 19, 5, s. 162-166.

²¹⁷ Tamže, s. 163 a 164.

²¹⁸ Pozri tiež LESTHAEGHE, Ron – SURKYN, John. New forms of household formation in Central and Eastern Europe: Are they related to newly emerging value orientations? In: *Economic Survey of Europe* 2002/1. Economic Commission for Europe, New York and Geneva : United Nations, 2002, s. 197-216; PHILIPOV, Dimitar. Fertility in times of discontinuous societal change. In: I. Kotowska – J. Józwik (eds.). *Population of Central and Eastern Europe. challenges and opportunities*. Warsaw : Statistical Publishing Establishment, 2003, s. 665-689.

²¹⁹ FREJKA, Tomas. Overview Chapter 5: Determinants of family formation..., c.d., s. 163.

- potreba zvyšovania kvalifikácie a získania potrebných zručností,
- rastúca neistota v zamestnaní,
- nové možnosti budovania kariéry najmä pre vybraných jednotlivcov s vyšším vzdelaním,
- rastúce priame výdaje za starostlivosť o dieťa, vzdelávanie, zdravie, ako aj zvyšovanie finančnej spoluúčasti,
- rast nepriamych nákladov na dieťa.

3) Sociálne, kultúrne a psychologické faktory²²⁰

- zmena noriem, hodnôt a postojov k manželstvu, kohabitáciám, separáciám, rozvodom, deťom narodeným mimo manželstva, modernej kontracepcii,
- aj napriek začínajúcemu viac egalitárnemu modernému vnímaniu postavenia žien a mužov, naďalej prevláda značne tradičný pohľad na úlohy oboch pohlaví v spoločnosti,
- uchovávanie značne nerovnomerného rozloženia zodpovedností a práce v domácnostiach medzi mužmi a ženami (nakupovanie, starostlivosť o deti, upratovanie, varenie a pod.),
- pokračovanie alebo ďalšie prehlbovanie nestability manželstiev,
- výrazne lepší prístup a častejšie využívanie modernej kontracepcie,
- dočasná alebo trvalá emigrácia za prácou, štúdiom zabezpečujúca príjem, prevody finančných prostriedkov (remittances), ale súvisiaca s destabilizáciou rodinných väzieb,
- prehlbujúca sa sociálna stratifikácia so zvýrazňovaním rozdielov medzi dolnou, strednou a hornou spoločenskou triedou,
- masívna expanzia vzdelávania a dosahovania vyššieho najmä terciárneho vzdelania,
- expanzia konzumného správania,
- rast možností vo vzdelávaní, voľno časových aktivitách a medzinárodnom cestovaní.

4) Politické faktory²²¹

- rozpad a zmätok v rodinných politikách,
- neexistencia jasných cieľov a stratégií rodinných politik,
- existencia obmedzených benefitov prinášaných rodinnou politikou.

Analýza transformácie reprodukčného správania v jednotlivých postkomunistických krajinách strednej a východnej Európy ukázala, že diferenciácia faktorov týchto zmien na krízové ekonomické teórie, resp. kultúrne

²²⁰ Tamže, s. 164.

²²¹ Tamže.

a ideačnú difúziu sú značným zjednodušením a môžu viesť k zmätočným, protirečivým záverom a to dokonca aj v prípadoch, keď sa uvažuje pôsobnosť oboch faktorov súčasne.²²² Okrem krízových ekonomických faktorov sa pre reprodukciu postupne ukazujú byť dôležitými aj ďalšie ekonomické faktory, ktoré sa v špecifických podmienkach minulého politického režimu neuplatňovali. Ide o prirodzené determinanty formujúce sa ako dôsledok posunov od centrálne riadenej k trhovej ekonomike (pozri vyššie bod 2). Keď uvedené zjednodušíme a do značnej miery zovšeobecníme, môžeme súhlasiť s Frejkom, že nahradenie režimu štátneho socializmu trhovou ekonomikou a novo sa formujúcimi demokratickými vládnucimi inštitúciami sú príčinou demografických zmien v období transformácie.²²³ Radikálna a pomerne náhla premena ekonomického, politického a sociálneho pozadia bola základom pre nastupujúce zmeny v hodnotovom systéme, normách a postojoch spojených so zakladaním rodiny a rodením detí. Šírenie viacerých západných vzorcov reprodukčného správania spolu s normami a hodnotami pokračovalo, pretože sa k tomu v podstate vytvorili príslušné podmienky.

Situácia v bývalom východnom bloku však nie je z pohľadu šírenia zmien druhej demografickej revolúcie tak jednoduchá. Ukazuje sa, že niektoré zmeny v reprodukčnom správaní sú na Slovensku, ako aj v ďalších postkomunistických krajinách skôr doménou nižšie postavených spoločenských skupín, osôb s nízkym vzdelaním, s problematickým postavením na trhu práce a pod. Ide pritom o paradox, keďže práve tieto skupiny osôb vykazujú vo všeobecnosti príklon ku tradičným normám v reprodukčnom a rodinnom správaní, kým vysokoškolsky vzdelané osoby naopak častejšie tolerujú nové formy rodinného a reprodukčného správania, ale v realite sa skôr správajú „tradičnejšie“.²²⁴ Rovnako Sobotka²²⁵ poukazuje, že úspešnejšie krajiny bývalého východného bloku v procese svojej celospoločenskej a hospodárskej transformácie sa dokázali s celou inštitucionálnou štruktúrou priblížiť viac k štruktúram západnej Európy, čo generuje významné zmeny v hodnotách, životných podmienkach a reprodukčných vzoroch. Proces „westernizácie“ v týchto krajinách tak pokročil rýchlejšie ako v krajinách s problematickou transformáciou. Slabé ekonomické vyhliadky, neistota a nízka úroveň sociálnej ochrany môžu v nich prispievať k pretrvávaniu niektorých predchádzajúcich reprodukčných vzorcov. Ide predovšetkým o skoršie časovanie materstva a rodičovstva, keďže tieto stratégie sú často aplikované za účelom redukcie neistoty do budúcnosti, pretože

²²² FREJKA, Tomas. Overview Chapter 5: Determinants of family formation..., c. d., s. 160.

²²³ Tamže.

²²⁴ SOBOTKA, Tomáš. Overview Chapter 5: Determinants of family formation and childbearing..., c. d., s. 201-207.

²²⁵ SOBOTKA, Tomáš. Fertility in Central and Eastern Europe..., c. d., s. 476 a 477.

alternatívne životné stratégie sú v ekonomicky a spoločensky nestabilných podmienkach nedostupné alebo sa vyznačujú vyššou dávkou rizika.²²⁶

Viaceré z týchto zistení tak nezapadajú do konceptu druhej demografickej tranzície (pozri nižšie). Preto Sobotka očakáva, že existujú dva možné spôsoby šírenia a presadzovania sa zmien reprodukčného správania v krajinách bývalého východného bloku. V prvom prípade sú kultúrne a hodnotové zmeny poháňané ekonomickým blahobytom a sú charakterizované sekulárnym individualizmom, orientáciou na osobnú seberealizáciu ako predpokladmi pre k značným zmenám v rodinnom správaní. V druhom spôsobe sa zmeny rodinného správania najprv objavujú u spoločensky znevýhodnených skupín obyvateľov ako odpoveď na štrukturálne zmeny v spoločnosti. Následne je toto správanie akceptované a prebrané ďalšími sociálnymi skupinami, čo následne vedie k širším zmenám v postojoch k nemu.²²⁷

Celková erózia spoločenských pomerov sa tak podpísala pod diskontinuitu reprodukčného správania. Najmä v generáciách žien narodených v druhej polovici 70. rokov a v 80. rokoch dochádzalo k medzigeneračnému prehlbovaniu a opúšťaniu dovtedy široko aplikovaného modelu skorého vstupu do manželstva, rodičovstva a rýchlej kompletizácie veľkosti rodiny (prevažne do 30. roku života). Životné dráhy sa čoraz viac heterogenizovali a naďalej heterogenizujú a dochádza k ich výraznej rekonštitúcii. Kým pred rokom 1989 často ukončenie vzdelávania, nástup do zamestnania, uzavretie manželstva, vyriešenie bytovej otázky a narodenie dieťaťa predstavovali sekvencie životných dráh časovo nie príliš od seba vzdialené, prípadne dokonca súsledné, v súčasnosti sledujeme značný prerod a hierarchizáciu jednotlivých udalostí. Veľmi dôležitú úlohu pri tom zohráva predlžovanie obdobia života stráveného štúdiom, prípravou na povolanie a čas potrebný na získanie trvalého pracovného miesta a s tým spojeného dostatočného kapitálu na rezidenčnú samostatnosť. Vstup do manželstva a rodičovstva je s týmito prechodmi k fáze dospelosti v mnohých aspektoch nekompatibilný. Aj preto dochádza k značnej hierarchizácii jednotlivých životných krokov. Do popredia sa najprv dostáva nadobudnutie dostatočného objemu ľudského kapitálu, získanie trvalého miesta na pracovnom trhu, vyriešenie bytovej otázky a až potom prichádzajú do úvahy otázky týkajúce sa reprodukcie a manželstva. Predlžovanie vzdelávania spolu s problematickou situáciou mladých ľudí (a najmä absolventov) na trhu práce, rastúci dôraz na flexibilitu a súčasne pracovná nestabilita spolu s problémami pri riešení rezidenčnej samostatnosti spôsobujú, že dochádza k odkladaniu reprodukcie

²²⁶ Bližšie pozri FRIEDMAN, Debra – HECHTER, Michael – KANAZAWA, Satoshi. A theory of the value of children. In: *Demography*, 1994, 31, 3, s. 383.

²²⁷ FREJKA, Tomas – SOBOTKA, Tomáš – HOEM, M. Jan – TOULEMON, Laurent. Summary and general conclusions..., c. d., s. 10 a 11.

do vyššieho veku. Ako sme uviedli vyššie, okrem štrukturálnych faktorov na zmenu charakteru plodnosti vplyvajú aj normatívne faktory. Sme tak svedkami výraznej rekonštitúcie vekových noriem spojených s ideálnym vekom vstupu do manželstva a rodičovstva, keď najmä skoré načasovanie týchto životných sekvencií je vnímané skôr negatívne. Navyše sa v normatívnom diskurze mení aj časová postupnosť jednotlivých krokov vedúcich k dosiahnutiu spoločenského statusu dospelého jedinca. Práve normatívne zmeny sú kľúčovými pre koncept druhej demografickej revolúcie, ktorá sa často používa ako teoretický koncept zastrešujúci zmeny v rodinnom a reprodukčnom správaní prebiehajúce a šíriace sa naprieč európskym kontinentom od konca 60. rokov minulého storočia.

Koncept druhej demografickej revolúcie (tranzície) predstavuje súbor viacerých zmien v správaní (nielen reprodukčnom) a hodnotovom systéme, ktoré vedú k zvýrazňovaniu významu individualizmu, osobnej slobody, majú vplyv na stabilitu manželských zväzkov, ako aj samotnej funkcie manželstva a rodiny a v pôvodnej podobe jedným z najdôležitejších znakov je aj pokles plodnosti pod záchovnú hodnotu.

Myšlienka druhej demografickej revolúcie (tranzície) vznikla prvýkrát v roku 1986 a jej autormi boli dvaja demografi z tzv. nízkych krajín (Benelux) Ron Lesthaeghe a Dirk J. van de Kaa, keď sa prostredníctvom nej snažili odhaliť vzájomné prepojenie zmien v procesoch plodnosti, formovania rodín a párového správania, ktoré sa objavili na konci 60. rokov²²⁸ vo viacerých krajinách severnej a západnej Európy.²²⁹ Tieto zmeny sú úzko prepojené s podstatnými posunmi v hodnotách zviazaných s rodinou, formovaním rodiny, rodinným životom a deťmi a sú poznačené oslabovaním tradičnej rodiny ako inštitúcie.²³⁰ Ako jeden z principiálnych dôsledkov druhej demografickej revolúcie bol v jej prvotnej podobe zaradený označený pokles plodnosti pod záchovnú hodnotu.²³¹ Neskôr bol tento koncept hlbšie rozpracovaný²³² a previazaný s viacerými štrukturálnymi zmenami (modernizáciou, rastom terciárneho sektora, sociálneho štátu, expanziou vyššieho vzdelávania),

²²⁸ Dirk van de KAA vo svojej práci *Europe's Second Demographic Transition* (s. 5) hovorí, že začiatok druhej demografickej tranzície je možné zasadiť do roku 1965.

²²⁹ Pozri napr. SOBOTKA, Tomáš. Overview Chapter 6: The diverse faces of the Second Demographic Transition in Europe..., c. d. s. 172.

²³⁰ SOBOTKA, Tomáš. Overview Chapter 6..., c. d., s. 172.

²³¹ van de KAA, Dirk. *Europe's Second...*, c. d., s. 5.

²³² Pozri napr. van de KAA, Dirk. The second demographic transition revisited: Theories and expectations. In: G. Beets et al. (eds.) *Population and family in Low Countries 1993: Late fertility and other current issues*. NIDI/CBGS Publication, No. 30, Swets and Zeitlinger, Berwyn, Pennsylvania/Amsterdam, pp. 81-126; van de KAA, Dirk. The idea of a Second Demographic Transition in industrialized countries. In: *Sixth Welfare Policy Seminar of the National Institute of Population and Social Security*. Tokyo, Japan, 29 January 2002; LESTHAEGHE, Ron. The Second Demographic Transition.

kultúrnymi zmenami (sekularizáciou, rastom individualistických hodnôt, prehľbovaním dôležitosti sebanaplnenia a sebayjadrenia) a s technologickými zmenami (prijatie modernej kontracepcie, rozvojom asistovanej reprodukcie, dynamickým šírením nových informačných technológií).²³³

Medzi prvou a druhou demografickou revolúciou existuje podľa van de Kaa²³⁴ zásadný kontrast medzi kľúčovými charakteristikami noriem a postojov nachádzajúcich sa v pozadí transformačného procesu. Kým v prvej je dominantným prvkom altruizmus, čo prináša orientáciu na rodinu a deti, v druhej sa do popredia dostáva individualizmus, teda hľadanie vlastného sebayjadrenia a sebanaplnenia. Hlavným rysom ideačných a kultúrnych zmien je preto výrazné zaujatie pre sebarealizáciu, možnosť slobodnej voľby, osobnostného rozvoja a životného štýlu, ako aj emancipácia, ktoré sa odrážajú v spôsobe formovania rodiny, postojom smerom k regulácii plodnosti a motiváciách k rodičovstvu.²³⁵ Sme svedkami posunu z obdobia, keď centrom rodinných vzťahov bolo dieťa, do obdobia, keď ústredným bodom sa stáva samotný vzťah páru (nielen manželského). Samotná druhá demografická revolúcia sa potom vyznačuje sekvenciou jednotlivých na seba nadväzujúcich posunov, ktoré prinášajú do reprodukčného správania prvok individualizmu a progresivity.²³⁶ Ide o posun zo zlatého veku manželstva k úsvitu kohabitácií, posun z éry, keď dieťa bolo kráľom pre rodičov, do obdobia, keď stredobodom sa stáva pár a jeho dieťa, posun od preventívnej kontracepcie k seba naplňajúcej koncepcii a tiež posun od uniformných k pluralitným rodinám a domácnostiam.²³⁷ V neskoršom príspevku rekapitulujúcom populačný vývoj v priebehu troch desaťročí od polovice 60. rokov van de Kaa²³⁸ predostrel celkovo 15 postupných na seba nadväzujúcich krokov, ktoré je možné spájať s druhou demografickou revolúciou:

1.) Pokles prierezovej úhrnnej plodnosti v dôsledku redukcie plodnosti vo vyššom veku, pokles mier plodnosti vyšších poradí.

2.) Snaha vyhnúť sa predmanželským tehotenstvám vedie k poklesu vynútených manželstiev z dôvodu tehotenstva partnerky.

3.) Bez ohľadu na druhý bod, priemerný vek pri prvom sobáši ešte naďalej klesá.

²³³ SOBOTKA, Tomáš. Overview Chapter 6..., c. d., s. 172.

²³⁴ van de KAA, Dirk. Europe's Second..., c. d., s. 7.

²³⁵ van de KAA, Dirk. Anchored narratives: The story and findings of half a century of research into determinants of fertility. In: *Population Studies*, 1996, 50, 3, s. 425.

²³⁶ van de KAA, Dirk. Europe's Second..., c. d., s. 7.

²³⁷ Tamže, s. 11.

²³⁸ van de KAA, Dirk. Options and Sequences: Europe's demographic patterns. In: *Journal of the Australian Population Association*, 1997, 14, 1, s. 10.

4.) Odkladanie rodenia detí v manželstve, plodnosť mladých žien klesá, klesá tiež intenzita rodenia detí nižších poradí, čo spoločne akceleruje pokles úhrnnej plodnosti.

5.) Nárast právnych separácií a rozvodov (ak sú legislatívne povolené).

6.) Odkladanie sobášov do značnej miery nahrádzajú predmanželské kohabitácie a priemerný vek pri prvom sobáši rastie.

7.) Kohabitácie sa stávajú viac populárne, vstup do manželstva je odkladaný až do tehotenstva partnerky, pričom sa tiež zvyšuje počet detí narodených pred sobášom a priemerný vek pri prvom pôrode.

8.) Legalizácia sterilizácie a potratov vedie k ďalšej redukcii neželaných tehotenstiev, prejavuje sa to aj na poklese plodnosti na začiatku a konci reprodukčného obdobia.

9.) Kohabitácie získavajú ďalšiu podporu a sú časté a preferované u ovdovených a rozvedených.

10.) Kohabitácie sú čoraz viac vnímané ako alternatíva k manželstvu, podiel detí narodených mimo manželský zväzok sa zvyšuje.

11.) Úhrnná plodnosť sa stabilizuje na nízkej úrovni.

12.) Úhrnná plodnosť mierne rastie, keď ženy odkladajúce svoje reprodukčné zámery štartujú reprodukčnú kariéru, pričom sa tiež zvyšuje intenzita rodenia detí nižších poradí, ktorá je realizovaná vo vyššom veku.

13.) Nie všetky odložené pôrody sa realizujú do konca reprodukčného obdobia ženy.

14.) Dobrovoľná bezdetnosť signifikantne rastie.

15.) Kohortná plodnosť sa stabilizuje pod zápornou hodnotou.

Hlavným nástrojom, ktorý umožnil nástup a širšie uplatnenie sa jednotlivých zmien v reprodukčnom správaní v rámci druhej demografickej revolúcie je moderná kontracepcia. Dá sa povedať, že moderná kontracepcia naštrbila tradičný vzťah medzi sexom a manželstvom a medzi partnermi a deťmi.²³⁹ Prvým efektom druhej kontracepcie revolúcie sa stala výrazná redukcia narodených detí vyššieho poradia. Moderné a účinné hormonálne prostriedky umožnili veľmi ľahko žene ukončiť svoju reprodukčnú kariéru na želanom počte detí. Druhý efekt však mal oveľa významnejšie dopady. Je potrebné povedať, že intímne kontakty pred alebo mimo manželský zväzok boli na začiatku druhej demografickej revolúcie ešte vnímané v krajinách západnej a severnej Európy pomerne negatívne. Moderná kontracepcia umožnila mladým párom vstupovať do manželstva skôr, pretože sa nemuseli obávať skorého otehotnenia partnerky. Používanie účinných metód bránenia počatia už pred

²³⁹ van de KAA, Dirk. Options and Sequences..., c. d., s. 7.

sobášom malo z pohľadu sobášnosti tiež opačný efekt. Počet predmanželských koncepcií mal klesajúci trend, čo sa prejavilo aj na poklese vynútených sobášov, a tým aj redukcii prvých sobášov predovšetkým v mladšom veku. Súčasne mladé manželské páry odkladajú narodenie prvého dieťaťa v manželstve. K poklesu počtu narodených detí prvého a druhého poradia tiež prispieva spomínaný pokles zastúpenia mladých neviest vstupujúcich do manželstva v inom stave.

Ako píše Sullerotová²⁴⁰, keď deti narodené v rokoch 1940 - 1955 v severnej a západnej Európe dospeli do veku, keď zakladali rodiny, neboli generáciami bez dedičstva, ale generáciami, ktoré dedičstvo odmietali. Snažili sa prispôbiť novým normám, ktoré však prijímali, len od svojich vrstovníkov. Odmietali autoritu, ako aj inštitúcie minulosti, ktoré autoritu stelesňujú. Mali pocit vlastnej dôležitosti a vlastnej moci a prevažovať u nich začína individualizmus. Boli prvými deťmi mieru a hojnosti, neboli vystavení tvrdému každodennému zápasu o prežitie. Na rozdiel od svojich rodičov netrpia pocitom viny. Nemajú dojem, že by niekomu niečo dlhovali, ani vlasti, ani stranám, cirkvám, ba ani vlastným rodičom. Už ako mladí vstupujú do druhej sexuálnej revolúcie, a to bez dávnych tabu európskych spoločností; najmä dievčatá majúce k dispozícii účinnú antikoncepciu, môžu ľubovoľne odďaľovať vstup do materstva a rodičovstva a nemusia už čakať, až sa vydajú, alebo sa obávať, či sa budú vydať musieť.²⁴¹ Hlavnou príčinou zlomu²⁴² a jeho pokračovania je teda hlboká zmena hodnôt a spoločenskej morálky.

Faktory stojace v pozadí druhej demografickej revolúcie je možné rozdeliť do troch základných skupín. Štrukturálne faktory - dovŕšenie post-industriálnej spoločnosti a dosiahnutie tzv. sociálneho štátu zaistujúce sociálne zabezpečenie, rastúcu životnú úroveň, rastúcu sociálnu i profesionálnu mobilitu, rast funkčnej diferenciácie, rozširovanie vzdelanosti a zapojenie žien na trhu práce.

Kultúrne - zmeny v klasifikácii hodnôt a politickom štýle, zmenšenie najväčších sociálnych nerovností, rastúca osobná sloboda a demokratizácia spoločnosti, rešpektovanie pluralizmu vo všetkých oblastiach života, individuálizácia a sekularizácia spoločnosti, liberalizácia potratovej a rozvodovej legislatívy.

Faktory technickej povahy - zavedenie účinných antikoncepčných prostriedkov a techník, zlepšenie zdravotnej starostlivosti, komunikácie, zavedenie nových informačných technológií.²⁴³

²⁴⁰ SULLEROTOVÁ, Evelyn. *Križe rodiny*. Praha : Karolinum, 1998, s. 36-40.

²⁴¹ Tamže, s. 37.

²⁴² Autorka používa termín zlom, ktorý však v mnohom odkazuje na zmeny reprodukčného správania súhrnne označené v koncepte druhej demografickej revolúcie.

²⁴³ BARTOŇOVÁ, Dagmar. Demografické chování populace České republiky v regionálním a evropském kontextu. In: M. Hampl a kol. *Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie*. Praha : Univerzita Karlova v Praze, 2001, s. 46.

Základom pre spustenie celého komplexu zmien druhej demografickej revolúcie boli tri širokospektrálne čiastkové revolúcie,²⁴⁴ ktoré výraznou mierou zmenili charakter plodnosti. Prvou bola kontracepčná (antikoncepčná) revolúcia podmienená vynájdením a rozšírením účinnej modernej antikoncepcie. Veľmi rýchlo došlo k ich ďalšiemu zdokonaleniu a hormonálna antikoncepcia sa stala vhodným nástrojom na odkladanie a časovanie reprodukčných zámerov, ktorý sa stal cieľom vlastného rozhodnutia mladých dospelých. Kým pri prvej demografickej revolúcii používanie kontracepčných prostriedkov a praktík rástlo s vekom ženy a počtom pôrodov, v druhej demografickej revolúcii spoľahlivá a účinná hormonálna antikoncepcia bola využívaná predovšetkým mladými ľuďmi.²⁴⁵ Spoločne s legalizáciou interrupcií, sterilizáciou definitívne oddelili sex od počatia. Okrem toho mali tiež veľmi dôležitý dopad na psychologické vedomie nových kohort. Pomohli odstrániť strach z nežiaduceho tehotenstva a prispeli k tomu, že sa naplno mohla uplatniť radosť a spontánnosť z intímnych kontaktov. Ženy získali úplnú autonómiu v otázkach svojej reprodukcie, ktorú mohli vďaka týmto nástrojom riadiť podľa svojich prianí a predstáv.²⁴⁶ S tým úzko súvisela aj druhá iniciálna revolúcia označovaná ako sexuálna. Bola poznačená silnou negatívnou reakciou mladých ľudí na obmedzenia týkajúce sa sexuality, ktorá bola v normatívnom diskurze výrazne orientovaná do manželskej sféry a s cieľom prokreácie. Mladí dospelí však odmietali tieto normy a vydali sa na cestu hľadania hodnoty sexu pre jeho vlastnú podstatu, pričom obvinili generácie rodičov vyznávajúcich „tradičný“ postoj z pokrytectva.²⁴⁷ Sexuálne vzťahy tak prestali byť vnímané ako nástroj na rodenie detí, ale ich cieľom sa stalo predovšetkým vyjadrenie a naplnenie lásky dvoch partnerov.²⁴⁸ Rast požiadaviek na sexuálnu slobodu, odmietnutie reštriktívnych sexuálnych noriem v dôsledku silných sexuálnych potrieb mladých napokon viedlo k formulácii nových a prispelo k ďalšiemu prehĺbovaniu autonómie mladých.²⁴⁹ Súčasťou celého procesu týchto zmien bol tiež dôraz na autonómiu žien. Tie stále viac sa dožadovali práva rozhodovať o svojom vlastnom živote a byť nezávislé

²⁴⁴ Bližšie pozri LESTHAEGHE, Ron. The Unfolding Story of the Second Demographic Transition. In: *Population and Development Review*, 2010, 36, 2, s. 211-251; LESTHAEGHE, Ron. The second demographic transition: A concise overview of its development. In: *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 2014, 111, 51, s. 18112-18115.

²⁴⁵ LESTHAEGHE, Ron. The Unfolding Story..., c. d., s. 216.

²⁴⁶ RABUŠIC, Ladislav. *Kde ty všechny děti jsou? Porodnost v sociologické perspektivě*. Praha : SLON, 2001, s. 184.

²⁴⁷ LESTHAEGHE, Ron. The Unfolding Story..., c. d., s. 216.

²⁴⁸ RABUŠIC, Ladislav. *Kde ty všechny...c.d.*, s. 186.

²⁴⁹ SCHMIDT, Gunther – SIGUSCH, Volkmar. Changes in Sexual Behavior Among Young Males and Females between 1960-1970. In: *Archives of Sexual Behavior*, 1972, 2, 1, 43.

od mužov.²⁵⁰ Tieto posuny sa stali základom tretej gendrovej revolúcie. Idea sebauvedomovania a sebarealizácie žien rovnako ako idea egalitarizmu sa kvalitatívne posúvala do novej dimenzie s rastúcou vzdelanostnou úrovňou žien.²⁵¹ Cieľom manželstiev už prestáva byť rodenie a starostlivosť o deti s komplementárnymi gendrovo striktno vymedzenými rolami muža a ženy, ale egalitárny partnerský vzťah, v ktorom šťastie jedinca je ústredným cieľom jeho samotnej existencie.²⁵² Nová spoločenská klíma vznikajúca v západnom bloku v 60. rokoch prispela ku skutočnosti, že mladí dospelí si začali uvedomovať, že je oveľa výhodnejšie rozložiť jednotlivé životné štarty (sobáš, rezidenčnú samostatnosť, začiatok pracovnej kariéry, rodičovských dráh a pod.) do dlhšieho obdobia. Tento trend bol navyše verejne podporovaný konceptom uvedomelého plánovania rodiny.²⁵³

Aj keď krajiny bývalého východného bloku prechádzajú viacerými behaviorálnymi zmenami typickými pre druhú demografickú revolúciu až po rozpade komunistického bloku, niektoré z nich bolo možné pozorovať už v 60. - 80. rokoch a súviseli so špecifickými podmienkami, ktoré vytvoril bývalý režim. Išlo napríklad o široko rozšírené predmanželské intímne kontakty. Napríklad podľa Potančokovej a kol. až tri štvrtiny slovenských žien v reprodukčnom veku mali pozitívny vzťah k predmanželskému sexu.²⁵⁴ Táto liberalizácia sexuálnej morálky a správania pri slabom využívaní účinnej antikoncepcie často znamenala, že do manželstva partnerky vstupovali tehotné. Dá sa povedať, že tieto predmanželské koncepcie boli iniciátorom sobáša. Okrem toho sa postupne zvyšovala nestabilita manželských zväzkov, čo podporovala aj liberalizácia rozvodovej legislatívy a tiež v niektorých krajinách boli pomerne bežnými postmanželské kohabitácie u rozvedených a ovdovených ľudí.²⁵⁵

Obdobie po roku 1989 predstavuje politicky, spoločensky a hospodársky novú etapu vo vývoji Slovenska, čo sa prejavilo aj na vývoji populačných opatrení. V prvých rokoch po páde železnej opony išlo predovšetkým o snahu odstrániť paternalistické zásahy štátu, ktorý v období reálneho socializmu ideologizoval populačné opatrenia.²⁵⁶ Sledoval tým vlastné ciele, keďže populačné prírastky, vyššia pôrodnosť a plodnosť (najmä v porovnaní s krajinami západného kapitalistického bloku) a mladá veková štruktúra boli považované za prejav

pozitívneho spoločenského a hospodárskeho vývoja.²⁵⁷ K hlavným znakom novovznikajúcej rodinnej politiky v nových spoločenských a hospodárskych podmienkach je predovšetkým prenos zodpovednosti za reprodukciu a rodinu zo štátu na obyvateľstvo. Štát nachádza svoje kompetencie v oblasti formovania podmienok, aby mohol každý realizovať svoje reprodukčné zábery a tiež v poskytovaní informácií, ktoré sú na realizáciu reprodukčných záberov potrebné.²⁵⁸ Za strategické ciele štátnej rodinnej politiky, ktorá bola definovaná v roku 1996, sú považované: dosiahnutie relatívnej ekonomickej nezávislosti rodín, úspešnosť rodín v realizácii ich funkcií, stabilita rodinných vzťahov, vytváranie optimálnych podmienok na sebareprodukciu spoločnosti a úspešné zladenie rodičovských a pracovných povinností. Je možné povedať, že viaceré nástroje populačnej a rodinnej politiky zostali v platnosti aj po roku 1989. Zrušené boli napríklad mladomanželské pôžičky (od 1.1.1991), zaniklo prideľovanie bytov z hromadnej výstavby, došlo k rušeniu siete predškolských zariadení (najmä detských jaslí) a ich transformácia. Významným prvkom je snaha viac zainteresovať do starostlivosti o najmenšie deti aj mužov a tým umožniť matkám malých detí zapojiť sa aktívne na trh práce. Je potrebné však povedať, že aj napriek týmto legislatívnym úpravám, naďalej na Slovensku platí, že starostlivosť o deti a predovšetkým najmenšie deti je predovšetkým doménou žien. V kombinácii so slabými možnosťami práce na skrátene, čiastočné, plávajúce či inak upravené úväzky, nedostatočným pokrytím služieb starostlivosti o deti do 6 rokov (a najmä najmladšie deti), sú práve ženy konfrontované s najväčším objemom stratených príležitostí. Z finančného hľadiska je potrebné navyše dodať, že peňažné transfery od štátu poskytované v spojitosti s narodením dieťaťa a starostlivosťou o neho ani zďaleka nedokážu vykompenzovať stratu príležitostí ani finančnú záťaž, ktorú so sebou prináša predmetná životná udalosť.²⁵⁹

Opatrenia rodinnej politiky majú na Slovensku zväčša univerzálnu povahu, keďže sú viazané viac na životné udalosti (napr. narodenie dieťaťa) prípadne fázu životného cyklu, ako na životnú úroveň, výšku alebo úplnú absenciu príjmu, pričom dôraz kladú na relatívne nízke finančné transfery.²⁶⁰ Tie sa týkajú najmä služieb starostlivosti o deti a ich dostupnosti, čo je úzko prepojené s vysokou mierou penalizácie materstva, teda negatívnej korelácie medzi

²⁵⁰ RABUŠIC, Ladislav. Kde ty všchny..., c. d., s. 184.

²⁵¹ Tamže, s. 185.

²⁵² Tamže, s. 188.

²⁵³ Tamže, s. 186.

²⁵⁴ POTANČOKOVÁ, Michaela et al. s. Slovakia: Fertility between tradition and modernity..., c. d., 997.

²⁵⁵ SOBOTKA, Tomáš. Overview Chapter 6..., c. d., s. 190 a 191.

²⁵⁶ VAŇO, Boris. Štátne opatrenia súvisiace s narodením a výchovou detí..., c. d., s. 300.

²⁵⁷ BLEHA, Branislav – VAŇO, Boris. Niektoré teoretické a metodologické aspekty populačnej politiky a náčrt jej koncepcie pre Slovenskú republiku. In: *Sociológia*, 2007, 39, 1, s. 68.

²⁵⁸ VAŇO, Boris. Štátne opatrenia..., c. d., s. 300.

²⁵⁹ Tamže, s. 309.

²⁶⁰ GERBERY, Daniel. Rodinná politika na Slovensku v komparatívnej perspektíve. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 2006, 26, 3, s. 53.

materstvom a zamestnanosťou žien.²⁶¹ Napríklad podľa údajov OECD²⁶² patrila miera zamestnanosti žien Slovenska s malými deťmi do 3 rokov (v roku 2014 necelých 17 %) k jednej z najnižších medzi najvyspelejšími krajinami sveta.²⁶³ Podpriemerná je aj zamestnanosť matiek detí vo veku 3 - 5 rokov. Ako uvádza Gerbery,²⁶⁴ rodinná politika na Slovensku disponuje síce bohatou škálou nástrojov pokrývajúcich potreby rodín v rôznych fázach životného cyklu, no trpí dvomi základnými okruhmi problémov. Prvým je slabšia dostupnosť služieb inštitucionálnej starostlivosti pre rodiny s deťmi v predškolskom veku a s tým súvisiace problémy zosúladenia rodinného a pracovného života, čo zvyšuje náklady spojené s rodičovstvom. Druhou skupinou problémov je podľa autora nastavenie niektorých opatrení a finančných transférov, ktoré nepomáhajú dostatočne redukovať sociálne riziká spojené s rodičovstvom.²⁶⁵

Gerda Neyer²⁶⁶ vo svojom príspevku poukazuje na skutočnosť, že väzby medzi rodinnou politikou a pronatalitnou politikou, politikou zamestnanosti a starostlivosti o deti je potrebné zasadiť do širšieho kontextu gendrovo senzitívneho sociálneho štátu. Účinok rodinnej politiky na plodnosť nezávisí len od jej nastavenia, ale tiež od vzťahu medzi ňou, pohlavím a trhom práce. V ostrom kontraste s uvedeným sa ukazuje byť podľa nej práve nastavenie rodinných politík v bývalých krajinách východného bloku. Väčšina z nich (vrátane Slovenska) realizovala politiku reinštitucionalizácie rodinnej starostlivosti (najmä o najmenšie deti) a redukovali finančné zaistenie verejnej starostlivosti o deti. V porovnaní s ostatnými európskymi krajinami poskytujú priemerné až nízke pokrytie starostlivosti o deti a vytvára sa tu oveľa menej projektov na rozšírenie a zabezpečenie verejných zariadení, ako v konzervatívnych krajinách západnej Európy. Vytváranie systému rodičovských dovoleniek v Európe signalizuje uznanie faktu zo strany štátu, že zamestnanosť a starostlivosť o deti sú v zásade nezlučiteľné. Najmä bývalé východoeurópske krajiny sa snažili a viaceré naďalej snažia umožniť matkám, aby sa starali o deti radšej samé, ako by im umožnili účasť na pracovných podmienkach za rovnakých podmienok ako

majú muži (čiže na plný úväzok a bez dlhodobých prerušení v zamestnaní).²⁶⁷ Nedostatok zariadení starajúcich sa o deti, nízka úroveň dávok, dlhá rodičovská dovolenka alebo dovolenka určená na starostlivosť a gendrová segregácia naznačujú značné komplikácie pri snahe skĺbiť zamestnanie a materstvo. V takomto systéme je potom veľmi problematické, ak nie nemožné, aby sa žena mohla po rodičovskej dovolenke, alebo rokoch strávených starostlivosťou o deti vrátiť do zamestnania a dlhodobo si udržať životnú úroveň. Preto úspešnými sa zdajú byť skôr v európskom priestore také opatrenia, ktoré sa zameriavajú na zamestnanosť žien, udržanie ich príjmovej úrovne, gendrovú rovnosť, flexibilitu a podporu starostlivosti o deti.²⁶⁸

Začiatok 90. rokov na Slovensku tiež priniesol zmenu v kontracepčných praktikách. Predovšetkým sme svedkami posunov od indukovaných potratov ku kontracepcii, z tradičných k moderným metódam regulácie plodnosti, ako aj v pohľadoch a názoroch na plánovanie rodiny predtým chápanej ako kontrola počtu narodených detí smerom k želanej veľkosti rodiny, teraz čoraz viac reflektovanej ako potreba vhodného načasovania tehotenstiev. Sprístupňovanie modernej kontracepcie prispelo k procesom odkladania tehotenstiev, dynamickému poklesu intenzity umelej potratovosti a pravdepodobne aj poklesu počtu neželaných tehotenstiev.²⁶⁹ Podiel žien využívajúcich moderné metódy antikoncepcie v reprodukčnom veku vzrástol až na takmer 28 % (roky 2007 a 2008), no v posledných rokoch sa ich podiel znížil a podľa posledného dostupného údajá dosahuje už len necelých 19 %.²⁷⁰ Príčinou je najmä pokles podielu žien s hormonálnou antikoncepciou.²⁷¹

Dostupnosť moderných foriem antikoncepcie v kombinácii s liberalizáciou potratovej legislatívy predstavujú nástroje, ktoré umožnili ženám a párom odkladať reprodukciu do vyššieho veku, resp. oveľa efektívnejšie nastaviť časovanie tehotenstiev ako v minulosti, čo im súčasne dovoľuje mať väčšiu kontrolu nad ďalšími životnými oblasťami, ako je vzdelávanie, zamestnanie, budovanie kariéry, či vstup do manželstva.²⁷²

²⁶¹ Tamže, s. 54 a 55.

²⁶² http://www.oecd.org/els/family/database.htm#labour_market

²⁶³ Podľa databázy OECD Family database nižšiu mieru zamestnanosti malo len Maďarsko (13 %). Podobne nízku (22-23 %) dosahovali Česká republika a Estónsko. Naopak najvyššiu zamestnanosť nachádzame v Holandsku, Portugalsku, Slovinsku, Švajčiarsku a v Luxembursku, kde podľa údajov z roku 2014 prekračovala hranicu 70 %.

²⁶⁴ GERBERY, Daniel. Rodinná politika..., c. d., s. 58.

²⁶⁵ Tamže.

²⁶⁶ NEYER, Gerda. Rodinná politika a plodnosť v Európe: pronatalitná politika v súvislosti s politikou gendrovou, politikou zamestnanosti a opatreniami týkajúcimi sa péče o deti. In: *Demografie*, 2009, 51, 4, s. 243.

²⁶⁷ Tamže, s. 243.

²⁶⁸ Tamže, s. 249.

²⁶⁹ POTANČOKOVÁ a kol. Slovakia: Fertility between tradition and modernity..., c. d., s. 997.

²⁷⁰ Zdravotnícka ročenka Slovenskej republiky 2015, Bratislava : NCZIS, 2017, s. 84.

²⁷¹ Jedným z dôvodov klesajúceho trendu je každoročné znižovanie počtu novozavedených antikoncepcií. Kým napríklad v rokoch 2005 – 2008 išlo o viac ako 110 tis. prípadov ročne, v roku 2015 to už bolo menej ako 68 tis. Keďže miera užívania antikoncepčných prostriedkov je citlivá aj na vek ženy, bude dôležitým faktorom aj starnutie kontingentu žien v reprodukčnom veku.

²⁷² SOBOTKA, Tomáš. Postponement of childbearing and low fertility in Europe..., c. d., s. 27; PRESSER, H. B. Comment. A gender perspective for understanding low fertility in posttransitional societies. In: R. A. Bulatao – J. B. Casterline (eds.). *Global fertility transition, supplement to Population and Development Review* 27, New York : Population Council, s. 178.

Na záver ešte v krátkosti pripomenieme zmeny v oblasti bývania a starostlivosti o najmenšie deti. Predovšetkým je potrebné povedať, že pád socialistického režimu znamenal aj koniec štátom dotovanej hromadnej bytovej výstavby a prideľovanie bytov štátom. Výsledkom okrem iného bol aj dramatický prepád počtu novopostavených bytov, ktorých sa v 90. rokoch súhrnne postavilo len niečo viac ako 120 tis. Zodpovednosť za bývanie v podstate až na určité špecifické výnimky prešla na každého jednotlivca. Najmä v 90. rokoch nefunkčnosť trhu s bytmi, voľné ceny, nedostatok nájomných bytov a nedostupnosť bankových produktov na kúpu nehnuteľnosti znamenali výrazné zhoršenie bytovej situácie pre mladých. V posledných desiatich - pätnástich rokoch s možnosťou hypotekárneho úveru dostupnejšieho pre širšiu verejnosť a čiastočne aj štátna podpora vo фонде rozvoja bývania prispeli k určitému zlepšeniu situácie. Rovnako sa zvýšil aj dopyt po nových bytoch na čo reagovala oživením aj bytová výstavba. Medzi rokmi 2005 - 2015 sa tak na Slovensku postavilo približne 174 tis. bytov. Aj napriek tomu je však situácia mladých v oblasti bývania pomerne problematická, a to najmä v ekonomicky najrozvinutejších oblastiach.

Útlm zaznamenali aj predškolské zariadenia. Týkalo sa to najmä detských jasí, ktoré boli po roku 1989 vnímané pomerne negatívne a k ich rušeniu dochádzalo aj z ekonomických dôvodov. Rovnako rušené boli viaceré materské školy. Napríklad na začiatku 90. rokov ešte na Slovensku fungovalo viac ako 4 tis. materských škôl a do roku 2012 ich počet klesol na menej ako 2,9 tis. V posledných rokoch sme svedkami určitého nárastu a podľa posledných údajov z roku 2016 počet materských škôl opäťovne prekročil hranicu 2,9 tis. Všeobecným znakom predškolských zariadení po roku 1989 je vyššia finančná náročnosť a horšia dostupnosť najmä v niektorých regiónoch v dôsledku nedostatočných kapacít (aj v dôsledku predchádzajúceho masívneho rušenia škôlok). Aj z pohľadu návštevnosti došlo k určitému zhoršeniu situácie. Najmä v prvej polovici 90. rokov sa pomer medzi počtom detí umiestnených v materskej škole a celkovým počtom detí vo veku 3 - 5 rokov výrazne znížil z viac ako 90 % na približne 70 %. V nasledujúcom období došlo k zlepšeniu situácie. Treba však súčasne povedať, že samotná miera umiestnenia detí v predškolských zariadeniach úzko súvisí s vekom dieťaťa. U detí do troch rokov Slovensko stále výrazne zaostáva za tzv. barcelonskými cieľmi, keďže podľa odhadov zariadenia poskytujúce starostlivosť o ne využíva necelých 5 %. Podľa spomínaných cieľov by miera účasti mala dosahovať až jednu tretinu. Príčiny je potrebné hľadať jednak v problematickej dostupnosti týchto zariadení, keďže ich na Slovensku stále funguje len veľmi malý počet, ďalej finančnej nedostupnosti vzhľadom na skutočnosť, že mnohé z nich sú súkromné a výška nákladov prekračuje úroveň príspevku, ktorý štát poskytuje

rodinám na starostlivosť o dieťa, ako aj v určitej psychologickú averzii voči týmto zariadeniam panujúcej ešte z minulého režimu. V prípade starších detí sa podľa posledných dostupných údajov z roku 2016 miera umiestnenia pohybuje u trojročných detí na úrovni 67 %, u štvorročných prekračuje už hranicu 72 % a v predškolskom veku už dosahuje takmer 82 %. Podľa spomínaných barcelonských cieľov by však miera umiestnenia detí vo veku od troch rokov do začiatku pravidelnej školskej dochádzky mala dosahovať hodnotu 90 %.

III. Transformácia plodnosti v transverzálnom pohľade

Prierezový pohľad na vývoj a charakter plodnosti a ich prípadné zmeny v čase je najčastejšie používaný prístup, ktorý vychádza z každoročného hodnotenia základných (a prípadne aj pokročilejších) indikátorov intenzity a časovania procesu. Jeho veľkou výhodou je dostupnosť potrebných údajov, ktoré v prípade Slovenska máme v podstate už od začiatku 20. storočia, ako aj aktuálnosť, keďže jednotlivé indikátory sú konštruované pre daný kalendárny rok a reflektujú tak aktuálne zmeny. Nevýhodou tohto prístupu je však možnosť skreslenia výsledkov najmä v čase, keď dochádza k prudkým zmenám v charaktere reprodukcie. Typickým príkladom môžu byť povojnové obdobia anticipácie pôrodnosti, ktoré zapríčinili výrazný, ale časovo značne ohraničený nárast intenzity plodnosti. Opačným prípadom je vývoj v 90. rokoch 20. storočia a na začiatku nového milénia, keď sa plodnosť prudko prepadla až pod hranicu veľmi nízkej úrovne (lowest-low fertility). To však nerešpektovalo reálny vývoj intenzity, ale bolo predovšetkým výsledkom odkladania rodenia detí prvého poradia a s tým súvisiacich posunov aj v ďalších materských prechodoch. Preto vznikla pomerne rozsiahla debata o vhodnosti používania týchto jednoduchých prierezových indikátorov v čase dramatickej transformácie reprodukčného správania a boli navrhnuté viaceré alternatívne prierezové ukazovatele.

Pri hodnotení získaných údajov v transverzálnom pohľade je potrebné si uvedomiť, že napríklad v prípade najčastejšie používaného indikátora úhrnnej plodnosti ide o hodnotu, ktorá reflektuje intenzitu plodnosti v podstate vo fiktívnej kohorte. K jej naplneniu by v realite došlo za predpokladu stability úrovne a charakteru procesu. Inak povedané uvedený priemerný počet detí pripadajúci na jednu ženu by mohol byť reálny, ak by sa pozorovaná intenzita a rozloženie mier plodnosti z daného roku výraznejšie nemenili viac ako tri desaťročia. V takomto prípade by sa prierezová plodnosť zhodovala s konečnou plodnosťou príslušnej generácie žien. Aj napriek tomuto určitému nedostatku je potrebné mať na pamäti, že prierezové indikátory zohrávajú najmä v dlhších časových radoch nezastupiteľnú úlohu pri hodnotení vývoja intenzity a charakteru plodnosti. Okrem toho viaceré skúmané aspekty pôrodnosti a plodnosti nie je možné sledovať iným ako transverzálnym

prístupom. Aj keď citlivosť prierezných indikátorov na náhle zmeny v spoločnosti býva kritizovaná, je na druhej strane nesmierne dôležitou pre identifikáciu možných rizík a smerovania procesu v budúcnosti. Keďže v generačných ukazovateľoch sa tieto nemusia prejavíť, alebo ak áno, až so značným časovým odstupom, je analýza zmien reprodukčného správania založená na transverzálnych ukazovateľoch nezastupiteľná aj z pohľadu formulovania populačných a rodinných politík a tiež konštrukcie projekčných scenárov. Použitie jednotlivých prístupov (transverzálny a longitudinálny) sa preto vzájomne informačne dopĺňa a umožňuje komplexnejšie hodnotenie transformácie procesu plodnosti. Cieľom tejto kapitoly je hodnotenie zmien, ktorými plodnosť na Slovensku prešla v priebehu 20. a na začiatku 21. storočia práve prostredníctvom transverzálneho pohľadu. Budeme si všímať nielen intenzitu a časovanie rodenia detí, ale aj niektoré vnútorné posuny, ktorými proces plodnosti a pôrodnosti prešiel.

III.1 Pôrodnosť a plodnosť v 20. a na začiatku 21. storočia

Základnou informáciou, ktorú nám demografická štatistika prináša, je celkový počet narodených (resp. živonarodených) detí. Uvedený údaj je z primárneho hľadiska výslednicou intenzity plodnosti a počtu žien v reprodukčnom veku. Podľa toho, ako sú tieto dva vstupy nastavené, každoročne vznikajú rôznopčetné nové generácie osôb. Napríklad v prípade poklesu intenzity plodnosti nemusí automaticky dôjsť aj k zníženiu počtu narodených detí, ak sa počet žien v reprodukčnom veku zvyšuje, a opačne. Preto dôležitým je aj vývoj početnosti ženskej populácie vo veku 15-49 rokov, resp. vo veku najvyššej plodnosti. Detailnejšie sa tejto problematike venujeme v kapitole XII., kde sme sa snažili modelovať niektoré možné vývojové scenáre z pohľadu predpokladanej reprodukčnej základne Slovenska a vývoja intenzity plodnosti podľa veku žien.

V podstate až do začiatku prvej svetovej vojny sa počet živonarodených detí udržiaval takmer každoročne výrazne nad hranicou 100 tis. V relatívnom vyjadrení preto počet detí na 1000 obyvateľov v posledných troch desaťročiach 19. storočia len veľmi pozvoľne klesal z úrovne 44-45 ‰ k hodnote 40 ‰. Trvalo túto hranicu Slovensko pokorilo až na začiatku 20. storočia. Práve v prvej dekáde nového milénia sa pokles pôrodnosti zintenzívnil a pred vypuknutím prvej svetovej vojny hrubá miera pôrodnosti dosahovala úroveň približne 33-34 ‰. Pre slovenské župy vieme už v tomto období vypočítať z dostupných údajov aj

hodnotu úhrnnej plodnosti. Tá podľa našich prepočtov tiež viac-menej stabilne klesala z pôvodných takmer 6 detí (rok 1900) na 5,0 až 5,3 dieťaťa na ženu v rokoch 1912 a 1913. Mierne klesal aj počet živonarodených detí (pozri graf 10). Vzhľadom na výsledky sčítaní 1900 a 1910 sa môžeme domnievať, že aj do reprodukčného veku sa dostával čoraz početnejší kontingent potenciálnych matiek a rozširoval tak reprodukčnú základňu Slovenska.

Veľká vojna výraznou mierou ovplyvnila intenzitu plodnosti a tým aj počty živonarodených detí. Prvý vojnový rok ešte nepriniesol väčšie zmeny. Celkovo sa narodilo takmer 107 tis. detí, čo v relatívnom vyjadrení znamenalo 34 ‰. V roku 1915 však už došlo k dramatickému prepadu, keď počet narodených nedosiahol ani 74 tis. a hrubá miera pôrodnosti sa dostala pod hranicu 24 ‰. Klesajúci trend pokračoval až do posledného roku vojny, keď pokles vyvrcholil. V roku 1918 sa na Slovensku narodilo len niečo viac ako 43 tis. detí a hrubá miera klesla pod úroveň 15 ‰.

V prípade zachovania vývoja pôrodnosti z posledných predvojnových rokov by sa medzi rokmi 1915-1918 malo na Slovensku narodiť približne 430 tis. detí. Realita však zaostávala o približne 210 tis. novorodencov. Je zrejmé, že prvá svetová vojna predstavovala z pohľadu reprodukcie pre populáciu Slovenska klasický prípad demografickej krízy. Pokles sobášnosti previazaný s odchodom veľkého počtu mladých mužov do armády, zvýšenie úmrtnosti, zhoršenie životnej a epidemiologickej situácie a tiež priame vojnové straty vytvárali nepriaznivú populačnú klímu, ktorá nepriala dlhodobým záväzkom, ako sú vstup do manželstva a rodičovstva. Čiastočne tento pokles kompenzovalo povojnové zvýšenie plodnosti, ktorého vrchol spadol do roku 1921 s takmer 115 tis. narodenými deťmi. Hrubá miera pôrodnosti sa vyšplhala dokonca na úroveň 38 ‰ a hodnota úhrnnej plodnosti sa poslednýkrát v histórii Slovenska dostala k hranici 5 detí na ženu. Kombinácia viacerých efektov ako skončenie dlhotrvajúceho vojnového konfliktu, návrat mužov z frontu, vznik samostatnej republiky, postupné zlepšovanie zásobovania a životných podmienok v kombinácii s prudkým povojnovým nárastom sobášnosti prispeli k oživeniu pôrodnosti a plodnosti. Pozitívny efekt sa však ukázal byť dočasným a od roku 1922 začína dochádzať k opätovnému poklesu pôrodnosti a plodnosti. Navyše tento vývoj po odznení efektu kompenzačnej fázy nabral v medzivojnovom období na dynamike. Dá sa povedať, že vojna resp. následné povojnové oživenie plodnosti len dočasne prerušili nastúpený trend kontinuálneho poklesu intenzity rodenia detí v populácii Slovenska, ktorého začiatky je možné podľa viacerých

autorov²⁷³ hľadať na konci 19. storočia. Práve postupné celospoločenské presadzovanie sa vedomého obmedzovania plodnosti v rámci demografickej revolúcie a dynamizácia tohto procesu v medzivojnovom období prispeli k pomerne rýchlemu poklesu intenzity plodnosti. Okrem toho je potrebné tiež spomenúť niektoré externé faktory, ako sú hospodárske problémy nového štátu, problém nezamestnanosti, pretrvávajúca agrárna preľudnenosť či v 30. rokoch dopady a dozvuky hospodárskej krízy, ktoré, ako sa zdá, pokles plodnosti tiež urýchlili.²⁷⁴ Uvedené zmeny v intenzite plodnosti boli natoľko významné, že ich dopad na počet narodených detí prevážil pozitívny vývoj v početnosti reprodukčnej základne. Preto v druhej polovici 30. rokov sa počet narodených detí dostáva na hranicu 80. tis., čo znamená, že hrubá miera pôrodnosti klesla výrazne pod úroveň 25 ‰. Hlavným faktorom tohto vývoja bol pomerne dramatický pokles intenzity plodnosti. Ak nebudeme brať do úvahy povojnovú kompenzačnú fázu a s ňou spojené špecifické reprodukčné charakteristiky, potom od polovice 20. rokov do roku 1937,²⁷⁵ teda v priebehu niečo viac ako jednej dekády, sa úhrnná plodnosť prepadala z približne 4,1 dieťaťa na ženu na niečo menej ako 2,8 dieťaťa.

Pokles pôrodnosti sa však nezastavil ani v roku 1938, keďže hrubá miera pôrodnosti nedosiahla ani 22 ‰. Do značnej miery bol tento vývoj podmienený aj nepriaznivou politickou a spoločenskou situáciou vrcholiacou zabratím pohraničných území a v roku 1939 rozpadom Československa a vznikom samostatnej Slovenskej republiky. Nepriamo to potvrdzuje aj mierny medziročný nárast pôrodnosti, ktorý sa v nasledujúcom roku ešte zintenzívnil. V roku 1940 tak na 1000 obyvateľov už pripadalo viac ako 24 živonarodených detí. Rast hrubej miery pôrodnosti pokračoval aj v ďalšom období. Medzi rokmi 1943 a 1944 došlo dokonca k zintenzívneniu tohto trendu, a preto v roku 1944 pôrodnosť vrcholila v tomto období nad hranicou 26 ‰. Pre ilustráciu dodávame, že približne rovnakú úroveň hrubej miery pôrodnosti Slovensko naposledy dosahovalo v prvej polovici 30. rokov pred začiatkom veľkej hospodárskej krízy. Posledné mesiace roka 1944 a približne prvých päť mesiacov roka 1945 sa niesli v znamení nepriaznivých okolností spojených s prechodom frontu a priamym zásahom územia Slovenska vojnovými udalosťami. Počet

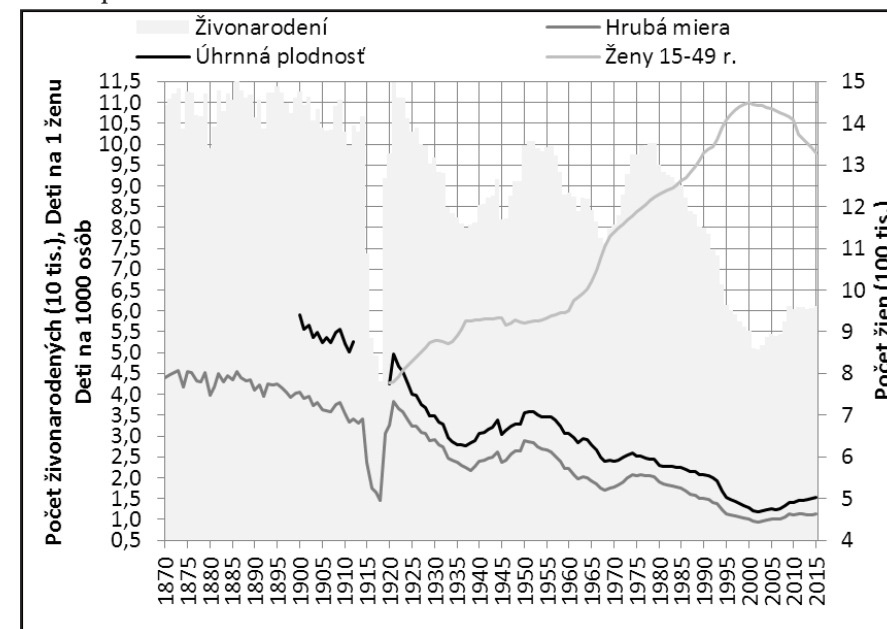
²⁷³ FIALOVÁ, Ludmila – PAVLÍK, Zdeněk – VEREŠ, Pavel. Fertility Decline in Czechoslovakia During the Last Two Centuries. In: *Population Studies*, 1990, 44, 1, s. 89-106; VEREŠ, Pavel. Vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1880–1910. In: *Demografie*, 1983, 25, s. 202-207; VEREŠ, Pavel. Regionální vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1910 – 1980. In: *Demografie*, 1986, 28, 2, s. 110-117.

²⁷⁴ Viac pozri napríklad ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Plodnosť a celková reprodukcia..., c. d., s. 46-52.

²⁷⁵ Posledný rok, pre ktorý disponujeme oficiálne publikovanými údajmi umožňujúcim výpočet úhrnnej plodnosti pre celé Slovensko.

živonarodených detí na 1000 obyvateľov preto klesol na úroveň 23,5 ‰. Naďalej však dosahoval výrazne vyššiu hodnotu, ako tomu bolo v mierových rokoch 1937 a 1938. Je zrejme, že oživenie reprodukcie, ku ktorému došlo počas existencie Slovenskej republiky, doznievalo aj v posledný vojnový rok, kedy životné podmienky boli jednoznačne najhoršie.

Graf 10: Vývoj počtu narodených, hrubej miery pôrodnosti, úhrnnej plodnosti a počtu žien v reprodukčnom veku na Slovensku²⁷⁶

Pozn.: počet žien vo veku 15-49 rokov a hodnota úhrnnej plodnosti v rokoch 1938-1944 sú odhadnuté.

Oživenie pôrodnosti a plodnosti bolo počas existencie Slovenskej republiky, zdá sa, úzko spojené s priaznivou reprodukčnou klímou, ktorú podporilo viacero priamych opatrení štátu. Jeho hlavnou snahou bolo jednoznačne zvýšiť pôrodnosť z praktických i ideologických dôvodov inšpirujúc sa do značnej miery pronatalitnou politikou Nemecka.²⁷⁷ Okrem priamych finančných

²⁷⁶ Zostavené z údajov publikovaných v Demografická príručka 1996..., c. d., s. 165-166 a 175-176.; primárne údaje ŠÚ SR, výpočty autorov.

²⁷⁷ Bližšie k tejto otázke pozri TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky..., c. d., s. 19-90.

benefitov²⁷⁸ došlo aj k reštrikčným opatreniam, ktoré sa týkali úplného zákazu interrupcií (a to aj zo zdravotných dôvodov) a predaja, propagácie a distribúcie akýchkoľvek antikoncepčných pomôcok.²⁷⁹

Ako je zrejme z vyššie uvedených informácií, pre obdobie existencie Slovenskej republiky disponujeme len veľmi obmedzeným dátovým aparátom. Napríklad pre výpočet úhrnnej plodnosti máme k dispozícii len počty narodených podľa veku matky za rok 1945. Ani hlbší archívny výskum túto situáciu nezlepšil. Navyše na základe získaných informácií sa domnievame, že takto triedené údaje štátny štatistický úrad ani nikdy nepublikoval, keďže v štatistických správach sa nikdy neobjavili. Prostredníctvom údajov o počte narodených detí v rokoch 1938-1945 a vekovej štruktúre žien z rokov 1937, 1940 a 1945 sme sa pokúsili hodnotu úhrnnej plodnosti pre obdobie rokov 1938-1944 odhadnúť.

Odhadované hodnoty úhrnnej plodnosti poukazujú v súlade s vyššie uvedenými zisteniami, že v rokoch 1938-1944 skutočne došlo k pomerne výraznému oživeniu intenzity plodnosti. Už v roku 1940 by priemerný počet detí na jednu ženu prekročil hranicu troch detí a rastúci trend pokračoval až do roku 1944, kedy úhrnná plodnosť dosiahla takmer 3,4 dieťaťa na ženu. Slovensko naposledy takúto intenzitu plodnosti dosahovalo na začiatku 30. rokov. Rovnako sa potvrdzuje pomerne významný prepád plodnosti (o takmer 0,4 dieťaťa na ženu) medzi rokmi 1944 a 1945, čo potvrdila aj hrubá miera pôrodnosti. Pri zachovaní intenzity plodnosti z roku 1945 by sa jednej žene počas jej reprodukčného obdobia narodili približne 3 deti. Interpoláčny odhad tiež verifikoval rastúci trend počtu žien v reprodukčnom veku. Málupočetné generácie narodené počas prvej svetovej vojny, ktoré do veku maximálnej plodnosti (približne 20-29 rokov) postupne vstupovali už v prvej polovici 30. rokov, boli nahrádzané oveľa početnejšími generáciami žien, ktoré sa narodili počas kompenzačnej fázy v prvej polovici 20. rokov. Tento jav ovplyvňoval pôrodnosť počas celej existencie Slovenskej republiky. Kým na konci roka 1937 bolo v reprodukčnom veku približne 926 tis. žien, v roku 1945 to už bolo takmer 934 tis. osôb.

S rastúcou intenzitou plodnosti a počtu žien v reprodukčnom veku tak bol úzko prepojený aj rastúci počet narodených detí. Kým v roku 1937 sa narodilo menej ako 80 tis. detí, už v roku 1940 to bolo viac ako 85 tis. Maximálny počet v tomto období dosiahlo Slovensko v roku 1944, keď sa narodilo takmer 92 tis.

²⁷⁸ Dôležitou z pohľadu reprodukcie bola tiež otázka postavenia žien v slovenskej spoločnosti. K tejto problematike sa v predmetnom období venovali napr. ŠKORVÁNKOVÁ, Eva – HRNČIAROVÁ, Daniela. Ženy v období autonómneho Slovenska. In: *Historické štúdie*. Bratislava : Stimul, 2013, s. 261-298.

²⁷⁹ Tamže.

detí. Nepriaznivý vývoj plodnosti v roku 1945 sa však odzrkadlil aj na prepade počtu narodených detí na menej ako 82 tis.

V súvislosti s uvedeným je potrebné tiež uviesť, že približne rovnaký vývoj nachádzame nielen v populácii územne oklieštenej Slovenskej republiky, ale pôrodnosť rástla aj na zabranom území.²⁸⁰ Je zrejme, že na rozdiel od prvej svetovej vojny druhá svetová vojna s výnimkou posledného roku priniesla paradoxne oživenie reprodukcie. Značnou mierou k tomu prispelo zlepšenie populačnej klímy podmienené snahami autoritatívneho režimu po vzore nacistického Nemecka o vytvorenie funkčnej prorodinne orientovanej populačnej politiky postavennej na silných kresťanských základoch a čiastočne aj štrukturálne zmeny žien v reprodukčnom veku.

Prvé povojnové mesiace v rokoch 1945 a 1946 priniesli len mierny rast pôrodnosti a plodnosti, no po prekonaní najdôležitejších problémov obnovennej republiky a stabilizovaní, resp. zlepšení zásobovania obyvateľstva dochádza k zrýchleniu oživenia. Na konci 40. rokov sa už narodilo viac ako 91 tis. detí ročne, hrubá miera pôrodnosti dosiahla hranicu 26,5 ‰ a hodnota úhrnnej plodnosti sa pohybovala na úrovni 3,3 dieťaťa na ženu (graf 10). Maximálnu úroveň dosiahlo povojnové oživenie plodnosti na začiatku 50. rokov. V rokoch 1951 a 1952 sa narodilo viac ako 100 tis. detí (28,8 ‰) a priemerný počet detí, ktoré by sa narodili jednej žene, dosiahol takmer 3,6 dieťaťa (graf 10). Ako uvádza Kučera,²⁸¹ menová reforma v roku 1953 a zrušenie už vtedy dostatočného prídelového systému s nízkymi cenami spôsobili zhoršenie životnej situácie rodín s deťmi. Súčasne je potrebné tiež povedať, že na Slovensku sa po druhej svetovej vojne dokončuje transformácia plodnosti v rámci demografickej revolúcie a postupne začína prevládať dvojdetný model rodiny. Spoločne prispievajú významnou mierou k poklesu rodenia detí tretieho a vyššieho poradia a tým aj k celkovému znižovaniu intenzity plodnosti. Hodnota úhrnnej plodnosti do konca 50. rokov pozvoľne klesla na úroveň 3 detí na ženu, pričom počty narodených detí sa už dostali pod hranicu 90 tis., čo v relatívnom vyjadrení znamenalo 22 ‰. Veľmi dôležitým faktorom vo vývoji pôrodnosti a plodnosti sa stalo prijatie zákona o umelom prerušení tehotenstva od roku 1958. Medzi rokmi 1957, 1958 a 1959 klesol počet živonarodených detí o viac ako 9 tis., pričom úhrnná plodnosť sa znížila o 0,33 dieťaťa na ženu. Nepriaznivý vývoj v intenzite plodnosti nedokázalo zvrátiť ani zvyšovanie počtu žien v reprodukčnom veku, ktoré najmä v 60. rokoch naberalo na dynamike (pozri graf 10). Určité zastavenie poklesu

²⁸⁰ Bližšie pozri napríklad ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Demografický obraz Slovenska v rokoch 1938-1945..., c. d., s. 90.

²⁸¹ KUČERA, Milan. *Populace České republiky 1918-1991*. Praha : Česká demografická společnost, Sociologický ústav AV ČR, 1994, s. 54.

počtu narodených a dokonca aj mierny nárast v prvej polovici 60. rokov (roky 1963 a 1964) sú podľa Kučeru²⁸² spájané so sľubovaným predĺžením materskej dovolenky. K prijatiu proklamovaných propopulačných opatrení však nedošlo a v ďalšom vývoji až do roku 1968 identifikujeme stabilný a pomerne rýchly pokles pôrodnosti a plodnosti. V rokoch 1967 a 1968 sa počet narodených detí dostal už pod hranicu 80 tis., čiže približne na úroveň 17 detí na 1000 obyvateľov. Opätovne pripomíname, že toto všetko sa dialo pri kontinuálnom raste počtu žien v reprodukčnom veku. Úhrnná plodnosť sa do roku 1968 prepadla až na hodnotu 2,4 dieťaťa na ženu.

Nemenej dôležitým faktorom vývoja plodnosti bolo prijatie komplexného systému pronatalitných a prorodinne orientovaných opatrení postupne zavádzaných v rokoch 1968-1973. Vďaka nim došlo na Slovensku k dočasnému zastaveniu poklesu plodnosti a dokonca aj k jej určitému krátkodobému oživeniu. V rokoch 1973-1976 sa preto hodnota úhrnnej plodnosti dostala nad hranicu 2,5 dieťaťa na ženu (maximum 2,6 v roku 1974). Ako sme už povedali, pozitívny efekt týchto opatrení však bol len krátkodobý, pretože už na konci 70. rokov bola intenzita plodnosti takmer na rovnakej úrovni ako pred ich zavedením. Oveľa väčší dopad malo prijatie pronatalitných opatrení na počty narodených detí. Tie sa z úrovne približne 76,4 tis. v roku 1968 vyšplhali až k hranici 100 tis., na ktorej sa udržiavali v období rokov 1976-1979. Z historického pohľadu to bolo naposledy, kedy sa na Slovensku narodil tak veľký počet detí a hrubá miera pôrodnosti prekročila hranicu 20 ‰. Vytvorenie výraznej demografickej vlny²⁸³ bolo výsledkom dvoch koexistujúcich pozitívne na pôrodnosť pôsobiacich skutočností. Prvou je spomínané oživenie plodnosti a druhou nechcené načasovanie prijímania opatrení práve v období, keď do veku najvyššej plodnosti vstupovali alebo sa nachádzali početné generácie žien narodené v druhej polovici 40. a na začiatku 50. rokov.

Keďže pronatalitné opatrenia neboli ďalej rozvíjané a ich pomerne široká dostupnosť sa stala integrálnou súčasťou životných biografí väčšiny mladých ľudí, prestali byť stimulom pre ďalší rast alebo aspoň udržanie plodnosti na dosiahnutej úrovni. Ako sme už spomenuli, ich účinok na intenzitu plodnosti sa vyčerpal na konci 70. a začiatku 80. rokov. Posledná dekáda existencie reálneho socializmu sa preto z pohľadu plodnosti niesla v pokračovaní nastúpeného trendu znižovania pôrodnosti a plodnosti pri súčasnom (aj keď miernejšom)

raste počtu žien v reprodukčnom veku. V roku 1989 počet narodených detí klesol na hranicu 80 tis. (15 ‰) a úhrnná plodnosť už nedosahovala ani 2,1 dieťaťa na ženu (2,08 dieťaťa). K určitému zrýchleniu týchto trendov v druhej polovici 80. rokov prispela aj liberalizácia zákona o interrupciách zrušením interrupčných komisií (v roku 1986).

Obdobie po roku 1989 predstavuje po viacerých stránkach špecifický úsek vo vývoji procesu plodnosti na Slovensku. Môžeme ho rozdeliť do dvoch základných vývojových fáz v závislosti od práve pôsobiaceho primárneho transformačného procesu a s tým spojených hlavných vývojových zmien. Prvú predstavujú 90. roky a začiatok nového milénia, keď najmä v ich prvej polovici došlo k veľmi dynamickému prepadu prierezových ukazovateľov intenzity. Kým ešte v rokoch 1990 a 1991 hodnota úhrnnej plodnosti dosahovala hodnotu 2 detí, v roku 1995 to už bolo len niečo viac ako 1,5 dieťaťa. Počet narodených detí sa prepadol z takmer 80 tis. na 60. tis., čo v relatívnom vyjadrení znamenalo zníženie hrubej miery pôrodnosti na 11 ‰. V druhej polovici 90. rokov pokles pokračoval, no s miernejšou dynamikou. Fáza znižovania pôrodnosti a plodnosti vyvrcholila v roku 2002, keď úhrnná plodnosť nedosiahla ani 1,2 dieťaťa na ženu a počet narodených bol pod úrovňou 51 tis. detí (9,5 ‰). V dôsledku týchto zmien sa Slovensko v priebehu jednej dekády dostalo z pozície krajiny s jednou z najvyšších úrovní plodnosti v Európe do skupiny krajín s najnižšou plodnosťou na svete. Tá je vymedzená hornou hranicou 1,3 dieťaťa na ženu,²⁸⁴ ktorú Slovensko nedosahovalo celých osem rokov (od roku 2000 do roku 2007). Pozornosť si zaslúži aj pohľad na vývoj počtu narodených detí a žien v reprodukčnom veku v kontexte uvedeného dramatického poklesu plodnosti. Ako sme uviedli vyššie, na začiatku 21. storočia sa na Slovensku narodilo len približne 51 tis. detí. Pod hranicou 60. tis. sa pritom Slovensko nachádzalo už od roku 1997 a prekonal ju až v roku 2009. Paradoxne v období, keď sa na Slovensku narodilo najmenej detí,²⁸⁵ bolo v reprodukčnom veku historicky najviac žien (viac ako 1,4 mil.). Aj to potvrdzuje, akými dramatickými a dynamickými zmenami prešla a prechádza demografická reprodukcia na Slovensku v poslednom štvrt'oročí.

Druhá vývojová etapa sa nesie v znamení postupného rastu intenzity plodnosti. K zrýchleniu došlo však až medzi rokmi 2007-2009, kedy sa hodnota úhrnnej plodnosti zvýšila z úrovne 1,25 nad hranicu 1,40 dieťaťa na ženu (rok 2009). Nepriaznivé hospodárske podmienky spojené s celosvetovou hospodárskou

²⁸² Tamže, s. 103.

²⁸³ Veľmi často sú tieto generácie označované ako „Husákové deti“. Je pritom paradoxné, že spomínaný komplex opatrení vznikol ešte v rokoch 1964-1967 za Antonína Novotného, no pre nedostatok finančných prostriedkov neboli reálne aplikované. V nezmenenej podobe ich použilo až vedenie Gustáva Husáka, a to najmä za účelom upokojenia vnútrospoločnej a vnútropolitckej situácie po udalostiach v auguste roku 1968.

²⁸⁴ KOHLER, Hans-Peter - BILLARI, Francesco C. - ORTEGA, José A. The Emergence of Lowest-Low Fertility in Europe During the 1990s. In: *Population and Development Review*, 2002, 28, 4, s. 641-680; BILLARI, Francesco, A. - KOHLER, Hans-Peter. Patterns of low and very low fertility in Europe. In: *Population Studies*, 2004, 58, 2, s. 161-178.

²⁸⁵ S výnimkou vojnových rokov 1917 a 1918.

krízou však ďalší rast zastavili a v roku 2010 došlo k poklesu úhrnnej plodnosti pod hranicu 1,40 dieťaťa na ženu. Ďalší vývoj však potvrdzuje, že negatívny vplyv hospodárskej krízy na úroveň plodnosti na Slovensku bol len dočasný, keďže pomerne rýchlo opäťovne sledujeme jej oživenie a v posledných piatich po sebe idúcich rokoch dochádza k určitému zvyšovaniu jej hodnôt. V posledných dvoch rokoch dokonca prekonal hranicu 1,50 dieťaťa na ženu.²⁸⁶ Zvyšujúca sa plodnosť sa odrazila aj na rastúcom počte živonarodených detí, ktorý sa od roku 2009 pohybuje nad hranicou 60 tis. Tento trend je výlučne výsledkom oživenia reprodukcie, pretože počty žien v reprodukčnom veku, ako aj veku najvyššej plodnosti majú klesajúcu tendenciu. Tá je podmienená predovšetkým odchodom veľmi početnej skupiny žien narodených v 70. a čiastočne aj v 80. rokoch minulého storočia, ktoré sú nahrádzané početne menšími kohortami z 90. rokov. Postupne tento štrukturálny efekt bude rozhodujúcim a už v blízkej budúcnosti budeme na Slovensku svedkami poklesu počtu narodených detí (pozri kapitolu XII).

III.2 Transformácia plodnosti podľa veku a poradia

Rozloženie mier plodnosti podľa veku ženy predstavuje jednu zo základných vnútorných charakteristických črt tohto procesu. Nejde však o nemenný atribút, čo dokazuje aj prípad Slovenska. Pritom v relatívne krátkom období niečo viac ako sto rokov došlo k viacerým zložitým transformačným zmenám, v ktorých sa odzrkadlili hlavné kvalitatívno-quantitatívne premeny charakteru reprodukčného správania žien Slovenska. Vzhľadom na ich vonkajšie podmienenie môžeme hovoriť o troch základných obdobiach, ktoré sa na tvare frekvenčných kriviek plodnosti podpísali každé iným spôsobom.

Vo všeobecnosti platí, že žiadna populácia nemá počas celého reprodukčného obdobia rovnakú intenzitu rodenia detí vo všetkých vekových skupinách. Úzke prepojenie na proces sobášnosti v kombinácii s vekovými hodnotami a normami realizácie reprodukčných zámerov vytvárali predovšetkým spodné vekové ohraničenie. V prípade, že plodnosť nebola v spoločnosti širšie vedome obmedzovaná na želaný počet detí, horná hranica sa vymedzovala biologickou schopnosťou žien počať, donosiť a porodiť živé dieťa. Znamenalo to, že vo vyššom veku plodnosť prirodzene pomerne rýchlo klesala bez vedomého

²⁸⁶ Od roku 2012 (vrátane) došlo k metodologickej zmene vo vykazovaní počtu narodených detí. Do počtu živonarodených, z ktorých je počítaná aj úhrnná plodnosť, už nie sú započítavané deti narodené v zahraničí matkám s trvalým pobytom na Slovensku. Za účelom vzájomnej porovnateľnosti dlhých časových radov jednotlivých ukazovateľov plodnosti sme sa rozhodli, že budeme pokračovať v metodike platnej do roku 2011.

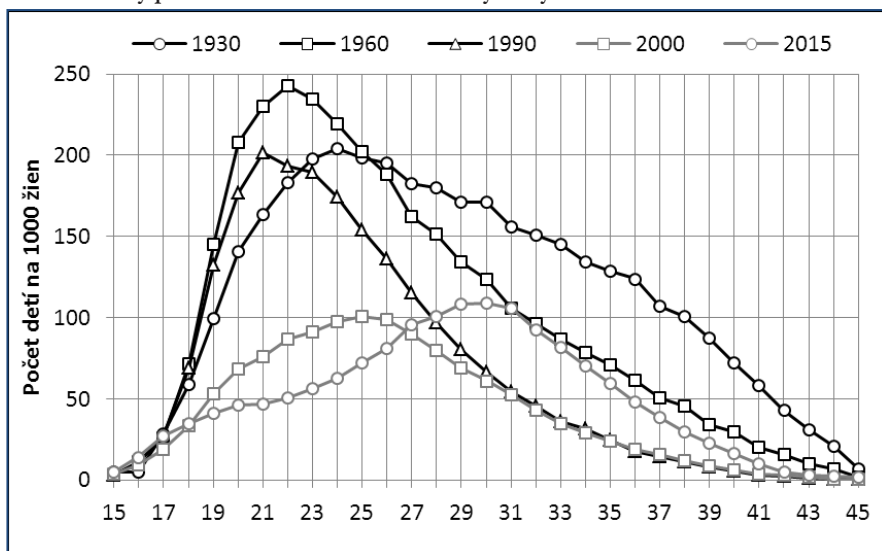
cieleného zásahu žien (resp. párov). Iná situácia vznikla po tom, ako ženy a manželské páry začali vedome regulovať veľkosť svojej rodiny na určitý počet detí. V takomto prípade dochádza k rýchlejšiemu poklesu plodnosti už skôr a závisí predovšetkým od časovania materských štartov, medzipôrodných intervalov a plánovaného resp. chceného počtu detí v danej životnej situácii. Dôležitou je aj miera, do akej je vzniknutý model reprodukcie prijatý väčšinou populáciou žien. Platí, že v prípade pluralizácie reprodukčných dráh môže byť priebeh mier plodnosti výrazne odlišný, pričom závisí od stupňa tejto pluralizácie, ako sa táto odzrkadlí v rozložení realizácie reprodukčných zámerov do širšieho vekového spektra. V podstate sa dá vopred povedať, že každý z týchto obrazov dokážeme v populácii Slovenska identifikovať, čo len potvrdzuje jedinečnosť obdobia 20. a začiatku 21. storočia pre charakter demografickej reprodukcie.

Ako sme spomenuli vyššie, vzhľadom na vnútornú podmienenosť môžeme hovoriť o troch základných vývojových transformáciách. Prvé začína ešte v 19. storočí nástupom demografickej revolúcie a postupným šírením vedomého obmedzovania rodenia detí vyšších poradií. Keďže väčšina z týchto udalostí sa realizuje v druhej polovici reprodukčného veku, výsledkom je predovšetkým pokles intenzity plodnosti vo veku 30 a viac rokov.²⁸⁷ Potvrdzuje to napríklad porovnanie mier plodnosti podľa veku v rokoch 1930 a 1950. Z grafu 11 je zrejmé, že v druhej polovici reprodukčného veku na začiatku 50. rokov bola plodnosť výrazne nižšia. Tento proces pokračoval aj v ďalšom období (pozri rok 1960 na grafe 11), no zasiahol aj mladšie vekové skupiny. Celková intenzita plodnosti tak klesala z dôvodu znižovania úrovne rodenia detí ženám vo veku nad 26 rokov. Na druhej strane ide už o obdobie, kedy sa začínala postupne formovať druhá z charakteristických črt reprodukčného správania typická najmä pre obdobie reálneho socializmu. Jej hlavným znakom bolo posilňovanie plodnosti v mladých a veľmi mladých vekových skupinách na celkovej plodnosti. Postupne sa tak upevňoval model naplňovania reprodukčných zámerov v prvej polovici reprodukčného veku s maximálnou intenzitou plodnosti okolo 21. a 22. roku života. Pri porovnaní s údajmi, ktoré máme k dispozícii za župy Slovenska z prvých dvoch dekád 20. storočia, je zrejmé, že aj keď sa Slovensko v európskom priestore dlhodobo vyznačovalo skorým časovaním plodnosti, tak výraznú koncentráciu do mladého veku, aká sa vytvorila po druhej svetovej vojne, nenájde. Postupne síce dochádzalo ku kontinuálnemu znižovaniu intenzity rodenia detí, no charakter rozloženia kriviek plodnosti podľa veku matky zostával v podstate stabilný až do začiatku 90. rokov. To je poslednýkrát,

²⁸⁷ SRB, Vladimír. Obyvateľstvo Slovenska..., c. d., s. 14; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Plodnosť a celková reprodukcia..., c. d., s. 44-45.

keď miery plodnosti boli výrazne posunuté do prvej polovice resp. začiatok reprodukčného veku.

Graf 11: Miery plodnosti žien na Slovensku vo vybraných rokoch²⁸⁸

Nasledujúca transformácia reprodukčného správania sa niesla a stále nesie predovšetkým v znamení odkladania rodenia detí do vyššieho veku, pričom dochádza k celkovému starnutiu vekovo-špecifického profilu mier plodnosti. Z časového hľadiska môžeme tieto zmeny rozdeliť do dvoch základných fáz. Prvá v prevažnej miere bola realizovaná v 90. rokoch, keď došlo k výraznému poklesu intenzity rodenia detí ženám vo veku do 27 rokov. Najviac sa plodnosť znížila vo vekových skupinách, ktoré v predchádzajúcom reprodukčnom režime boli kľúčové pre jej celkovú intenzitu. V grafickom vyjadrení sa táto zmena odrazila na dramatickom prepade a zahľadení dovtedy ostrého maxima vo veku 20-23 rokov (pozri graf 11). Druhá fáza štartujúca na začiatku nového milénia sa nesie predovšetkým v znamení nastupujúceho dobíjania odložených reprodukčných zámerov, ktorých realizácia je už orientovaná do vyššieho veku. Celková intenzita plodnosti sa zvyšuje, no týka sa to predovšetkým druhej polovice reprodukčného veku. Typickým znakom transformačného procesu naštartovaného od začiatku 90. rokov sa stáva presun podstatnej časti reprodukcie do veku nad 30 rokov. Na rozdiel od situácie v prvej polovici 20. storočia však vo vyššom veku sú realizované predovšetkým materské

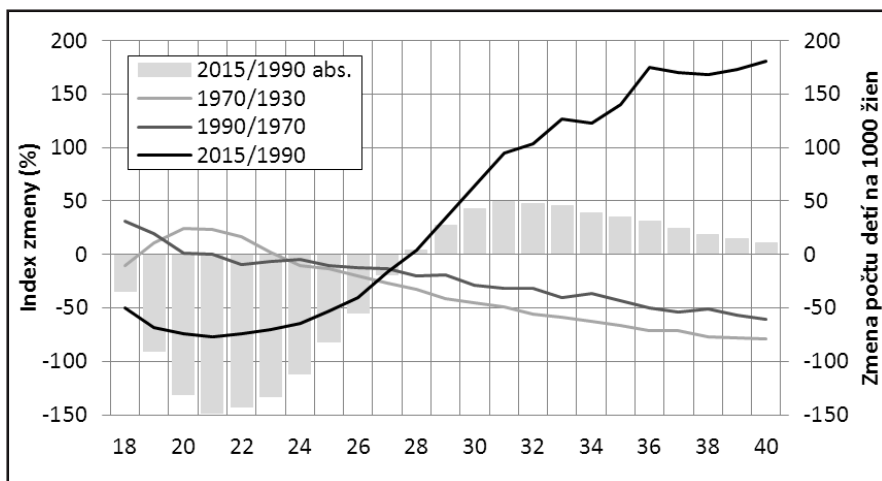
štarty a prípadne pôrody druhých detí, kým v minulosti išlo skôr o deti vyšších poradií. V novovznikajúcom modeli tak do značnej miery absentuje napĺňanie reprodukčných zámerov v mladšom veku a prvá polovica reprodukčného veku sa stáva z pohľadu demografickej reprodukcie málo produktívna a čoraz menej rozhodujúca pre celkovú úroveň plodnosti žien Slovenska.

Charakter zmien v intenzite plodnosti podľa veku ženy medzi vybranými rokmi prezentuje graf 12. Potvrdzuje vyššie uvedený dlhodobý pokles v druhej polovici reprodukčného veku, ktorý prebiehal v podstate až do začiatku 90. rokov. Okrem toho je možné tiež vidieť určité zvýraznenie plodnosti v mladšom veku. Ide predovšetkým o prvé sledované obdobie a vek 19-23 rokov, no k určitým zmenám došlo aj vo veku do 20 rokov medzi rokmi 1990 a 1970. Úplne odlišný charakter majú zmeny, ku ktorým dochádza od začiatku 90. rokov. Index dosahuje vo väčšine skupín prvej polovice reprodukčného obdobia záporné hodnoty a až od veku 28 rokov dochádza k určitému zvyšovaniu. V relatívnom vyjadrení sú tieto zmeny pomerne výrazné, keďže počiatočná hodnota plodnosti v tomto veku bola nízka. Ak sa však pozrieme na ich absolútne vyjadrenie, zistíme, že ani zďaleka nedokážu saturovať pokles intenzity plodnosti, ku ktorému došlo v prvej polovici reprodukčného veku (vo veku do 27 rokov). Aj preto hodnota úhrnnej plodnosti stále zaostáva za úrovňou, ktorú dosahovala na Slovensku ešte na začiatku 90. rokov.

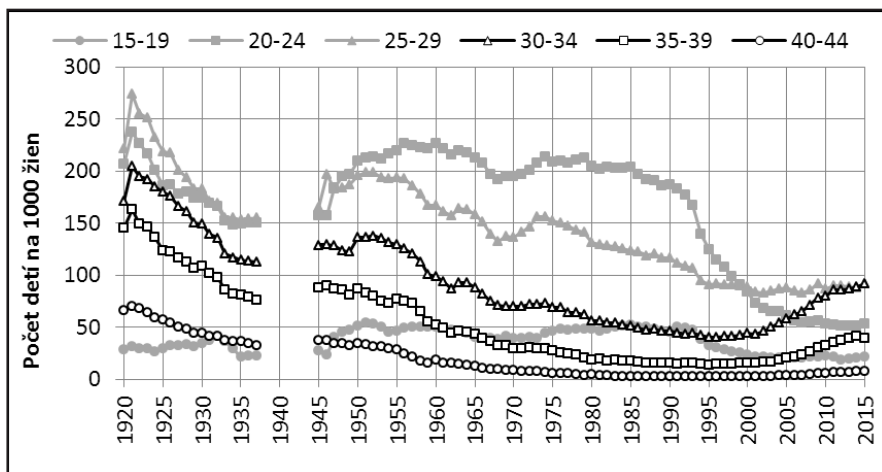
Detailný vývoj mier plodnosti v jednotlivých 5-ročných vekových skupinách umožňuje sledovať graf 13. Informácie z neho získané ešte dopĺňajú príspevky predmetných vekových skupín k celkovej hodnote úhrnnej plodnosti v grafe 14. V medzivojnovom období s výnimkou najmladších žien plodnosť klesala vo všetkých vekoch. Súčasne sa postupne vyrovnávala intenzita, s akou rodili deti ženy vo veku 25-29 (s celkovo najvyššou úrovňou) a vo veku 20-24 rokov. Najnižšia plodnosť bola na začiatku reprodukčného obdobia a len o niečo vyššiu vo veku 40-44 rokov. Po druhej svetovej vojne sa tento model čiastočne zmenil. Hlavnou reprodukčnou skupinou sa stal vek 20-24 rokov, v ktorom sa v povojnovom období intenzita plodnosti výrazne zvýšila najmä na úkor starších vekov, v ktorých v podstate kontinuálne klesala. V 60. rokoch síce došlo k miernemu poklesu aj vo veku 20-24 rokov, no ten bol do značnej miery saturovaný oživením zo začiatku 70. rokov v súvislosti s prijatím komplexu pronatalitných opatrení. Najvyššou a len minimálne sa meniacou zostávala plodnosť v tejto vekovej skupine až do konca 80. rokov 20. storočia.

²⁸⁸ Zostavené z výpočtov autorov, zdroje údajov: Pohyby obyvateľstva v príslušnom roku, Vekové složení obyvateľstva..., c. d., s. 4-41 a 112-115, primárne údaje ŠÚ SR.

Graf 12: Zmena intenzity plodnosti žien na Slovensku podľa veku v absolútnom a relatívnom vyjadrení medzi vybranými rokmi²⁸⁹

Graf 13: Vývoj mier plodnosti vo vybraných 5-ročných vekových skupinách na Slovensku v rokoch 1920-2015²⁹⁰

Ako sme uviedli vyššie, s výnimkou žien do 25 rokov plodnosť po odznení povojnového priaznivého obdobia v ostatných vekových skupinách postupne klesala až do konca 80. rokov. Pokles intenzity plodnosti v druhej polovici reprodukčného veku nezvrátil ani komplex pronatalitných opatrení. V podstate plodnosť na ich prijatie reagovala len vo veku do 25 rokov a čiastočne aj vo

veku 25-29 rokov, no tu už v druhej polovici 70. rokov došlo k obnoveniu klesajúceho trendu. Orientácia plodnosti do najmladších vekov bola v období reálneho socializmu tak silná, že príspevky -násťročných dievčat k celkovej plodnosti boli na konci 80. a začiatku 90. rokov v podstate rovnaké ako vo vekovej skupine 30-34 rokov. Úplne marginálnym javom sa stalo rodenie detí ženám po dovŕšení 40. roku života.

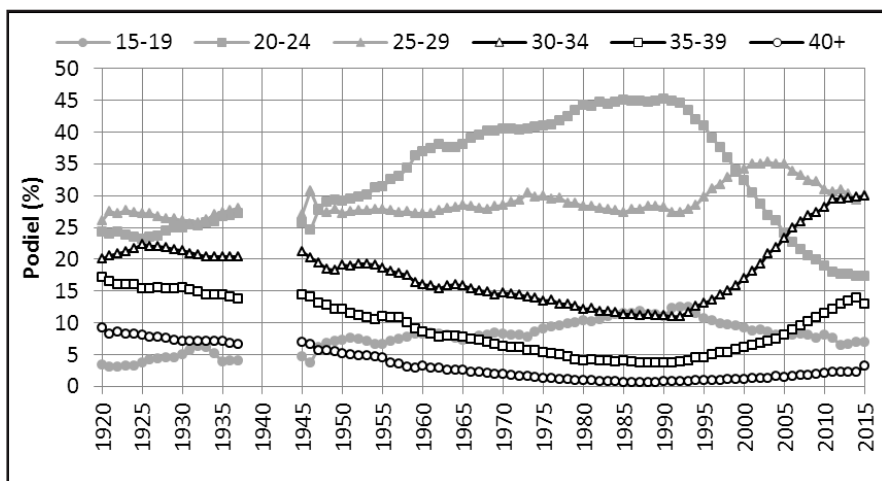
Rok 1989 a následná dramatická celospoločenská transformácia priniesli výrazné a veľmi dynamicky sa presadzujúce zásahy do charakteru reprodukčného modelu. V nových podmienkach sa nastavenie reprodukčných dráh so skorými materskými štartmi jednoznačne neuplatnilo. Plodnosť vo veku do 25 rokov veľmi dramaticky klesla (pozri graf 13). Vo veku 25-29 rokov síce najprv vidíme veľmi mierny pokles, no následne sa intenzita rodenia detí v tomto veku stabilizovala. Odlišne reagoval vývoj plodnosti vo veku 30-39 rokov, kde približne od začiatku nového milénia dochádza k pomerne rýchlemu rastu intenzity. Ten je spojený s nástupom a presadením sa dobíjania odložených reprodukčných zámerov realizovaných až v druhej polovici reprodukčného veku. Mierne sa zvýšila tiež plodnosť vo veku 40 a viac rokov, no stále ani zďaleka nedosahuje úroveň z medzivojnového obdobia. Znamená to, že v novovznikajúcom modeli reprodukcie sú krajné veky reprodukčného obdobia využívané na rodenie detí len ojedinele a hlavná časť z reprodukcie sa posúva do konca 20. rokov života a prvú polovicu 30. rokov.

Transformácia charakteru plodnosti sa odzrkadlila aj na zmenách v štruktúre príspevkov jednotlivých vekových skupín k celkovej intenzite plodnosti. Ako sme uviedli vyššie, v medzivojnovom období sa hlavná časť reprodukcie odohrávala vo veku 25-29 rokov (viac ako štvrtina z úhrnnej plodnosti) a 20-24 rokov (necelá štvrtina). Znamená to, že vo veku 20-29 sa realizovala približne polovica z celkovej intenzity plodnosti. Ďalšia pätina bola koncentrovaná vo veku 30-34 rokov (pozri graf 14). Je zrejmé, že plodnosť tak bola rozprestretá do širšieho vekového intervalu. Pokles intenzity plodnosti vo väčšine vekových skupín po druhej svetovej vojne a naopak posilnenie najmladších vekov prinieslo tiež zmeny aj v príspevkoch. Z pôvodných približne 30 % na začiatku 50. rokov vzrástla váha vekovej skupiny 20-24 rokov až na 45 %. Posilnil sa tiež podiel najmladších žien. Váha plodnosti vo veku do 20 rokov sa zvýšila z približne 5 % až na takmer 13 %. Vo veku 25-29 sa príspevky v podstate nemenili (27-28 %), a preto v kontexte uvedeného je zrejmé, že v druhej polovici reprodukčného obdobia sa postupne realizovala čoraz menšia časť reprodukcie. Z 20 % na 11 % klesli vo veku 30-34 rokov, z viac ako 14 % na necelé 4 % vo veku 35-39 rokov a napokon z približne 8 % na necelé 1 % vo veku 40 a viac rokov.

²⁸⁹ Tamže.

²⁹⁰ Tamže.

Graf 14: Vývoj príspevkov vybraných 5-ročných vekových skupín k celkovej intenzite plodnosti na Slovensku v rokoch 1920-2015²⁹¹

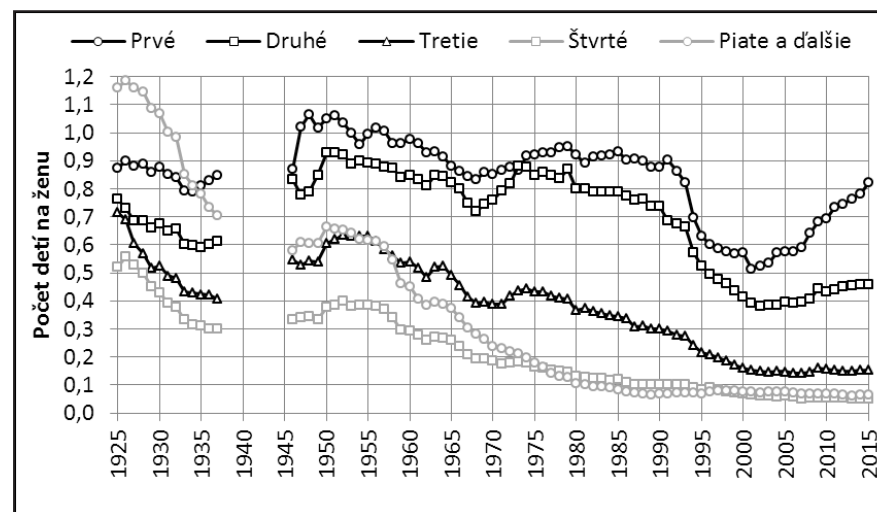
Hlavným znakom transformácie plodnosti po roku 1989 je predovšetkým starnutie vekového profilu plodnosti ako odraz odkladania rodičovstva a čiastočnej rekuperácie vo vyššom veku. Plodnosť v druhej polovici reprodukčného veku tak rastie predovšetkým na úkor najmladších žien (do 25 rokov). V súčasnosti sa tak vo veku do 25 rokov z pôvodných viac ako 55 % už realizuje len asi štvrtina z celkovej reprodukcie. Na druhej strane vo veku 30-39 rokov to už je viac ako 40 %, pričom sa mierne zvyšuje aj váha vo veku 40 a viac rokov (graf 14). Zaujímavým vývojom prešla veková skupina 25-29 ročných žien. Intenzita rodenia po počiatocnom poklese sa stabilizovala a na približne rovnakej úrovni sa udržiava až do súčasnosti. Jej príspevky však najprv zaznamenali v 90. rokoch nárast až k hranici 35 %, pričom v poslednej dekáde dochádza k poklesu k úrovni 30 %. Vysvetlenie sa skrýva v štrukturálnom efekte. Na začiatku transformačného obdobia dochádzalo k dramatickému poklesu intenzity plodnosti vo veku do 25 rokov pri v podstate nemienajúcej sa plodnosti vo veku 30 a viac rokov. Opačný efekt prinieslo zvyšovanie plodnosti v druhej polovici reprodukčného veku v poslednom desaťročí.

Celkový pokles plodnosti, ako už naznačili zmeny v charaktere kriviek plodnosti podľa veku, bol dlhodobo podmienený predovšetkým znižovaním intenzity rodenia detí vyššieho poradia. V medzivojnovom období prudko klesala najmä plodnosť piateho a vyššieho poradia, no postupne sa znižovala aj úhrnná plodnosť štvrtého a tretieho poradia, čo jednoznačne svedčí o dynamickejšom

presadzovaní sa procesu demografickej revolúcie a transformácie plodnosti vedomým obmedzovaním veľkosti rodiny.

Po druhej svetovej vojne síce došlo k dočasnému oživeniu, ktoré sa dotýkalo v podstate všetkých poradií, no je potrebné upozorniť, že išlo o obdobie mimoriadne priaznivo naklonené realizácii reprodukčných zámerov.

Graf 15: Vývoj plodnosti žien podľa poradia na Slovensku v rokoch 1925-2015²⁹²

O nebývalej a súčasne dočasnej akumulácii pôrodov v krátky časový úsek svedčia aj hodnoty úhrnnej plodnosti prvého poradia, ktoré sa dostali nad hranicu jedného dieťaťa. Po odznení tohto „zlatého veku rodiny“ sa opäť hlavným faktorom ďalšieho vývoja plodnosti na Slovensku stal pokles intenzity rodenia detí vyššieho poradia. Z grafu 15 je tiež zrejme, že čoraz viac bola celková úroveň plodnosti závislá najmä na tom, ako sa vyvíjala plodnosť prvého a druhého poradia. Až s výrazným odstupom za nimi nasledovala kontinuálne klesajúca plodnosť tretieho poradia. Na začiatku 80. rokov sa pokles hodnôt úhrnnej plodnosti štvrtého a piateho a vyššieho poradia zastavil a došlo k jej stabilizácii na veľmi nízkej úrovni, na ktorej v podstate pretrváva až do súčasnosti. Mierny pokles však od 50. rokov zaznamenala aj plodnosť prvého a druhého poradia. Zdá sa, že nebyť pronatalitných opatrení z konca 60. a prvej polovice 70. rokov, ich pokles by bol ešte výraznejší. Aj vďaka tomu sa s výnimkou druhej polovice 60. rokov hodnota úhrnnej plodnosti prvého poradia udržiavala dlhodobo nad hranicou 0,9 dieťaťa na ženu. V podstate

²⁹¹ Tamže.

²⁹² Zostavené z výpočtov autorov, zdroje údajov: Pohyby obyvateľstva v príslušnom roku, Vekové složení obyvateľstva..., c. d., s. 4-41 a 112-115, primárne údaje ŠÚ SR.

identický priebeh zaznamenala aj plodnosť druhého poradia. Povojnový nárast následne stabilný pokles s dosiahnutím dna v roku 1968 a promptná reakcia na prijaté pronatalitné opatrenia. Určitý rozdiel oproti intenzite rodenia prvých detí však nachádzame v časovom horizonte vyčerpania pozitívneho efektu. Z grafu 15 je zrejmé, že plodnosť druhého poradia začala opätovne klesať už v polovici 70. rokov. Okrem toho môžeme vidieť, že po dočasnej stabilizácii na začiatku 80. rokov u oboch poradií znovu platí, že sa na Slovensku začala skôr znižovať intenzita rodenia detí druhého poradia. Kým pokles úhrnnej plodnosti prvého poradia začal na Slovensku znova až začiatkom 90. rokov, v prípade druhých detí k tomu dochádzalo už v druhej polovici 80. rokov. Nastolený trend výrazne urýchlila transformácia spoločnosti po roku 1989. Hlavným faktorom tejto transformácie a s ňou prichádzajúcej rýchlo klesajúcej intenzity plodnosti už nebolo znižovanie plodnosti vyšších poradií, ale prepád rodenia detí prvého a druhého poradia. Prierezové ukazovatele v tomto období nadobúdali až absurdne nízku úroveň. Napríklad podľa údajov úhrnnej plodnosti prvého poradia z rokov 1997-2007 by podiel bezdetných žien na Slovensku mal dosiahnuť viac ako 40 %. Podobný vývoj však môžeme vidieť aj v ostatných krajinách bývalého východného bloku²⁹³ a sú predovšetkým dôsledkom zmien v časovaní rodenia detí.²⁹⁴ Dokazujú to tiež hodnoty úhrnnej plodnosti prvého poradia očistené od zmien časovania. V prípade, že by nedochádzalo k odkladaniu materstva a rodičovstva, intenzita rodenia prvých detí by v predmetnom období klesla maximálne na úroveň 0,73-0,75 prvého dieťaťa na ženu. Proces odkladania a s tým spojené zmeny časovania prebiehajúce v 90. rokoch dramaticky ovplyvnili, a tým aj skreslili hodnoty prierezových ukazovateľov intenzity plodnosti. Ako si ukážeme v kapitole XII, realizovaná plodnosť a konečná bezdetnosť žien určite nebude na Slovensku tak nízka. Navyše postupne sme v poslednom desaťročí svedkami pomerne dynamického zvyšovania intenzity rodenia detí prvého poradia vďaka rekuperácii odložených materských štartov. Posledná dostupná hodnota úhrnnej plodnosti prvého poradia sa už dostala nad hranicu 0,8 dieťaťa na ženu, ktorá by mohla reálne zobrazovať nielen samotnú intenzitu rodenia prvých detí, ale aj konečnú bezdetnosť generácií žien narodených na začiatku

²⁹³ Napríklad SOBOTKA, Tomáš. *Postponement of Childbearing and Low Fertility in Europe*. Groningen : Rijksuniversiteit Groningen. 2004, s. 196-199; SOBOTKA, Tomáš. Re-Emerging Diversity: Rapid Fertility Changes in Central and Eastern Europe After the Collapse of the Communist Regimes. In: *Population (English Edition)*, 2003, 58,4/5, s. 451-485; SOBOTKA, Tomáš. Ten years of rapid fertility changes in the European post-communist countries. Evidence and interpretation. In: *Population Research Centre, Working Paper Series 02-1, 2002*; SOBOTKA, Tomáš. Fertility in Central and Eastern Europe after 1989: Collapse and Gradual Recovery. In: *Historical Social Research*, 2011, 36, 2, s. 246-296.

²⁹⁴ Tamže.

80. rokov. Na druhej strane plodnosť druhého poradia zostáva stále pomerne nízka aj napriek určitému oživeniu. Intenzita rodenia tretích, štvrtých, piatych a ďalších detí však dlhodobo zostáva na veľmi nízkej úrovni.

III.3 Časovanie plodnosti

Rodenie detí na Slovensku bolo dlhodobo úzko spojené so životom v manželstve. Krátky časový úsek medzi vstupom do manželstva a narodením prvého dieťaťa sa navyše ešte skracoval v dôsledku zvyšujúceho sa podielu predmanželských koncepcií. Spoločenská podpora mladých rodín spolu so špecifickými reprodukčnými podmienkami v období minulého režimu upevňovali model skorej sobášnosti a tým aj plodnosti. Model vydat' sa a stať sa matkou v mladom veku (do 25 rokov) bol pevnou súčasťou normatívneho diskurzu vtedajšej spoločnosti a bol považovaný po viacerých stránkach za výhodný. Na druhej strane klesajúca plodnosť vo veku nad 30 rokov, ako aj jej znižujúca sa váha podmienili, že v čoraz menšej miere bola na realizáciu všetkých reprodukčných zámerov využívaná celá šírka plodivého obdobia ženy. Postupné obmedzovanie veľkosti rodiny na dve maximálne tri deti sa odrazilo na koncentrácii reprodukcie v pomerne úzkom intervale.

Najčastejšie používaným indikátorom časovania začiatku reprodukčných dráh je priemerný vek ženy pri prvom pôrode. Ten je možné z publikovaných údajov počítať pre populáciu Slovenska od roku 1925. Do konca medzivojnového obdobia sa jeho hodnota pohybovala na úrovni 23,3 až 24,0 roku. Z vývojového hľadiska sme najprv boli svedkami mierneho poklesu približne do roku 1932, aby následne dochádzalo k určitému pozvoľnému odkladaniu materských štartov. Do značnej miery to ovplyvnili práve nepriaznivé životné podmienky počas hospodárskej krízy a v pokrízovom období, ktoré najprv prispeli k odkladaniu sobášov,²⁹⁵ a tým následne aj prvých pôrodov. Priemerný vek pri pôrode a rovnako aj vekový medián vzhľadom na obmedzovanie rodenia detí vyšších poradií klesali celé medzivojnové obdobie.²⁹⁶ Kým na začiatku 20. rokov sa polovica reprodukcie realizovala približne do 29. roku ženy a jej priemerný vek pri pôrode tesne prekračoval hranicu 30 rokov, na konci existencie medzivojnového Československa vekový medián klesol na 28 rokov a priemerný vek dosiahol 29 rokov. Podobne klesala tiež hodnota interdecilového rozpätia z 18,4 na približne 17,5 roka. Aj napriek tomu je zrejmé, že reprodukcia bola stále realizovaná v pomerne širokom vekovom intervale.

²⁹⁵ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Náčrt vývoja sobášnosti na Slovensku v rokoch 1919-1937*. Bratislava : STIMUL, 2008, s. 88.

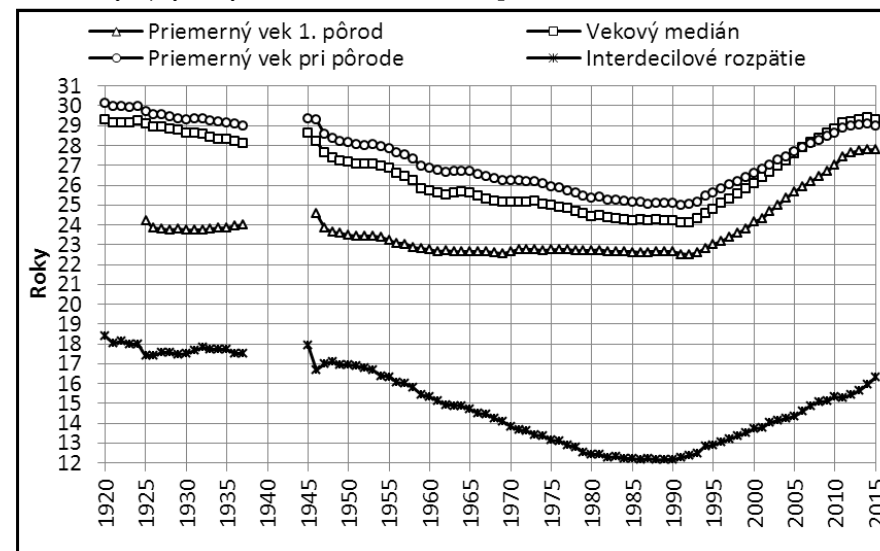
²⁹⁶ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Plodnosť a celková reprodukcia..., c. d., s. 88-89.

Priemerný vek (29,3 roku), ako aj vekový medián (28,6 roku) sa po druhej svetovej vojne mierne zvýšili. Rovnako došlo k predĺženiu intervalu, v ktorom sa realizovalo 80 % z celkovej intenzity plodnosti na takmer 18 rokov. Nasledujúci vývoj v postupne sa presadzujúcich špecifických podmienkach minulého politického režimu sa niesol jednak v znamení mierneho poklesu priemerného veku pri prvom pôrode, ale predovšetkým v kontinuálnom a pomerne výraznom znižovaní hodnôt priemerného veku pri pôrode, vekového mediánu, ako aj interdecilového rozpätia (pozri graf 16). V nových politických a spoločenských podmienkach sa model skorej sobášnosti ešte viac upevnil, pričom tiež došlo k určitému obmedzeniu rodenia detí mimo manželský zväzok. Tým bola ovplyvnená aj hodnota priemerného veku pri prvom pôrode, ktorá sa na konci 50. rokov stabilizovala a ďalšie viac ako tri desaťročia sa ženy na Slovensku v priemere stávali matkami vo veku 22,5-22,9 roku. Nemennosť indikátorov časovania svedčí o stabilite mechanizmov vytvárajúcich model materských štartov a nepriamo tiež poukazuje na jeho celospoločenskú akceptáciu a výhodnosť v kontexte vtedajších reprodukčných podmienok. Hodnoty vekového mediánu, ako aj priemerného veku pri pôrode (všetky poradia) sa až do začiatku 90. rokov kontinuálne znižovali. Hlavným faktorom bol pokračujúci pokles intenzity rodenia detí vyšších poradií pri presadzovaní sa dvojdetného modelu rodiny. Kým na začiatku 50. rokov ešte prekračovali 28 (priemerný vek) resp. 27 rokov (medián), o štyri desaťročia neskôr už ženy na Slovensku v priemere rodili vo veku 25 rokov a polovica z celkovej plodnosti sa realizovala do 24. roku života. Ešte dynamickejšie sa menili hodnoty interdecilového rozpätia. Z pôvodných 17 rokov postupne klesli na približne 12 rokov. Ďalším špecifickým znakom modelu reprodukcie prevažujúcim v biografiách väčšiny žien rodiacich počas minulého politického režimu sa tak stala výrazná koncentrácia plodnosti do relatívne úzkeho vekového intervalu. Zaujímavou je aj príčina tohto javu. Kým hodnota dolného decilu sa zmenila od 50. do začiatku 90. rokov len minimálne (pokles z 20,6 na približne 19,6 roku), hodnota horného decilu klesla výrazne (z 37,5 roka na 32 rokov). Opätovne je to dôsledok obmedzovania rodenia detí vyšších poradií v druhej polovici reprodukčného veku. Znamená to tiež, že 90 % z celkovej intenzity plodnosti sa postupne čoraz viac presúvalo do mladšieho veku. Táto koncentrácia plodnosti vyvrcholila v 80. a na začiatku 90. rokov, keď drvivá väčšina reprodukčných zámerov (90 % z plodnosti) bola realizovaná približne do dovŕšenia 32. roku života žien.

Diskontinuita životných podmienok po roku 1989 sa odrazila nielen na celkovej intenzite plodnosti, ale jedným z hlavných prejavov transformácie reprodukčného správania bolo a je odkladanie rodenia detí a najmä prvých detí do vyššieho veku. Samotný proces odkladania sa síce dotýka predovšetkým materských štartov, ale tieto posuny v časovaní následne významne ovplyvňujú

aj vek narodenia druhých a prípadne aj ďalších detí. Je zrejmé, že so zvyšujúcim sa priemerným vekom pri narodení prvého dieťaťa dochádza k nárastu rizika, že prípadné ďalšie reprodukčné plány už nebudú realizované. Okrem štrukturálnych a normatívnych faktorov ich realizáciu v čoraz väčšej miere bude ovplyvňovať biologická schopnosť ženy počať a donosiť dieťa vo vyššom veku. Práve odkladanie reprodukcie do druhej polovice reprodukčného veku sa stalo dominantným prvkom celkovej transformácie plodnosti s ďalekosiahlymi dopadmi.

Graf 16: Vývoj vybraných indikátorov časovania plodnosti na Slovensku²⁹⁷

Ak sa pozrieme na vývoj hodnôt indikátorov časovania plodnosti, zistíme, že u všetkých došlo ku kontinuálnemu a pomerne dynamickému nárastu. Priemerný vek pri prvom pôrode sa medzi rokmi 1990 a 2015 zvýšil o viac ako 5 rokov z 22,7 na 27,8 roka. Vekový medián a tiež aj priemerný vek pri pôrode prekročili hranicu 29 rokov. Veľmi dôležitým z pohľadu vekového rozloženia plodnosti je aj vývoj hodnôt interdecilového rozpätia. Potvrďuje sa pluralizácia reprodukčných vzorcov, keď z pôvodných 12 rokov v súčasnosti už výrazne prekračuje hodnotu 16 rokov. Aj v tomto prípade platí, že kým hodnota spodného decilu sa menila len pozvoľne (z 19,5 na 20,7 roka), horný decil rástol ďaleko dynamickejšie (z 32 na 36,7 roku). Znamená to, že kým desatina z plodnosti sa stále realizuje u určitej podskupiny žien vo veľmi mladom veku,

²⁹⁷ Zostavené z výpočtov autorov, zdroje údajov: Pohyby obyvateľstva v príslušnom roku, Vekové složení obyvateľstva..., c. d., s. 4-41 a 112-115, primárne údaje ŠÚ SR.

predovšetkým sa zmenilo načasovanie ukončovania reprodukcie. Na rozdiel od prvej polovice 20. storočia sa to však už v prevažnej miere netýka rodenia detí vyšších poradií, ale najmä druhých detí a čoraz častejšie dokonca aj samotného vstupu do materstva a rodičovstva.

Aj keď odkladanie materských štartov je dominantným prvkom nového reprodukčného správania a základným kameňom väčšiny reprodukčných dráh mladých generácií žien, naďalej na Slovensku môžeme identifikovať určitú podskupinu osôb, ktoré sa výraznou mierou od tohto trendu odlišujú. Ako ukazujú viaceré štúdie,²⁹⁸ ide predovšetkým o ženy zo segregovaných rómskych osád, osoby s nízkym vzdelaním, výrazne prorodinne orientované alebo silne nábožensky založené (prípadne kombinácia viacerých faktorov súčasne) osoby.

III.4 Transformácia plodnosti po roku 1989 a alternatívne indikátory jej intenzity

Plodnosť žien na Slovensku po roku 1989 prešla a naďalej prechádza veľmi dynamickými zmenami. Starý socialistický model s koncentráciou plodnosti do mladého veku je v nových podmienkach veľmi rýchlo opúšťaný a hlavným znakom nového režimu reprodukčného správania sa stáva odkladanie reprodukčných zámerov do vyššieho veku. Veľmi dôležitým javom, ku ktorému došlo v 90. rokoch a na začiatku nového milénia, bol prudký prepád intenzity meranej úhrnnou plodnosťou. Ako sme ukázali vyššie, tá sa dostala hlboko pod hranicu 1,3 dieťaťa na ženu a na tejto úrovni zotrvala od roku 2000 do roku 2007. Rovnako veľmi nízke hodnoty dosiahla aj úhrnná plodnosť prvého poradia, keď sa v rokoch 1997-2007 udržiavala pod hladinou 0,6 prvého dieťaťa na ženu. Keďže tieto indikátory sú často prezentované ako priemerný počet detí na jednu ženu, môžu v širšej vedeckej i laickej verejnosti evokovať skutočnú realizovanú plodnosť. Aj keď kohortná plodnosť na Slovensku dlhodobo klesá a v najmladších generáciách určite bude pod hranicou dvoch detí na ženu, nič nenasvedčuje tomu, že by sa mala prepadnúť až na takto nízke hodnoty. Rovnako ani konečná bezdetnosť by nemala dosahovať viac ako 40 %, ako to predznamenávala úhrnná plodnosť prvého poradia v druhej polovici 90. rokov a na začiatku 21. storočia. Vývoj v posledných približne desiatich

²⁹⁸ ŠPROCHA, Branislav. Rozdiely v úrovni plodnosti rómskych žien na Slovensku v závislosti od stupňa integrácie. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 2007, 17, 1-2, s.141-149; ŠPROCHA, Branislav. Plodnosť Rómov na Slovensku. In: *Demografie*, 2007, 49, 3, s. 191-201. ŠPROCHA, Branislav. *Reprodukcia rómskeho obyvateľstva na Slovensku a prognóza jeho populačného vývoja*. Bratislava : OF PRINT JH, 2014.

rokoch naznačuje, že pokles prierezových indikátorov na tak nízke hodnoty bol len dočasný jav.

Otázkou zostáva, prečo k tomu došlo a či môžeme využiť aj nejaké iné prierezové ukazovatele, ktoré by neboli tak citlivé na zmeny, ktoré v reprodukčnom správaní po roku 1989 pozorujeme.

Najprv sa však pozrime bližšie na ukazovateľ úhrnnej plodnosti a pokúsime sa vysvetliť, prečo došlo k tak dramatickému prepadu jeho hodnôt v 90. rokoch. Z definície úhrnnej plodnosti vyplýva, že predstavuje priemerný počet detí, ktoré by sa narodili jednej žene za predpokladu, ak by zistená intenzita (vyjadrená vekovo-špecifickými mierami) z daného kalendárneho roku zostala zachovaná počas jej celého reprodukčného obdobia (15-49 rokov). Vzhľadom na koncept výpočtu je zrejmé, že jeho hodnota nie je zatiaľčená vplyvom vekovej štruktúry žien, teda neovplyvňujú ju prípadné zmeny v rozložení a štruktúre žien v reprodukčnom veku. Problémom však je, že nedokáže abstrahovať od ďalších možných rušivých vplyvov, akými sú zmeny v zložení žien podľa počtu detí (parity) a zmeny v časovaní plodnosti (a najmä rodenia prvých detí).²⁹⁹

Plodnosť a s tým aj počet narodených detí nesúvisia len s vekom matiek, ale aj od ich predchádzajúcej reprodukčnej histórie. V prípade dynamických zmien charakteru reprodukcie môže dochádzať dočasne v prierezovom pohľade k urýchľovaniu alebo naopak odkladaniu rodičovstva.³⁰⁰ Ak sa zameriame na nedávnu transformáciu, jej hlavným znakom bolo a je práve odkladanie materských štartov do vyššieho veku. Keďže tento nový reprodukčný režim sa postupne čoraz výraznejšie presadzoval v generáciách žien narodených v 70. a 80. rokoch, čoraz väčšia časť z nich v mladom veku zostávala bezdetná. Takáto výrazná premena štruktúry žien podľa veku a parity potom zapríčinila, že exponovaná populácia žien, ktorým by sa mohli narodiť deti druhých a ďalších poradií, výrazne početne poklesla a naopak počet žien, ktoré by sa mohli stať matkami, sa dramaticky zvýšil. Ako uvádza Potančoková,³⁰¹ pri rýchlom priebehu odkladania rodičovstva vzniká situácia, kedy mladé ženy

²⁹⁹ Pozri napríklad BONGAARTS, John – FEENEY, Griffith. On the Quantum and Tempo of Fertility. In: *Population and Development Review*, 1998, 24, 2, s. 271-291; v Česko-Slovenskom priestore sa touto problematikou zaoberali napríklad: POTANČOKOVÁ, Michaela. Intenzita a časovanie plodnosti na Slovensku – štandardné a očistené ukazovatele plodnosti. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 2008, 18, 4, s. 54-69; POTANČOKOVÁ, Michaela. Aká je intenzita plodnosti na Slovensku? Alternatívne indikátory plodnosti žien. In: *Forum Statisticum Slovaca*, 2013, 1, s. 82-90; KATUŠA, Michal – ĐURČEK, Pavol. Očistená úhrnná plodnosť v krajinách Slovenskej republiky. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 2013, 23, 3, s. 46-65; SOBOTKA, Tomáš. Zmeny v časovaní materstvá a pokles plodnosti v Českej republike v 90. letech. In: *Demografie*, 2003, 45, 2, s. 77-87; ZEMAN, Kryštof. Alternativní metody analýzy plodnosti. *demografie.info*, 2010, dostupné na http://www.demografie.info/?cz_detail_clanku=&artclID=698.

³⁰⁰ POTANČOKOVÁ, Michaela. Aká je intenzita plodnosti..., c. d., s. 83.

³⁰¹ Tamže, s. 84.

ešte nemajú deti a starším sa už želaný počet narodil. Takáto niekoľkoročná medzera medzi už ukončenými reprodukčnými plánmi a ešte nezačatými vytvára koexistenciu dvoch režimov s veľmi nízkou plodnosťou. To bol aj prípad Slovenska na prelome milénia, keď úhrnná plodnosť dosahovala extrémne nízke hodnoty a zotrúvala niekoľko rokov pod hranicou lowest-low fertility. Najvýraznejšie to ovplyvňoval práve prepád úhrnnej plodnosti prvého poradia. Je to logický výsledok, keďže odkladanie sa dotýka najmä prvých detí, a tým aj počtu bezdetných žien v reprodukčnom veku. Neznamená to však, že skutočná intenzita plodnosti a rodenia prvých detí sa na Slovensku tak výrazne prepadla, a teda ani to, že generácie žien zo 70. a 80. rokov by mali mať v priemere menej ako 1,3 dieťaťa a zostať v tak vysokej miere bezdetné.

Tieto problémy vyústili do konštrukcie alternatívnych prierezoých indikátorov plodnosti, ktoré by umožňovali získať presnejší obraz o intenzite tohto procesu. Vo všeobecnosti ich môžeme rozdeliť do troch kategórií podľa toho, ktorý z rušivých efektov sa snažia eliminovať.

V prvej a asi najčastejšie používanej sú indikátory očisťujúce intenzitu plodnosti od zmien časovania (tempo efekt). Asi najznámejším je metodický koncept, ktorý navrhli Bongaarts a Feeney.³⁰² Vypočítaná úhrnná plodnosť očistená od zmien v časovaní je konštruovaná na základe parciálnych úhrnných plodností podľa poradia, priemerného veku podľa poradia, pričom jednotlivé plodnosti upravuje koeficientom zobrazujúcim rast priemerného veku medzi predchádzajúcim a nasledujúcim kalendárnym rokom.³⁰³ Jej nespornou výhodou je nenáročnosť výpočtu, ako aj dostupnosť vstupných údajov a ľahká interpretácia získaných hodnôt. Tie predstavujú priemerný počet detí, ktorý by sa narodil jednej žene, ak by sa nezmenila jej intenzita pozorovaná v danom roku a nedochádzalo k posunom v časovaní. Na druhej strane je tiež potrebné povedať, že konštrukt bol do značnej miery kritizovaný³⁰⁴ práve za svoju jednoduchosť a nestabilitu v čase. Kým druhý atribút je možné riešiť napríklad použitím kľavých priemerov, oveľa vážnejším nedostatkom sa

podľa Kohlera a Philipova,³⁰⁵ a tiež Kohlera a Ortegu,³⁰⁶ ukázalo byť skreslenie čiastkovými zmenami v distribúcii plodnosti podľa veku, teda v dôsledku zmien tvaru krivky plodnosti.³⁰⁷ Ní Brolcháin³⁰⁸ navyše ukazuje, že tempo efekt nie je natoľko rušivým javom v prípade prierezoých mier plodnosti, ako v prípade odhadovania kohortnej plodnosti. Keďže je v podstate integrálnou súčasťou prierezoého prístupu, považuje tento postup za nie úplne nutný.

Druhá skupina indikátorov sa zameriava na očistenie hodnôt od zmeny štruktúry žien podľa počtu narodených detí. Základom a súčasne kameňom úrazu je práve znalosť zloženia žien podľa parity. Na Slovensku sú tieto údaje dostupné len z výsledkov sčítaní obyvateľov. Vďaka iniciatíve VDC a ŠÚ SR sa však na Slovensku začali každoročne konštruovať prierezoé tabuľky plodnosti³⁰⁹, v ktorých sa nielenže konštruuje intercenálna bilancia žien podľa veku a parity, ale výstupom z nich je okrem iného aj jeden z alternatívnych indikátorov plodnosti. Ide o PATFR - *parity adjusted total fertility rate* (v slovenčine sa používa *index úhrnnej plodnosti*). Základnou koncepciou výpočtu je vzťahnutie počtu narodených detí podľa veku matky a poradia pôrodu k exponovanej populácii žien. Znamená to, že deti prvého poradia sa môžu narodiť len bezdetným ženám, deti druhého poradia len ženám s jedným dieťaťom a pod. Obdobným spôsobom je možné čisté miery plodnosti podľa veku a poradia získať, ak exponovanú populáciu tvoria všetky ženy, ktorým sa môže narodiť ďalšie dieťa. Inak povedané šancu na narodenie tretieho dieťaťa majú tie ženy, ktorým sa tretie dieťa ešte nenarodilo. Výstupom z takto konštruovaných mier je *total fertility rate standardised for parity*, čiže úhrnná plodnosť štandardizovaná paritou (TFRp; ÚPp).³¹⁰ Kombináciou očistenia o zmeny v časovaní

³⁰² BONGAARTS, John – FEENEY, Griffith. On the Quantum and Tempo..., c. d., s. 271-291.

³⁰³ Bližšie k výpočtu pozri napr. POTANČOKOVÁ, Michaela. Intenzita a časovanie plodnosti..., c. d., s. 61.

³⁰⁴ Pozri napríklad KIM, Young. G. – SCHOEN, Robert. On the quantum and tempo of fertility: Limits to the Bongaarts-Feeney adjustment. In: *Population and Development Review*, 2000, 26, 3, s. 554-559; VAN IMHOFF Evert – KEILMAN, Nico. On the quantum and tempo of fertility: comment. In: *Population and development Review*, 2000, 26, 3, s. 549-553.

³⁰⁵ KOHLER, Hans-Peter – PHILIPOV, Dimitar. Variance effects in the Bongaarts-Feeney formula. In: *Demography*, 2001, 38,1, s. 1-16.

³⁰⁶ KOHLER, Hans-Peter – ORTEGA, José Antonio. Tempo-Adjusted Period Parity Progression Measures, Fertility Postponement and Completed Cohort Fertility. In: *Demographic Research*, 2002, 6, 6, s. 91-144.

³⁰⁷ Pozri tiež ZEMAN, Kryštof. Alternativní metody..., c. d.

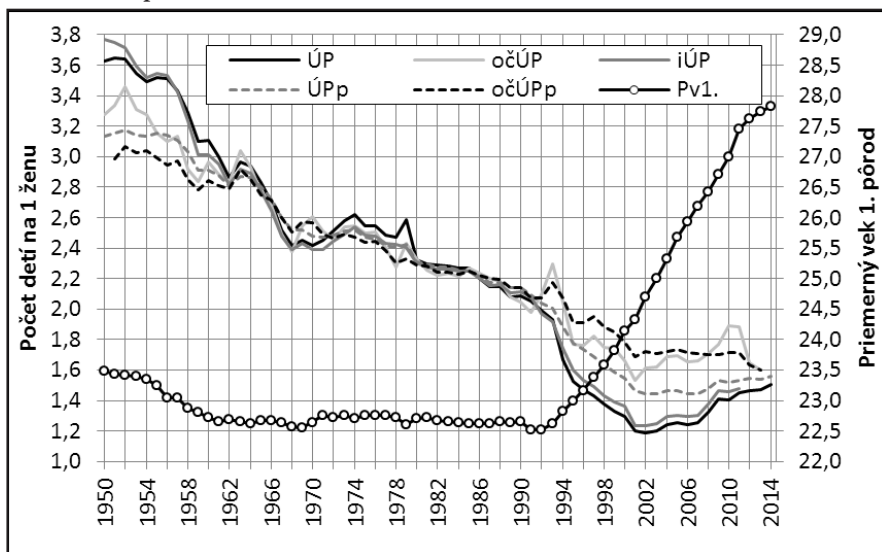
³⁰⁸ NI BROLCHAÍN, Maire. Tempo and the TFR. In: *Demography*, 2011, 48, 3, s. 841-861.

³⁰⁹ Bližšie pozri napr. POTANČOKOVÁ, Michaela. Prierezoé tabuľky plodnosti..., c. d.; JASLIONIENE et al. *Methods Protocol for the Human Fertility Database*. 2015, dostupné z: <http://www.humanfertility.org/Docs/methods.pdf>; RALLU, Jean-Louis – TOULEMON, Laurent. Period fertility measures. The construction of different indices and their application to France, 1946-1989. In: *Population. An English Selection*, 1994, 6, s. 59-94.

³¹⁰ YAMAGUCHI, Kazuo – BEPPU, Motomi. Survival probability indices of period total fertility rate. In: *Population Association of America 2004 Annual Meeting Program*, Boston, April 1-3 2004. Dostupné na: <http://paa2004.princeton.edu/papers/40429>; BONGAARTS, John – FEENEY, Griffith. The quantum and tempo of life-cycle events. In: E. Barbi, J. Bongaarts, J. Vaupel (eds.) *How Long Do We Live? Demographic Models and Reflections on Tempo Effects*. Springer, 2008, s. 29-68.

a štandardizáciu o paritu vzniká *tempo and parity-adjusted period total fertility rate* (adjTFRp, očÚPp).³¹¹

Graf 17: Vývoj úhrnnej plodnosti, priemerného veku pri prvom pôrode a alternatívnych ukazovateľov plodnosti na Slovensku³¹²

Zmeny v hodnotách úhrnnej plodnosti na Slovensku v dlhodobom vývoji zodpovedali buď reálnej zmene intenzity plodnosti, alebo išlo len o efekt zmeny časovania, ktorý sa nemusel na samotnej intenzite odraziť.³¹³ Preto ak dochádza k transformácii vekovo-špecifických mier plodnosti, intenzita plodnosti meraná úhrnnou plodnosťou býva skreslená. Miera tohto skreslenia je o to väčšia, o čo väčšie sú zmeny v rozložení mier plodnosti.³¹⁴ Na grafe 17 môžeme vidieť dve možnosti, ako môžu byť hodnoty úhrnnej plodnosti skreslené. Ako sme uviedli v predchádzajúcom texte, v 50. rokoch dochádzalo na Slovensku k posunu plodnosti do mladšieho veku, na čo reagoval aj priemerný vek pri prvom pôrode poklesom svojich hodnôt (pozri graf 16). V týchto rokoch väčšina alternatívnych indikátorov vykazovala nižšiu intenzitu plodnosti, ako bola pozorovaná úhrnná plodnosť. K podobným dočasným javom došlo aj

³¹¹ BONGAARTS, John – SOBOTKA, Tomáš. A demographic explanation for the recent rise in European fertility. In: *Population and Development Review* 2012, 38, 4, s. 83-120; podobný prístup pozri YAMAGUCHI, Kazuo – BEPPU, Motomi. Survival probability..., c. d.

³¹² Zostavené z výpočtov autorov, zdroje údajov: Pohyby obyvateľstva v príslušných rokoch, primárne údaje ŠÚ SR 1992-2014, databáza Human Fertility Database.

³¹³ POTANČOKOVÁ, Michaela. Intenzita a časovanie plodnosti..., c. d., s. 55.

³¹⁴ Tamže.

v 70. rokoch a na prelome 80. a 90. rokov. V období, keď k zmenám časovania nedochádzalo, a teda aj posuny v rozložení mier plodnosti boli minimálne (pozri graf 17), hodnoty alternatívnych indikátorov a pozorovanej úhrnnej plodnosti boli takmer identické. Situácia sa však zmenila na začiatku 90. rokov, keď proces dynamicky sa presadzujúceho odkladania materských štartov do vyššieho veku zapríčinil výrazný prepád úhrnnej plodnosti. Ten však podľa alternatívnych indikátorov nebol až tak dramatický. Závisí tiež od druhu ukazovateľa, ktorý na analýzu použijeme. Jednoznačne môžeme vidieť, že najväčšie zmeny zaznamenali indikátory zatienené efektom meniacej sa parity, ako aj posunov v časovaní (úhrnná plodnosť, index úhrnnej plodnosti).³¹⁵

Ak použijeme indikátory, ktoré sú očistené o zmenu časovania alebo parity, hodnota úhrnnej plodnosti síce tiež približne do začiatku 21. storočia klesala, no ani zďaleka nie na tak nízku úroveň. Napríklad v prípade parity očistenej úhrnnej plodnosti dosiahnutá najnižšia úroveň v rokoch 2001-2007 sa pohybovala výrazne nad hranicou 1,4 dieťaťa na ženu (pozri graf 17). V posledných rokoch sme svedkami výrazného zblížovania hodnôt pozorovanej úhrnnej plodnosti a alternatívnych indikátorov. Tempo efekt postupne slabne, čo preukázateľne naznačuje na ukončovanie transformácie plodnosti odkladaním. Ako uvádza Potančoková,³¹⁶ uvedený záver je v súlade so zisteniami v iných krajinách severnej a západnej Európy, v ktorých tento proces už je završený. Vzhľadom na dĺžku procesu transformácie odkladaním³¹⁷ sa Slovensko nachádza už v jeho záverečnej fáze a blízka budúcnosť ukáže, na akej úrovni sa celý model reprodukčného správania stabilizuje.

Časovanie a dynamiku procesu transformácie plodnosti odkladaním je možné sledovať prostredníctvom zjednodušeného modelu vzťahu priemerného veku pri prvom pôrode a úhrnnej plodnosti prvého poradia. Oba indikátory sú zvolené z toho dôvodu, že odkladanie plodnosti do vyššieho veku a starnutie vekového profilu v najväčšej miere zasahuje a ovplyvňuje rodenie prvých detí. Celkovo je možné podľa Sobotku³¹⁸ hovoriť o štyroch fázach.

V prvej sa priemerný vek pri prvom pôrode pomerne stabilne nachádza pod hranicou 26 rokov a úhrnná plodnosť prvého poradia výrazne prekračuje hodnotu 0,75 prvého dieťaťa na ženu. Slovensko tieto hodnoty dlhodobo dosahovalo v podstate až do začiatku 90. rokov. Obdobná situácia bola

³¹⁵ Ako píše Potančoková (POTANČOKOVÁ, Michaela. Aká je intenzita plodnosti na Slovensku?...c.d., s. 85), index úhrnnej plodnosti pomerne vhodne očisťuje len miery prvého poradia, pretože v prípade mier vyšších poradií sú tieto úzko previazané na predchádzajúce parity, čo znásobuje efekt zmien časovania vo vyšších poradiach.

³¹⁶ POTANČOKOVÁ, Michaela. Aká je intenzita plodnosti..., c. d., s. 88.

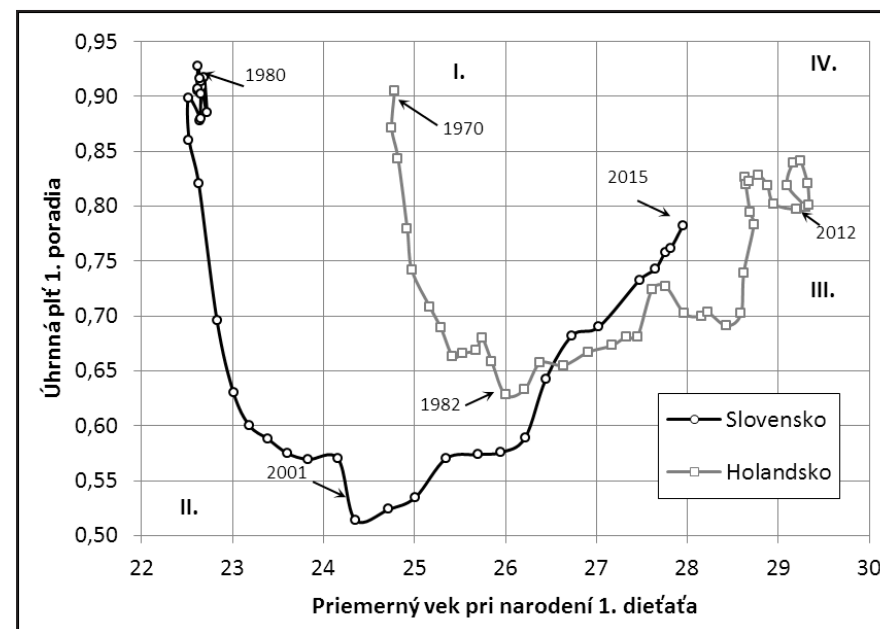
³¹⁷ Pozri napríklad BONGAARTS, John – SOBOTKA, Tomáš. A Demographic Explanation..., c. d., s. 83-120.

³¹⁸ SOBOTKA, Tomáš. Re-Emerging Diversity..., c. d., s.456-457.

aj v Holandsku do začiatku 70. rokov. Výber Holandska ako referenčnej krajiny pritom bol zámerný, pretože v jeho populácii transformácia plodnosti odkladaním je už dávnejšie ukončená a model reprodukčného správania sa stabilizoval. Na začiatku 90. rokov na Slovensku a na začiatku 70. rokov v Holandsku vidíme pomerne rýchly pokles úhrnnej plodnosti prvého poradia. Priemerný vek pri narodení prvého dieťaťa sa však ešte moc nezvyšuje, pretože hlavnou črtou je znižovanie intenzity plodnosti v mladšom veku (do 26-27 rokov), pričom vo vyššom veku sa úroveň plodnosti v podstate nemení. Obe krajiny sa dostávajú následne do druhej fázy, kde sa úroveň rodenia prvých detí postupne stabilizuje na veľmi nízkej úrovni (výrazne pod hranicou 0,75) a súčasne už dochádza k zvyšovaniu priemerného veku. Ak zoberieme začiatok 70. rokov v prípade Holandska a začiatok 90. rokov v prípade Slovenska ako iniciačné obdobia odkladania, je nesporne zaujímavý časový úsek, kedy obe krajiny dosiahnu minimálnu úroveň rodenia detí prvého poradia. V Holandsku i na Slovensku to bolo po približne 10-11 rokoch. V slovenskej populácii však proces odkladania bol ďaleko výraznejší, preto v dne odkladania sa úhrnná plodnosť prvého poradia dostala až k hranici 0,5 prvého dieťaťa na ženu, kým v Holandsku to bolo približne 0,63 dieťaťa. Je veľmi ťažké určiť príčiny týchto rozdielov, no predpokladáme, že na Slovensku negatívnu úlohu zohrávala diskontinuita a určité zhoršenie životných podmienok a nepriaznivé pôsobenie štrukturálnych faktorov na vývoj reprodukčného správania v 90. rokoch, čo Holandsko počas transformácie nezažilo.

Aj ďalší vývoj v oboch krajinách bol rovnaký. V tretej fáze sme svedkami postupného zvyšovania intenzity rodenia prvých detí pri súčasnom zvyšovaní priemerného veku pri prvom pôrode. Proces transformácie odkladaním sa končí v štvrtej fáze, keď úhrnná plodnosť prvého poradia opäť prekračuje hranicu 0,75 prvého dieťaťa na ženu, pričom tá sa však matkou stáva o 4-5 rokov neskôr, ako tomu bolo na začiatku zmien reprodukčného správania. Ako je zrejme z grafu 18, Slovensko sa v súčasnosti už nachádza v IV. fáze, a preto postupne môžeme skutočne očakávať ukončovanie procesu transformácie plodnosti odkladaním, a tým aj hlavné zmeny v intenzite a charaktere rodenia detí.

Graf 18: Vývoj úhrnnej plodnosti a priemerného veku ženy pri narodení 1. dieťaťa na Slovensku a v Holandsku³¹⁹

³¹⁹ Zostavené z údajov Human Fertility Database a primárnych údajov ŠÚ SR.

IV. Transformácia plodnosti v generačnej perspektíve

Prierezové ukazovatele hodnotia intenzitu a časovanie plodnosti hypotetickej kohorty žien pozostávajúcej celkovo z 35 reálnych generácií. Každá z nich sa však vyznačuje svojou jedinečnou reprodukčnou históriou a v sledovanom období (roku) sa nachádza v rôznej fáze životného a rodinného cyklu. Táto skutočnosť sa odzrkadľuje na rozdielnej pravdepodobnosti žien, že v danom roku porodia dieťa.³²⁰ Typickým príkladom môže byť vysvetlenie veľmi nízkej plodnosti na Slovensku na začiatku 21. storočia. Keď sa pozrieme na zloženie týchto fiktívnych kohort, pre ktoré bola hodnota úhrnnej plodnosti konštruovaná, zistíme, že sa skladala zo žien narodených v 50. - 80. rokoch 20. storočia. Staršia zložka v druhej polovici reprodukčného veku sa riadila pritom ešte predchádzajúcim režimom reprodukcie, ktorý sa vyprofiloval počas minulého režimu, a preto v tomto veku už mala v drvivej miere svoje reprodukčné dráhy uzavreté. S tým súvisela aj celkovo nízka plodnosť vo veku nad 30 rokov. Na druhej strane v prvej polovici reprodukčného veku sa nachádzali kohorty žien zo 70. a 80. rokov, u ktorých sa vo väčšej miere už prejavovalo odkladanie materských štartov, a preto aj ich plodnosť bola nízka. Keďže zmeny v reprodukčnom správaní sa šíria naprieč jednotlivými kohortami, je práve generačná (longitudinálna) analýza vhodným nástrojom na ich sledovanie. Navyše konečná plodnosť ako základný generačný ukazovateľ vyjadruje na rozdiel od úhrnnej plodnosti skutočný priemerný počet detí narodených jednej žene. Jeho hodnota je očistená od efektu časovania a zmien v štruktúrach a v podstate je ovplyvnená len skutočnou realizovanou intenzitou plodnosti. V porovnaní s prierezovými ukazovateľmi sú preto generačné indikátory oveľa stabilnejšie a k ich zmenám dochádza len v prípade výraznej a dlhodobej premeny reprodukčného správania.

Určitou nevýhodou použitia konceptu konečnej plodnosti je dostupnosť výsledných indikátorov intenzity a časovania procesu. Priemerný počet detí na jednu ženu danej generácie, ktoré sa narodili počas jej reprodukčného obdobia, je možné vypočítať až po skončení reprodukcie. Pre zámer analyzovať transformáciu plodnosti na Slovensku najmä v poslednom štvrtstoročí

³²⁰ Ženy z mladších generácií majú vo všeobecnosti väčšiu šancu porodiť dieťa ako generácie žien v druhej polovici a najmä na konci reprodukčného veku.

však majú veľký význam aj ukazovatele vypočítané pre ženy s neukončenou reprodukciou.

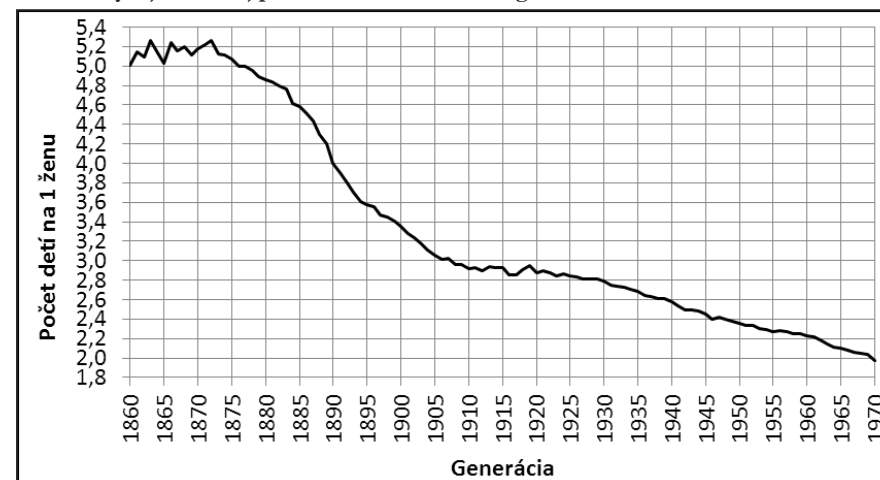
IV.1 Vývoj konečnej plodnosti

Hlavným znakom vo vývoji realizovanej plodnosti na Slovensku je jej kontinuálny medzigeneračný pokles. Ako je možné vidieť na grafe 19, v generáciách zo 60. a začiatku 70. rokov 19. storočia sa konečná plodnosť pohybovala pomerne stabilne nad hranicou 5 detí na ženu. Až u žien narodených v polovici 70. rokov dochádza k jej postupnému poklesu. Ten bol spočiatku pozvoľný, keďže ešte v generácii 1883 sa v priemere jednej žene narodilo takmer 4,8 dieťaťa. V generáciách z druhej polovice 80. a 90. rokov 19. storočia sa tempo znižovania realizovanej plodnosti zrýchlilo. Napríklad medzi generáciami 1885 a 1895 sa hodnota konečnej plodnosti prepadla približne o jedno dieťa, teda z 4,6 na približne 3,6 dieťaťa na ženu. V generáciách žien 1905-1920 došlo k určitej stabilizácii približne na úrovni 2,9-3,0 dieťaťa na jednu ženu. Ide pritom o dve skupiny žien. Kým reprodukcia starších v čase najvyššej plodnosti bola ovplyvnená negatívnymi dopadmi hospodárskej krízy a jej účinkov v nasledujúcich rokoch, mladšie sa do veku najvyššej plodnosti dostávali v čase oživenia plodnosti počas existencie Slovenskej republiky, čo mohlo dočasne zabrzdiť nastúpený pokles realizovanej plodnosti. Ďalšia fáza znižovania konečnej plodnosti bola naštartovaná až od generácií žien narodených v 20. rokoch 20. storočia (pozri graf 19). Išlo pritom o pozvoľné kontinuálne medzigeneračné znižovanie priemerného počtu detí pripadajúcich na jednu ženu. Väčšina z týchto kohort prežila celú alebo aspoň značnú časť zo svojho reprodukčného obdobia v špecifických podmienkach, ktoré sa vytvorili počas minulého režimu. Ako si ukážeme nižšie, hlavným faktorom tohto pozvoľného poklesu konečnej plodnosti bolo ďalšie obmedzovanie veľkosti rodiny na dve, maximálne tri deti. V porovnaní s transformáciou plodnosti v rámci demografickej revolúcie išlo však o málo dynamický vývoj. Napríklad medzi kohortami 1925 a 1945 sa realizovaná plodnosť znížila len o necelých 0,4 dieťaťa na ženu, pričom až v generáciách z prvej polovice 40. rokov konečná plodnosť klesla pod hranicu 2,5 dieťaťa. K určitému veľmi miernemu spomaleniu už tak nízkeho tempa medzigeneračného poklesu realizovanej plodnosti prispelo tiež prijatie komplexu propopulačných a prorodinných opatrení na konci 60. a v prvej polovici 70. rokov. Na rozdiel od Česka však tieto nedokázali hodnotu konečnej plodnosti dočasne zvýšiť,³²¹ ale v generáciách z druhej

³²¹ Pozri napríklad RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka. Změny v generační plodnosti v České republice se zaměřením na vzdělání žen. In: *Demografie*, 2004, 46, 2, s. 77-90.

polovice 50. rokov len dočasne zastaviť. Už v kohortách z konca 50. rokov však opätovne môžeme vidieť ďalší pokles, ktorý pokračoval až k najmladším generáciám. Naďalej však platilo, že v priemere sa jednej žene počas jej reprodukčného obdobia narodili viac ako dve deti. Situácia sa však zmenila v generáciách zo začiatku 70. rokov. Tie sú prvé v histórii Slovenska, ktorým sa podarilo dostať pod hranicu dvoch detí na ženu. Ďalší vývoj generačných mier plodnosti (pozri nižšie) naznačuje, že v prípade najmladších generácií narodených v 70. a 80. rokoch 20. storočia pôjde s určitosťou už o bežný jav.

Graf 19: Vývoj konečnej plodnosti na Slovensku v generáciách žien 1860-1970³²²

IV.2 Vývoj štruktúry žien podľa počtu detí

Jedným z hlavných znakov transformácie plodnosti v rámci demografickej revolúcie je vedomá snaha manželskej dvojice regulovať počet narodených detí, a to najmä po narodení posledného dieťaťa, ktoré im skompletizovalo v ich plánoch ideálnu veľkosť rodiny. Podľa Henryho³²³ sa populácie pred začatím tejto kvalitatívno-quantitatívnej transformácie reprodukcie vyznačovali minimálnymi vedomými zásahmi do vlastnej reprodukcie. Dalo by sa nadnesene povedať, že manželský pár mal toľko detí, koľko mu Boh nadelil, resp. koľko bolo možné z biologických dôvodov. Reprodukčné správanie tak nebolo

³²² Zostavené z výpočtov autorov, vstupné údaje pozri ref. 32-34, primárne údaje zo sčítaní 1980-2011.

³²³ HENRY, Louis. Some data..., c. d., s. 81-91.

podmienené predchádzajúcou reprodukčnou kariérou ženy, teda počtom už narodených detí. V populáciách, v ktorých sa už presadili snahy aktívne a cielene pôsobiť na vlastnú reprodukciu a rozhodovať o počte narodených detí, začali kľúčovú úlohu zohrávať socio-ekonomické a čiastočne aj normatívne faktory. Po narodení dieťa určitého poradia dochádza k vedomej snahe zabrániť ďalšej koncepcii. Keďže týmito zmenami prešla aj populácia Slovenska, štruktúra žien podľa parity prešla výraznými posunmi. Rovnako sa v štruktúre do značnej miery prejavil aj postupný príklon k dvojdetnej rodine a v najmladších kohortách sme už svedkami určitých zmien novonastupujúcej transformácie reprodukčného správania, ku ktorej dochádza od začiatku 90. rokov.

Výsledkom reprodukčného správania je určitá štruktúra žien podľa počtu živonarodených detí na konci ich reprodukčného obdobia. Keďže konečná plodnosť predstavuje priemerné číslo závislé práve na zložení žien podľa parity, je jej vyššie popísaný kontinuálny pokles potrebné vnímať práve v súvislosti s transformáciou štruktúry žien podľa počtu narodených detí. Vo všeobecnosti sú pre úroveň realizovanej plodnosti rozhodujúce dve krajné skupiny. Prvou sú bezdetné ženy, ktorých vývoj a hlbšia analýza bude predmetom samostatnej podkapitoly V.4. Na druhej strane stoja ženy s vyšším počtom detí a vývoj ich zastúpenia v jednotlivých generáciách. Graf 20 zobrazuje dlhodobý medzigeneračný vývoj štruktúry žien podľa počtu narodených detí a umožňuje nám tak odpovedať na otázky, ako jednotlivé transformačné procesy ovplyvnili výsledné zloženie žien podľa parity, k akým zmenám medzigeneračne dochádzalo a tiež ktorá paritná skupina bola v príslušných kohortách dominantná.

Hneď na úvod sa pozastavíme pri zastúpení bezdetných žien, o ktorých sme vyššie uviedli, že by mohli svojou váhou zohrávať jednu z kľúčových úloh pri vysvetľovaní celkového poklesu realizovanej plodnosti. Ako je však možno vidieť v grafe 20, a ešte lepšie bude prezentované v podkapitole V.4, konečná bezdetnosť sa pomerne stabilne udržiavala až na niektoré výnimky na alebo pod hranicou 10 %. Vzhľadom na túto nízku úroveň a relatívne malé medzigeneračné zmeny nie je možné očakávať, že by posuny v bezdetnosti mohli výraznejšie ovplyvňovať celkový pokles realizovanej plodnosti.

Ako už bolo viackrát uvedené, hlavným mechanizmom transformácie plodnosti v rámci demografickej revolúcie bola vedomá regulácia plodnosti, teda snaha zamedziť narodenie ďalších detí po tom, ako sa páru už narodil želaný počet. Práve toto správanie predstavuje na Slovensku rozhodujúci faktor, prečo od generácií z konca 70. a začiatku 80. rokov 19. storočia začala konečná plodnosť postupne klesať. Kým 55 % žien narodených do polovice 70. rokov malo v podstate stabilne v priemere päť a viac detí, už v kohortách z polovice 80. rokov to bolo približne 45 % a v generáciách z polovice

90. rokov dokonca len každá tretia žena. V kohortách zo začiatku 20. storočia ich podiel klesol na hranicu 20 %. V ďalších populačných ročníkoch akoby sa pokles dočasne zastavil a až v generáciách z prvej polovice 20. rokov, opätovne môžeme identifikovať znižovanie zastúpenia tejto skupiny žien. V najmladších sledovaných kohortách už predstavuje tento typ reprodukčného modelu marginálny jav, keďže v populácii Slovenska netvoria tieto ženy už ani 4 %. Zaujímavo sa vyvíjal aj podiel žien so štyrmi deťmi. V najstarších kohortách sme najprv svedkami mierneho nárastu nad hladinu 10 %. Nad touto úrovňou sa v podstate udržal až do generácií žien zo začiatku 40. rokov. Zdá sa, že na Slovensku mať štyri deti bola dlhodobo pre približne jednu z desiatich žien cieľová veľkosť rodiny. Od kohort narodených počas druhej svetovej vojny však aj v tejto skupine sledujeme pokles, ktorý zatiaľ u žien narodených v druhej polovici 60. rokov vrcholil pod hranicou 5 %.

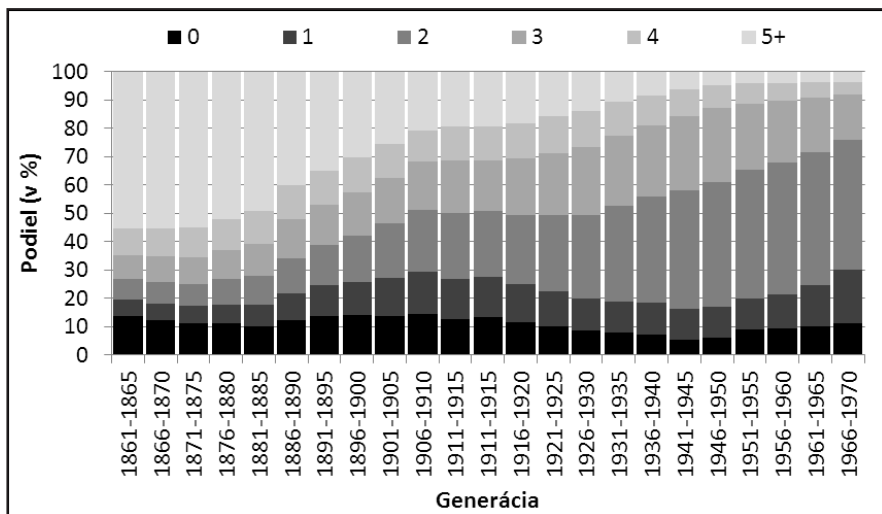
Pokles zastúpenia žien s vyšším počtom detí sa odrazil v náraste zastúpenia žien s dvomi a tromi deťmi. V priebehu troch desiatok generácií na Slovensku tak došlo k pomerne radikálnej heterogenizácii štruktúry žien podľa parity. Predovšetkým sa výrazne potlačil model s vysokým počtom detí a na jeho úkor sa do popredia dostali rodiny s jedným, tromi a predovšetkým dvoma deťmi.

Kým len približne 8 % žien narodených v prvej polovici 60. rokov 19. storočia malo tri deti, v generáciách z konca 90. rokov to už bol dvojnásobok. Vrchol trojdetný model rodiny na Slovensku dosahoval v kohortách 1930-1955, v ktorých predstavoval približne štvrtinu z celkového počtu žien. Smerom k mladším kohortám ho však vytlačal dvojdetný model, ktorý sa postupne stával dominantným prvkom reprodukčných dráh. V najstarších generáciách pritom išlo v podstate o marginálny jav, keďže dve deti malo len 7-8 % žien. Nad hranicu 10 % sa tento model rodiny dostal v kohortách z prvej polovice 80. rokov 19. storočia, no až v generáciách zo začiatku 20. storočia tvoril približne pätinu zo všetkých žien. V kohortách z prvej a druhej dekády 20. storočia jeho zastúpenie stagnovalo na úrovni 23-27 % a až u žien narodených v 30. rokoch opätovne vidíme rastúci záujem o tento model rodiny. Ten sa značne prehľbil najmä v skupinách žien prežívajúcich celé alebo väčšiu časť zo svojho reprodukčného obdobia v minulom politickom režime. Príklon k dvojdetnej rodine vyvrcholil u žien narodených v druhej polovici 50. a na začiatku 60. rokov minulého storočia. Približne 45-47 % žien z týchto generácií mali práve dve deti. Smerom k mladším kohortám už však vidíme mierny pokles, ktorý je vyústením postupného zvyšovania podielu jednodetnosti a čiastočne aj rastúcej bezdetnosti. Tieto dve reprodukčné stratégie, ktoré na Slovensku dlhodobo patrili skôr k málo využívaným, sa spájajú predovšetkým s transformáciou plodnosti po roku 1989. Ich nositeľkami sú kohorty žien narodených v 70. a 80. rokoch, ktorých reprodukcia však v čase sčítania obyvateľov 2011

ešte nebola ukončená, a preto nebolo možné hovoriť o definitívnej podobe zloženia žien podľa parity.

Ak zhrnieme celkový vývoj štruktúry žien podľa počtu narodených detí, môžeme povedať, že kým v najstarších sledovaných kohortách tri a viac detí mali približne tri štvrtiny žien, v najmladších to nebola ani štvrtina. Naopak v najstarších generáciách sa jedno alebo dve deti narodili len 13 % žien, no v kohortách z druhej polovice 60. rokov 20. storočia to už sú približne dve tretiny osôb. Medzigeneračný vývoj na Slovensku tak jednoznačne potvrdil výraznú transformáciu plodnosti, ktorej hlavným znakom najprv bolo obmedzovanie rodenia detí vyšších poradí, neskôr sa k nemu pridala orientácia na dvojdetnú a v menšej miere čiastočne aj trojdetnú rodinu pri súčasne veľmi nízkej bezdetnosti a jednodetnosti. Zmeny v reprodukčnom správaní naštartované v 90. rokoch s najväčšou pravdepodobnosťou prinesú odklon od dvojdetného modelu a na jeho úkor sa zvýši podiel žien s jedným dieťaťom, ako aj zastúpenie bezdetných žien.

Graf 20: Vývoj štruktúry žien podľa počtu detí na Slovensku, generácie 1861-1970³²⁴

IV.3 Pravdepodobnosť zväčšenia rodiny

V populáciách, ktoré vedome neobmedzovali svoju plodnosť, ženy mali pomerne vysokú šancu, že sa im narodí ďalšie dieťa aj v prípade pôrodov

³²⁴ Zostavené z výpočtov autorov, vstupné údaje pozri ref. 32-34, primárne údaje zo sčítaní 1980-2011.

vyšších poradí. V zmysle Henryho prirodzenej plodnosti manželská dvojica sa nebránila počatiu ďalšieho dieťaťa, a preto výsledná realizovaná plodnosť nezávisela od počtu predtým narodených detí. Postupné klesanie hodnôt pravdepodobností zväčšenia rodiny s vekom a počtom narodených detí nebolo prejavom vedomých snáh o ukončenie reprodukcie, ale dôsledkom biologických obmedzení. S rastúcim vekom a počtom pôrodov sa vo všeobecnosti zhoršuje šanca otehotnieť, donosiť a porodiť živé dieťa.

Populácie, ktoré naopak regulujú svoju plodnosť a plánujú počet narodených detí, majú v generačnom pohľade najvyššie hodnoty pravdepodobností zväčšenia rodiny pri dieťati prvého poradia. U ďalších poradí je pravdepodobnosť okrem biologických faktorov výrazne podmienená snahou vedome sa brániť ďalšiemu počatiu. Predovšetkým po narodení želaného počtu detí dochádza k veľkej snahe zamedziť ďalšiemu tehotenstvu, a teda aj k výraznému prepadu pravdepodobnosti.

Medzigeneračný vývoj šancí zvýšenia parity na Slovensku prezentuje graf 21. V najstarších kohortách môžeme vidieť, že rozdiely medzi narodením detí jednotlivých poradí boli minimálne bez ohľadu na to, či išlo o prvé (a0) alebo piate dieťa. S presadzovaním procesu regulácie plodnosti na želaný počet detí v rodine dochádzalo k postupnému poklesu pravdepodobností narodenia 3.-5. dieťaťa. Rozdiely v šanciach sa medzigeneračne zväčšovali, čo je tiež neklamným znakom spoločensky širšej akceptácie menších rodín, vedomého obmedzovania plodnosti na želaný počet narodených detí.

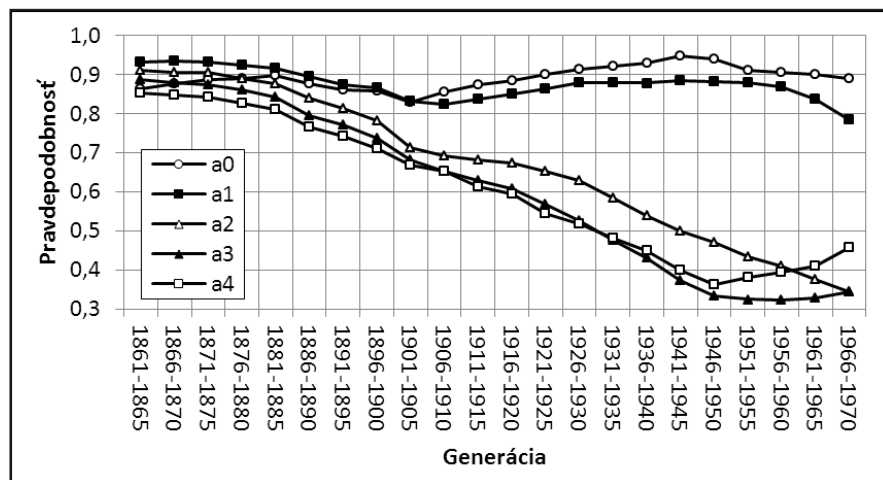
Okrem toho približne od generácií 1906-1910 došlo tiež k zániku paradoxu pravdepodobností narodenia prvého a druhého dieťaťa. Vo všeobecnosti platí, že v populáciách bez širšieho uplatnenia regulácie plodnosti nadobúda pravdepodobnosť druhého pôrodu vyššie hodnoty ako šanca, že sa ženena rodí prvé dieťa. Príčinou je prítomnosť určitej skupiny žien, ktoré nemôžu mať z biologických dôvodov deti. Ak krivky pravdepodobností neovplyvňuje obmedzovanie plodnosti, tie ženy, ktoré sa už raz stali matkami, majú väčšiu šancu porodiť druhé dieťa, pretože v tejto skupine už nefigurujú neplodné osoby.

Veľmi nízka bezdetnosť, jednodetnosť a príklon k rodinám s najmenej dvomi deťmi zapríčinili, že pravdepodobnosť narodenia prvého a druhého dieťaťa sa pohybovala nad resp. takmer na hranici 90 %. Snahy väčšej časti žien ukončiť svoju reprodukciu len s dvomi deťmi sa prejavovali v čoraz väčších rozdieloch medzi šancami narodenia druhého a tretieho dieťaťa.

Na druhej strane však v prípade pravdepodobností narodenia dieťaťa vyššieho poradia došlo v generáciách 1946-1970 k zastaveniu a dokonca aj k miernemu nárastu pravdepodobností pôrodu štvrtého a piateho dieťaťa. Vzhľadom na podmienený charakter pravdepodobností stojí za tým existencia

špecificky sa reprodukčne správajúcej subpopulácie, ktorá sa postupne vyčlenila, pričom k jej hlavným znakom patrí práve častejší príklon k väčším rodinám.

Graf 21: Vývoj pravdepodobností zväčšenia rodiny na Slovensku v generáciách 1861-1970³²⁵

Vysvetlivky: a0 - pravdepodobnosť narodenia prvého dieťaťa bezdetnej žene; a1 - pravdepodobnosť narodenia druhého dieťaťa žene s jedným atď.

V populácii Slovenska tak aj napriek silnému medzigeneračnému príklonu k dvojdetnému modelu rodiny stále koexistuje niekoľko nezanedbateľných reprodukčných režimov. Na jednej strane sa prevažná časť žien orientovala na model rodiny s dvomi deťmi. V mladších generáciách budeme navyše s veľkou pravdepodobnosťou svedkami prehlbenia modelu s jedným dieťaťom pri určitom zvýšení bezdetnosti. Čiastočne to môžeme už vidieť aj na miernom poklese hodnôt pravdepodobností prvého a druhého poradia v generáciách z druhej polovice 50. a začiatku 60. rokov. Na celkový rozsah týchto zmien si však budeme musieť ešte počkať, až dané generácie ukončia svoju reprodukciu. Druhú skupinu žien charakterizuje vysoká šanca mať viacpočetnú rodinu. Ide o menšinový model formujúci sa až po selekcii žien inklinujúcich k nižšej realizovanej plodnosti. Do tejto skupiny spadajú predovšetkým osoby s nízkym vzdelaním (najvyššiu konečnú plodnosť dlhodobo dosahujú ženy so základným vzdelaním, pozri kapitola IX.), rómske ženy, a to najmä z prostredia segregovaných osád a tiež ženy zamerané na viacpočetnú rodinu, ktoré naplnenie svojich životných cieľov a plánov nachádzajú práve vo veľkej rodine.

³²⁵ Zostavené z výpočtov autorov, vstupné údaje pozri ref. 32-34, primárne údaje zo sčítaní 1980-2011.

IV.4 Bezdetnosť žien na Slovensku

Pre ženy na Slovensku bol dlhodobo typický veľmi skorý vstup do manželstva a nízky podiel osôb, ktoré zostali trvalo slobodné. Práve kombinácia týchto dvoch faktorov vytvárala z demografického hľadiska príhodný stav pre formovanie nízkej konečnej bezdetnosti. Keďže medzi životom v manželstve a reprodukciou existoval veľmi úzky vzťah, platilo, že najčastejšie bezdetnými zostávali ženy, ktorým sa nepodarilo do konca reprodukčného veku vstúpiť do manželstva. Naopak u vydatých žien sa drvivá väčšina matkou stala aspoň raz (pozri kapitolu VII.).

Rowland³²⁶ a Sobotka³²⁷ uvádzajú, že v krajinách západnej a severnej Európy sa bezdetnosť žien z generácií z konca 19. a začiatku 20. storočia pohybovala na a nad hranicou 20 %. Podobnú úroveň napríklad dosahovalo aj susedné Česko.³²⁸

Na druhej strane krajiny východnej a juhovýchodnej Európy sa vyznačovali nižšou bezdetnosťou. Na Slovensku sa podiel bezdetných žien narodených na začiatku 80. rokov 19. storočia pohyboval tesne nad hranicou 10 %. Pomerne nízke hodnoty nachádzame aj v Poľsku (10-12 %), v bývalej Juhoslávii (15 %) alebo v Bulharsku, kde bezdetnosť dokonca neprekračovala hranicu 10 %.³²⁹ Do tejto skupiny je možné zaradiť aj niektoré juhoeurópske krajiny. Napríklad v Španielsku sa konečná bezdetnosť aspoň raz vydatých žien udržiavala na hranici 14 %.³³⁰

V generáciách z konca 19. a začiatku 20. storočia sa konečná bezdetnosť zvýšila aj na Slovensku. U žien narodených v rokoch 1890-1910 podiel bezdetných dosahoval a často aj prekročoval hranicu 14 %. Jednoznačne najvyššiu bezdetnosť zaznamenali ženy narodené v prvých rokoch 20. storočia, keďže v ich prípade zostalo bezdetných 16-18 % osôb (graf 22). Ide v podstate o takmer univerzálny európsky fenomén. V Česku napríklad v kohortách 1889-1902 bola bezdetná viac ako pätina žien a podobnú úroveň dosahovala

³²⁶ ROWLAND, Donald T. Historical Trends in Childlessness. In: *Journal of Family Issues*. 2007, 28, 10, s. 1314-1315.

³²⁷ SOBOTKA, Tomáš. Bezdetnosť v České republice. In: D. Hamplová – P. Šalamounová – G. Šamanová (eds.). *Životní cyklus sociologické a demografické perspektivy*. Praha : Sociologický ústav SAV, 2006, s. 62.

³²⁸ SOBOTKA, Tomáš. Bezdetnosť v České republice..., c.d., s. 62.

³²⁹ Na tomto mieste je potrebné upozorniť, že uvedené údaje reflektujú v niektorých prípadoch odlišné skupiny žien. Kým v Česku a na Slovensku ide o všetky ženy, v Poľsku a Bulharsku údaje reprezentujú aspoň raz vydaté ženy a v Juhoslávii sa zisťovali len žijúce deti.

³³⁰ ROWLAND, Donald T. Historical Trends..., c. d., s. 1314-1315.

bezdetnosť aj v Maďarsku u žien narodených na začiatku 20. storočia. V Rakúsku a Nemecku dokonca podiel žien, ktoré sa ani raz nestali matkou, dosahoval jednu tretinu, resp. viac ako štvrtinu.³³¹ Príčiny vysokej bezdetnosti je potrebné hľadať v nepriaznivých podmienkach počas prvej svetovej vojny, ako aj v negatívnom pôsobení veľkej hospodárskej krízy v 30. rokoch.

Mladšie generácie žien na Slovensku (a rovnako aj v Európe) mali už nižšiu bezdetnosť. V európskom priestore vo všeobecnosti najnižšie zastúpenie žien, ktoré sa ani raz nestali matkami, môžeme nájsť v generáciách zo 40. rokov.³³² Podobne aj na Slovensku minimálnu úroveň nachádzame u žien narodených v rokoch 1933-1944. V týchto kohortách podiel trvalo bezdetných klesol na hodnotu 6-8 %. Už v kohortách z druhej polovice 40. rokov však môžeme vidieť mierny nárast.

Nízkú úroveň bezdetnosti môžeme pripísať viacerým skutočnostiam. Predovšetkým si je potrebné uvedomiť, že v prípade žien narodených v 30. a 40. rokoch, tieto prežili v podstate celé svoje reprodukčné obdobie v minulom politickom režime. Po druhej svetovej vojne došlo k upevneniu modelu sobášnosti a plodnosti v mladom a veľmi mladom veku, pričom tento režim sa udržal v podstate nezmenenej podobe až do konca 80. rokov. Značný význam mala taktiež stabilita formujúcich mechanizmov. K nim môžeme zaradiť napríklad obmedzené možnosti ďalšieho vzdelávania, plnú zamestnanosť, postupne sa vytvárajúci komplex opatrení podporujúcich mladé rodiny s deťmi, minimum alternatív k manželstvu a rodičovstvu, vysokú normativitu materstva, problematickú dostupnosť moderných antikoncepčných prostriedkov najmä pre mladé bezdetné ženy a pod. V povojnovej Európe bola dobrovoľná bezdetnosť vnímaná ako niečo neprirodzeného, sebeckého³³³ a v podstate nemysliteľného.³³⁴ Mat' deti sa chápalo ako nevyhnutný dôsledok rozhodnutia žiť v manželstve.³³⁵

Komplex zmien, ktoré dostali označenie druhá demografická revolúcia (tranzícia), priniesli najprv v severnej, západnej a neskôr aj v južnej Európe odklon od zlatého veku rodiny s deťmi a podiel bezdetných žien začal rásť. Ukazuje sa, že problematická situácia vznikla najmä v nemecky hovoriacich krajinách ale aj v Anglicku, Holandsku, Fínsku, kde podiel bezdetných žien

³³¹ SOBOTKA, Tomáš. Bezdetnosť v České republice..., c. d., s. 62.

³³² Tamže, s. 63; ROWLAND, Donald. T. Cross-National Trends in Childlessness. In: *Working Papers in Demography*, 1998, No. 73, s. 6.

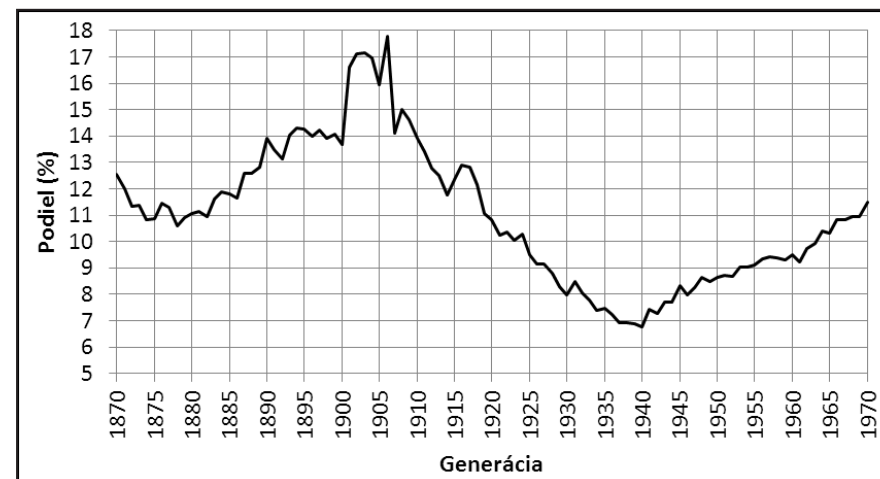
³³³ KIERNAN, Kathleen. E. Who remains childless? In: *Journal of Biosocial Science*, 1989, 21, 4, s. 387-398.

³³⁴ TOULEMON, Laura. Very few couples remain voluntarily childless. In: *Population: An English Selection*, 1996, 8, s. 1-28.

³³⁵ KIERNAN, Kathleen. E. Who remains childless?..., c. d.

v generáciách z polovice 50. rokov pokoril hranicu 15 %.³³⁶ Na druhej strane v krajinách východného bloku sa bezdetnosť žien narodených v 40. a na začiatku 50. rokov udržala na úrovni do 10 %, čo je aj prípad Slovenska (pozri graf 22). Od kohort z polovice 40. rokov však konečná bezdetnosť začala postupne rásť. V generáciách z polovice 60. rokov už na konci reprodukčného veku bola bezdetná približne desatina žien a v generácii 1970 to bolo takmer 12 %.

Graf 22: Vývoj bezdetnosti žien na Slovensku narodených v rokoch 1870-1970³³⁷

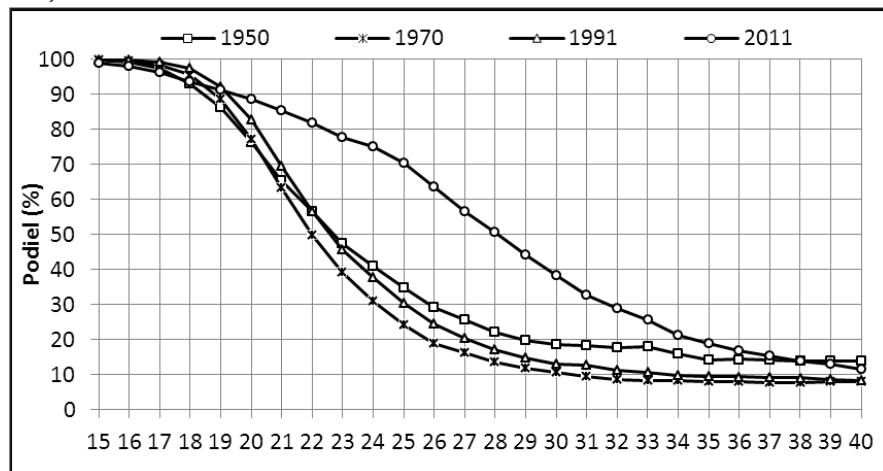
Nástup zmien v charaktere a intenzite plodnosti, ktorý sledujeme na Slovensku po roku 1989 úzko súvisí s viacerými faktormi, ktoré sa významnou mierou podieľajú aj na zvyšovaní konečnej bezdetnosti. Ide predovšetkým o posuny v rodinných vzorcoch, odklon od života v manželstve, náhradu manželstvom založenej rodiny rôznymi formami kohabitácií a neformálnych partnerských zväzkov, zvyšovanie podielu slobodných osôb a osôb dlhodobo bez partnera, zmeny na trhu práce, vyššiu participáciu žien v zamestnaní (presadzovanie dvojpríjmových rodín), predlžovanie vzdelanostných dráh (najmä u žien), rozširovanie možností účinného bránenia sa neželanému počatiu, ako aj zvyšujúcu sa krehkosť existujúcich manželských zväzkov, určitú postupnú akceptáciu bezdetnosti v spoločnosti, ako aj iné ďalšie.

³³⁶ SOBOTKA, Tomáš. Childlessness societies? Trends and projections of childlessness in Europe and the United States. In: *Population Association of America 2005 Annual Meeting Program*. Philadelphia, Pennsylvania March 31- April 2, 2005.

³³⁷ Zostavené z výpočtov autorov, vstupné údaje pozri ref. 32-34, primárne údaje zo sčítaní 1980-2011.

Porovnanie výsledkov vybraných sčítaní medzi rokmi 1950 až 2011 potvrdzuje viaceré transformačné posuny v realizácii materských štartov v reprodukčnom veku a tiež umožňuje si urobiť obraz o celkovom vzniku vyššie popísanej úrovne bezdetnosti, ako aj možnom vývoji tohto nového fenoménu reprodukčného správania na Slovensku.

Graf 23: Podiel bezdetných žien Slovensku podľa veku (15-40 rokov) v sčítaniach 1950, 1970, 1991 a 2011³³⁸

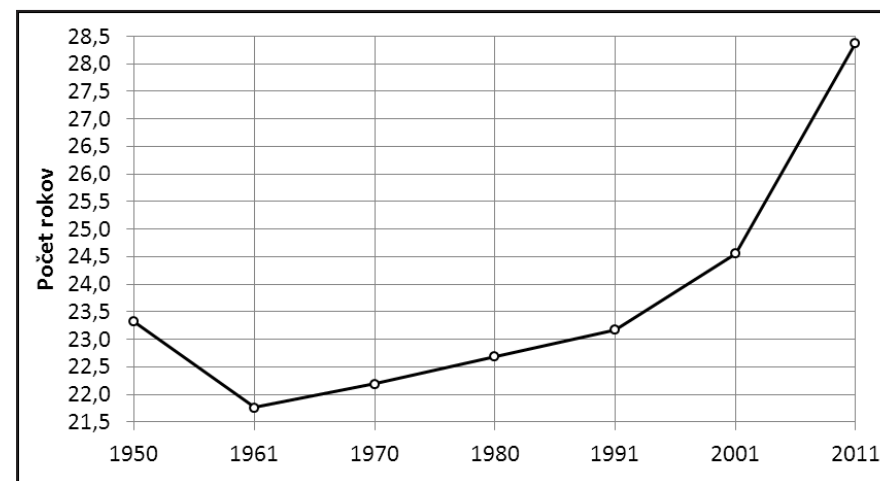

Vo veku do 20 rokov vo všetkých sčítaniach jednoznačne dominovali bezdetné ženy. V starších cenzech (1950 a 1970) však podiel žien s aspoň jedným dieťaťom prekročoval hranicu 20 %, kým na začiatku 90. rokov to bolo niečo viac ako 17 % a podľa údajov zo sčítania 2011 približne 11 %. Aj napriek tomu, že kľúčovým javom transformácie plodnosti na Slovensku v poslednom štvrtstoročí je odkladanie materských štartov do vyššieho veku, naďalej viac ako desatina žien sa stáva matkou pred dovŕšením 20. roku života. V ďalšom vývoji mier bezdetnosti je už možné jednoznačne rozlíšiť dopady transformácie plodnosti po roku 1989 na bezdetnosť v kontraste s nastavením časovania prechodu do materstva a rodičovstva v období minulého politického režimu. Rovnako porovnanie podielu bezdetných žien medzi sčítaniami 1950 a 1970 potvrdzuje upevňovanie a prehĺbenie modelu skorého materstva. Napríklad vo veku 25 rokov v sčítaní 1950 bolo ešte približne 35 % žien bezdetných. V roku 1970 ich podiel klesol na necelých 25 %. Podľa posledného sčítania obyvateľov z roku 2011 však proces odkladania materských štartov spôsobil, že v tomto veku zostávalo stále bez dieťaťa ešte viac ako 70 % žien.

³³⁸ Zostavené z výpočtov autorov, vstupné údaje pozri ref. 32-34, primárne údaje zo sčítaní 1980-2011.

Zaujímavý pohľad na transformáciu rodičovských štartov prináša aj vek, kedy sa matkou aspoň raz stala polovica žien. Podľa sčítania 1950 to bolo medzi 22. a 23. rokom života. Spomínané upevnenie skorého modelu reprodukcie a stabilita jeho mechanizmov spôsobili, že v sčítaniach 1961-1991 to bolo medzi 21. a 22. rokom. Na druhej strane dynamické odkladanie rodenia prvých detí do vyššieho veku v posledných dvoch intercenzálnych obdobiach prinieslo presun tohto intervalu až medzi 28. a 29. rok života (podľa sčítania 2011). Zaujímavou je tiež skutočnosť, že najdynamickejšie sa proces odkladania materských štartov prejavil až v poslednom sčítaní.

Graf 24: Vývoj počtu rokov, ktoré žena prežije ako bezdetná do dovŕšenia 50. roku života na Slovensku³³⁹

Dynamické predlžovanie obdobia bezdetnosti žien na Slovensku v prvej dekáde 21. storočia potvrdil aj vývoj hodnôt ukazovateľa *singulate mean age at first birth* (ďalej SMAFB). Ten prezentuje priemerný počet rokov, ktoré z reprodukčného obdobia prežije žena bez toho, aby sa stala matkou. Ako je zrejmé z grafu 24, od 50. až po začiatok 90. rokov sa hodnoty tohto ukazovateľa pohybovali na úrovni 22,0-23,5 roku. Podľa údajov zo sčítania obyvateľov 2001 mierne vzrástli na približne 24,5 roka, no až druhý cenzus samostatného Slovenska potvrdil dramatické presadenie sa procesu odkladania materských štartov. Hodnota SMAFB vzrástla až k hranici 28,5 roka, čo znamená, že drvivú väčšinu z prvej polovice reprodukčného obdobia ženy na Slovensku prežívajú ako bezdetné a tento pre reprodukciu najpríhodnejší čas zostáva z pohľadu reprodukcie takmer nevyužitý.

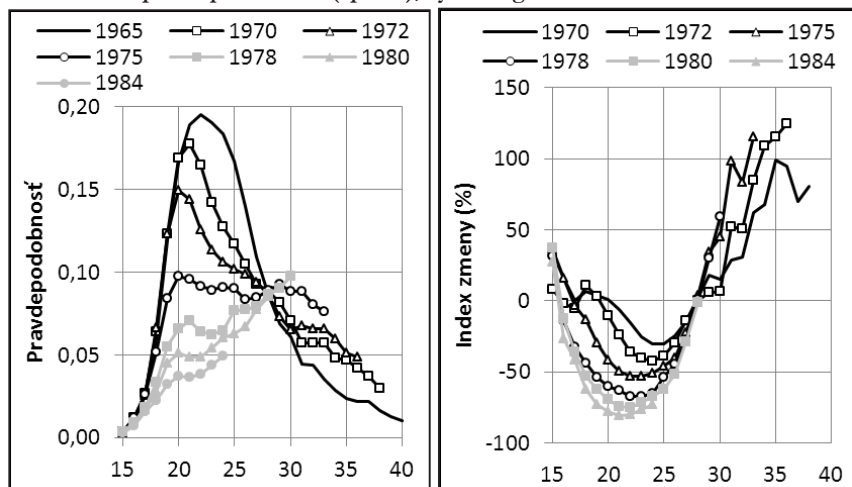
³³⁹ Zostavené z výpočtov autorov, vstupné údaje pozri ref. 32-34, primárne údaje zo sčítaní 1980-2011.

Dramatické zmeny v procese rodenia prvých detí, ktoré nastúpili na začiatku 90. rokov, ovplyvnili predovšetkým charakter a šance stať sa matkou u žien narodených v 70. rokoch. Tieto kohorty sa stali prvými nositeľkami transformácie prechodov k materstvu. Potvrďujú to aj grafy 25 a 26 znázorňujúce priebeh generačných pravdepodobností narodenia prvého dieťaťa bezdetným ženám podľa veku a porovnanie ich úrovne s referenčnou kohortou žien 1965.³⁴⁰ Je zrejmé, že proces odkladania vstupov do materstva vo veku do 27 rokov sa postupne na Slovensku medzigeneračne prehlboval a zdá sa, že vyvrcholil v kohortách z prvej polovice 80. rokov.

Na druhej strane môžeme tiež vidieť, že vo veku 28 a viac rokov došlo k zvyšovaniu pravdepodobností narodenia prvého dieťaťa, a to pomerne výrazne nad hodnoty, ktoré dosahovala referenčná kohorta.

Hodnota konečnej bezdetnosti generácií žien transformujúcich svoje reprodukčné správanie odkladaním materských štartov tak bude závisieť nielen od úrovne odkladania, ale predovšetkým od intenzity, s akou sa im podarí odložené reprodukčné zámery vo vyššom veku realizovať. Viac sa problematike odkladania a rekuperácie v generačnej perspektíve venujeme v podkapitole V.6.

Graf 25 a 26: Pravdepodobnosti narodenia prvého dieťaťa bezdetným ženám (vľavo) a index zmien pravdepodobností (vpravo), vybrané generácie³⁴¹

Pozn.: pre indexy zmien je referenčnou generácia 1965

³⁴⁰ Za referenčnú kohortu sme zvolili takú, od ktorej sa v nasledujúcich piatich po sebe idúcich generáciách priemerný vek pri prvom pôrode stabilne zvyšoval.

³⁴¹ Zostavené z výpočtov autorov, zdroj údajov Human Fertility Database.

IV.5 Zmeny v koncentrácii reprodukcie v generačnom pohľade

Konečná plodnosť je jedným z hlavných intenzitných ukazovateľov, ktorý nám umožňuje hodnotiť dlhodobý (medzigeneračný) vývoj realizovanej plodnosti. Výsledná hodnota však predstavuje priemerné číslo, v pozadí ktorého sa skrývajú viac či menej zložité vnútorné procesy formovania štruktúry žien podľa počtu narodených detí (parity). Je teda výsledkom nastavenia a prípadných zmien vo vnútornom charaktere reprodukcie danej kohorty.

V podstate môžeme povedať, že neexistuje žiadna populácia ani generácia, ktorá by bola z pohľadu realizovanej plodnosti úplne homogénna. Vyplýva to už z biologických zákonitostí, keďže v každej kohorte sa vždy určitej časti žien nepodarí, resp. nemôže podariť stať sa matkou. Okrem toho aj vo väčšinovej časti populácie žien s aspoň jedným dieťaťom sa nachádzajú skupiny, ktorým sa narodilo menej detí, ako chceli mať, a rovnako sú tu prítomné aj skupiny žien, ktoré majú z rôznych dôvodov viac detí, ako považovali za vhodné. Dá sa preto povedať, že aj keď dve kohorty alebo populácie majú rovnakú hodnotu konečnej plodnosti, neznamená to, že sú totožné aj z pohľadu vnútorného charakteru reprodukcie. Preto pri analýze intenzitných ukazovateľov je dôležité sledovať aj nastavenie a prípadné zmeny vo vnútornom charaktere reprodukcie. Poznať úroveň realizovanej plodnosti je tak len časť z celého príbehu reprodukcie skúmanej kohorty alebo populácie.

Je zaujímavé, že kým v modernej a najmä postmodernej spoločnosti sme svedkami špecializácie v rôznych oblastiach jej fungovania, no v oblasti ľudskej reprodukcie dlho dochádzalo k opačnému javu.³⁴² V európskom priestore išlo predovšetkým o obdobie po druhej svetovej vojne, keď sme boli svedkami poklesu vnútornej diverzity štruktúry žien podľa počtu narodených detí. Hlavným faktorom tohto vývoja sa stal predovšetkým výrazný pokles bezdetnosti a orientácia na dvojdetný model rodiny, z ktorej sa stala akási všeobjímajúca reprodukčná norma.³⁴³ Proces rodenia detí bol tak aktivitou, na ktorej sa podieľala takmer každá žena.³⁴⁴ S rastúcou bezdetnosťou a eróziou dvojdetného modelu rodiny sme v posledných desaťročiach svedkami značnej diverzifikácie vnútorného charakteru reprodukcie. Ako sme uviedli v predchádzajúcej časti,

³⁴² LUTZ, Wolfgang. On The Concentration of Childbearing and Rearing in Austria. In: *IIASA Working Paper*. Wien: IIASA, The Division of Labor for Societies Reproduction, 1986, s. 1.

³⁴³ SPIELAUER, Martin. Concentration of Reproduction in Austria: General Trends and Differentials by Educational Attainment and Urban-Rural Setting. In: W. Lutz – G. Feichtinger (eds.). *Vienna Yearbook of Population Research*, 2005, s. 186.

³⁴⁴ LUTZ, Wolfgang. On The Concentration of Childbearing..., c. d., s.1.

nie je to len doména krajín bývalého západného bloku, ale značnými zmenami prechádza charakter reprodukcie v najmladších generáciách aj na Slovensku.

Dôležitým nástrojom na ich analýzu sa ukazuje byť koncept koncentrácie plodnosti. Ten umožňuje porovnávať, analyzovať a odhaliť vývoj úrovne a charakteru rozmanitosti reprodukcie v rámci sledovanej populácie.³⁴⁵ Koncept výrazne informačne obohacuje získané poznatky o úrovni a vývoji konečnej plodnosti a štruktúre žien podľa parity a spoločne nám umožňujú prehliť naše poznanie transformácie charakteru plodnosti na Slovensku v 20. storočí a predznamenať jej možný vývoj v najbližších desaťročiach.

Samotná koncentrácia plodnosti reflektuje mieru vnútornej individuálnej rozmanitosti žien vo vzťahu k ich príspevkom k celkovému počtu narodených detí. Uvedené rozdiely tak prezentuje ako výsledok nerovnomerného rozloženia reprodukcie v analyzovanej kohorte žien. Pri určitom zovšeobecnení sa dá povedať, že koncept dáva odpoveď na otázku, ako bola reprodukcia v určitej kohorte rozdelená medzi ženami, čiže aká bola „deľba práce“ z pohľadu realizovanej plodnosti.³⁴⁶ Ak sú v kohorte výraznejšie individuálne rozdiely v reprodukcii, tieto môžu viesť k nerovnomernejšiemu rozdeleniu reprodukcie medzi ženami.³⁴⁷ V takomto prípade sa potom môže stať, že aj keď ženy s nízkym počtom detí predstavujú pomerne veľký súbor, ich príspevok k celkovej reprodukcii je malý. Oproti tomu malý súbor žien s vyšším počtom detí môže na seba viazať výrazne väčšiu časť z celkového počtu narodených detí v sledovanej kohorte. Práve charakter tohto rozloženia sa snaží vyjadriť koncept koncentrácie prostredníctvom niektorých mier koncentrácie založených na koncentračnej (tiež Lorenzovej) krivke.³⁴⁸

Konštrukcia jednotlivých ukazovateľov koncentrácie plodnosti (tzv. *halfstatistics*)³⁴⁹ a miery koncentrácie) sa opiera o údaje získané zo sčítaní ľudu 1950-2011. Išlo o štruktúru žien podľa počtu narodených detí, veku, prípadne roku narodenia. Uvedené indikátory pritom prezentujú variabilitu reprodukcie a jej vývoj v čase u osôb na konci a s ukončenou reprodukciou (vo veku 45-54 rokov).

³⁴⁵ Pozri napríklad VAUPEL, James W. – GOODWIN, Dianne G. The Concentration of Reproduction among US Women, 1917-80. In: *Population and Development Review*, 1987, 13, 4, s. 723-730.

³⁴⁶ Tamže, s. 723.

³⁴⁷ SHKOLNIKOV Vladimir M. – ANDREEV, Evgueni M. – HOULE René – VAUPEL, James W. The Concentration of Reproduction in Cohorts of Women in Europe and the United States. In: *Population and Development Review* 2007, 33, 1, s. 67-99.

³⁴⁸ Viac k tejto problematike pozri LUTZ, Wolfgang. On The Concentration of Childbearing..., c. d.

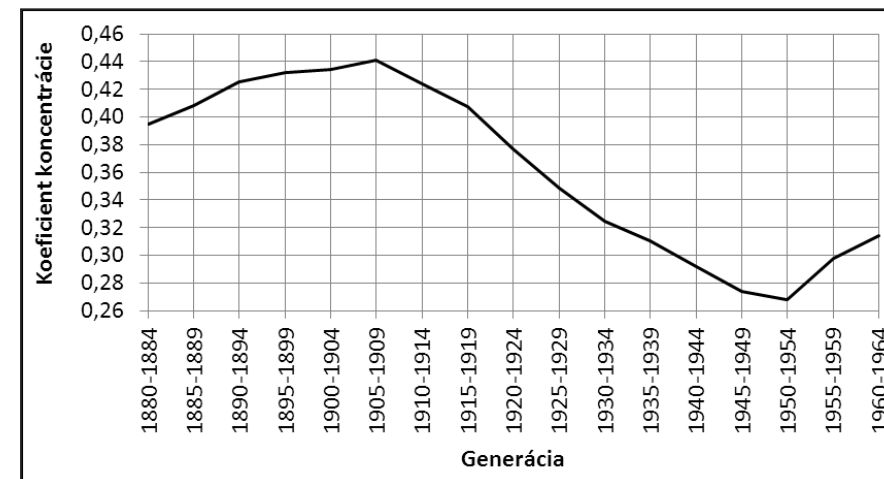
³⁴⁹ SHKOLNIKOV Vladimir M. – ANDREEV, Evgueni M. – HOULE, René – VAUPEL, James W. The Concentration of Reproduction..., c. d.

IV. 5.1 Vývoj koncentrácie plodnosti

Transformácia plodnosti v priebehu 20. a na začiatku 21. storočia sa na Slovensku výraznou mierou podpísala pod zmeny v štruktúre žien podľa počtu narodených detí. Vzhľadom na vyššie analyzovaný pokles bezdetnosti a jej stabilizáciu na nízkej úrovni je zrejmé, že na demografickej reprodukcii sa následne postupne podieľala drvivá väčšina žien. Stať sa matkou predstavovalo dlhodobo jeden z najdôležitejších identifikátorov spájaných s poslaním ženy v slovenskej spoločnosti. Okrem toho sme boli tiež svedkami značnej homogenizácie reprodukčných stratégií, keďže dominantným sa stal dvojdetný model rodiny pri súčasnom potlačení jednodetnosti a rodiny s väčším počtom detí.

Viacere práce³⁵⁰ potvrdili, že pre generácie žien narodených na začiatku 20. storočia bola príznačná pomerne vysoká koncentrácia plodnosti. Išlo o kombináciu značného podielu bezdetných žien v kombinácii s vysokým zastúpením žien s väčším počtom detí. Smerom k mladším kohortám koncentrácia reprodukcie klesala a najnižšiu úroveň dosiahla u žien narodených na začiatku 30. rokov 20. storočia. Spúšťacím mechanizmom tohto vývojového trendu bolo znižovanie diverzity reprodukcie ako výsledok poklesu bezdetnosti, zastúpenia rodín s väčším počtom detí a príklonu k dvojdetnému modelu rodiny.

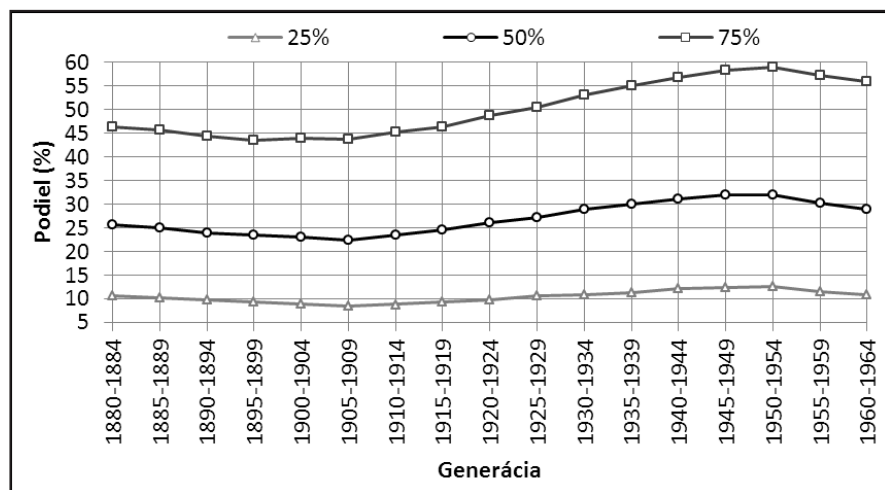
Graf 27: Koeficient koncentrácie plodnosti na Slovensku v generáciách žien 1880-1964³⁵¹

³⁵⁰ Tamže; SPIELAUER, Martin. Concentration of Reproduction..., c. d.

³⁵¹ Zostavené z výpočtov autorov, vstupné údaje pozri ref. 32-34, primárne údaje zo sčítaní 1980-2011.

Graf 28: Vývoj podielu žien majúcich 25 %, 50 % a 75 % zo všetkých detí v príslušnej generácii³⁵²

V podstate obdobný vývoj môžeme vidieť aj na Slovensku. Historicky najvyšší koeficient koncentrácie môžeme nájsť u žien narodených v prvej dekáde 20. storočia. Ako sme spomenuli vyššie, ide o kohorty, v ktorých sa vedomé obmedzovanie plodnosti už výraznejšie rozšírilo a postupne dochádzalo k opúšťaniu dovtedy prevažujúceho modelu veľkého počtu detí v rodinách. Keďže tento proces neprebíhal naraz vo všetkých skupinách a v celej spoločnosti, dochádzalo k určitej pluralizácii reprodukčných vzorcov. Časť žien sa už snažila orientovať na dvojdetný model rodiny, časť žien volila tri deti, no súčasne sa stále vyskytovali vo väčšej miere aj rodiny so štyrmi, piatimi, či šesť a viac deťmi. Na druhej strane celkovú variabilitu štruktúry žien podľa parity dokreslilo aj spomínané zvýšenie bezdetnosti a jednodetnosti. Mladšie kohorty sa v súlade s klesajúcou bezdetnosťou a čoraz viac presadzujúcou transformáciou plodnosti vyznačovali už klesajúcou mierou koncentrácie reprodukcie. Do popredia sa čoraz viac dostáva dvojdetný model rodiny koexistujúci pri veľmi nízkom podiele bezdetných žien a žien len s jedným dieťaťom. Celkovo najnižšiu vnútornú variabilitu reprodukcie môžeme identifikovať u žien narodených v prvej polovici 50. rokov (pozri graf 27). Ako uvádza Shkolnikov a kol.,³⁵³ reprodukcia v krajinách bývalého východného bloku bola menej variabilná, vyznačovala sa nižšou bezdetnosťou, väčším príklonom k dvojdetnému modelu rodiny, a preto tieto populácie v generáciách

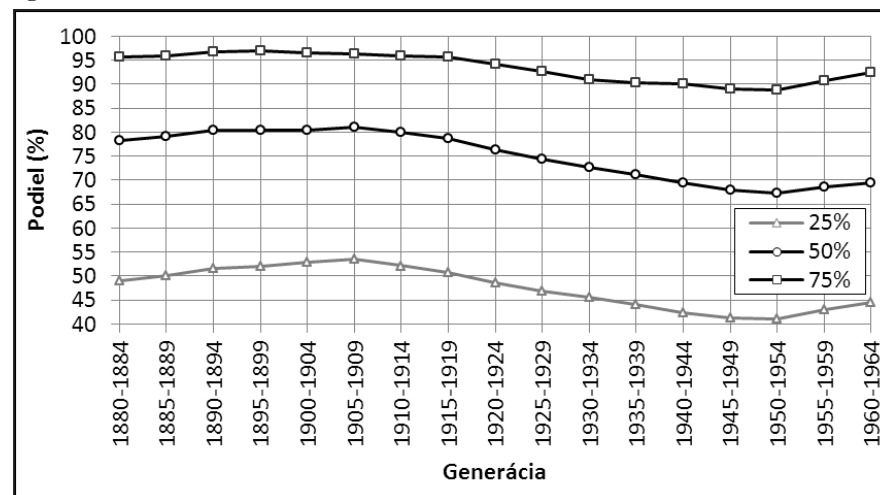
³⁵² Výpočty autorov, vstupné údaje pozri ref. 32-34, primárne údaje zo sčítaní 1980-2011.

³⁵³ SHKOLNIKOV, Vladimir M. – ANDREEV, Evgueni M. – HOULE, René – VAUPEL, James W. The Concentration of Reproduction..., c. d.

narodených po druhej svetovej vojne mali taktiež najnižší koeficient koncentrácie v celom európskom priestore. Pluralizácia reprodukčného správania a s ním spojená transformácia reprodukcie sa postupne odrážajú aj v štruktúre žien podľa počtu narodených detí. V najmladších generáciách sme na Slovensku svedkami postupného zvyšovania hodnôt koeficientu koncentrácie. Vzhľadom na predpokladaný vývoj kohortnej plodnosti a s tým súvisiace zloženie žien podľa parity sa dá očakávať ďalšie zvyšovanie hodnôt miery koncentrácie.

Uvedené zistenia dokrešľuje vývoj tzv. *halfstatistics*. Graf 28 poskytuje informáciu o tom, ako sa medzigeneračne menil podiel žien, ktorým sa narodilo 25 %, 50 % a 75 % zo všetkých detí príslušnej generácie (tzv. *percenthave*). S klesajúcou variabilitou, a tým aj koeficientom koncentrácie postupne dochádzalo k zvyšovaniu percenta žien, ktoré sa podieľali na vyššie uvedených častiach z celkovej realizovanej reprodukcie daných generácií. Napríklad v najstarších kohortách polovicu všetkých detí mala približne štvrtina žien, tri štvrtiny detí okolo 45 % žien a pod. Smerom k mladším kohortám dochádzalo k určitému rovnomernejšiemu („spravodlivejšiemu“) rozdeleniu, keď polovicu detí malo 30 a viac percent žien (generácie 1935-1959). V generáciách zo začiatku 50. rokov už takmer 60 % žien malo tri štvrtiny všetkých detí. Približne od kohort z polovice 50. rokov však môžeme opätovne identifikovať pokles hodnôt *percenthave*, ktorý v súlade s vývojom koeficientu koncentrácie signalizuje rastúcu variabilitu reprodukcie.

Graf 29: Vývoj podielu detí, ktoré sa narodili 25 %, 50 % a 75 % žien na Slovensku v generáciách 1880-1964³⁵⁴

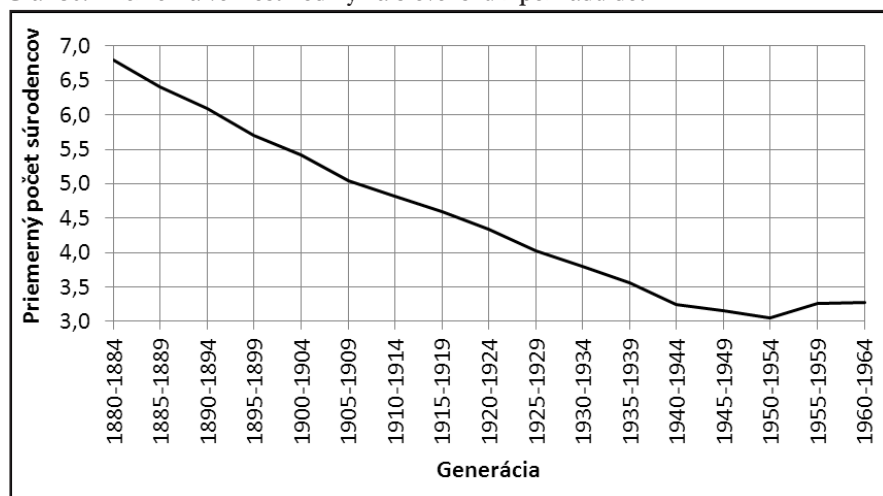

³⁵⁴ Výpočty autorov, vstupné údaje pozri ref. 32-34, primárne údaje zo sčítaní 1980-2011.

Aj pohľad z perspektívy žien potvrdzuje smerovanie k rovnomernejšiemu rozloženiu reprodukcie. Dlhodobu však od generácií z polovice 80. rokov 19. storočia až po kohorty narodené počas prvej svetovej vojny platilo, že polovici všetkých žien sa narodilo približne 80 % všetkých detí z danej kohorty a na tri štvrtiny žien pripadalo viac ako 95 % detí. V mladších generáciách však postupne hodnota indikátora *halfhave* klesala až k hranici dvoch tretín u žien narodených v prvej polovici 50. rokov 20. storočia. Od tejto skupiny však aj vývoj indikátora *halfhave* naznačuje na rastúcu heterogenitu reprodukcie.

V spojitosti s transformáciou procesu plodnosti a predovšetkým klesajúcou realizovanou plodnosťou a znižovaním miery koncentrácie dochádzalo aj k poklesu priemerného počtu detí, ktoré sa narodili polovici žien v jednotlivých kohortách. V najstarších generáciách z 80. rokov 19. storočia pritom 50 % žien malo v priemere takmer 3,5 dieťaťa, kým u žien z konca 50. a prvej polovice 60. rokov 20. storočia to bolo približne o dve deti menej.

Graf 30: Priemerná veľkosť rodiny na Slovensku z pohľadu detí³⁵⁵

Nemenej dôležitým aspektom zmien v štruktúre žien podľa parity a s tým súvisiacej koncentrácie plodnosti je vývoj veľkosti rodiny z pohľadu detí. V podstate ide o priemerný počet súrodencov, s ktorými dieťa vyrastá v danej rodine. Vo všeobecnosti pritom platí, že veľkosť rodiny z pohľadu ženy je vždy menšia ako z pohľadu dieťaťa.³⁵⁶ Okrem toho je tiež zrejmé, že čím

nerovnomernejšie je rozloženie žien podľa počtu detí, tým aj samotné rozdiely medzi veľkosťou rodiny z pohľadu ženy a detí budú väčšie.³⁵⁷ Detailne je možné medzigeneračný vývoj priemerného počtu súrodencov v rodine sledovať na grafe 31. V súlade s poklesom realizovanej plodnosti, ako aj veľkosti rodiny z pohľadu žien dochádzalo na Slovensku postupne k jeho znižovaniu. Celkovo medzi generáciami z prvej polovice 80. rokov 19. storočia a prvej polovice 60. rokov 20. storočia sa priemerný počet súrodencov v rodine znížil o takmer 3,5 dieťaťa (z necelých 6,8 na 3,3 dieťaťa). Súčasne dochádzalo k poklesu rozdielu veľkosti rodiny z pohľadu ženy a z pohľadu dieťaťa. Kým v najstarších sledovaných generáciách to bolo približne 2,3 dieťaťa, v najmladších len približne 0,7 dieťaťa.

Priemerný počet súrodencov v rodine a jeho zmeny medzi generáciami úzko súviseli so samotnou vnútornou štruktúrou, ktorú podmienovala nielen realizovaná plodnosť, ale predovšetkým štruktúra žien podľa parity a celková jej variabilita. Vo všeobecnosti platilo, že v najstarších generáciách sa ženám častejšie rodilo viac detí, a preto tieto častejšie vyrastali s vyšším počtom súrodencov. Podľa grafu 31 na Slovensku tri štvrtiny detí žili v rodine so štyrmi a viac súrodencami. Len približne 2 % detí boli jedináčikovia. Aj to je výsledok veľmi nízkeho príklonu k jednodetnosti v najstarších kohortách. Ďalších približne 5 % detí mali len jedného súrodenu. Smerom k mladším kohortám dochádzalo postupne k redukcii podielu najväčších rodín a nahradzované boli rodinami s jedným a dvomi súrodencami. V najmladších analyzovaných kohortách zo začiatku 60. rokov 20. storočia bez súrodenu vyrastalo približne 6 % detí. Jedného brata alebo sestru malo približne 43 % detí a niečo viac ako 27 % detí žilo v rodine s ďalšími dvomi súrodencami. Viac súrodencov mala už len približne desatina zo všetkých detí v príslušnej kohorte.

Zmeny v reprodukčnom správaní, ktorými prešlo a stále prechádza Slovensko od demografickej revolúcie, cez socialistický experiment až po transformáciu plodnosti odkladaním, prispeli k výrazným posunom vo vnútornej diverzifikácii reprodukcie v jednotlivých generáciách. Najprv sme boli svedkami určitej heterogenizácie, keď sa v rámci regulácie veľkosti rodiny začal rúcať model, v ktorom drvivá väčšina žien mala 5 a viac detí. Ďalší vývoj však priniesol postupnú koncentráciu na dve, maximálne tri deti. S dominanciou dvojdetného modelu a nízkou bezdetnosťou došlo k uniformnejšiemu modelu reprodukcie, na ktorej sa podieľali takmer všetky ženy v príslušných kohortách. Po roku 1989 sme svedkami dynamickej premeny reprodukčného správania, ktorá opäť transformuje predchádzajúci model reprodukcie. Jedným z jej hlavných znakov

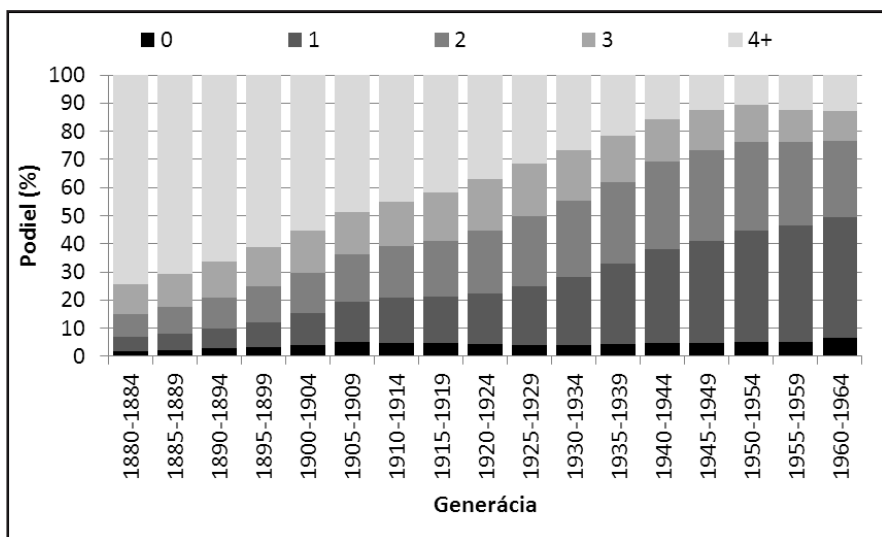
³⁵⁵ Výpočty autorov, vstupné údaje pozri ref. 32-34, primárne údaje zo sčítaní 1980-2011.

³⁵⁶ PRESTON, Samuel. Family Sizes of Children and Family Sizes of Women. In: *Demography* 1976, 13, 1, s. 105-114; PRESTON, Samuel. Family Size Distribution. In: P. Demeny, G. McNicoll (eds.). *Encyclopedia of Population*. New York: Macmillan Reference, 2003, s. 376-377.

³⁵⁷ Tamže.

sa stáva pluralizácia životných a reprodukčných dráh, čo sa začína odrážať aj na rastúcej koncentrácii plodnosti.

Graf 31: Vývoj štruktúry detí podľa počtu súrodencov³⁵⁸

IV.6 Odkladanie a rekuperácia plodnosti v generačnom pohľade³⁵⁹

Proces premeny generačnej plodnosti odkladaním sme bližšie hodnotili prostredníctvom modelu referenčnej (orientačnej) kohorty. Využili sme pritom prepracovanú verziu tohto prístupu, ktorú aplikovali vo svojej práci Sobotka a kol.³⁶⁰ Vo svojej podstate nadväzujú na princíp, ktorý sa objavil už v niektorých

³⁵⁸ Tamže.

³⁵⁹ Podrobne sme sa tejto problematike venovali v prácach ŠPROCHA, Branislav. Odkladanie a rekuperácia plodnosti..., c. d. s. 219-233; ŠPROCHA, Branislav. Transformácia generačnej plodnosti..., c. d., s. 14-32.

³⁶⁰ SOBOTKA, Tomáš – ZEMAN, Kryštof – LESTHAEGHE, Ron – FREJKA, Tomas. Postponement and recuperation in cohort fertility: new analytical and projection methods and their application. In: *European Demographic Research Papers 2011-2*, Vienna : Vienna Institute of Demography, Austrian Academy of Sciences; SOBOTKA, Tomáš – ZEMAN, Kryštof – LESTHAEGHE, Ron – FREJKA, Tomas – NEELS, Karl. Postponement and Recuperation in Cohort Fertility: Austria, Germany and Switzerland in a European Context. Comparative Population Studies. In: *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 2011, 36, 2-3, s. 417-452.

starších prácach³⁶¹.

V zmysle vyššie uvedeného je možné predpokladať, že nedávne, ako aj súčasné dramatické transformačné posuny v intenzite a charaktere plodností odrazom hlbších medzikohortne sa presadzujúcich zmien charakteru, časovania, usporiadania a vôbec samotného naplnenia životných dráh. Treba však pripomenúť, že odkladanie vstupu do materstva a rodičovstva je pritom len jedným z viacerých parciálnych prechodov v životných dráhach, ktoré podliehajú v porovnaní s predchádzajúcim socialistickým modelom značnými transformačnými zmenami. Pri určitom zjednodušení môžeme povedať, že proces transformácie plodnosti v kohortnej podobe prebieha v dvoch na seba nadväzujúcich sekvenciách. Opúšťanie modelu skorého materstva a rodičovstva sa v transformačných kohortách zo 70. rokov prejavilo výrazným prepacom mier plodnosti približne do veku 27 rokov. Pre mladšie kohorty narodené v 80. a 90. rokoch sa už model s nízkou plodnosťou v mladšom veku stal hlavným prvkom ich reprodukčných dráh.

V druhej fáze je možné očakávať, a získané výsledky to aj potvrdzujú, že budeme svedkami určitého dobiehania (rekuperácie) odložených reprodukčných zámerov vo vyššom veku. Samotný proces odkladanie je možné empiricky vyjadriť ako absolútny alebo relatívny pokles intenzity rodenia detí žien v mladšom veku. Opačne, rekuperácia značí dobiehanie - realizáciu týchto odložených pôrodov, čo sa odzrkadľuje vo vyššom veku nárastom (absolútnym, relatívnym) intenzity plodnosti. Je zrejme, že tento prístup môžeme využiť len v prípadoch, keď proces generačných zmien plodnosti skutočne vykazuje známky poklesu plodnosti v mladšom veku a následný kompenzačný nárast vo vyššom veku.³⁶²

Veľmi dôležitým prvkom samotnej kohortnej analýzy procesu odkladania a rekuperácie je voľba referenčnej kohorty. Ako sme uviedli vyššie, transformácia plodnosti odkladaním sa postupne presadzuje naprieč jednotlivými generáciami a vďaka určeniu tejto kohorty, teda štartovacej pozície modelu pred začiatkom nástupu získavame pre ďalšiu analýzu kľúčové informácie. Sobotka a kol.³⁶³ preto upozorňujú, že ak zvolíme kohortu s výrazne vyššou plodnosťou, ako sú

³⁶¹ FREJKA, Tomas – CALOT, Gerard. Cohort reproductive patterns in low fertility countries. In: *Population and Development Review*, 2001, 27, 1, s. 103-132; FREJKA, Tomas – SARDON, Jean-Paul. Cohort birth order, parity progression ratio and parity distribution trends in developed countries. In: *Demographic Research*, 2007, 16, s. 315-374; LESTHAEGHE, Ron. *Postponement and recuperation: Recent fertility trends and forecasts in six Western European countries*. Paper presented at the IUSSP Seminar „International perspectives on low fertility: Trends, theories and policies.“ Tokyo, 21-23 March 2001.

³⁶² SOBOTKA, Tomáš – ZEMAN, Kryštof – LESTHAEGHE, Ron – FREJKA, Tomas. Postponement and recuperation in cohort fertility..., c. d., s. 10.

³⁶³ Tamže, s. 19-20.

dve deti na ženu, potom kompenzačný efekt môže byť značne potlačený alebo dokonca dôjde len ku kontinuálnemu poklesu plodnosti v mladšom, ako aj staršom veku. V súvislosti s hlavnými mechanizmami transformačného procesu plodnosti bolo pri výbere zvolené také kritérium, ktoré ich najviac vystihuje. Keďže odkladanie sa predovšetkým úzko spája s časovaním prvých pôrodov, týmto indikátorom bol generálny priemerný vek pri prvom pôrode. V zmysle uvedeného potom za iniciačnú kohortu je považovaná taká generácia žien, od ktorej kontinuálne dochádza k zvyšovaniu hodnôt tohto ukazovateľa.³⁶⁴ Ako je zrejmé z grafu 36, v prípade Slovenska sa takýto scenár začína naplňovať približne od kohorty z roku 1965.

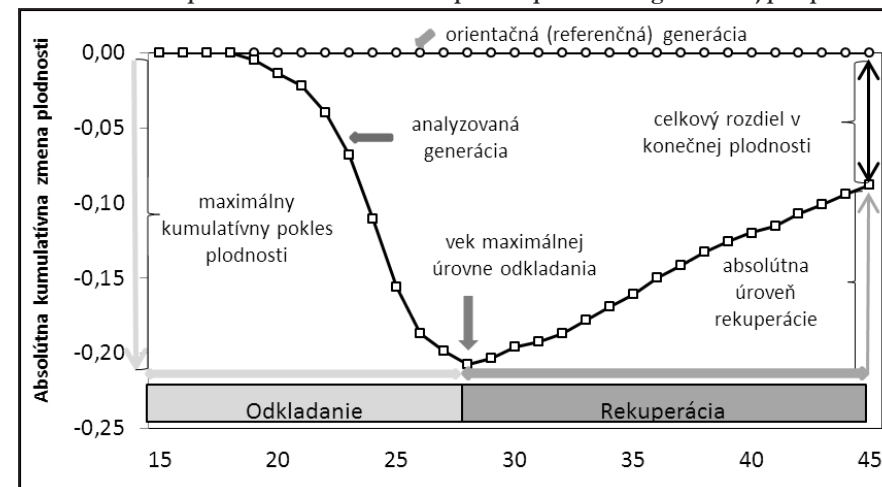
Veľmi dôležitým aspektom použitého modelu je, že okrem samotnej analýzy priebehu jednotlivých fáz transformácie generácie plodnosti tento prístup umožňuje tiež identifikovať, aká časť reprodukčných zámerov je v porovnaní s referenčnou kohortou odkladaná, ďalej aká časť je nahrádzaná vo vyššom veku a tým aj do akej miery sa bude výsledná realizovaná plodnosť líšiť od konečnej plodnosti vybranej orientačnej kohorty. Súčasne dokážeme analyzovať aj dynamiku a rozsah zmien, čo má v konečnom dôsledku značný význam aj pri konštrukcii prognostických scenárov.

Metodicky si využitie modelu iniciačnej kohorty pri sledovaní transformácie plodnosti odkladaním vysvetlíme na nasledujúcej zjednodušenej schéme (graf 32). Základom je výpočet absolútnych rozdielov v kumulatívnych generčných vekovo-špecifických mierach plodnosti medzi zvolenou orientačnou kohortou a nami sledovanou. Ako sme uviedli vyššie, v mladšom veku dochádza k odkladaniu rodenia detí do vyššieho veku, čo sa prejavuje poklesom intenzity plodnosti. Výsledkom je tak prehĺbovanie rozdielov v kohortnej plodnosti až po určitý bod (vek), kedy tieto dosiahnu maximum. Ide v podstate o dno odkladania, kedy vrcholia diferencie medzi referenčnou a analyzovanou kohortnou plodnosťou.

V ďalšej fáze sa ženy snažia dobehnúť tieto odložené reprodukčné zámery. Keďže v staršej - referenčnej kohorte sa ženy správali ešte podľa starého modelu reprodukcie a veľkosť svojej rodiny kompletizovali často ešte v prvej polovici reprodukčného veku, vo vyššom veku ich generčná plodnosť prudko klesala. Naopak mladšie transformujúce sa kohorty práve v tomto vekovom intervale začínajú čoraz väčšej miere sa stávať matkami a prípadne aj rodiť deti druhého a ďalších poradi, preto generčná intenzita plodnosti sa zvyšuje. Výsledkom týchto odlišne nastavených režimov časovania plodnosti je zmenšovanie diferencií v realizovanej plodnosti medzi kohortami. V druhej fáze tak závisí najmä od toho, ako ženy z transformujúcich sa kohort budú

úspešné v dobiehaní odložených pôrodov. V špecifických prípadoch sa môže dokonca stať, že ich konečná plodnosť presiahne na konci reprodukčného veku úroveň, ktorú nachádzame v referenčnej kohorte. Oveľa častejšie sme však svedkami situácie, keď ženám sa z rôznych dôvodov nepodari celkový pokles generčnej plodnosti v mladšom veku saturovať po dosiahnutí dna odkladania a výsledkom je určitý pokles konečnej plodnosti.

Graf 32: Schéma procesu odkladania a rekuperácie plodnosti v generčnej perspektíve³⁶⁵

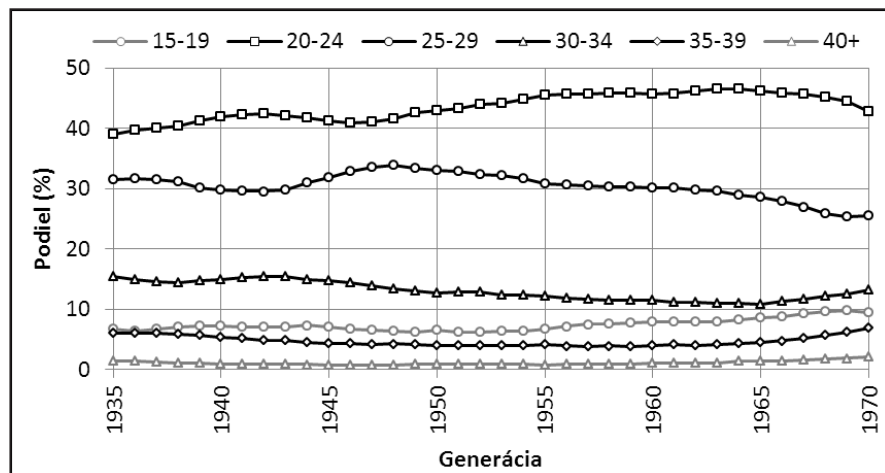
Hlavná časť realizovanej reprodukcie (40-50 %) v generáciách žien narodených od polovice 30. do začiatku 70. rokov 20. storočia na Slovensku realizovala vo veku 20-24 rokov (pozri graf 33). Postupne navyše dochádzalo ešte k nárastu príspevkov tohto vekového intervalu ku konečnej plodnosti. Aj generčný prístup tak potvrdil výraznú koncentráciu reprodukcie žien Slovenska do mladého a veľmi mladého veku. Druhým pre reprodukciu najdôležitejším vekom bola veková skupina 25-29 rokov. V tomto veku sa dlhodobo realizovalo približne 30 % z celkovej plodnosti. Určitú výnimku prinieslo len mierne zvýšenie príspevkov u žien narodených v druhej polovici 40. rokov. Predpokladáme, že tento jav by mohol súvisieť s určitým oživením kohortnej plodnosti v tomto veku (pozri graf 34), ktorý dávame do spojitosti s prijatím komplexu pronatalitných a prorodinne orientovaných opatrení na konci 60. a v prvej polovici 70. rokov minulého storočia. V najmladších kohortách (z druhej polovice 60. rokov), u ktorých môžeme hovoriť o ukončení reprodukcie, sa dá zreteľne identifikovať už nástup poklesu príspevkov ku

³⁶⁴ Tamže, s. 20.

³⁶⁵ Zostavené podľa SOBOTKA, Tomáš – ZEMAN, Kryštof – LESTHAEGHE, Ron – FREJKA, Tomas. Postponement and recuperation in cohort fertility..., c. d., s. 12.

konečnej plodnosti žien v prvej polovici reprodukčného veku a naopak postupný nárast zastúpenia kohortnej plodnosti vo veku 30 a viac rokov. Ako si ukážeme nižšie, keďže proces odkladania rodenia detí do vyššieho veku sa v týchto generáciách ešte len rozbiehal, k výraznejším zmenám v štruktúre prírastkov jednotlivých vekových skupín k celkovej realizovanej plodnosti dôjde až u žien narodených v 70. a 80. rokoch.

Graf 33: Vývoj príspevkov vekových skupín ku konečnej plodnosti žien Slovenska v generáciách 1935-1970³⁶⁶

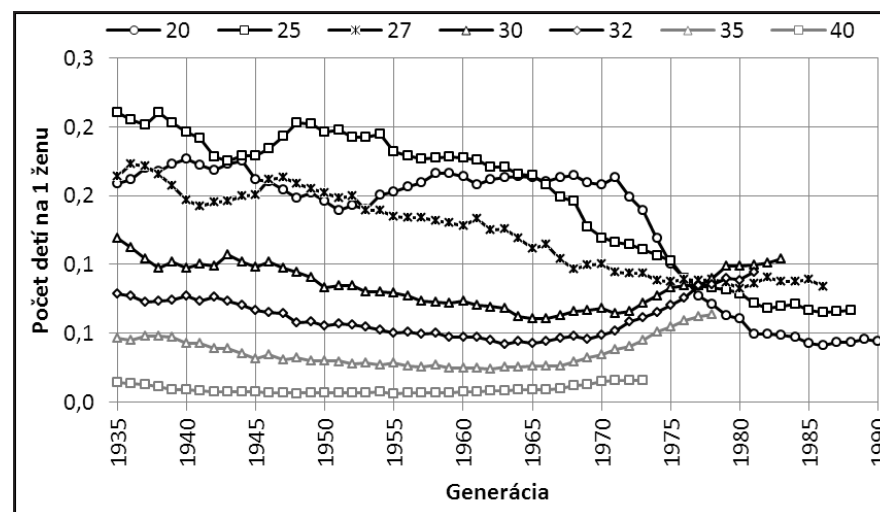
Jednoznačne to potvrdzuje vývoj samotných mier generáčnej plodnosti (grafy 34 a 35). U žien narodených od polovice 30. rokov v podstate až do polovice 70. rokov najvyššiu intenzitu kohortnej plodnosti nachádzame vo veku 20-24 rokov. Z tvaru kriviek generáčnej mier plodnosti je zrejmé, že po rýchlom dosiahnutí maximálnej úrovne, ktorá sa navyše medzigeneračne čoraz viac posúvala do mladšieho veku (napr. v generácii 1950 to bolo 23 rokov, no v generácii 1970 už vo veku 21 rokov), realizovaná plodnosť pomerne prudko klesala (pozri graf 34), a preto vo veku nad 30 rokov bola dlhodobo nízka (pozri graf 33).

V generáčnom pohľade sa tak potvrdila známa skutočnosť, keď väčšina žien realizujúcich svoje reprodukčné plány počas obdobia minulého režimu sa stávala matkou v mladom veku a rovnako v relatívne mladom veku (oproti súčasnému modelu) kompletizovala veľkosť svojej rodiny. U žien narodených v druhej polovici 60. rokov však vidíme, že tento dovtedy pomerne stabilný model reprodukčného správania dostáva prvé trhliny. Zaujímavosťou pritom

³⁶⁶ Výpočty autorov, vstupné údaje pozri ref. 32-34.

je, že najprv pomerne rýchlo klesala generáčná plodnosť žien aj v relatívne vyššom veku (na grafe 35 porovnaj generácie 1965 a 1970), kým v najmladších vekoch (do 21 rokov) ešte k výraznejším zmenám nedochádzalo. Ako si ukážeme nižšie, hlavnou príčinou bol do určitej miery atypický priebeh transformácie plodnosti odkladaním. Kým klasický model sa viaže predovšetkým s odkladaním materských a rodičovských štartov (a v súvislosti s tým je ovplyvnené aj časovanie rodenia ďalších detí), na Slovensku na začiatku 90. rokov hlavnú úlohu zohrávalo spočiatku odkladanie rodenia druhých detí (pozri nižšie).

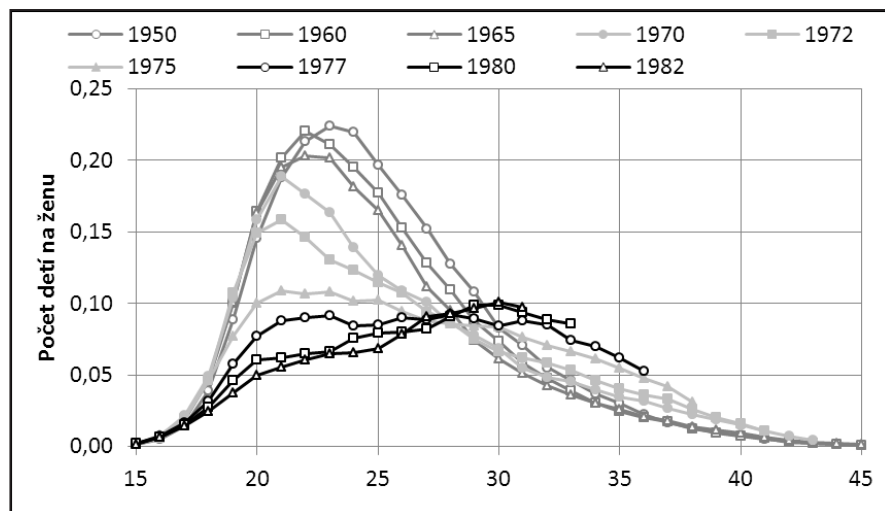
Graf 34: Vývoj generáčnej mier plodnosti žien Slovenska vo vybraných vekoch, generácie 1935-1990³⁶⁷

Pokles realizovanej plodnosti v kohortách z prvej polovice 70. rokov sa však vo zvýšenej miere presadil aj v najmladších vekových skupinách. Tvar kriviek vekovo-špecifických mier generáčnej plodnosti sa vďaka tomu dramaticky zmenil. Predovšetkým došlo k výraznému zníženiu intenzity plodnosti vo veku 19-26 rokov a teda k ich dramatickému prepadu, čím sa tiež stratilo dovtedy výrazné maximum vo veku 21-23 rokov (graf 35). Na druhej strane od generácií zo začiatku 70. rokov postupne dochádza k zvyšovaniu plodnosti vo veku 30 a viac rokov a v mladších kohortách aj vo veku 27 a viac rokov. Okrem toho je zrejmé, že tento proces oživovania reprodukcie vo vyššom veku sa postupne medzigeneračne mierne prehľbuje. Rozhodujúcim vekovým intervalom pre reprodukciu sa tak u žien narodených na sklonku 70. a v prvej polovici 80. rokov stáva vekový interval 28-33 rokov.

³⁶⁷ Tamže.

Graf 35: Vývoj generačných mier plodnosti žien Slovenska vybraných generácií³⁶⁸

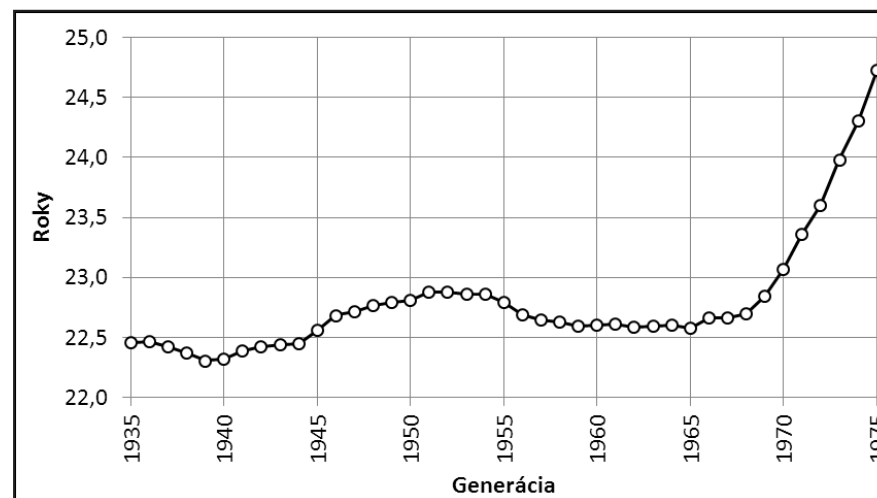
So zmenami v charaktere kohortnej plodnosti súvisí aj vývoj časovania. Ako sme uviedli vyššie, práve generačný priemerný vek pri narodení prvého dieťaťa predstavuje dôležitý indikátor, ktorý umožňuje hodnotiť nástup transformácie plodnosti odkladaním, preto mu budeme venovať v nasledujúcej časti hlavnú pozornosť.

V najstarších kohortách, pre ktoré disponujeme hodnotou tohto indikátora časovania plodnosti, sa ženy stávali matkami v priemere do dovŕšenia veku 22,5 roka. U žien narodených v druhej polovici 40. rokov došlo k miernemu nárastu, a preto ženám z kohort 1951-1954 sa prvé dieťa narodilo v priemere vo veku 22,9 rokov. Ide do určitej miery o paradoxnú situáciu, keďže práve v 70. rokoch, keď sa tieto ženy stávali prvýkrát matkami, registrujeme na Slovensku oživenie plodnosti podmienené prijatím celého komplexu pronatalitne a prorodinne zameraných opatrení. Ako bolo uvedené vyššie, na hodnotách konečnej plodnosti sa však tento nárast prierezových intenzít neprejavil, pričom jedným z vysvetlení môže byť práve aj určitý medzigeneračný posun materských štartov do vyššieho veku odohrávajúc sa práve v tomto období. V generáciách z druhej polovice 50. rokov naopak vidíme mierny pokles a následne stabilizáciu na úrovni niečo viac ako 22,5 roku, na ktorej sa generačný priemerný vek pri prvom pôrode udržal v podstate až do kohort z polovice 60. rokov (pozri graf 36). Pri súčasnom poznaní je problematické určiť hlavné faktory tohto zaujímavého vývoja časovania rodenia prvých detí v predmetných kohortách.

³⁶⁸ Tamže.

Zdá sa, že 60. roky prispeli nielen k poklesu samotnej intenzity plodnosti, ale sa odzrkadlili aj v kontinuálnom odkladaní materských štartov, pričom tento trend pokračoval aj v 70. rokoch. Pravdepodobne až dlhšie pôsobenie spomínaného komplexu pronatalitných opatrení prispelo k zastaveniu odkladania rodenia detí prvého poradia a následne aj k určitej anticipácii týchto udalostí. Aj napriek týmto zmenám je zrejmé, že v generáciách od polovice 30. do konca 60. rokov sa priemerný vek pri narodení prvého dieťaťa pohyboval v pomerne úzkom intervale približne 22,3 - 22,9 roku. Znamená to, že aj v generačnom pohľade sa do značnej miery potvrdila stabilita hlavným mechanizmov reprodukcie u žien realizujúcich svoje reprodukčné plány v období reálneho socializmu.

Graf 36: Vývoj generačného priemerného veku žien pri narodení prvého dieťaťa na Slovensku, generácie 1935-1975³⁶⁹

V mladších kohortách žien narodených už v druhej polovici 60. rokov a najmä na začiatku 70. rokov sa charakter kohortnej plodnosti začal pomerne dynamicky meniť. Ako sme uviedli vyššie, jedným z hlavných znakov týchto transformačných posunov bolo znižovanie intenzity plodnosti v mladšom veku a postupný nárast realizovanej plodnosti v druhej polovici reprodukčného obdobia. Keďže hodnotu generačného priemerného veku pri narodení prvého dieťaťa je možné počítať len v generáciách s ukončenou

³⁶⁹ Výpočty autorov; vstupné údaje pozri ref. 32-34.

reprodukciiu,³⁷⁰ graf 37 umožňuje sledovať jeho zmeny len na obmedzenom počte populačných ročníkov. Aj napriek tomu je však hneď na prvý pohľad zrejmé, že približne od kohort z polovice 60. rokov dochádza ku kontinuálnemu zvyšovaniu priemerného veku pri narodení prvého dieťaťa, a teda k nástupu medzigeneračne sa prehlbujúceho procesu odkladania plodnosti. Z pohľadu dynamiky a samotného rozsahu týchto zmien (medzi kohortami 1965 a 1975 sa priemerný vek pri narodení prvého dieťaťa zvýšil o takmer 2,2 roka) je zrejmé, že ide o historicky jedinečné a v najbližších desaťročiach s najväčšou pravdepodobnosťou aj nezvratné transformačné zmeny demografickej reprodukcie na Slovensku. Práve v súvislosti s tým bola za referenčnú kohortu (tzv. benchmark cohort) v našich analýzach určená generácia 1965.

Kumulatívne rozdiely v realizovanej plodnosti medzi referenčnou kohortou a jednotlivými sledovanými kohortami žien sa postupne medzigeneračne prehlbovali (pozri graf 37). V generáciách z polovice 80. rokov už predstavovali vo veku 27 rokov (dno odkladania) takmer -1,0 dieťaťa na ženu. Súčasne z grafu 37 je zrejmé, že najdynamickejší proces odkladania prebiehal v kohortách z prvej polovice 70. rokov (porovnaj kohorty 1972 a 1975) a tiež to, že v posledných sledovaných populačných ročníkoch z polovice 80. rokov dochádza k jeho stabilizácii. Zdá sa, že prvá fáza procesu transformácie plodnosti sa z generačného pohľadu už postupne na Slovensku uzatvára.

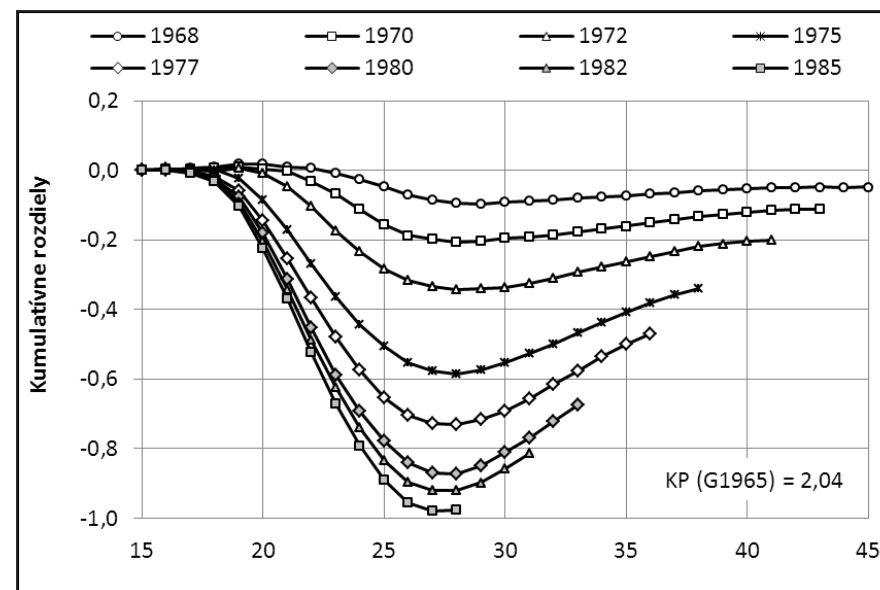
Výsledky analýz transformácie plodnosti odkladaním z viacerých krajín bývalého západného bloku, teda populácií, ktoré týmto procesom už prešli alebo ho ukončujú, poukazujú na úzku spojitosť medzi samotnou úrovňou odkladania, rekuperácie a biologického poradia dieťaťa.³⁷¹ Keďže transformácia sa týka predovšetkým materských a rodičovských štartov, je prirodzené očakávať najvyššiu mieru odkladania práve v prípade prvých detí. Súčasne je však potrebné podotknúť, že zmeny v časovaní prvých pôrodov sa odzrkadľujú aj na časovaní a intenzite druhých a prípadne ďalších reprodukčných zámerov. Treba si tiež uvedomiť, že s posunom vstupov do materstva a rodičovstva, a to najmä do druhej polovice reprodukčného veku sa zvyšuje riziko, že narodenie ďalších (aj plánovaných a chcených) detí sa nerealizuje z biologických dôvodov. Rovnako posun začiatku realizácie reprodukčných plánov znižuje manévrovací priestor žien, keďže sa tým skracuje fertílne obdobie, čím vzniká tlak na dĺžku medzipôrodného intervalu. Jednoducho povedané, kým mladá

³⁷⁰ Vzhľadom na veľmi nízku intenzitu rodenia prvých detí vo veku 40 a viac rokov sme sa rozhodli pre mladšie generácie použiť priemerný vek pri narodení prvého dieťaťa počítaný z generačných mier pre vekový interval 12-40 rokov. Rozdiely medzi takto konštruovaným priemerným vekom a indikátorom zostaveným pre celé reprodukčné obdobie (teda aj s mierami vo veku 40-49 rokov) boli v starších kohortách štatisticky nevýznamné.

³⁷¹ Pozri napríklad SOBOTKA, Tomáš – ZEMAN, Kryštof – LESTHAEGHE, Ron – FREJKA, Tomas. Postponement and recuperation in cohort fertility..., c. d, s. 21-23.

žena má pred sebou ešte pomerne dostatok času na to, aby sa stala znovu matkou, prvorodička vo veku nad 30 rokov sa dostáva do časovej tiesne z reprodukčného hľadiska. Príčinou je úzky súvis medzi vekom ženy a jej schopnosťou otehotnieť, donosiť a porodiť živé dieťa.

Graf 37: Kumulatívne rozdiely kohortných mier plodnosti vybraných generácií s referenčnou kohortou 1965³⁷²

Platí, že kým ženy z generácií 1935-1965 pri narodení prvého dieťaťa mali vzhľadom na priemerný vek výrazne dlhší časový úsek s relatívne dobrými vyhliadkami na počatie, presun materských štartov do veku nad 30 rokov tento interval výrazne skracuje.³⁷³ Vysoká normativita materstva a nízka cielená dobrovoľná bezdetnosť³⁷⁴ znamenajú, že aj keď rodenie prvých detí je procesom odkladania najviac ovplyvnené, vo vyššom veku sú tieto udalosti v prevažnej miere predsa len realizované. Celkom odlišná situácia je však v prípade druhých

³⁷² Výpočty autorov, vstupné údaje pozri ref. 32-34.

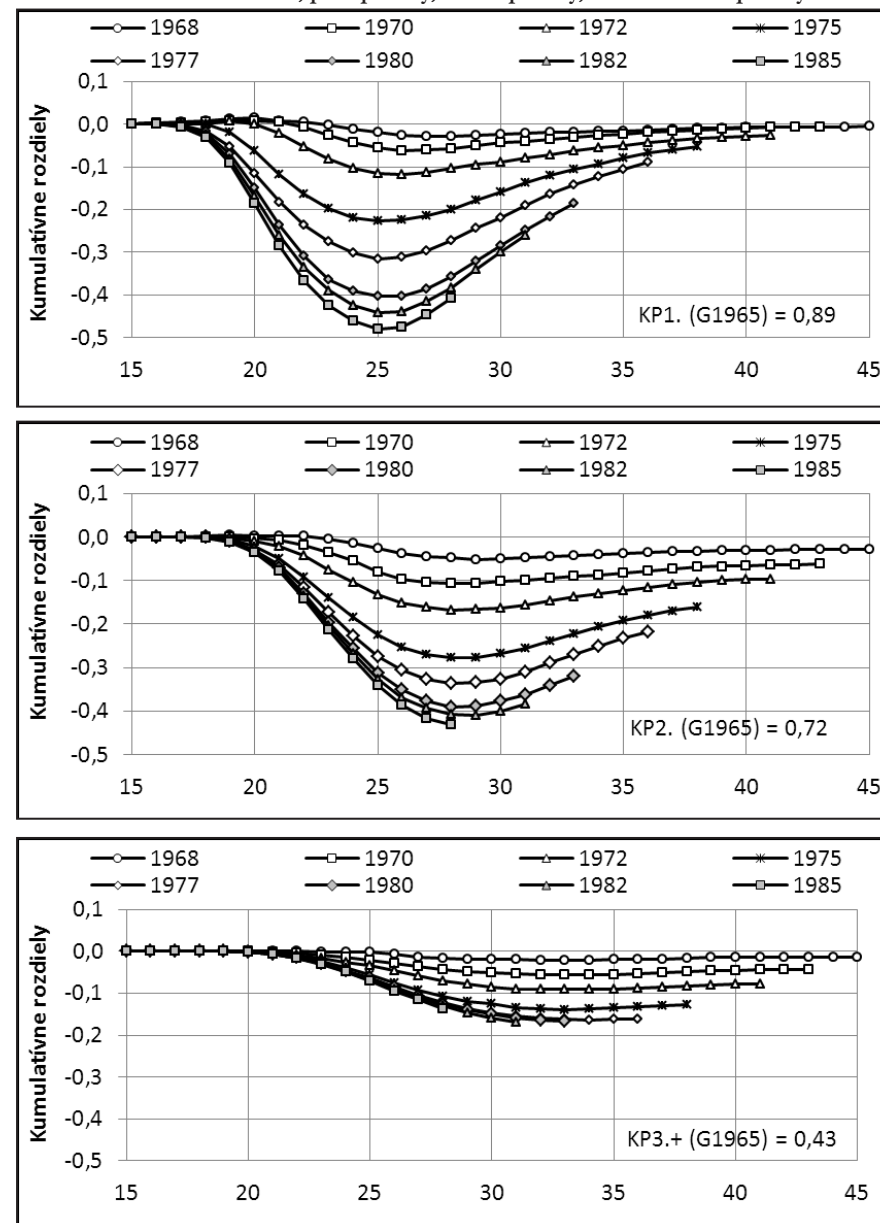
³⁷³ Napríklad vo veku 35 rokov (podľa veku ženy) sa podiel párov, ktoré nemôžu porodiť živé dieťa, pohyboval na základe výskumov populácií bez vedomého obmedzovania plodnosti na úrovni 13-19 % a vo veku 40 rokov už dosahoval 24-37 %. Pre porovnanie vo veku 25 rokov toto riziko dosahovalo približne 6 %. Bližšie pozri napríklad LERIDON, Henry. 2005. A new estimate of permanent sterility by age: Sterility defined as the inability to conceive. Paper presented at the annual meeting of the Population Association of America, Philadelphia, PA, March 31–April 2, 2005.

³⁷⁴ TOULEMON, Laura. Very few couples remain voluntarily childless..., c. d.

a ďalších detí, pretože práve opakované materstvá sú dobíhané v druhej polovici reprodukčného obdobia v ďaleko menšej miere.³⁷⁵ Práve to, ako populácia žien dokáže realizovať pôrody druhého a vyššieho poradia, potom predstavuje kľúčový aspekt celkovej úrovne realizovanej plodnosti.

Porovnanie kumulatívnych rozdielov generačných mier podľa poradia na Slovensku (grafy 38–40) skutočne potvrdilo úzke prepojenie medzi úrovňou odkladania a následnej rekuperácie s biologickým poradím dieťaťa. V generáciách z prvej polovice 80. rokov platilo, že najväčšie absolútne kumulatívne rozdiely v úrovni realizovanej plodnosti nachádzame u detí prvého poradia. Diferencia tu dosahovala približne -0,5 dieťaťa. V starších generáciách však bola situácia na Slovensku komplikovanejšia. Hlbšia analýza úrovne odkladania potvrdila, že v podstate vo všetkých kohortách zo 70. rokov môžeme identifikovať špecifickú situáciu, keď miera odkladania rodenia druhých detí bola vyššia, ako tomu bolo u prvých detí. Detailne tento jav prezentuje graf 41. Celkovo najväčšie rozdiely medzi mierou odkladania prvých a druhých detí nachádzame u žien narodených v rokoch 1972–1975. Je len veľmi ťažké bez ďalšieho detailnejšieho výskumu určiť, prečo k tomuto paradoxu došlo. Môžeme sa len domnievať, že dôležitú úlohu pri tom zohrala dynamická diskontinuita celospoločenských podmienok, zhoršenie životnej úrovne, neistota na trhu práce, vznik a zvyšovanie nezamestnanosti, inflácia, zrušenie niektorých pronatalitných opatrení a ďalšie negatívne faktory v prvej polovici 90. rokov, na ktoré reagovali vo väčšej miere ženy s jedným dieťaťom ako bezdetné ženy. Už pohľad na grafy 38–40 prezrádza, že medzi jednotlivými kohortami, ako aj poradiami pôrodu existujú pomerne značné rozdiely v tom, ako sa realizovaná plodnosť vyvíja po dosiahnutí dna kumulatívnych rozdielov generačných mier (tzv. dna odkladania). V prípade tretích a ďalších pôrodov v podstate nedochádza takmer k žiadnemu zmenšovaniu diferencí. Jednoznačne najdynamickejšie sú dobíhané deti prvého poradia. V najmladších kohortách z prvej polovice 80. rokov je v súčasnosti ešte predčasné hovoriť o definitívnej podobe konečnej plodnosti. U žien narodených v rokoch 1968–1976 však vieme už pomerne presne odpovedať na túto otázku. Celkový rozdiel v konečnej plodnosti bude pomerne malý, keďže posledné dostupné hodnoty hovoria o približne -0,01 až -0,07 prvého dieťaťa na ženu.

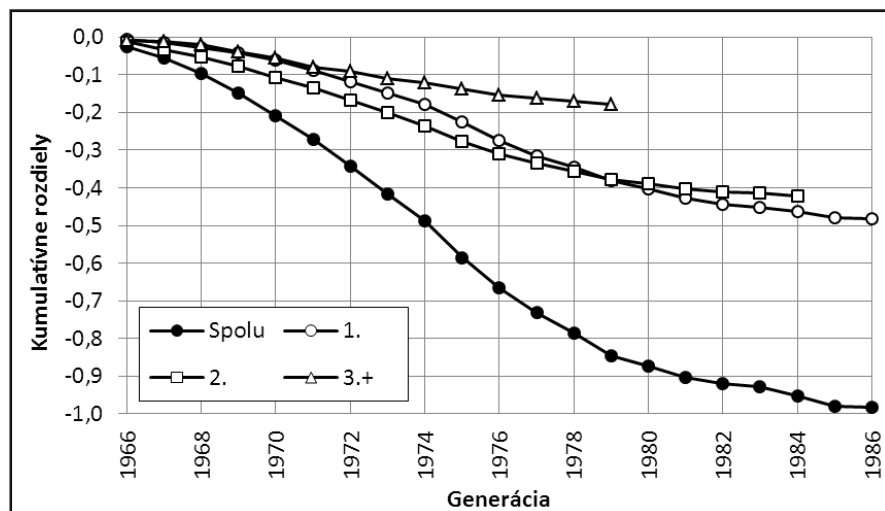
Graf 38-40: Kumulatívne rozdiely kohortných mier plodnosti vybraných generácií s referenčnou kohortou 1965, prvé pôrody, druhé pôrody, tretie a ďalšie pôrody³⁷⁶

³⁷⁵ Pozri napríklad SOBOTKA, Tomáš – ZEMAN, Kryštof – LESTHAEGHE, Ron – FREJKA, Tomas. Postponement and recuperation in cohort fertility..., c. d, s. 21-23.

³⁷⁶ Výpočty autorov, vstupné údaje pozri ref. 32-34.

Graf 41: Kumulatívne rozdiely konečnej plodnosti podľa poradia narodeného dieťaťa s referenčnou kohortou 1965³⁷⁷

Vysokú mieru dobiehania materských štartov potvrdzuje aj samotný index rekuperácie, ktorý sa v prípade konečnej plodnosti prvého poradia v daných generáciách pohyboval nad hranicou 75 % (pozri graf 43).

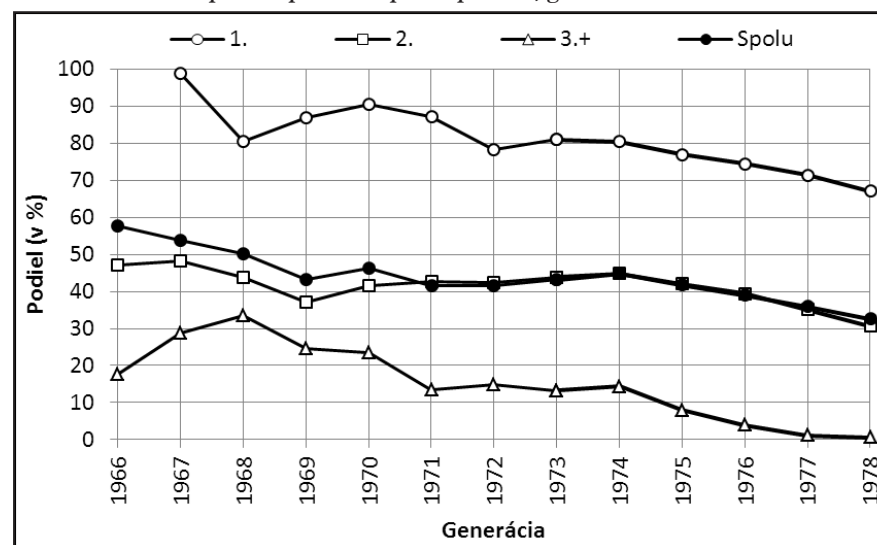
Aj v mladších generáciách môžeme očakávať, že index rekuperácie neklesne výraznejšie pod túto hranicu, keďže už v skupine žien narodených v roku 1977 dosahoval viac ako 70 %. Oveľa problematickejšia situácia je však v prípade druhých a ďalších detí. Zdá sa, že nepriaznivé hospodárske a spoločenské podmienky v 90. rokoch oveľa výraznejšie zasiahli reprodukčné zámery žien-matiek jedného dieťaťa narodených na konci 60. a najmä v 70. rokoch, a to nielen z pohľadu odkladania, ale aj následnej realizácie ďalších reprodukčných zámerov. Index rekuperácie (graf 43) sa postupne prepadol v prípade druhých detí až na hranicu 40-45 % a u tretích a ďalších detí je vo vyššom veku dobiehaná dokonca len niečo viac ako desatina z odloženej kohortnej plodnosti daného poradia.

Celkovo tak môžeme povedať, že aj keď sa v kohortách žien zo 70. rokov väčšina detí prvého poradia napokon narodila, rozhodujúcim faktorom pre vývoj ich celkovej realizovanej plodnosti, ako aj výslednej štruktúry žien podľa počtu narodených detí je nízka až veľmi nízka úroveň rekuperácie druhých a ďalších reprodukčných zámerov. Získané výsledky tiež naznačujú, že ak nedôjde na Slovensku k zvýšeniu úrovne rekuperácie najmä u druhých detí,

³⁷⁷ Výpočty autorov; vstupné údaje pozri ref. 32-34.

tak naďalej budeme svedkami ďalšieho poklesu konečnej plodnosti, pričom je jasné, že výraznejšie priblíženie sa k hranici dvoch detí na ženu v generáciách zo 70. a 80. rokov je dosť nereálne. Vzhľadom na nízku úroveň rekuperácie rodenia druhých a ďalších detí je potrebné počítať tiež s častejším príklonom k jednotnému modelu rodiny. Už najbližšie roky ukážu, do akej miery boli naše predpoklady najmä v prípade žien narodených na konci 70. a v prvej polovici 80. rokov reálne. Detailnejšie sa problematike možného budúceho vývoja venujeme v kapitole XII. Odkladanie reprodukcie do vyššieho veku tak predstavuje v populácii Slovenska jeden z kľúčových javov transformácie reprodukčného správania a tiež celkových zmien v rámci formovania životných dráh mladých mužov a žien. Ide o historicky jedinečný proces, s ktorým naša spoločnosť nemá žiadne skúsenosti, a ktorý jej prinesie viaceré výzvy smerom k jej formovaniu a fungovaniu v 21. storočí.

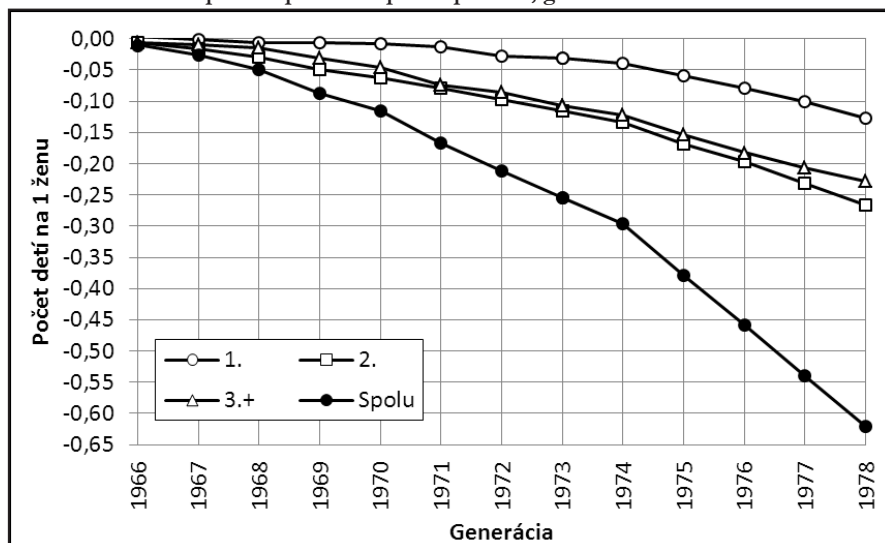
Graf 42: Index rekuperácie plodnosti podľa poradia, generácie žien 1966–1978³⁷⁸

Pozn.: generácie 1976-1978 boli v čase písania textu ešte vo veku do 40 rokov

³⁷⁸ Výpočty autorov; vstupné údaje pozri ref. 32-34.

Graf 43: Index rekuperácie plodnosti podľa poradia, generácie žien 1966–1978³⁷⁹

Pozn.: generácie 1976-1978 boli v čase písania textu ešte vo veku do 40 rokov

V. Rodinné správanie, rodinný stav a plodnosť

Rodinný stav predstavuje základný demografický, sociálny, právny a štatistický znak, ktorý označuje status osoby vo vzťahu k inštitúcii manželstva. Z pohľadu demografickej analýzy prináša znalosť zloženia obyvateľstva podľa rodinného stavu dôležitú informáciu pri hodnotení charakteru reprodukcie. Práve rodinný stav významnou mierou ovplyvňuje reprodukčné správanie. Tento vzťah je však obojstranný, keďže demografické procesy sa podieľajú na vzniku a modifikácii štruktúry podľa veku, pohlavia a rodinného stavu.

Zloženie obyvateľstva podľa rodinného stavu predstavuje k určitému okamihu odraz predchádzajúceho dlhodobého populačného vývoja. K rozhodujúcim faktorom, ktoré sa spolupodieľajú na formovaní danej populačnej štruktúry, patria predovšetkým intenzita a časovanie sobášnosti, rozvodovosti a úmrtnosti. Okrem toho dôležitými sú tiež niektoré externé nedemografické javy, ako socioekonomické podmienky, kultúrne a hodnotové tradície, postoje a normy viažuce sa k niektorým aspektom rodinného života (napr. postoj k skorým sobášom, rozvodom manželstva, k opakovaným sobášom rozvedených, ovdovených alebo ku kohabitáciám).³⁸⁰

Hlavným zdrojom údajov o zložení obyvateľstva podľa veku, pohlavia a rodinného stavu s výnimkou posledných dvoch desaťročí sú výsledky sčítaní ľudu 1900-2011.

V.1 Rodinný stav žien v reprodukčnom veku

Jedným z hlavných znakov sobášneho správania žien na Slovensku (a do značnej miery i mužov) bolo v podstate až do konca 80. rokov skoré časovanie manželských štartov.³⁸¹ Okrem toho sobášnosť slobodných pomerne stabilne dosahovala vysoké hodnoty (pozri nižšie),³⁸² a preto aspoň raz do manželstva

³⁸⁰ FIALOVÁ, Ludmila. Obyvateľstvo podľa veku a rodinného stavu v Československu po roce 1945. In: *Demografie* 1991, 33, 2, s. 114-120.

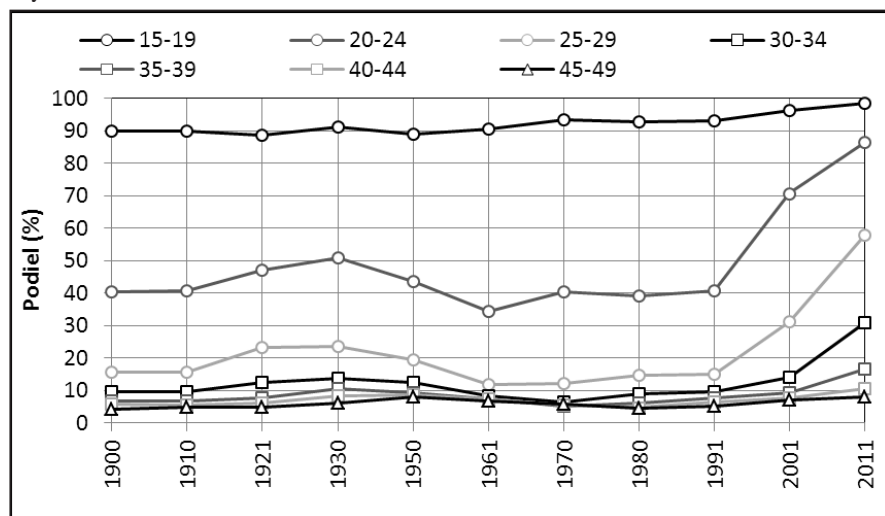
³⁸¹ Bližšie pozri napríklad ŠPROCHA, Branislav. Transformácia sobášnosti slobodných v Českej a Slovenskej republike v prierezovom a kohortnom pohľade. In: *Demografie* 2016, 58, 3, s. 237-238.

³⁸² Tamže, s. 238-239.

³⁷⁹ Výpočty autorov; vstupné údaje pozri ref. 32-34.

vstupovala do skončenia reprodukčného veku drvivá väčšina mužov a žien. Ako je možné vidieť na grafe 44, podiel slobodných žien vo veku 45-49 rokov sa dlhodobo udržiaval na úrovni 4-8 %. Slovensko tak aj prevažnú časť 20. storočia vykazovalo všetky znaky typické pre neeurópsky (resp. východoeurópsky) typ sobášnosti.³⁸³ Nízky sobášny vek v kombinácii s vysokou intenzitou sobášnosti, ktoré boli pre sobáše správanie Slovenska typickou črtou minimálne už od 19. storočia³⁸⁴, tiež znamenali, že podiel slobodných žien v prvej polovici reprodukčného veku pomerne rýchlo klesal. Primárnu úlohu pritom zohrával vývoj vo veku 20-24 rokov, keďže u -nást'ročných podiel slobodných v podstate stabilne dosahoval 90 a viac percent (pozri graf 44). Vo veku 20-24 rokov zastúpenie slobodných žien klesalo približne k hranici 40 % (s výnimkou roku 1930). V prvej polovici reprodukčného obdobia drvivá väčšina žien okúsila aspoň raz život v manželstve, keďže v nasledujúcich vekových skupinách sa už podiel slobodných výraznejšie nemenil.

Graf 44: Vývoj podielu slobodných žien v reprodukčnom veku na Slovensku, sčítanie obyvateľov 1900-2011³⁸⁵

Od začiatku 90. rokov však dochádza k výraznej premene tohto modelu. Ako si ukážeme nižšie, hlavným znakom sa stáva podobne ako v prípade plodnosti odkladanie vstupov do manželstva, ako aj pokles celkovej intenzity

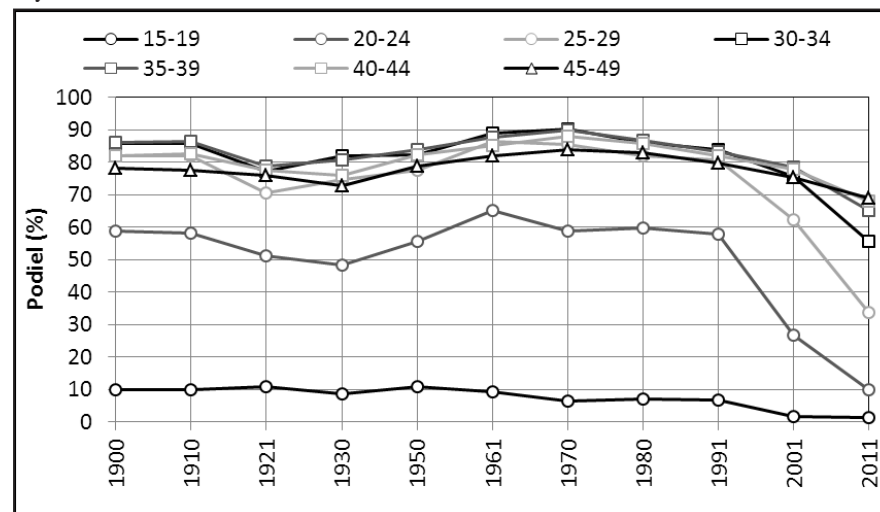
³⁸³ Viac k tejto problematike pozri napr. HAJNAL, John. European marriage pattern..., c. d., s. 101-143.

³⁸⁴ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Populačný vývoj Slovenska v dlhom 19. storočí. Náčrt demografických trendov. In: D. Kováč – E. Kowalská – P. Šoltés a kol. *Spoločnosť na Slovensku v dlhom 19. storočí*. Bratislava: VEDA, 2015, s. 83-88.

³⁸⁵ Sčítanie obyvateľov 1900-2011, výpočty autorov.

sobášnosti slobodných. Preto podiel slobodných žien vo veku 20-29 rokov medzi sčítaniami 1991-2011 pomerne prudko rástol. Ilustrujú to aj nasledujúce hodnoty. Kým podľa posledného československého sčítania vo veku 20-24 rokov bolo slobodných len približne 40 % žien, v sčítaní 2011 to už bolo viac ako 86 %. Obdobne sa zvýšilo zastúpenie slobodných vo veku 25-29 rokov z 15 % na takmer 58 %. Model sobášneho správania, keď do dovŕšenia prvej polovice reprodukčného obdobia podiel slobodných žien sa výrazne priblížil k celkovému počtu trvalo slobodných, sa zmenil na model, keď viac ako polovica žien do toho veku ešte stále zostáva slobodná.

Graf 45: Vývoj podielu vydatých žien v reprodukčnom veku na Slovensku, sčítanie obyvateľov 1900-2011³⁸⁶

S vývojom sobášnosti a podielom slobodných úzko súvisí aj podiel vydatých žien. Ten je pre proces plodnosti dlhodobo kľúčovým faktorom. V reprodukčnom veku sú rozhodujúcimi intenzita a to, v akom veku vstupujú do manželstva slobodné osoby. Dôležitú úlohu dlhodobo zohrávala tiež opakovaná sobášnosť ovdovených a po druhej svetovej vojne najmä rozvedených. Okrem samotného vzniku manželského zväzku je významným vnútorným faktorom tiež ich stabilita. V prvej polovici 20. storočia mala v reprodukčnom veku hlavné slovo úmrtnosť a predovšetkým rozdiely v úmrtnostných pomeroch medzi oboma pohlaviami. S rastúcou rozvodovosťou a pravdepodobnosťou dožitia sa konca reprodukčného veku sa postupne kľúčovým z pohľadu stability manželských zväzkov stal proces rozvodovosti.

³⁸⁶ Sčítanie obyvateľov 1900-2011, výpočty autorov.

V súlade s vyššie uvedeným podiel vydatých žien vo veku 20-24 rokov na Slovensku prekračoval hranicu 50 % a vo väčšine sčítaniach išlo dokonca o šesť z desiatich žien v tomto veku. Do dovŕšenia 30. roku života žilo v čase sčítania v manželstve osem až deväť žien z desiatich.

Vzhľadom na vyššie riziko ovdovenia a po druhej svetovej vojne aj zvyšujúcu sa pravdepodobnosť rozvodu v druhej polovici reprodukčného veku na jeho konci podiel vydatých mierne klesal pod alebo na hranicu 80 %. Premena sobášneho a čiastočne aj rozvodového správania po roku 1989 prispeli k dramatickému prepadu podielu vydatých žien. Predovšetkým sa znížil podiel v najmladších vekových skupinách vzhľadom na odmietnutie predchádzajúceho modelu sobášnosti. Napríklad vo veku 20-24 rokov bolo podľa výsledkov sčítania obyvateľov 2011 vydatých len približne 10 % žien, kým na začiatku 90. rokov to bolo takmer 58 %. Podobne aj vo veku 25-29 rokov žila v manželstve len asi tretina žien. Vývoj v poslednom štvrtstoročí ukázal, že časť z reprodukčného obdobia, ktoré v minulosti patrilo ku kľúčovým z hľadiska celkovej plodnosti, dnes prežívajú takmer dve tretiny žien mimo manželský vzťah.

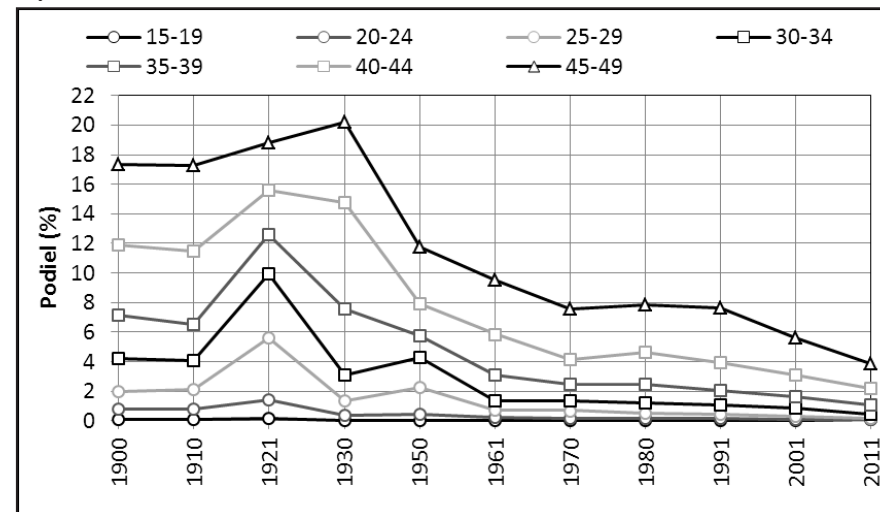
Špecifické postavenie pri analýze štruktúry žien podľa rodinného stavu majú vdovy. Ich počet a podiel v reprodukčnom veku do veľkej miery odráža úroveň úmrtnosti, a najmä rozdielne šance prežitia u oboch pohlaví. Okrem toho je tiež výsledkom možnosti a vôle zmeniť svoj rodinný stav, čo sa odvíja nielen od samotného veku, pohlavia, ale aj životných podmienok, ktoré by ovdovenú ženu mohli intenzívnejšie ovplyvňovať k vydaju.

Nižšie riziko úmrtia, rovnako aj nižšia šanca na opakovaný vstup do manželstva v porovnaní s mužmi sú dlhodobo hlavnými faktormi výrazne vyššieho zastúpenia ovdovených žien, a to už od mladšieho veku. V medzivojnovom období sa pod tento stav výraznou mierou ešte podpísala prvá svetová vojna. Preto podiel ovdovených žien už v druhej polovici reprodukčného veku prekračoval bežne hranicu 10 % a na jeho konci v roku 1930 pokoril dokonca hranicu 20 %. Tak vysoké zastúpenie podmienilapovojnová situácia na sobášnom trhu, keď nie všetkým ženám (a najmä ženám v druhej polovici reprodukčného veku) sa podarilo opätovne vstúpiť do manželstva. Súviselo to aj s existujúcim nepomerom medzi počtom sobášaschopných mužov a žien v prislúchajúcich vekových skupinách (muži približne o 2-3 roky starší).

Až po druhej svetovej vojne podiel ovdovených žien v reprodukčnom veku výrazne klesol pod hranicu 10 %. Podľa údajov zo sčítania obyvateľov 2011 ani v jednej vekovej skupine reprodukčného obdobia podiel ovdovených už neprekročil hranicu 4 %. Ovdovené ženy sa tak na Slovensku vo veku 16-49 rokov stali skôr marginálnou populačnou skupinou, čo je v ostrom kontraste so situáciou v prvej polovici 20. storočia. Z pohľadu faktorov, ktoré túto skutočnosť podmienili, je potrebné predovšetkým hovoriť o výraznom

znížení rizika samotného ovdovenia vo veku do 50 rokov, ako aj zníženia počtu a podielu vydatých žien ako potenciálneho súboru osôb vystavených tomuto riziku.

Graf 46: Vývoj podielu ovdovených žien v reprodukčnom veku na Slovensku, sčítanie obyvateľov 1900-2011³⁸⁷

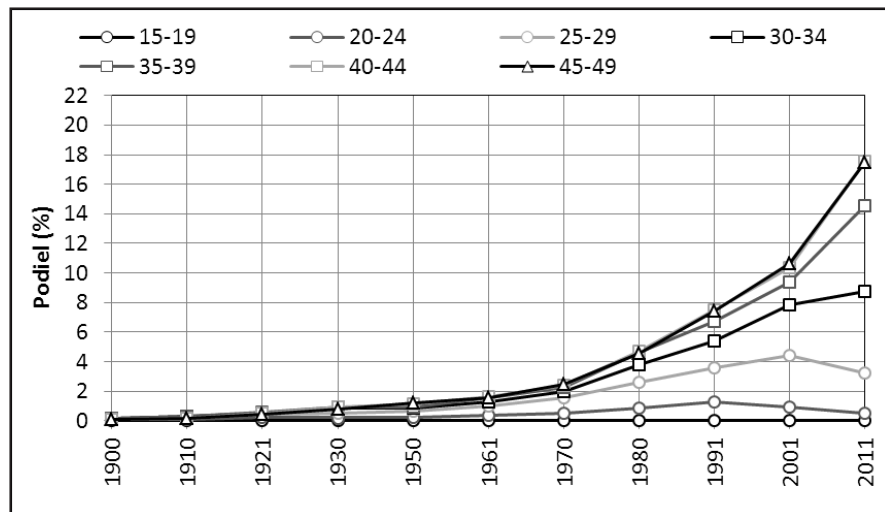

Legislatívne ukončenie manželstva je na Slovensku umožnené už na konci 19. storočia, no v podstate až do druhej polovice 20. storočia išlo o veľmi málo využívaný nástroj. Navyše podrobná analýza rozvodovosti ukázala, že aj keď k tomu, došlo rozvedená osoba (častejšie však muž) pomerne skoro po rozvode vstupovala do ďalšieho manželstva. Aj preto počet i podiel rozvedených žien v reprodukčnom veku bol dlhodobo veľmi nízky a výraznejšie tak nemohol ovplyvňovať proces plodnosti. Až po druhej svetovej vojne v sčítaní 1970 podiel rozvedených žien v druhej polovici reprodukčného veku prekročil hranicu 2 %. S každým ďalším sčítaním sa ich zastúpenie zvyšovalo. V sčítaní 1991 síce vo veku 40-49 rokov už podiel rozvedených žien prekročil hranicu 7 %, no v mladšom veku ich zastúpenie bolo stále pomerne nízke (vo veku 30-39 rokov 5-6 %). V posledných intercenzálnych obdobiach došlo k zrýchleniu nárastu podielu rozvedených žien vzhľadom na dynamicky rastúcu intenzitu rozvodovosti (pozri nižšie), ako aj pokles šancí rozvedených na ďalší vstup do manželstva. Preto podľa výsledkov sčítania obyvateľov 2011 na konci reprodukčného veku už viac ako 17 % žien bolo rozvedených, pričom vo veku 30-39 rokov sa ich váha dostala na 9-15 %. Je zrejmé, že kým pred druhou svetovou vojnou hlavným rušivým faktorom života v manželstve bolo relatívne

³⁸⁷ Sčítanie obyvateľov 1900-2011, výpočty autorov.

vysoké riziko ovdovenia a malá šanca vdov vstúpiť do ďalšieho manželstva, v posledných troch až štyroch desaťročiach túto funkciu prebralo riziko rozvodu.

Graf 47: Vývoj podielu rozvedených žien v reprodukčnom veku na Slovensku, sčítanie obyvateľov 1900-2011³⁸⁸

V.2 Rodinné správanie žien v reprodukčnom veku

Vstup a život v manželstve predstavovali v populácii Slovenska kľúčové aspekty demografickej reprodukcie. Kombinácia značného vplyvu katolíckej cirkvi a silných vnútorných kontrolných mechanizmov miestnych v prevažnej miere rurálnych spoločenstiev vytvárali z manželského zväzku jediný legitímny priestor k rodeniu detí. Naopak nevydaté matky a nemanželské a dodatočne nelegitimizované deti boli vnímané veľmi negatívne. Pretrvávajúca vysoká normativita manželstva v slovenskej spoločnosti sa prejavila aj v celkovom podiele žien (ako aj mužov), ktoré aspoň raz vstúpili do manželstva.

Slovensko z pohľadu sobášneho správania bolo dlhodobo začleňované do skupiny krajín na východ o tzv. Hajnalovej línie.³⁸⁹ Tento neurópsky (z nášho pohľadu skôr východoeurópsky) model sobášnosti sa vyznačoval jednak vysokým podielom mužov a najmä žien, ktoré aspoň raz vstúpili do

manželstva do dovŕšenia 50. roku života, a súčasne aj nízkym vekom pri prvom sobáši. Platilo to nielen v prvej polovici 20. storočia, ale Slovensko spolu s ďalšími krajinami bývalého východného bloku boli svojím sobášnym správaním v ostrom kontraste s populáciami na západ od železnej opony aj počas minulého politického režimu.

Vysokú intenzitu sobášnosti žien na Slovensku potvrdzujú nielen výsledky sčítaní ľudu, ale aj prierezové či kohortné indikátory z tabuliek sobášnosti slobodných.³⁹⁰ Napríklad v povojnovej kompenzačnej fáze na začiatku 20. rokov 20. storočia by pri zachovaní pravdepodobností vstupov do prvého manželstva zostalo slobodných len približne 0,5 % mužov a 3 % žien. Približne od polovice 20. rokov sa vývoj tabuľkovej prvosobášnosti stabilizoval na úrovni 91 % u oboch pohlaví. V prvej polovici 30. rokov došlo k miernemu poklesu (pravdepodobne v spojitosti s hospodárskou krízou) a podiel trvalo slobodných žien sa až do konca medzivojnového obdobia dostal nad hranicu 10 % a u mužov dosahoval hodnotu 9-10 %.³⁹¹ Počas druhej svetovej vojny s výnimkou posledných dvoch rokov došlo k oživeniu sobášnosti.³⁹²

Prvé povojnové roky sa niesli v duchu veľmi vysokej intenzity vstupov do prvého manželstva. U žien sa tabuľková prvosobášnosť zvýšila z 93 % na 98 %. Okrem priaznivej sobášnej a rodinnej klímy v povojnovom „zlatom veku rodiny“ určitý vplyv na tak vysokú úroveň sobášnosti mal aj pokles priemerného veku pri prvom sobáši (pozri nižšie) v kontexte vznikajúcich špecifických podmienok ovplyvňujúcich reprodukčné a rodinné správanie počas minulého politického režimu. Určité zhoršenie životnej úrovne po zrušení prídelového systému, ako aj menová reforma a zmeny v podpore mladomanželov prispeli k dočasnému poklesu sobášnosti slobodných. V nasledujúcom desaťročí došlo k stabilizácii sobášneho správania, pričom samotná intenzita vstupov do prvého manželstva mierne klesala. Podľa údajov z konca 60. rokov by zostalo trvalo slobodných necelých 8 % žien. Zmena spoločenskej a politickej klímy po roku 1968, ako aj postupné prijatie komplexu pronatalitných a prorodinne orientovaných opatrení prispeli k pomerne výraznému nárastu intenzity sobášnosti slobodných osôb. Na začiatku 70. rokov sa hodnota tabuľkovej prvosobášnosti dostala nad hranicu 94 %, kde zotrvala až do ich konca. Osemdesiate roky však priniesli pozvoľný pokles sobášnosti a v roku 1989 tabuľková prvosobášnosť prvýkrát klesla pod hranicu 91 %.

Obdobie po roku 1989 predstavuje vo vývoji sobášneho správania na Slovensku samostatnú kapitolu, ktorá priniesla definitívne ukončenie modelu

³⁸⁸ Sčítanie obyvateľov 1900-2011, výpočty autorov.

³⁸⁹ HAJNAL, John. European marriage pattern..., c. d., s. 101-143; LIVI-BACCI, Massimo. Populace v evropské historii..., c. d., s. 123-132.

³⁹⁰ ŠPROCHA, Branislav. Transformácia sobášnosti slobodných..., c. d., s. 237-238.

³⁹¹ ŠPROCHA Branislav-TIŠLIAR, Pavol. Náčrt vývoja sobášnosti..., c. d., s. 108.

³⁹² ŠPROCHA, Branislav. Reprodukcia obyvateľstva Slovenska počas druhej svetovej vojny I. časť. In: *Slovenská štatistika a demografia*. 2014, r. 24, 4, s. 45-48.

skorej a veľmi častej sobášnosti. Vstup do manželstva sa naopak čoraz viac stáva životným krokom, ktorý do konca reprodukčného veku nezažije čoraz väčšia časť mužov a žien, prípadne k tomuto rozhodnutiu pristupujú až vo výrazne vyššom veku, aký bol typický pre osoby na Slovensku do konca 80. rokov. Rok 1990 znamenal v podstate akýsi predel medzi starým a novo sa formujúcim modelom sobášneho správania.

V 90. rokoch sme predovšetkým svedkami veľmi dynamického a výrazného poklesu intenzity, s akou do prvého manželstva vstupovali obe pohlavia. Pozoruhodným javom celkovej transformácie sobášneho správania je práve rýchlosť, s akou došlo k úplnému opusteniu predchádzajúceho modelu sobášnosti. Poukazuje to na jeho krehkosť a komplexnú závislosť na externých formujúcich podmienkach pôsobiach počas minulého režimu, pričom príčinou nie je len diskontinuita v životných podmienkach, ale aj komplexná normatívna premena spoločnosti. Proces sobášnosti slobodných žien tak veľmi promptne reagoval na meniace sa podmienky po roku 1989.

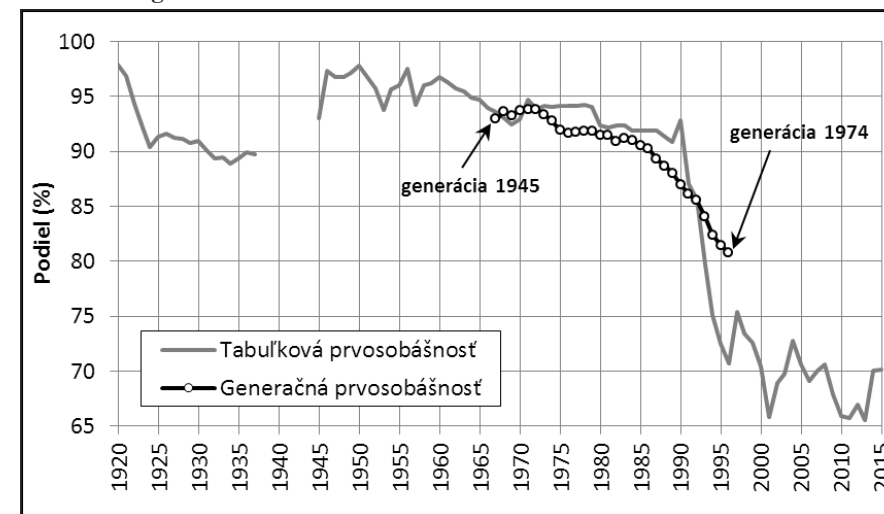
Tabuľková prvosobášnosť sa už v prvej polovici 90. rokov prepadla pod hodnotu 75 %. Pokles sobášnosti však pokračoval aj v ďalšom období a vrcholil na začiatku 21. storočia, keď v roku 2001 hodnota tabuľkovej prvosobášnosti žien dosiahla úroveň 66 %. Znamená to, že ak by takáto intenzita sobášnosti zostala ďalšie tri desaťročia, potom by s životom v manželskom zväzku do konca reprodukčného veku nemala žiadnu skúsenosť až takmer tretina žien. Nasledujúce roky síce priniesli určité oživenie sobášnosti, to však bolo nevýrazné a navyše prerušované medziročnými poklesmi, a preto posledná dostupná hodnota z roku 2015 hovorí len o niečo viac ako 70 %.

Pretrvávajúce vysokej sobášnosti na Slovensku do konca 80. rokov sa podpísalo aj pod generačné ukazovatele. Ako ukazuje graf 48, tabuľková prvosobášnosť slobodných žien sa v kohortách 1945-1965 pohybovala pomerne stabilne na hranici 90-94 % len s miernym medzigeneračným poklesom od generácií zo začiatku 50. rokov. O niečo rýchlejšie klesala generačná sobášnosť slobodných mužov z viac ako 90 % na 85 %. V mladších kohortách sa už vyššie popísaný pokles prierezovej sobášnosti slobodných prejavuje na celkovej intenzite vstupov do prvého manželstva. Keďže kohorty 1965-1974 ešte v čase prípravy tohto textu neboli na konci reprodukčného veku, výslednú hodnotu generačnej prvosobášnosti ešte nepoznáme. Vzhľadom na nízku intenzitu sobášnosti vo veku 40 a viac rokov³⁹³ sa však nedá očakávať, že by sa výraznejšie zmenili oproti tým, ktoré sú prezentované na grafe 48. Je zrejmé, že viac ako štvrtstoročie trvajúca transformácia sobášnosti slobodných osôb poznačená predovšetkým rýchlym a výrazným poklesom a následným

³⁹³ V roku 2014 sa medzi 40. a 49. rokom života zvýšila hodnota tabuľkovej prvosobášnosti žien o necelých 4 %.

zotrvaním prierezových intenzitných ukazovateľov na nízkej úrovni významne ovplyvňuje aj úroveň kohortných indikátorov.

Graf 48: Prierezová a generačná tabuľková prvosobášnosť žien na Slovensku v rokoch 1920-2015 a v generáciách 1945-1974³⁹⁴

Vzhľadom na odhadovaný vývoj generačných mier sobášnosti slobodných a úroveň rekuperácie sobášnosti v druhej polovici reprodukčného veku môžeme očakávať, že tabuľková prvosobášnosť žien na Slovensku bude ďalej medzigeneračne klesať. V prípade zachovania úrovne pozorovaných mier sobášnosti bez ďalšieho zvyšovania by do kohorty 1985 klesla až pod hranicu 70 %. Len v prípade zvýšenej rekuperácie je šanca, že pokles by sa mohol zastaviť na hranici 76 % (generácia 1980) a následne by sme mohli byť svedkami určitého mierneho zvýšenia k hranici 80 % (generácia 1985).³⁹⁵

Je zrejmé, že aj v kohortnom pohľade sme svedkami prevratnej, nezvratnej a veľmi dynamicky sa presadzujúcej premeny sobášneho správania. Súčasne sa dá povedať, že okrem celkovej úrovne odkladania prvosobášnosti bude rozhodujúcim, najmä v prípade osôb narodených od polovice 70. rokov, ako sa im podarí vo vyššom veku dobiehať odložené vstupy do manželstva. V prípade, že nastavené trendy budú pokračovať aj v ďalšej dekáde a nedôjde k výraznejšiemu oživeniu sobášnosti, konečná prvosobášnosť by sa mohla priblížiť k súčasným prierezovým hodnotám. Znamenalo by to, že takmer 30 % žien by do konca reprodukčného veku nikdy nevstúpila do manželstva. To, do akej miery sa tento predpoklad môže naplniť, ukážu už najbližšie roky.

³⁹⁴ Výpočty autorov.

³⁹⁵ ŠPROCHA, Branislav. Transformácia sobášnosti slobodných..., c. d.

Očakávaný nárast podielu trvalo slobodných žien však nebude len výsledkom nízkej rekuperácie odložených sobášov, ale určitú časť z nich budú predstavovať osoby, ktoré sa rozhodnú vedome vyhnúť inštitúcii manželstva. Aj keď sa predpokladá určitý nárast počtu a podielu žien vyhľadávajúcich dobrovoľne osamelý spôsob života (napr. v podobe singles), skôr sme a budeme svedkami zvyšovania váhy kohabitácií (a iných foriem neformálnych partnerských zväzkov). Tie môžu v niektorých skupinách mladých ľudí plne nahrádzať legitímne manželské zväzky, a to nielen v spojitosti s určitou fázou ich životného cyklu (napr. v podobe predmanželských kohabitácií). Nepriamo na to poukazuje aj rastúci počet a podiel slobodných žien, ktoré v sčítaní obyvateľov v roku 2011 deklarovali spolužitie s partnerom v kohabitácii.³⁹⁶

Univerzálnosť prechodu do manželského stavu, ktorý ešte relatívne nedávno bol integrálnou súčasťou takmer v každej životnej dráhe mladých ľudí, na Slovensku tak už zďaleka neplatí.

Pre intenzitu a charakter plodnosti žien na Slovensku bola dlho rozhodujúcim nielen úroveň sobášnosti, ale aj nastavenie časovania tohto procesu. Keďže väčšina koncepcií bola realizovaná v manželskom zväzku, nízky priemerný vek pri prvom sobáši predlžoval tú časť reprodukčného obdobia, keď žena bola vystavená vyššiemu riziku otehotnenia. Vek vstupu do manželstva, ako aj počet rokov, ktoré manželský pár prežil spoločne z reprodukčného veku ženy, významnou mierou mohli vplývať na celkovú realizovanú plodnosť. V súlade s priemernými medzipôrodnými intervalmi potom o dva roky vyšší priemerný vek pri prvom sobáši mohol znamenať o jedno dieťa v rodine menej. Rovnako častejšie staropanenstvo či staromládenectvo oproti priemernej hodnote mohlo významne pôsobiť na vývoj konečnej plodnosti sledovanej populácie.

Po skončení prvej svetovej vojny prvýkrát do manželstva vstupovali ženy v priemere vo veku 22 rokov. Po vyprchaní efektu povojnovej kompenzačnej fázy došlo k nárastu hodnôt tabuľkového priemerného veku pri prvom sobáši a k návratu sobášneho správania do „normálneho stavu“. Na konci medzivojnového obdobia tak do prvého manželstva v priemere vstupovala slobodná žena vo veku niečo viac ako 24 rokov.³⁹⁷ Aj keď medzivojnové obdobie potvrdilo historickú kontinuitu koncentrácie sobášnosti do mladých vekových skupín, špecifické podmienky reálneho socializmu tento model ešte viac upevnili. S tým úzko súviselo aj zníženie hodnôt priemerného

veku pri prvom sobáši v povojnovom období. Aj napriek určitým krátkodobým prerušeniam tohto trendu (najmä v 50. rokoch) sa postupne vyprofiloval model, keď priemerný vek pri prvom sobáši sa a u slobodných žien stabilizoval tesne nad hodnotou 22 rokov.

Až na začiatku 90. rokov došlo k rýchlemu opusteniu tohto modelu skorej sobášnosti a priemerný vek pri prvom sobáši začal pomerne rýchlo rásť. Tento trend je možné pozorovať do súčasnosti, keď jeho hodnota v prípade slobodných žien už prekročila úroveň 29 rokov. Znamená to, že dnešní slobodní snúbenci sú v priemere o viac ako 7 rokov starší, ako tomu bolo na začiatku 90. rokov.

Slovensko sa tak z pohľadu sobášneho správania dostáva do pozície, s ktorou nemá žiadne historické skúsenosti. Kalmijn³⁹⁸ pritom poznamenáva, že proces odkladania sobášov do vyššieho veku a s ním spojený pokles intenzity sobášnosti sú fenomény prebiehajúce vo všetkých európskych krajinách.

Historický model skorých vstupov do manželstva, ktorý praktizovali muži a najmä ženy na Slovensku viac ako jedno storočie, sa v podstate v priebehu niekoľkých rokov dramaticky zmenil. Môžeme povedať, že v súčasnosti už ide o marginalizovaný typ sobášneho správania. Na druhej strane je zrejmé, že jeho typickou črtou u čoraz väčšej časti slobodných osôb narodených od 70. rokov, je odkladanie manželského štartu do druhej polovice reprodukčného veku. Súčasne je však potrebné poznamenať, že nevzniká jeden prevažujúci model, ale sme svedkami značnej pluralizácie sobášneho správania slobodných osôb v reprodukčnom veku. Potvrdzuje to nielen tvar kriviek pravdepodobností prvosobášnosti, na ktorých už nie je možné identifikovať žiadne výrazné maximum, ale aj vývoj hodnôt interdecilového rozpätia. Kým ešte na konci 80. rokov sa 80 % celkovej sobášnosti slobodných žien koncentrovalo do intervalu približne 8,5 roka, posledné hodnoty hovoria, že tento interval sa predlžil už na viac ako 15 rokov.

Zmenami však neprešla len sobášnosť slobodných, ale aj intenzita a časovanie vstupov do ďalšieho manželstva. V podstate až do druhej polovice 20. storočia intenzita rozvodovosti bola na Slovensku nízka, no na druhej strane platilo, že ak došlo k rozvodu manželstva, väčšina z rozvedených opakovane vstupovala do ďalšieho manželského zväzku. V podstate až do polovice 70. rokov sa hodnota úhrnnej rozvodovosti manželstiev žien pohybovala na hodnote 0,5-0,6 na príslušný rozvod. Znamená to, že 50-60 % všetkých rozvedených žien by pri zachovaní takejto intenzity v najbližších dvoch desaťročiach opakovane vstúpila do manželstva. Od druhej polovice 70. rokov sa však intenzita sobášnosti rozvedených podľa doby uplynulej od rozvodu začala

³⁹⁶ Pozri napr. ŠPROCHA, Branislav – VAŇO, Boris – BLEHA, Branislav. *Prognóza vývoja rodín a domácností na Slovensku do roku 2030*. Bratislava : Ekonóm, 2014, s. 50-55; ŠPROCHA, Branislav. Transformácia reprodukčného správania a rodinné domácnosti na Slovensku. In: Chorvát, Ivan - Džambazovič, Roman (eds.). *Rodina na Slovensku v teórii a vo výskume*. Bratislava : STIMUL, 2015, s. 73-77.

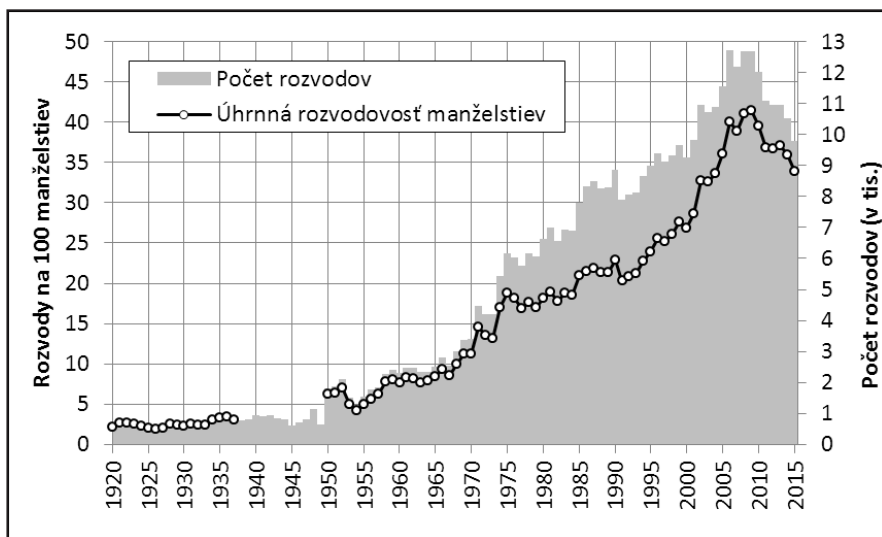
³⁹⁷ ŠPROCHA Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Náčrt vývoja sobášnosti..., c. d.

³⁹⁸ KALMIJN, Matthijs. Explaining cross-national differences in marriage, cohabitation and divorce in Europe, 1990-2000. In: *Population studies*, 2007, 61, 3, s. 243-263.

znižovať a približne o dve desaťročia sa stabilizovala na úrovni jednej štvrtiny až jednej tretiny z rozvedených žien.³⁹⁹

Riziko rozvodu manželstva bolo v reprodukčnom veku dlho na Slovensku veľmi nízke. V medzivojnovom období, a to dokonca až v druhej polovici 30. rokov, by sa pri zachovaní intenzity rozvodovosti rozvádžali len približne tri manželstvá zo sto. K dynamickejšiemu rastu rozvodovosti došlo až po druhej svetovej vojne. Na konci 60. rokov by sa rozvádžala desatina manželstiev a v druhej polovici 80. rokov už približne pätina.⁴⁰⁰ Nasledujúce 90. roky a začiatok 21. storočia však priniesli historicky jedinečnú dynamizáciu vo vývoji procesu rozvodovosti. V podstate až do roku 2006 riziko rozvodu manželstiev kontinuálne rástlo. Vrchol v rokoch 2006-2010 znamenal, že pri zachovaní úrovne rozvodovosti by sa zo 100 manželstiev rozviedlo viac ako 40. V nasledujúcich rokoch došlo k miernemu poklesu a podľa posledných dostupných údajov z roku 2015 úhrnná rozvodovosť manželstiev dosahovala hodnotu necelých 34 %.

Graf 49: Vývoj počtu rozvodov a úhrnnej rozvodovosti manželstiev na Slovensku v rokoch 1920-2015⁴⁰¹

³⁹⁹ Bližšie pozri ŠPROCHA, Branislav – MAJO, Juraj. *Storočie populačného vývoja Slovenska I.: demografické procesy*. Bratislava : INFOSTAT, 2016, s. 43-44.

⁴⁰⁰ Tamže.

⁴⁰¹ Výpočty autorov.

Nepriaznivý trend vo vývoji rozvodovosti na Slovensku po druhej svetovej vojne v období špecifických podmienok reálneho socializmu v sebe odzrkadľoval vplyvy viacerých faktorov. Predovšetkým bola postupná liberalizácia rozvodovej legislatívy. Veľmi dôležitým bolo pretrvávajúce vysokej intenzity sobášnosti, keď do manželstva často vstupovali aj tie osoby, ktoré by v iných podmienkach zostávali trvalo slobodné. S tým je úzko spojený aj veľmi mladý vek snúbencov, pričom veľmi často sa stávalo, že vstup do manželstva bol vynútený tehotenstvom snúbienky, prípadne k nemu došlo po ľahkovážnych rozhodnutiach po krátkej známosti a pod., čo nielenže spoločnosť tolerovala, ale v mnohých aspektoch takéto nastavenie sobášnych dráh aj podporovala. Nemenej dôležitým bola absencia, prípadne nepostačujúca výchova k zodpovednému manželstvu a rodičovstvu. Okrem toho je tiež potrebné spomenúť problémy s rezidenčnou samostatnosťou mladých manželských párov, ktoré často v prvých fázach manželstva vyústili do núteného viacgeneračného súžitia. Veľmi často sa tiež spomína ako príčina rastúcej rozvodovosti zvyšovanie participácie žien v pracovnej sfére, zvyšovanie ich vzdelanostnej úrovne, individualizácia, samostatnosť, príklon k budovaniu kariéry a pod. Nemenej dôležitými sú aj normatívne faktory, keď spoločnosť postupne akceptovala rozvod ako riešenie situácie v rozvrátených a nefunkčných manželstvách a rozvedené osoby sa postupne stali v podstate keď už nie bežnou, tak určite nie raritnou súčasťou. V poslednom štvrtstoročí síce niektoré vyššie spomínané faktory prestali byť aktuálne, prípadne sa ich vplyv výrazne obmedzil (napr. sobáše v mladom veku, vynútené sobáše tehotenstvom a pod.), no intenzita rozvodovosti aj napriek tomu pomerne prudko rástla a aj napriek miernemu poklesu v posledných rokoch stále zostáva na pomerne vysokej úrovni. Je zrejmé, že k tomu prispelo pokračovanie a prehĺbovanie niektorých štrukturálnych zmien naštartovaných už v predchádzajúcom období (napr. rast vzdelanosti, individualizácia, ekonomická samostatnosť a pod.), no objavujú sa aj niektoré nové faktory spojené s celkovou premenou spoločnosti, pričom nesmieme zabúdať aj na posilňovanie spoločenskej akceptácie rozvodu ako konečného riešenia nefunkčného manželského zväzku.

Okrem samotnej intenzity sa zmenil postupne aj vnútorný charakter rozvodovosti. Veľmi dôležitým z pohľadu reprodukcie je predovšetkým rozloženie intenzity rozvodovosti. Vo všeobecnosti platí, že vyššie riziko rozvodu majú manželstvá v prvých rokoch od sobáša (najmä bezdetné) a po uplynutí dlhšej doby od sobáša, keď už v ňom nie sú maloleté deti alebo tieto vyrástli. Dlhodobosť sa potvrdzuje, že prítomnosť maloletých detí výrazne znižuje riziko rozvodu a naopak manželstvá bez nich sa rozvádžajú ľahšie.⁴⁰²

⁴⁰² ŠPROCHA, Branislav – MAJO, Juraj. *Storočie populačného vývoja Slovenska I. ..., c. d., s. 54.*

V medzivojnovom období riziko rozvodu prudko vzrástlo už v prvých 5 rokoch existencie manželstva. Priemerná dĺžka trvania manželstva pri rozvode sa pohybovala na približne 10 rokoch. Po druhej svetovej vojne mali vyššie riziko rozvodu skôr dlhotrvajúcejšie zväzky, preto aj priemerná dĺžka trvania manželstva prekročila hranicu 13 rokov. Vývoj sobášnosti však postupne prispel k modelu pomerne skorého rozvodu. Do popredia sa dostali rozvody kratšie trvajúcich manželstiev. Priemerná dĺžka trvania manželstva pri rozvode v polovici 80. rokov klesla na niečo viac ako 11 rokov. Hlavným znakom posledného štvrtstoročia je predovšetkým výrazný a kontinuálny nárast podielu rozvodov dlhotrvajúcich manželstiev (15 a viac rokov, tvoria už takmer 50 %) predovšetkým na úkor rozvodov manželstiev trvajúcich do 10 rokov. Posunulo sa nielen maximum rozvodovosti, keď najväčšiemu riziku sú manželstvá vystavené po 4 – 5 rokoch od sobáša, no predovšetkým vzrástla intenzita, s akou sú právne ukončované dlhotrvajúce manželstvá. Práve táto skutočnosť je hlavným faktorom, ktorý ovplyvňovala celkový nárast intenzity rozvodovosti na Slovensku. Ukazuje sa, že v slovenskej populácii je čoraz bežnejším javom, keď manželstvá sa po uplynutí dlhšej doby rozvádzajú častejšie, ako tomu bolo na začiatku 90. rokov. Potvrdzuje to aj hodnota priemernej dĺžky trvania manželstva, ktorá sa už dostala na hranicu 14,6 roku.

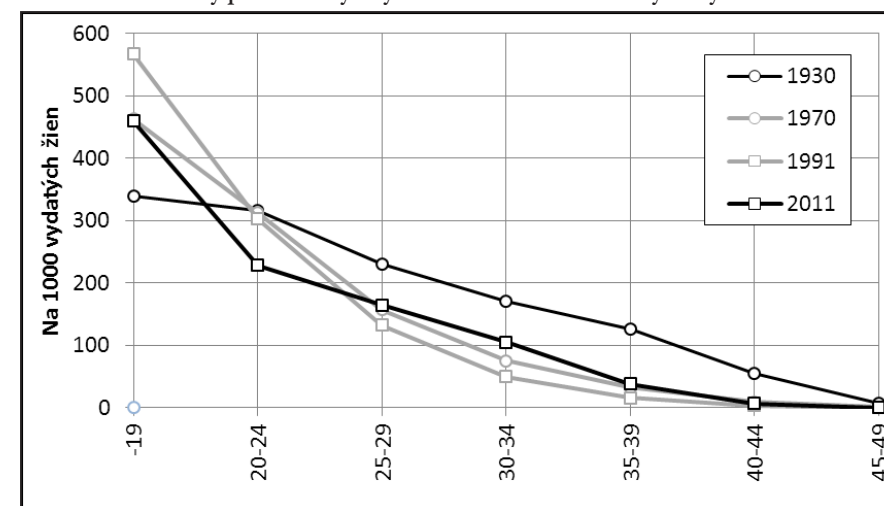
V.3 Rodinný stav a plodnosť

Rodenie detí na Slovensku bolo dlho doménou páru žijúceho v manželskom zväzku. Intenzita, s akou rodili deti nevydaté ženy, sa udržiavala na veľmi nízkej úrovni. Z prierezového hľadiska ju najlepšie vystihujú čisté miery plodnosti, ktoré dávajú do pomeru pôrody nemanželských detí triedené podľa veku matky a prislúchajúce počty nevydatých žien. Kým čitateľ je v podstate bežne dostupný, štruktúru žien podľa veku a rodinného stavu nám poskytujú len výsledky sčítaní ľudu. Aj preto sú zistené výsledky poplatné len rokom, kedy sa census na Slovensku uskutočnil.

Ako je zrejmé z grafu 50, plodnosť vydatých žien sa postupne znižovala s výnimkou najmladšej vekovej skupiny. Uvedený trend bol predovšetkým výsledkom obmedzovania počtu detí a postupného presadenia sa dvojdetného modelu rodiny. Na druhej strane nárast plodnosti vydatých -násťročných žien bol výsledkom povojnového posunu sobášnosti a tým aj plodnosti do mladšieho veku, pričom platilo, že ak už sa dievča do dovŕšenia 20. roku života vydalo, veľmi často dôvodom na sobáš bolo jej tehotenstvo, resp. skoro po vstupe do manželstva došlo k jej otehotneniu a následne narodeniu dieťaťa. Uvedený trend sa postupne v povojnovom období prehlboval a svojho

vrcholu v podstate dosiahol na konci 80. a začiatku 90. rokov. Posledné dve intercenálne obdobavi však priniesli úplne odlišný vývoj čistých mier plodnosti vydatých žien. Predovšetkým sme svedkami poklesu plodnosti v najmladšom veku. Keďže ide o čisté miery, naďalej platí, že ak sa už žena v tomto veku vydala, veľmi často sa pomerne rýchlo aj stáva matkou. Významne klesala aj plodnosť vydatých žien vo veku 20-24 rokov. Proces odkladania rodenia detí do vyššieho veku sa tak odzrkadľuje aj v populácii žien žijúcich v manželstve. Na druhej strane vo veku 30 a viac rokov došlo v porovnaní so situáciou na začiatku 90. rokov k určitému oživeniu plodnosti. Tento jav je predovšetkým výsledkom nastupujúcej rekuperácie odložených pôrodov z prvej polovice reprodukčného obdobia. Aj napriek tomuto oživeniu celková úroveň plodnosti žien žijúcich v manželstve mala klesajúci trend.

Graf 50: Čisté miery plodnosti vydatých žien na Slovensku vo vybraných rokoch⁴⁰³

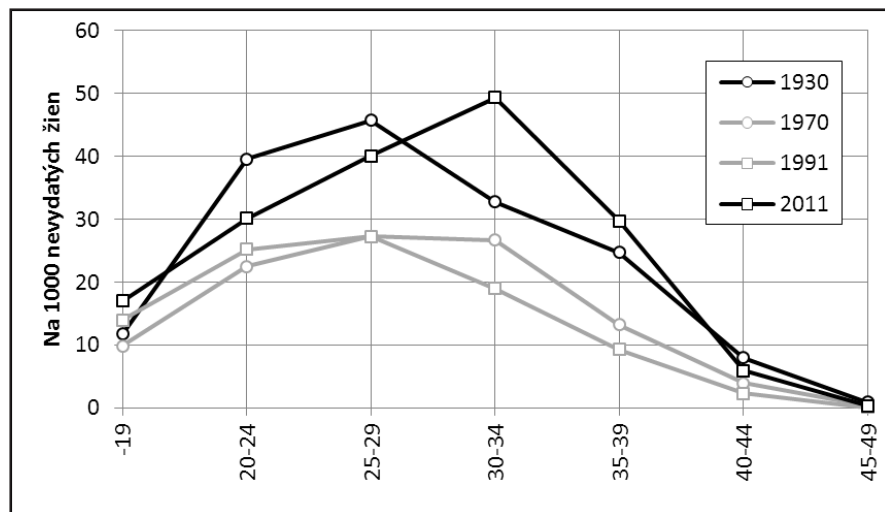

Intenzita plodnosti nevydatých žien po druhej svetovej vojne pomerne výrazne klesala. Ovplyvnila to prevažujúca orientácia reprodukcie do rodiny v rámci tzv. zlatého veku rodiny v povojnovom období, pretrvávajúca veľmi vysoká sobášnosť slobodných osôb v mladom veku, ďalej špecifická populačná klíma vznikajúca v podmienkach minulého politického režimu, ako aj výrazná podpora mladých rodín vtedajším režimom a spoločnosťou. Dlhodobé pretrvávajúce týchto faktorov prispelo ku skutočnosti, že na začiatku 90. rokov plodnosť nevydatých žien dosahovala svoje historické minimum. Medzi rokmi 1991 a 2011 však došlo k dramatickému obratu. Nielenže sa výrazne zvýšila plodnosť nevydatých žien, ale kým v predchádzajúcom období to bola skôr

⁴⁰³ Výpočty autorov.

doména mladých žien, v súčasnosti je maximum nemanželskej plodnosti až vo veku 30-34 rokov.

Graf 51: Čisté miery plodnosti nevydatých žien na Slovensku vo vybraných rokoch⁴⁰⁴

Určitú predstavu⁴⁰⁵ o vývoji plodnosti slobodných žien v posledných dvoch intercenzálnych obdobiach si môžeme urobiť prostredníctvom údajov o realizovanej plodnosti slobodných žien a ich štruktúre podľa parity zo sčítaní 1991 a 2011.

Kým údaje z cenzu na začiatku 90. rokov hovorili o približne 0,3 deťoch pripadajúcich na jednu slobodnú ženu vo veku 35-45 rokov, podľa posledného sčítania z roku 2011 úroveň realizovanej plodnosti slobodných žien vo veku 33-45 rokov presiahla už hodnotu 0,5 dieťaťa, pričom vo veku 35-38 rokov to bolo dokonca viac ako 0,6 dieťaťa na ženu. Za týmto nárastom nestojí len zníženie podielu bezdetných žien, ale výrazný podiel na tom má aj zvýšenie zastúpenia slobodných žien s dvomi a viac deťmi. Tie vo veku 34-42 rokov tvorili dokonca viac ako desatinu z celkového počtu slobodných žien.

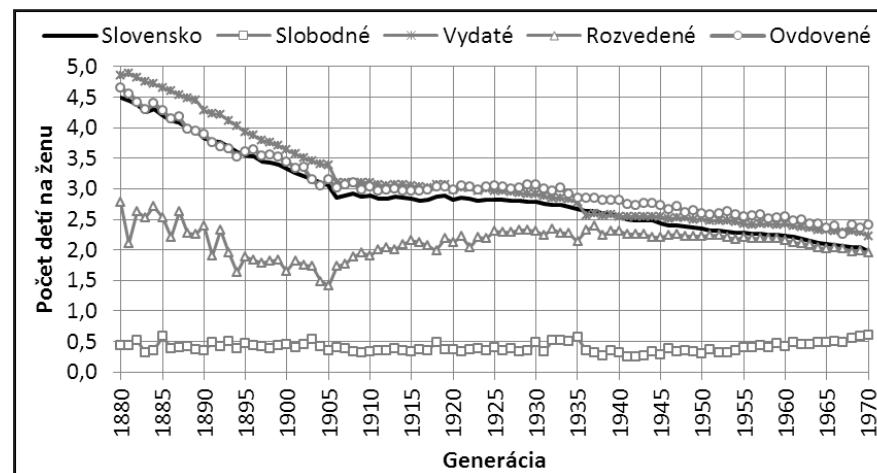
⁴⁰⁴ Výpočty autorov.

⁴⁰⁵ Sčítanie zachytáva stav platný k rozhodujúcemu okamihu cenzu a nie k okamihu, keď došlo k narodeniu dieťaťa. Získané údaje tak hovoria len o realizovanej plodnosti tých slobodných žien, ktoré slobodnými zostali až do času predmetného sčítania obyvateľov.

V.4 Kohortná analýza plodnosti podľa rodinného stavu

Výsledky prierezových analýz rodinného stavu žien a procesu plodnosti potvrdili, že reprodukcia na Slovensku dlhodobo úzko súvisela so životom v manželstve. Rovnaké závery môžeme urobiť aj na základe hodnôt kohortnej plodnosti diferencované podľa rodinného stavu žien v čase sčítania. Ako je zrejme z grafu 52, priemerný počet detí pripadajúci na jednu slobodnú ženu po skončení reprodukčného obdobia sa takmer stabilne pohyboval na úrovni 0,4-0,6 dieťaťa na ženu, teda výrazne pod celoslovenským priemerom. Hlavnú úlohu na tom zohrávala skutočnosť, že ak žena zostala celoživotne mimo manželský zväzok, v drvivšej väčšine prípadov nemala ani žiadne skúsenosti s materskou rolou. Podiel bezdetných slobodných žien sa medzigeneračne pohyboval na úrovni 80 % a až v najmladších kohortách zaznamenávame mierny pokles k hranici 70 % (pozri graf 53).

Graf 52: Vývoj konečnej plodnosti žien podľa rodinného stavu na Slovensku, generácie 1880-1970⁴⁰⁶

V najstarších kohortách platilo, že najvyšší priemerný počet detí pripadal na vydaté ženy. Konečná plodnosť ovdovených v podstate kopírovala celoslovenskú úroveň a jednoznačne najnižšiu realizovanú plodnosť spomedzi skupiny aspoň raz vydatých žien vykazovali rozvedené osoby. Práve v generáciách z konca 19. a začiatku 20. storočia boli rozdiely medzi jednotlivými rodinnými stavmi najväčšie. Platilo to predovšetkým o rozvedených, keďže tieto ženy predstavovali v tomto období veľmi špecifickú skupinu vzhľadom na veľmi nízku rozvodovosť a početnosť rozvodov. Ako ukázala podrobná

⁴⁰⁶ Výpočty autorov.

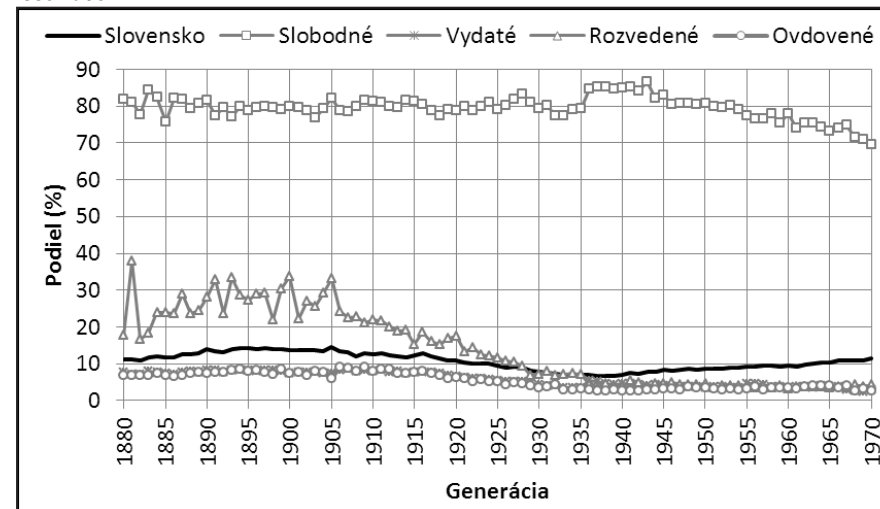
analýza procesu opakovanej sobášnosti rozvedených,⁴⁰⁷ rozvedené ženy mali nižšie šance sa opakovane vydať, a preto aj značná časť z ich reprodukčných zámerov zostávala nerealizovaná. V podstate to platilo vo všetkých sledovaných generáciách, no v najstarších sa skrátenie reprodukčného obdobia rozvodom prejavilo na realizovanej plodnosti v najväčšej miere.

Keďže kohortná plodnosť rozvedených žien sa medzigeneračne výraznejšie nemenila a naopak realizovaná plodnosť vydatých a ovdovených postupne klesala, dochádzalo k ich konvergencii. Súčasne začala najvyššiu konečnú plodnosť vykazovať skupina ovdovených žien. Kým v najstarších generáciách určitú úlohu v miernom zaostávaní za vydatými mohla zohrávať selekcia v dôsledku diferenčnej úmrtnosti podľa rodinného stavu a počtu detí, v mladších kohortách vyšší priemerný počet detí bol pravdepodobne výsledkom skoršieho vstupu do manželstva (často aj s výrazne starším mužom). Dlhodobo pritom v populácii Slovenska pozorujeme, že ak žena sa vydáva v mladom až veľmi mladom veku, je vystavená vyššej pravdepodobnosti, že sa jej narodí viac detí. Graf 52 tiež potvrdzuje, že medzigeneračný vývoj konečnej plodnosti (s výnimkou slobodných a najstarších kohort rozvedených žien) kopíroval celkový vývoj realizovanej plodnosti na Slovensku. Preto sme postupne svedkami poklesu priemerného počtu detí, ktorý sa narodil vydatým a ovdoveným ženám. V najmladších kohortách už dochádza aj k poklesu realizovanej plodnosti u rozvedených osôb (graf 52).

Ako už bolo uvedené vyššie, najčastejšie bezdetnými zostávali slobodné ženy. Približne od kohort z polovice 50. rokov však sledujeme kontinuálny pokles miery bezdetnosti z 80 na približne 70 % v generácii 1970. Nárast plodnosti slobodných žien v posledných dvoch desaťročiach naznačuje, že tento trend by mal smerom k mladším kohortám ďalej pokračovať. Nepriamo na to poukazuje aj pomerne výrazné zvyšovanie podielu detí narodených mimo manželstva, čím dochádza k uvoľňovaniu donedávna silného prepojenia reprodukcie a života v manželskom zväzku.

Ovdovené a vydaté ženy naopak dlhodobo vykazovali podpriemernú úroveň bezdetnosti, ktorá sa v kohortách zo 40. a 50. rokov (pod 5 %) dostala až takmer k hranici biologického minima. Znamená to, že ak žena vstúpila do manželstva takmer vždy sa súčasne stala aspoň raz matkou. Podiel bezdetných v skupine rozvedených žien v najstarších kohortách síce prekračoval hranicu jednej pätiny, no postupne smerom k mladším generáciám sa aj v ich prípade konečná bezdetnosť dostala na veľmi nízku úroveň.

Graf 53: Vývoj konečnej bezdetnosti žien podľa rodinného stavu na Slovensku, generácie 1880-1970⁴⁰⁸

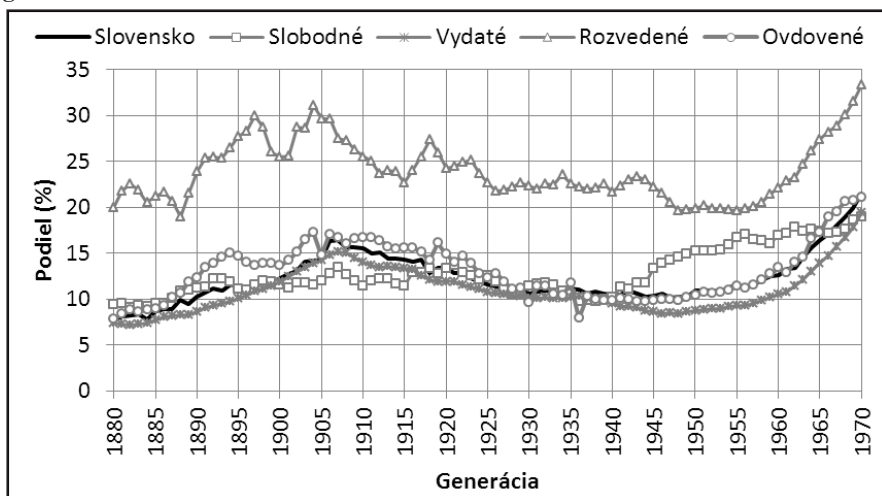
Jednodetný model rodiny je medzigeneračne najčastejšie využívaný rozvedenými ženami. Približne 20-25 % z nich malo na konci reprodukčného veku práve jedno dieťa. Rozdiely v ostatných skupinách rodinného stavu boli v podstate zanedbateľné. V starších kohortách o niečo častejšie jedno dieťa mali ovdovené ženy a najmenší podiel nachádzame u slobodných. Približne od generácií zo začiatku 40. rokov sa zvyšuje podiel slobodných žien s jedným dieťaťom a naopak u vydatých vrcholí postupne ich pokles na najnižšej úrovni (pod 10 %). V generáciách z druhej polovice 50. rokov však už vo všetkých skupinách rodinného stavu identifikujeme postupný rast podielu žien s jedným dieťaťom. Ten v najmladších kohortách s výnimkou rozvedených už dosahuje hranicu 20 %. V prípade žien narodených na konci 60. a začiatku 70. rokov, ktorých manželstvo bolo legislatívne ukončené, už viac ako tretina z nich mala len jedno dieťa (graf 54).

Medzigeneračné zvyšovanie podielu žien s dvomi deťmi identifikujeme vo všetkých skupinách rodinného stavu (s výnimkou slobodných) približne s rovnakou dynamikou a z rovnakej úrovne. Preto dlhodobo zostávali rozdiely v ich zastúpení pomerne nízke. Až od generácií z konca 30. rokov vidíme o niečo častejší príklon k dvojdetnému modelu u vydatých žien a naopak mierne podpriemerný u ovdovených.

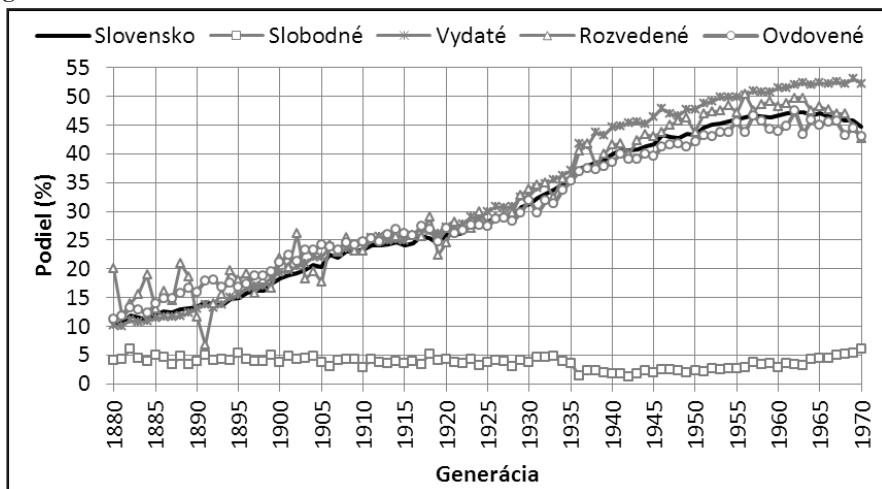
⁴⁰⁷ ŠPROCHA, Branislav – MAJO, Juraj. Storočie populačného vývoja Slovenska I..., c. d., s. 36.

⁴⁰⁸ Výpočty autorov.

Graf 54: Vývoj podielu žien s jedným dieťaťom podľa rodinného stavu na Slovensku, generácie 1880-1970⁴⁰⁹

Graf 55: Vývoj podielu žien s dvomi deťmi podľa rodinného stavu na Slovensku, generácie 1880-1970⁴¹⁰

Podiel slobodných s dvomi deťmi sa pohyboval na a pod hranicou 5 %. V najmladších kohortách však môžeme vidieť stabilne rastúci trend a pokorenie uvedenej hranice v generáciách z konca 60. a začiatku 70. rokov. Postupne sa tak začína aj na kohortných štruktúrach žien podľa parity prejavovať častejšie

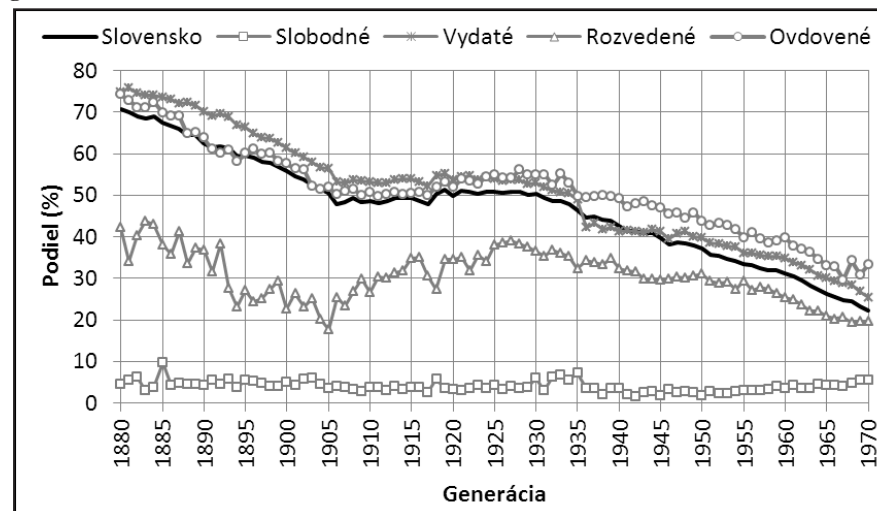
⁴⁰⁹ Výpočty autorov.

⁴¹⁰ Výpočty autorov.

rodenie druhých a ďalších detí mimo manželstva (pozri tiež graf 55). Uvedený jav bude s najväčšou pravdepodobnosťou pokračovať aj u žien narodených v 70. a 80. rokoch. Naopak v prípade ovdovených a rozvedených žien vidíme náznaky postupného poklesu podielu dvojdetného modelu, ktorý v kohortách z druhej polovice 50. a zo 60. rokov dosahoval už približne hranicu 45-50 %. Ešte častejšie sa tento model objavuje u vydatých žien, keďže v generáciách 1956-1970 prekračovala jeho váha úroveň 50 %.

V najstarších kohortách dominantným faktorom vysokej konečnej plodnosti bol častý výskyt žien s tromi a viac deťmi. Neplatilo to však pre rozvedené a najmä slobodné ženy, ktorých váha bola dlhodobo podpriemerná (graf 56). Opätovne tiež v starších kohortách vidíme častejší príklon k väčším rodinám u vydatých žien ako u ovdovených. V mladších generáciách sa ich pozície vymenia a väčší počet detí budú mať častejšie ovdovené ženy. S výnimkou určitej stabilizácie v generáciách 1905-1935 môžeme tiež identifikovať pomerne kontinuálny pokles podielu tejto skupiny žien ako výsledok zrejmeho príklonu k dvojdetnej rodine. Platí to v podstate pre všetky aspoň raz vydaté ženy.

Graf 56: Vývoj podielu žien s tromi a viac deťmi podľa rodinného stavu na Slovensku, generácie 1880-1970⁴¹¹

⁴¹¹ Výpočty autorov.

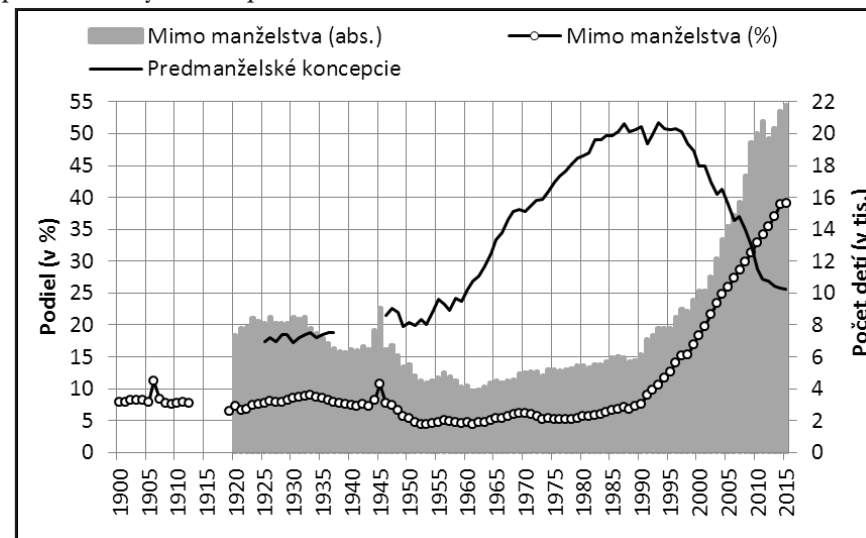
V.5 Nový fenomén – plodnosť mimo manželstva

Slovensko dlhodobo patrilo k priestorom, kde pôrodnosť a plodnosť boli úzko spojené so životom v manželstve. Jedným z dôležitých javov celkovej transformácie reprodukčného správania, ktorá sa odohráva v poslednom štvrtstoročí, je však postupné uvoľňovanie tohto prepojenia. Potvrďuje to hneď niekoľko javov, pričom asi najčastejšie býva v odbornej i laickej verejnosti prezentovaný rastúci počet a podiel detí narodených mimo manželstva.

Podiel detí narodených nevydatým ženám sa na území Slovenska pred prvou svetovou vojnou udržiaval na úrovni 8 %. Po svetovom konflikte v rámci kompenzačnej fázy a zvýšenej sobášnosti došlo k dočasnému zníženiu pod hranicu 7 %. Následne až do prvej polovice 30. rokov sa podiel nemanželských detí zvyšoval až na takmer 9 %. Môžeme sa len domnievať, že tento vývoj bol určitou reakciou na zhoršujúce sa životné podmienky, ktoré eskalovali počas veľkej hospodárskej krízy. Od tohto momentu vidíme pokles súvisiaci nielen s celkovým znižovaním pôrodnosti, ale aj intenzity plodnosti nevydatých žien. Na konci 30. rokov deti mimo manželstva predstavovali menej ako 8 %. Pokles pokračoval aj v prvých rokoch existencie Slovenskej republiky, čo podmienili aj viaceré snahy vtedajšieho režimu o obrodienie slovenskej rodiny. Podiel detí narodených mimo manželstva dosahoval v rokoch 1940-1943 najnižšiu dovtedy zaznamenanú úroveň (7,2-7,5 %). Posledný vojnový rok 1945 priniesol výrazný nárast podielu nemanželských detí až na hranicu 11 %. Špecifické podmienky postupne vznikajúce počas minulého politického režimu v kombinácii s charakterom pronatalitných opatrení, ktoré boli určené predovšetkým pre mladé dvojice vstupujúce a žijúce v manželstve, sa podpísali pod celkovo nízke podiely detí narodených nevydatým ženám. Od začiatku 50. rokov až do konca 60. rokov podiel nemanželských detí často klesal pod hranicu 5 %. Na konci 60. rokov došlo k miernemu nárastu, no prijaté propopulačné opatrenia cielene zamierené na rodiny s malými deťmi tento trend zvrátili a podiel nemanželských detí opäť klesol k hranici 5 %. To bolo však naposledy. Už v 80. rokoch sa váha nemanželských detí dostala nad hranicu 7 %, no hlavné zmeny v legitímite narodených detí sa začali odohrávať až po roku 1989. Jedným z najdôležitejších znakov transformácie reprodukčného správania v poslednom štvrtstoročí je historicky bezprecedentný nárast počtu a podielu detí narodených nevydatým a najmä slobodným ženám. Od roku 2000 sa na Slovensku ročne narodilo mimo manželstva viac ako 10 tis. detí a v súčasnosti je to už viac ako dvojnásobok. Vývoj počtu narodených mimo manželstva pritom ostro kontrastuje s vývojom počtu detí narodených vydatým ženám. Aj preto sa od začiatku 21. storočia na Slovensku narodila mimo manželstva už viac ako pätina a od roku 2005 viac ako

štvrtina všetkých detí. Rast pokračoval aj v ďalších rokoch, a preto v súčasnosti predstavujú nemanželské deti už viac ako 39 % z celkového počtu narodených detí.

Graf 57: Vývoj počtu a podielu detí narodených mimo manželstva a podielu predmanželských koncepcií na Slovensku⁴¹²

V súbore detí narodených mimo manželstva majú dlhodobo prevahu prvé pôrody, keď tvoria 50-60 % zo všetkých nemanželských detí. Postupne sa však zvyšuje aj zastúpenie ďalších poradií. Z pohľadu podielu nemanželských detí najvyšší podiel nachádzame u prvých detí, keďže v súčasnosti už takmer polovica z nich sa rodí nevydatým ženám. Dlhodobo najnižší podiel dosahujú v druhom poradií, no aj tu došlo k nárastu z 10 % na približne 25 %. Viac ako tretinu tvoria deti mimo manželstva aj v prípade tretích pôrodov. Z daného je zrejmé, že kým v minulosti, ak sa vôbec nevydatej žene narodilo dieťa, najčastejšie išlo o prvého potomka. Najmä v poslednom desaťročí sa výrazne zvýšila šanca, že to môže byť aj druhé či dokonca tretie a ďalšie dieťa. Môžeme predpokladať, že pre určitú skupinu žien už nie sú mimomanželské pôrody len otázkou prvých detí, ale pre čoraz väčší počet predstavuje rodenie detí mimo manželský zväzok integrálnu súčasť ich reprodukčného správania. Okrem iného to môže nepriamo naznačovať na čoraz častejší výskyt funkčných kohabitácií, ktoré nepredstavujú len predmanželské súžitie „na skúšku“, ale ktoré sú plnou náhradou (aj po reprodukčnej stránke) legitímnych manželských zväzkov.

⁴¹² Výpočty autorov.

Špecifickým prvkom reprodukčného modelu, ktorý sa vytvoril po druhej svetovej vojne, bol tiež vysoký podiel predmanželských koncepcií (pozri graf 57). Tie predstavujú prvé deti, ktoré sa narodili vydatým ženám do 8 mesiacov od uzavretia manželstva. Znamená to, že tieto deti boli ešte počaté pred tým, ako sa ich matka vydala. Údaje z medzivojnového obdobia hovoria, že váha takýchto prípadov sa pohybovala na 17-18 %. Pri určitom zovšeobecnení sa dá povedať, že len približne každé šieste manželstvo bolo vynútené tehotenstvom partnerky. Po druhej svetovej vojne došlo k miernemu zvýšeniu predmanželských koncepcií na približne jednu pätinu. Hlavný nárast však prinieslo až nasledujúce obdobie. V polovici 60. rokov predmanželské koncepcie tvorili jednu tretinu a v polovici 70. rokov už prekročili hranicu 40 %. Absolútny vrchol dosiahli v období od polovice 80. do polovice 90. rokov, keď približne polovica všetkých uzatváraných manželstiev bola ovplyvnená tehotenstvom nevesty. Odvtedy predmanželské koncepcie klesajú až na súčasnú jednu štvrtinu. Hlavné príčiny vysokého počtu a podielu predmanželských tehotenstiev je možné hľadať v obmedzených možnostiach bránenia sa počatiu, slabej alebo takmer žiadnej sexuálnej výchovy a výchovy k zodpovednému rodičovstvu, ako aj v spoločenskej akceptácii rodičovstva v mladom veku, ktoré navyše bolo ešte významne podporované rôznymi opatreniami pronatalitne a prorodinne orientovanej politiky a pod. V posledných dvoch desaťročiach aj vďaka zvýšeniu dostupnosti účinných moderných antikoncepčných prostriedkov umožňujúcich žene rozhodovať nielen koľko detí, ale aj kedy deti mať v kombinácii so zlepšujúcou sa informovanosťou o zodpovednom rodičovstve dochádza k výraznému poklesu predmanželských koncepcií, ktoré dnes tvoria už len necelú štvrtinu z celkového počtu prvých detí narodených v manželstve.

Dôležitou otázkou je, prečo na Slovensku v poslednom štvrtstoročí tak významne stúpol podiel detí narodených mimo manželstva, keď z historického hľadiska ide o reprodukčný model, ktorý sa v našom priestore nikdy výraznejšie nepresadil. Odpoveď na ňu však nie je jednoduchá, tak ako ľahké nie je ani identifikácia všetkých potenciálnych faktorov.

Ak sa pozrieme na celkový počet narodených detí mimo manželstva a s ním spojený podiel nemanželských detí, ten je v podstate výslednicou intenzity plodnosti nevydatých žien a ich počtu a štruktúry v reprodukčnom veku. Vývoj rodinného stavu, ako aj plodnosti nevydatých žien (pozri vyššie) ukazujú, že oba tieto primárne faktory mali v posledných desaťročiach rastúci trend. Detailne je možné ich vplyv na nárast podielu detí narodených mimo

manželstva identifikovať prostredníctvom špeciálnej dekompozičnej metódy.⁴¹³ Tá rozkladá zmeny v zastúpení detí narodených nevydatej žene medzi dvomi vybranými rokmi (v našom prípade sme zvolili rok 1985 a 2015) na 4 efekty: efekt zmeny vekovej štruktúry žien v reprodukčnom veku, zmeny štruktúry žien podľa rodinného stavu a veku, zmeny intenzity plodnosti nevydatých žien a zmeny intenzity plodnosti vydatých žien. Ako sme uviedli vyššie, v predmetnom období vzrástla váha detí narodených mimo manželstva o takmer 33 p.b. Hlavným faktorom tohto dynamického rastu sa ukázal byť výrazný nárast nevydatých žien v reprodukčnom veku. Pozitívne, aj keď s menším vplyvom, pôsobilo aj spomínané zvyšovanie plodnosti nevydatých žien. Naopak proti tomuto vývoju pôsobila zmena vo vekovej štruktúre žien v reprodukčnom veku a tiež zmena v intenzite plodnosti vydatých žien.

Podrobnejšia analýza pôrodov nevydatých žien ukazuje, že na Slovensku dlho platil opačný vzťah medzi podielom nemanželských detí a dosiahnutým vzdelaním, ako tomu bolo v krajinách západnej a severnej Európy. Práve zvyšovanie podielu detí narodených mimo manželstva je považované za dôležitý znak kultúrnych a normatívnych zmien a prenikania westernizácie do reprodukčného správania.⁴¹⁴ Jej hlavným znakom je pluralizácia rodinných foriem, a to predovšetkým z pohľadu príklonu ku kohabitáciám ako alternatíve k manželstvu. Hlavnými nositeľmi tohto liberálneho správania sú postmoderne orientovaní ľudia s vyšším vzdelaním.⁴¹⁵

Podiel detí narodených mimo manželstva sa už od konca 70. rokov začal zvyšovať u žien s najnižším vzdelaním. Hlavný nárast však prišiel až po roku 1989. V súčasnosti sa z pôvodných približne 10 % už mimo manželský vzťah rodia viac ako dve tretiny všetkých detí ženám s nanajvýš základným vzdelaním. V prípade prvých detí je tento podiel ešte väčší, keďže ide o takmer osem z desiatich. U žien s úplným stredoškolským a vysokoškolským vzdelaním sa až do polovice 90. rokov podiel nemanželských detí pohyboval pod hranicou 5 %. V poslednom desaťročí však aj v ich prípade dochádza k nárastu. O niečo rýchlejšie pritom rástlo zastúpenie detí narodených mimo manželstva u žien s úplným stredoškolským vzdelaním, keďže tieto tvoria dnes už viac ako tretinu. Aj napriek pomerne rýchlemu nárastu však aj v súčasnosti jednoznačne najnižší podiel nemanželských detí nachádzame u absolventiek terciárneho vzdelávania. Podľa posledných dostupných údajov ide približne o každé piate dieťa. Rovnako

⁴¹³ DAS GUPTA, P. *Standardization and Decomposition of Rates: A User's Manual*. Bureau of The Census, Current Population Reports, Special Studies 1994, p. 23-186; SMITH, H. L. – MORGAN, P. – KOROPECKY J-COX, T. A decomposition of trends in the nonmarital fertility ratios of black and whites in the United States, 1960-1992. In: *Demography*, 1996, 33, 2, s. 141-151.

⁴¹⁴ RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka. Je % nemanželsky narodených v ČR prejavom westernizácie? In: *Demografie info*. 2007. Dostupné z http://www.demografie.info/?cz_detail_clanku&artclID=430

⁴¹⁵ Tamže.

aj rodičovský štart je v prípade žien s vysokoškolským vzdelaním v prevažnej miere nasmerovaný do manželstva.

V mestskom a vidieckom priestore bol podiel detí narodených mimo manželstva dlhodobo v podstate rovnaký. Ani pri triedení obcí podľa veľkostných skupín nenachádzame významnejšie rozdiely. Určitú výnimku predstavovali len najväčšie mestá (Bratislava a Košice), kde deti nevydatých žien mali o niečo vyšší podiel (do 10 %).

Uvedené výsledky naznačujú, že rodenie detí v manželskom zväzku bolo až do konca 80. rokov takmer univerzálny model reprodukčného správania platný pre takmer všetky sledované podskupiny žien. Vývoj po roku 1989 ukázal, že proces transformácie charakteru reprodukčného správania z pohľadu legítimity narodených detí sa značne diverzifikoval. O vplyve najvyššieho dosiahnutého vzdelania sme sa zmienili už vyššie. V prípade priestorového aspektu je potrebné povedať, že najskôr a s najväčšou dynamikou rástlo zastúpenie detí nevydatých žien v mestách, a to najmä v obciach s najväčším počtom obyvateľov. Vidiecke prostredie a najmä menšie obce reagovali na zmenené podmienky o niečo neskôr, ale ako ukazuje vývoj najmä v poslednej dekáde o to dynamickejšie. V súčasnosti preto opäť platí, že medzi mestskými a vidieckymi obcami nachádzame len minimálne rozdiely. Ešte zaujímavejšie sa situácia vyvinula v prípade obcí roztriedených do veľkostných skupín. Kým v polovici 90. rokov najväčšie mestá (Košice a najmä Bratislava) jednoznačne dominovali z pohľadu zastúpenia detí narodených nevydatým ženám, v súčasnosti dosahujú na celoslovenské pomery podpriemerné hodnoty. Do tejto skupiny môžeme dlhodobo zaradiť aj obce s viac ako 50 tis. a menej ako 100 tis. obyvateľmi. Naopak najčastejšie sa rodia deti mimo manželský zväzok v menších a stredne veľkých mestách (od 5 do 20 tis. obyvateľov).

Na druhej strane geografická lokalizácia oblastí s vyšším podielom detí narodených mimo manželstva sa príliš nezmenila. Dlhodobo ide o okresy na juhu stredného Slovenska. Opačná situácia je predovšetkým na severe stredného a východného Slovenska.

Okrem štrukturálnych faktorov veľmi dôležitým aspektom nárastu podielu detí narodených mimo manželstva sú aj zmeny v hodnotách a normách spojených práve so slobodnými (nevydatými) matkami a nemanželskými deťmi. Kým ešte nedávno veľmi vysoký podiel predmanželských koncepcií bol spojený so snahou tehotných žien vstúpiť do manželstva ešte pred narodením dieťaťa a predísť tak spoločenskej stigmatizácii, v súčasnosti už značná časť prvých detí sa rodí mimo manželský zväzok. Práve protichodný vývoj podielu predmanželských koncepcií a detí narodených mimo manželstva môže nepriamo signalizovať na uvoľnenie noriem a hodnôt spoločnosti spojených s plodnosťou nevydatých žien a rodením nemanželských detí. S tým počíta aj

teória druhého demografického prechodu v rámci liberalizácie reprodukčného správania. Nositeľkami by však mali byť ekonomicky samostatné, postmoderne liberálne zmýšľajúce, ženy s vysokým ekonomickým a kultúrnym kapitálom, ktoré si sami vedú určiť svoj vlastný životný štýl bez ohľadu na tradíciu a spoločenské očakávania. Situácia na Slovensku je však do určitej miery odlišná, a preto nemôžeme jednoznačne hovoriť o kompletnom preberaní „západných“ vzorcov reprodukčného správania (tzv. westernizácii). Na druhej strane však nie je možné úplne upustiť ani od vplyvu normatívnych faktorov, ako na to nepriamo ukazuje rastúci podiel detí narodených mimo manželstva u žien s vyšším vzdelaním najmä v poslednej dekáde.⁴¹⁶ Okrem hodnotových a demografických faktorov je potrebné pracovať s celým komplexom štrukturálnych premenných v transformujúcej sa spoločnosti. Tie mohli významne ovplyvniť (a ovplyvnili) populačnú klímu, ktorá sa následne premietla nielen do zmeny reprodukčného správania, ale aj hodnôt a noriem. Súčasne je tiež potrebné upozorniť, že vplyv týchto faktorov na výsledný rast podielu detí narodených mimo manželstva sa mohol meniť v čase, bol diferencovaný v spojitosti s jednotlivými skupinami žien (napr. podľa úrovne vzdelania, ekonomického kapitálu a pod.), pričom tiež nie vždy tento efekt musel byť zákonite kladný. Je zrejme, že zvyšovanie podielu detí narodených mimo manželstva predstavuje pomerne komplexný mnohostranne podmienený fenomén, ktorý je potrebné skúmať diferencovane v závislosti od cieľovej skupiny žien.

Vráťme sa však ešte k štrukturálnym faktorom, a to v spojitosti s trhom práce, sobášnym trhom a ženami s nízkym vzdelaním. Jednoznačne môžeme povedať, že pozícia mladých žien s nízkym vzdelaním je na slovenskom trhu práce veľmi problematická. Preto tieto ženy majú len veľmi obmedzený prístup k niektorým alternatívnym zdrojom, prostredníctvom ktorých by mohli redukovať túto životnú neistotu. Podľa teórie redukcie neistoty snahou jednotlivca je redukovať v živote neistotu prostredníctvom takých volieb, u ktorých vie, resp. aspoň sa domnieva, že vie, odhadnúť mieru rizika. V prípade menej vzdelaných žien s neistou pozíciou na trhu práce (a často aj zo špecifického prostredia a rodinného zázemia) môže byť redukcia životnej neistoty spojená so založením rodiny vo veľmi mladom veku, a to aj za cenu, že tomu tak bude mimo manželský zväzok. Ženy s nízkym vzdelaním vzhľadom na prehĺbujúcu sa vzdelanostnú homogamiu uzatváraných manželstiev spolu

⁴¹⁶ Viaceré výberové zisťovania (EVS, ISSP) síce potvrdzujú mierny nárast podielu respondentov, ktorí schvaľujú slobodné materstvo („Schvaľujete alebo neschvaľujete, keď žena chce mať dieťa ako slobodná matka bez toho, aby mala trvalého partnera?“) resp. nesúhlasia s výrokom, aby ľudia vstupovali do manželstva, ak chcú mať deti („V akej miere súhlasíte alebo nesúhlasíte - Ľudia, ktorí chcú mať deti, by mali uzavrieť manželstvo“), no naďalej výsledky naznačujú skôr konzervatívnejšie vnímanie tohto fenoménu.

s celkovo dynamicky rastúcou váhou osôb s vyšším vzdelaním na Slovensku sa vyznačujú problematickou situáciou aj na sobášnom trhu. Navyše značná časť týchto žien pochádza zo špecifického prostredia rómskych osád, je „onálepkovaná“ inoetnickou príslušnosťou a s prehlbujúcou sa spoločenskou segregáciou sa stávajú priliš vyhľadávanými manželskými partnerkami pre väčšinu mužskej populácie Slovenska. Okrem toho je samozrejme potrebné pripomenúť, že dramatický pokles sobášnosti a jej stabilizácia na historicky nízkej úrovni sa dotýka aj žien s nízkym vzdelaním. Vzhľadom na vzdelanostnú homogamiu pri výbere manželov resp. partnerov platí, že ženy s nízkym vzdelaním si volia, resp. sú nútené si zvoliť mužov s rovnakým vzdelaním, ktorých pozícia na trhu práce je neistá, majú nízky alebo žiadny príjem, často musia odchádzať za prácou mimo miesto bydliska a pod. Ani tehotenstvo či narodenie ďalších detí nemusí byť dostatočným stimulom, aby vstupovali s takýmto mužom do manželstva.

Jedným z ďalších faktorov, ktorý býva v spojitosti so ženami s nízkym vzdelaním a slobodným materstvom reflektovaný, je využívanie určitých výhod, ktoré poskytuje sociálny systém. Tie sú však po reforme v roku 2011 v podstate zanedbateľné, a tým aj prípadný priamy finančný benefitplynuci z osamelého rodičovstva. Podľa nášho názoru nemôžu preto predstavovať žiadny významnejší impulz pre ciele výber tejto reprodukčnej stratégie. Na druhej strane však nie je možné ekonomický rozmer úplne zanedbať. V špecifickom prostredí rómskych osád niektoré výskumy životných podmienok ukázali, že rodinné dávky môžu predstavovať dôležitú položku domáceho rozpočtu.⁴¹⁷ Môžeme očakávať, že tento jav nie je len doménou rómskych osád, ale aj ďalších domácností s veľmi nízkym kultúrnym a ekonomickým kapitálom rodičov a ich dospievajúcich detí (a najmä dcér). Aj keď nedisponujeme priamymi dôkazmi, môžeme predpokladať, že v niektorých prípadoch je materstvo a rodičovstvo mladých žien s nízkym vzdelaním, s len malou šancou sa uplatniť na trhu práce nielen tolerované, ale do určitej miery aj vítané, ako jedna z mála možností ako prispieť do rodinného rozpočtu, a to bez ohľadu na legitimitu narodeného dieťaťa. Okrem toho je tiež potrebné pripomenúť, že určitá časť z prvých detí sa rodí do dovŕšenia 18. roku života, čo znamená, že na vstup do manželstva je ešte potrebné súdne povolenie vnímané často ako ďalšia v podstate zbytočná prekážka. Nesmieme tiež zabúdať na odlišné normatívne vnímanie spoluzitia bez uzavretia manželstva.

Veľmi závažnou otázkou zostáva, či nárast počtu a podielu detí narodených mimo manželstva znamená skôr posun od manželskej rodiny ku kohabitáciám alebo sa v tomto fenoméne odzrkadľuje nárast osamelého rodičovstva. Odpoveď je však problematická, keďže potvrdenie alebo vyvrátenie tohto vzťahu nie je možné oprieť o takmer žiadne empirické údaje. Niektoré nepriame indície nám však poskytujú primárne údaje ŠÚ SR o narodení dieťaťa. Konkrétne ide o informácie o otcoch nemanželského dieťaťa, ktoré začal ŠÚ SR zbierať od roku 2011. Ak budeme predpokladať, že v prípade nevyplnenia rodného čísla, je otec skutočne neznámy alebo sa k otcovstvu nehlási, potom podrobná analýza prináša niekoľko zaujímavých zistení. Predovšetkým poukazuje, že u 55-60 % nemanželských detí figuroval aj údaj o rodnom čísle otca. Ak sa budeme pridržať nášho predpokladu, potom až štyri z desiatich pôrodov predstavujú prípady, keď sa otec k svojmu otcovstvu nehlásil. Najčastejšie pritom išlo o mladé, slobodné ženy s nízkym vzdelaním. Naopak najvyššiu mieru vyplnenia údajov o otcovi nachádzame u vysokoškolsky vzdelaných žien, tým aj u žien vo vyššom veku (29–34 rokov). Okrem toho veľmi často bol predmetný údaj uvedený pri prvých pôrodoch, kým u ďalších detí miera vyplnenia dramaticky klesala.

⁴¹⁷ Priemerný čistý príjem na jednu rómsku domácnosť v spomínanom výskume UNDP 2013 sa pohyboval na úrovni necelých 598 €, pričom rodinné dávky predstavovali takmer 100 €. Ich význam logicky rástol v domácnostiach s maloletými deťmi (až takmer 30 % z celkového čistého mesačného príjmu), pričom však súčasne platilo, že tieto domácnosti mali aj v priemere nižší priemerný disponibilný príjem ako domácnosti bez maloletých detí.

VI. Rodinné domácnosti a plodnosť

Každá populácia nie je len jednoduchým súborom jednotlivcov, ale vo svojej podstate ide o pomerne zložitý systém väčších či menších sociálnych kolektív, ktoré sa navzájom ovplyvňujú, dopĺňajú a majú rozdielnu štruktúru, veľkosť, sociálnu funkciu, stupeň organizovanosti a dĺžku trvania.⁴¹⁸ Okrem početne veľkých kolektív, ktorých identifikačným kritériom býva deklarácia spoločnej národnosti, etnika, materinského jazyka, náboženstva a pod., je možné v každej populácii identifikovať aj početne malé až veľmi malé kolektivity, ktoré sú vyčleňované na základe spoločného bývania, hospodárenia a príbuzenských väzieb. Ich existencia je pritom prirodzeným odrazom spôsobu života väčšiny ľudí, ktorých snahou je takéto spoločenstvá vytvárať a prežiť v nich určitú časť zo svojho života. Súčasne je potrebné si uvedomiť, že nie sú dôležitými len pre svojich členov, ale majú nezastupiteľné miesto aj pri formovaní spoločnosti. Je to priestor, ktorý plní veľké množstvo nenahraditeľných a z mnohých ohľadov životne dôležitých funkcií. Okrem demografickej reprodukcie môžeme spomenúť socializáciu jednotlivca, jeho ochranu, ekonomickú a emocionálnu podporu medzigeneračný prenos, a tým uchovávanie kultúrnych noriem a hodnotových vzorcov.

Problematike rodín a rodinného správania je na Slovensku vo viacerých vedných disciplínach (napr. sociológia, demografia, etnológia, história a pod.) venovaná pomerne značná pozornosť. Z pohľadu analýz charakteru, vývojových zmien a s tým prepojenej transformácie reprodukčného a rodinného správania je však potrebné povedať, že dlhodobo určitým problémom je nedostatok špecializovaných zisťovaní, ktoré by mohli tieto témy komplexnejšie reflektovať v celoslovenskom aspekte. Nenahraditeľným zdrojom časti takýchto údajov sú výsledky sčítania ľudu. Dlho však rodiny boli mimo ich záujem. Až v roku 1961 vzniká nový koncept, ktorý je v slovenskej štatistike na zisťovanie informácií o rodinách a domácnostiach používaný dodnes. Ide o tzv. cenзовé domácnosti⁴¹⁹

⁴¹⁸ KUČERA, Milan – KALIBOVÁ, Květa. Typologie domácnosti a rodin. In: Z. Pavlík (ed.) *Populační vývoj České republiky 1994*. Praha : Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta, Univerzita Karlova, 1994, s. 91.

⁴¹⁹ Primárnou snahou konceptu cenзовých domácností bolo identifikovať reálne potreby bytov pre plánovanie bytovej výstavby. Pozri napríklad VESELÁ, Anna. Cenзовé domácnosti a odhad potreby bytov. In: *Demografie* 1980, 22, 3, s. 238-242.

predstavujúce najmenšiu ďalej nedeliteľnú sociálnu kolektivitú.⁴²⁰ Základ pri ich zostavovaní predstavujú príbuzenské väzby (a predovšetkým v priamom príbuzenskom vzťahu), ktoré sú deklarované jednotlivými členmi.⁴²¹ Primárnou charakteristikou pri vyčleňovaní domácností je spoločné bývanie osôb v jednom byte. Následne sú zisťované vzťahy jednotlivých členov k prednostovi (hlave, užívateľovi) bytu, k osobe na čele hospodáriacej domácnosti a k osobe na čele cenzonej domácnosti.⁴²² Pre príslušníkov určitej cenzonej domácnosti platí spoločné bývanie v jednom byte (až do sčítania 2011 obmedzené na existenciu trvalého pobytu v predmetnom byte alebo dome) a spoločné hospodárenie. Osoby patriace do cenzonej domácnosti okrem príbuzenských väzieb tak musia spĺňať podmienku príslušnosti k jednej bytovej a hospodáriacej domácnosti.

V rámci cenzonej domácnosti rozlišujeme dva základné typy: rodinné a nerodinné domácnosti. V spojitosti s procesom plodnosti nás budú zaujímať predovšetkým rodinné domácnosti, no čiastočne sa pozrieme aj na domácnosti jednotlivcov vytvárané osobami v reprodukčnom veku.

Samotné rodinné domácnosti je možné následne rozdeliť do dvoch hlavných podskupín. Ide o úplné rodinné domácnosti tvorené manželským párom alebo deklarovaným spoložitím druhu s družkou. Druhou podskupinou sú neúplné rodinné domácnosti, ktoré vytvára rodič s dieťaťom (deťmi), ak toto netvorí vlastnú cenзовú domácnosť. Pre ďalšie potreby sa rodinné domácnosti ďalej rozdeľujú na domácnosti s a bez závislých detí. V súčasnosti (od cenzu 1991) sa za závislé deti považujú všetky deti bez vlastného príjmu až do veku 26 rokov.⁴²³

Faktické manželstvá sú konštruované na základe deklarácie vzťahu druh, družka k prednostovi domácnosti. Rovnako aj kohabitácie sú podľa prítomnosti závislých detí následne rozdelené na s alebo bez závislých detí. Druhom resp. družkou pritom môže byť osoba bez ohľadu na jej rodinný stav (teda aj ženatý muž alebo vydatá žena žijúca s inou osobou a deklarujúca príslušný vzťah). O neúplných rodinách v užšom vymedzení môžeme hovoriť len v prípade, že

⁴²⁰ Ich zavedenie do praxe umožnil prechod od prítomného obyvateľstva k bývajúcemu (s trvalým pobytom), pričom od cenzu 1961 sa okrem osôb sčítavajú aj domy a byty, ktoré sú vzájomne prepojené.

⁴²¹ Bližšie pozri PILINSKÁ, Viera a kol. *Demografická charakteristika rodiny*. Bratislava : IN-FOSTAT, 2005, s. 7.

⁴²² V každej bytovej domácnosti sa jedna dospelá osoba s bydliskom v predmetnom byte mala postaviť na jej čelo (podľa dohody jej členov). Ostatné osoby v byte potom následne uvádzali svoj príbuzenský alebo iný vzťah k tejto osobe (napr. manžel - manželka, druh - družka, syn - dcéra, zať - nevesta, vnuk - právnik, otec - matka, svokor - svokra, iný príbuzný, cudzia osoba - podnájomník).

⁴²³ V prvom sčítaní v roku 1961 bola veková hranica stanovená na 14 rokov a v cenzo 1970 a 1980 to bolo 15 rokov.

sú v nich prítomné deti. Neúplné rodinné domácnosti bez detí svojou povahou sú skôr bližšie k viacčlenným nerodinným domácnostiam.

Vzťah medzi plodnosťou a charakterom cenzonej domácnosti, v ktorej žijú osoby (a najmä ženy) v reprodukčnom veku, je obojstranný. Predovšetkým platí, že aj napriek nárastu počtu a podielu detí narodených mimo manželstva naďalej zostáva prevažná časť plodnosti na Slovensku realizovaná v úplnej rodine. Na druhej strane samotný proces pôrodnosti a plodnosti ovplyvňuje najmä veľkosť rodín a domácností a až v druhom rade je formujúcim procesom cenzonej domácnosti.⁴²⁴

VI.1 Vývoj počtu a štruktúry cenzonej domácností

Od zavedenia konceptu cenzonej domácnosti medzi obsahové prvky sčítaní v roku 1961 sa ich počet neustále zvyšoval. Výnimku predstavovalo len posledné sčítanie resp. intercenzálne obdobie, kedy počet zistených cenzonej domácností mierne klesol. Podľa výsledkov sčítania ľudu z roku 1961 bola celá populácia Slovenska formovaná do približne 1183,3 tis. cenzonej domácností. V roku 1970 census odhalil takmer 1344,7 tis. domácností a v roku 1980 ich bolo už 1660,5 tis. Práve 70. roky predstavujú obdobie s najdynamickejšim rastom počtu cenzonej domácností. Príčinu je potrebné hľadať predovšetkým v priaznivom vývoji reprodukčného a rodinného správania podmieneného oživením pôrodnosti a sobášnosti v súvislosti so zmenenou spoločenskou a politickou situáciou po roku 1968 a tiež s prijatím celého komplexu pronatalitných a prorodinných opatrení. Keďže pôsobenie týchto stimulov malo pomerne krátkodobý efekt, v 80. rokoch už počty cenzonej domácností nerástli ani zďaleka tak dynamicky. V sčítaní ľudu 1991 bolo zistených 1832,5 tis. domácností, čo znamenalo, že úroveň prírastkov len mierne prekročila hranicu 10 %. Len o niečo rýchlejšie sa zvyšovali počty domácností v 90. rokoch, a preto v roku 2001 sčítanie odhalilo približne 2 071,7 tis. týchto sociálnych kolektív. Ako sme už naznačili vyššie, v poslednej dekáde došlo prvýkrát k miernemu úbytku (-0,5 %), keď v roku 2011 bolo identifikovaných necelých 2 062 tis.

⁴²⁴ Narodením dieťaťa vzniká nová cenзовá domácnosť len v prípade, že ide o prvé dieťa nevydatej osamelej ženy (nežije vo faktickom manželstve). Vzniká tak neúplná rodina. V prípade narodenia prvého dieťaťa žene žijúcej v úplnej rodine sa táto domácnosť presúva do kategórie so závislými deťmi. Pri narodení druhých a ďalších detí nedochádza za normálnych okolností k žiadnej zmene, len sa zväčšuje počet členov jednotlivých domácností. Výnimkou môže byť situácia, keď medzi prvým a druhým dieťaťom je veľký vekový rozdiel a rodinná domácnosť sa opätovne môže dostať do podskupiny so závislými deťmi.

Okrem zmien v počte cenзовých domácností sme v sledovanom období svedkami aj pomerne výrazných posunov v ich štruktúre.

Vo všeobecnosti na Slovensku dlhodobo dominujú úplné rodinné domácnosti. V posledných dvoch intercenзálnych obdobiach však došlo k poklesu ich počtu, ako aj zastúpenia medzi cenзовými domácnosťami. Kým na začiatku 60. rokov sčítanie ľudu zistilo niečo viac ako 960 tis. úplných rodinných domácností a tie predstavovali viac ako 81 % všetkých cenзовých domácností, o tridsať rokov neskôr bolo sčítaných takmer 1 234,5 tis. úplných rodín, ale tie predstavovali už len niečo viac ako dve tretiny všetkých cenзовých domácností. Transformácia reprodukčného správania v posledných dvoch intercenзálnych obdobiach znižovanie podielu a počtu úplných rodín urýchlilo. Podľa výsledkov sčítania obyvateľov z roku 2011 na Slovensku do tejto kategórie patrilo len necelých 1 080 tis. domácností, ktoré predstavovali už len niečo viac ako polovicu zo všetkých cenзовých domácností.

Na neúplné rodinné domácnosti až do začiatku 80. rokov pripadalo len niečo viac ako 8 %. Ich početnosť sa však kontinuálne zvyšovala z necelých 100 tis. až na viac ako 136 tis. v roku 1980. Najdynamickejší rast je však spájaný až s obdobím od 80. rokov do súčasnosti. Okrem výrazných rozdielov v úmrtnosti medzi pohlaviami (aj keď od 90. rokov zmenšujúcimi sa) k tomuto trendu prispelo zvýšenie intenzity rozvodovosti a súčasne pokles pravdepodobnosti, že rozvedená alebo ovdovená osoba opakovane vstúpi do manželstva. Na začiatku 90. rokov počet neúplných rodinných domácností prekročil hranicu 190 tis., v roku 2001 to už bolo viac ako 246 tis. a podľa posledného sčítania obyvateľov z roku 2011 ide dokonca o 331,5 tis. kolektív. Už v roku 1991 tak neúplné rodiny tvorili viac ako desatinu cenзовých domácností, aby v súčasnosti mali viac ako 16% podiel.

Jednoznačne najvýraznejšie sa zmenilo zastúpenie domácností jednotlivcov. Na začiatku sledovaného obdobia v roku 1961 ich počet nedosahoval ani úroveň 110 tis. Zastúpenie (9 %) tak bolo len o niečo vyššie ako v prípade neúplných rodín. Už na začiatku 80. rokov však išlo o viac ako 328 tis. domácností, čo znamenalo, že takmer každá piata cenзова domácnosť na Slovensku bola tvorená jednotlivcom. Ešte rýchlejšie však rástol ich počet a podiel v 90. rokoch, keď z necelých 400 tis. a takmer 22 % už o desať rokov neskôr prekročili hranicu 622 tis. a tvorili približne 30 % všetkých cenзовých domácností na Slovensku. V poslednej dekáde síce došlo k miernemu poklesu na necelých 608 tis., ale keďže klesal aj celkový počet cenзовých domácností, ich zastúpenie zostalo tesne pod hranicou 30 %. Príčin tak dynamického nárastu je niekoľko a spoločne vytvárajú viacnásobne sa podmieňujúci mechanizmus. V spojitosti s vekom a fázou životného cyklu môžeme hovoriť o dvoch veľkých podskupinách domácností jednotlivcov. Prvú predstavujú mladé, slobodné osoby, ktoré bývajú

alebo aspoň hospodária samostatne bez partnera. Môže ísť napríklad o singles, slobodnú osobu, ktorá má partnera, ale s ním nežije, slobodnú osobu dočasne bez partnera, ale nebrániacu sa programovo vzťahom a pod. Druhou veľkou skupinou sú osoby, ktoré už majú skúsenosti so životom v manželstve (rozvedení a ovdovení), ale z rôznych dôvodov zostávajú žiť sami. Okrem toho je potrebné tiež upozorniť, že pre formovanie domácnosti jednotlivca nie je primárnou podmienkou život osamote bez ďalších bývajúcich osôb, ale skutočnosť, že osoba sama hospodári. Typickým príkladom takejto stratégie sú podnájomníci, ktorí automaticky, ak nevytvárajú rodinné jadro a sú bez príbuzenských väzieb, predstavujú domácnosti jednotlivcov. Vznik a pretrvávanie takýchto domácností je podmienené jednak ochotou a možnosťami osôb žiť osamote (prípadne v nájomnom vzťahu), ako aj predchádzajúcou manželskou históriou. V druhom prípade je potom rozhodujúcim faktorom intenzita rozpadov manželských zväzkov rozvodom alebo ovdovením. S tým úzko súvisí aj intenzita, s akou tieto osoby vstupujú do ďalšieho manželstva prípadne partnerského zväzku (kohabitácie) a či v predchádzajúcom manželstve (kohabitácii) boli prítomné deti, a ak áno, s kým zostali žiť. Vo všeobecnosti na Slovensku platí, že pri rozvode manželstva s deťmi sú tieto zverené do starostlivosti matky a rozvedený otec vytvára samostatnú domácnosť jednotlivca. Vzhľadom na horšie úmrtnostné pomery mužov naopak častejšie vznikajú domácnosti jednotlivcov žien. Dynamický rast počtu domácností jednotlivcov podmienilo pretrvávanie výraznej mužskej nadúmrtnosti, nárast intenzity rozvodovosti a jej stabilizácia na pomerne vysokej úrovni, v posledných desaťročiach pokles šancí na opakovaný vstup do manželstva a v prípade mladších osôb preferencia života osamote alebo ekonomická nemožnosť vlastniť nehnuteľnosť a s tým spojená voľba podnájomného vzťahu. Okrem toho niektorí autori⁴²⁵ tiež poukazujú na vplyv zvyšovania životnej úrovne dôchodcov, zlepšovanie bytovej situácie, ako aj pragmatickú snahu ovdovených osôb poberať vdovské dôchodky. V neposlednom rade vývoj počtu a podielu domácností jednotlivcov podmieňuje aj samotná veková štruktúra obyvateľstva a predovšetkým proces starnutia, keďže veľmi dôležitou skupinou osôb, pre ktoré je typické vytváranie domácností jednotlivcov, sú starší muži a najmä ženy. Tieto domácnosti sú však pre proces plodnosti v prevažnej miere nepodstatné.

Kľúčovým pre vývoj úplných rodinných domácností je v posledných dvoch intercenзálnych obdobiach zníženie počtu a tým aj zastúpenia úplných rodín s deťmi. Do začiatku 90. rokov však ich počty rástli z 563,5 tis. (rok 1961) na viac ako 762 tis. (rok 1991). Súčasne je však potrebné povedať, že dynamika

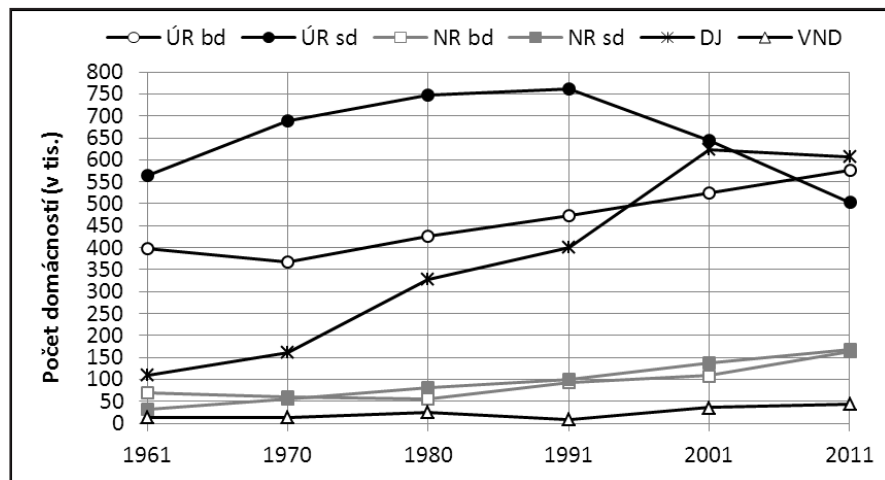
⁴²⁵ Pozri napr. KOCOURKOVÁ, Jiřina. Domácnosti jednotlivců. In: Z. Pavlík (ed.) *Populační vývoj České republiky 1994*. Praha : Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta, Univerzita Karlova, 1994, s. 123.

prírastkov sa postupne znižovala. Dramatická premena reprodukčného a rodinného správania v posledných dvoch desaťročiach výraznou mierou prispela k spomínanému poklesu ich početnosti. Preto v sčítaní obyvateľov 2011 už išlo len o niečo viac ako 503 tis. domácností, teda menej ako štvrtinu zo všetkých cenзовých domácností. Ešte na začiatku 70. rokov pritom predstavovali viac ako polovicu.

V prípade úplných rodín bez detí sme okrem poklesu medzi sčítaniami 1961 a 1970 svedkami kontinuálneho zvyšovania ich početnosti až do posledného cenzu 2011. Z necelých 397 tis. sa ich počet postupne zvýšil až na takmer 577 tis. V relatívnom vyjadrení však aj v tomto prípade došlo k miernemu poklesu z viac ako jednej tretiny (1961) na približne 28 % (2011).

Príčiny pretrvávajúceho zvyšovania počtu úplných rodín bez detí je možné najmä od začiatku 90. rokov vidieť v niekoľkých rovinách. V prípade mladých manželstiev (a tiež pravdepodobne aj kohabituujúcich párov) je to tendencia odkladať rodičovský štart a tým narodenie dieťaťa. Tým sa predlžuje obdobie, ktoré prežijú ako bezdetní. Na konci reprodukčného veku, ako aj v poreprodukčnom veku je to predovšetkým zlepšovanie úmrtnostných pomerov a najmä znižovanie mužskej nadúmrtnosti, čo predlžuje samotnú existenciu manželstiev. Naopak nepriaznivo v kontexte početného vývoja úplných rodín bez detí pôsobí nárast rozvodovosti a jej zotrvanie na pomerne vysokej úrovni, pričom práve manželstvá, v ktorých už nežijú závislé deti, sú vystavené vyššiemu riziku rozvodu ako manželstvá s maloletými deťmi.

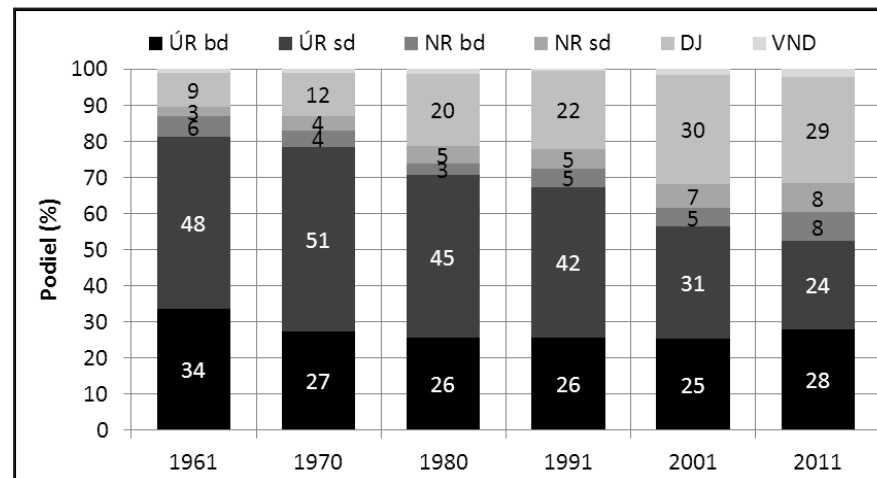
Graf 58: Vývoj počtu jednotlivých typov cenзовých domácností na Slovensku v rokoch 1961-2011⁴²⁶

⁴²⁶ Výpočty autorov.

Diskontinuita vývojových trendov medzi úplnými rodinami bez závislých detí a so závislými deťmi spôsobila, že v roku 2011 prvýkrát v histórii na Slovensku mal miernu prevahu (53 % z úplných rodín) prvý typ domácností. V období (začiatok 70. rokov) najpriaznivejšieho vývoja úplných rodín deťmi pritom platilo, že tieto predstavovali až takmer dve tretiny z úplných rodinných domácností.

Graf 59: Vývoj zastúpenia jednotlivých typov cenзовých domácností na Slovensku v rokoch 1961-2011⁴²⁷

Neúplné rodiny s deťmi početne rástli vo všetkých intercenzálnych obdobiach. V roku 1961 išlo len o niečo viac ako 31 tis. domácností, no v poslednom sčítaní už ich bolo takmer 168 tis. Z celkového počtu cenзовých domácností na ne pripadá niečo viac ako 8 %. Skupina neúplných rodín bez detí najprv zaznamenala určitý pokles z 68,6 tis. na niečo viac ako 55,2 tis. (rok 1980), no ďalší vývoj priniesol postupné zvyšovanie.

V roku 2011 už na Slovensku bolo identifikovaných takmer 164 tis. neúplných domácností bez detí, ktoré tak predstavujú približne 8 % z celkového počtu cenзовých domácností. Kým v prvej podskupine je určujúcim vývojovým faktorom rastúca rozvodovosť a v menšej miere aj horšie úmrtnostné pomery ženatých mužov, v prípade druhej podskupiny je to nepriamo predchádzajúci vývoj neúplných rodín s deťmi v kombinácii s predlžujúcou sa dobou spolužitia s jedným zo svojich rodičov. Okrem toho na pretrvávajúce oboch podskupín tiež pôsobí pokles šancí na opakovaný vstup do manželstva u ovdovených a najmä rozvedených osôb.

⁴²⁷ Výpočty autorov.

VI.2 Intenzita vytvárania cenзовých domácností

Úplné a neúplné rodinné domácnosti predstavujú dlhodobu na Slovensku hlavný priestor, v ktorom žije väčšina jeho populácie. Dá sa povedať, že s výnimkou veľmi špecifických prípadov v rodinnej domácnosti prežije aspoň časť svojho života v podstate každý jednotlivec. Ak sa pozrieme na prierezové informácie, ktoré nám poskytli sčítania obyvateľov, k rozhodujúcemu okamihu cenzu vytváralo alebo bolo súčasťou tohto typu domácnosti 86 – 96 % osôb s trvalým pobytom na Slovensku. Z pohľadu vývojových zmien je však zrejmé, že najmä vďaka zvýšeniu počtu a podielu domácností jednotlivcov podiel osôb žijúcich v rodinných domácnostiach mierne klesol. Kým v roku 1970 v nich žilo približne 96 % obyvateľov Slovenska a na začiatku 90. rokov stále viac ako deväť z desiatich osôb, podľa sčítania 2011 to už bolo len necelých 86 % obyvateľov. Okrem toho sa čiastočne zmenil aj charakter rodinných domácností. Na začiatku 70. rokov takmer 89 % obyvateľov žilo v úplných rodinách, pričom viac ako 60 % tvorili úplné rodiny so závislými deťmi. V neúplných rodinách sčítanie odhalilo len približne 7 % obyvateľov Slovenska. V súlade so zvyšovaním podielu neúplných rodín rástla aj ich váha na celkovej populácii na úkor úplných rodín, a to najmä v posledných dvoch intercenálnych obdobiach. Podľa posledného sčítania obyvateľov z roku 2011 tak v úplných rodinách žilo už menej ako 70 % obyvateľov (necelých 39 % úplné s deťmi), no v neúplných rodinách už takmer 17 %.

Typ cenзовой domácnosti úzko súvisí s vekom prednostu, a tým aj fázou jeho životného a rodinného cyklu. Rodinné domácnosti bez detí sa formujú častejšie na začiatku manželského, resp. partnerského spolužitia, keď sa páru ešte nenarodili deti a predovšetkým v poreprodukčnom veku, keď orientačnú rodinu deti opustili alebo už nespĺňajú podmienky na zaradenie do kategórie závislých detí (finančne nezávislá osoba vo veku 26 a viac rokov). Samotná intenzita vytvárania tohto typu domácností je predovšetkým podmienená predchádzajúcim vývojom sobášnosti a rozvodovosti, vo vyššom veku aj úmrtnosti a rozdielmi v úmrtnostných pomeroch medzi pohlaviami, ako aj plodnosťou. Z pohľadu fertlitého správania pritom určujúcim je nielen to, s akým odstupom od sobáša sa narodilo prvé dieťa, ale aj koľko detí a v akých medzipôrodných intervaloch. To následne vo vyššom veku (pri predpokladanej vysokej šanci dožiť sa produktívneho veku) ovplyvňuje zotrvávanie manželského (alebo kohabitujúceho) páru v predmetnej kategórii úplných rodín s deťmi. Ako sme spomenuli vyššie, hlavnou fázou vzniku tohto typu domácností je obdobie, keď rodinu opustia deti alebo sa presunú do skupiny nezávislých. Vzhľadom na

časovanie materských debutov je zrejmé, že táto situácia nastáva čoraz neskôr, a to až po ukončení reprodukčného obdobia. So zlepšovaním úmrtnostných pomerov a znižovaním mužskej nadúmrtnosti sa navyše predlžuje aj obdobie spoločného súžitia manželov (partnerov). Preto rodinné domácnosti bez detí výraznejšie proces reprodukcie neovplyvňujú. Rušivým faktorom zostáva pomerne vysoká intenzita rozvodovosti, ktorá svoje sekundárne maximum dosahuje práve v poreprodukčnom období, keď orientačnú rodinu už opustili deti a tá prestala spĺňať svoju socializačnú funkciu. Keďže tieto základné formovacie faktory sa výraznejšie v čase nezmenili (s výnimkou ich určitého rozloženia s vekom prednostu), môžeme na začiatku 70. rokov i v roku 2011 vidieť približne rovnaký priebeh vekovo-súvislých mier vytvárania úplných rodín bez detí. Maximum pritom v súvislosti s predchádzajúcimi zisteniami nachádzame až v poreprodukčnom veku, čo signalizuje aj pomerne prudký nárast intenzít približne od 40. roku života.

Navyše v poslednom sčítaní vidíme aj v mladšom vekumierny pokles intenzity vytvárania tohto typu domácností. Súvisí to jednak so zmenami v rodinnom správaní, a to poklesom sobášnosti slobodných a nárastom rozvodovosti. Úplné rodiny sa tak nielenže menej často formujú, ale sú vystavené vyššiemu riziku rozpadu v dôsledku rozvodu.

So spomínanými zmenami v rodinnom správaní úzko súvisia aj posuny v intenzite formovania tohto typu domácností v prvej polovici reprodukčného veku. Až do sčítania 1991 (vrátane) vo veku 20 – 24 rokov nachádzame určité dočasné zvýšenie intenzity vytvárania úplných rodín bez detí ako výsledok skorých manželských štartov. Následne vo veku 25 – 29 a najmä 30 – 34 rokov identifikujeme minimum, ktoré je spojené s realizáciou reprodukčných zámerov. V súvislosti s tým je potrebné povedať, že drvivá väčšina pôrodov sa až do začiatku 90. rokov minulého storočia odohrávala v manželstve, skoro po sobáši, pričom krátkemu obdobiu života mladomanželov bez narodenia dieťaťa prispieval aj vysoký podiel predmanželských koncepcií. Nízka bezdetnosť v kombinácii s koncentráciou plodnosti do úzkeho vekového intervalu (väčšinou do 30. roku života) urýchlili transformáciu bezdetných úplných rodín na rodiny so závislými deťmi. Aj preto vo veku 30 – 34 rokov nachádzame minimálnu úroveň formovania úplných rodín bez závislých detí. V poslednom sčítaní 2011 však už zreteľne môžeme vidieť dopady zmien rodinného správania. Pokles v mladšom veku a určitý posun do veku okolo 25 – 34 rokov ako dôsledok odkladania manželských štartov spolu so zmenou časovania minimálnej úrovne intenzity vytvárania tohto typu domácností do veku 35 – 39 rokov. Okrem spomínaných zmien v sobášnosti k tomu prispievajú aj zmeny v časovaní plodnosti, a to nielen celkový proces odkladania materských štartov, ale aj materských štartov v rámci manželských zväzkov.

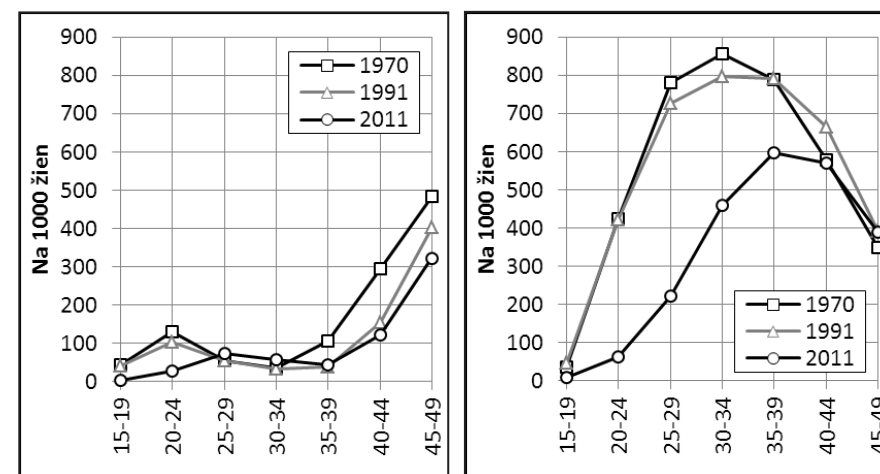
Úzke prepojenie oboch typov úplných rodín v rámci jednotlivých fáz životného cyklu sa odzrkadľuje aj na priebehu vekovo-špecifických mier formovania úplných rodín so závislými deťmi. Maximum intenzity ich vytvárania nachádzame práve vo veku, keď intenzita, s akou sa formovali úplné rodiny bez detí, dosahovala svoju minimálnu úroveň. Je to dôsledok načasovania materských štartov v manželskom zväzku alebo kohabitácii. Preto na vznik úplnej rodiny s deťmi nepriamo vplýva predchádzajúci vývoj sobášnosti a jej časovanie, ako aj formovanie a preferencia neformálnych faktických manželstiev, no rozhodujúcu úlohu zohráva intenzita a časovanie plodnosti, a to najmä rodenie prvých detí. Opačne pôsobí vývoj rizikozvodu resp. ukončenia kohabitácie rozchodom, ako aj úmrtím jedného z manželov či partnerov. Okrem toho prechod medzi jednotlivými typmi rodinných domácností prináša aj odchod závislých detí z rodiny, ako aj ich posun do kategórie nezávislých osôb. Vzhľadom na tieto skutočnosti je zrejmé, že najvyššia intenzita vytvárania úplných rodín s deťmi je spojená s reprodukčným vekom a najmä obdobím okolo maximálnej intenzity plodnosti. V súvislosti s tým je možné spájať aj zmeny v charaktere formovania tohto typu domácností. Okrem poklesu samotnej intenzity je z grafu 60 zrejímavý aj posun maximálnej úrovne do vyššieho veku. Na začiatku 70. rokov maximálnu intenzitu vytvárania úplných rodín s deťmi nachádzame vo veku 30 – 34 rokov. Podľa sčítania ľudu 1991 sa k tejto vekovej skupine pripojila aj skupina 35 – 39 ročných.⁴²⁸ Samotný priebeh vekovo-špecifických mier formovania úplných rodín s deťmi sa však výraznejšie nezmenil. Typickou črtou bol prudký nárast až do veku 30 – 34 rokov nasledovaný v podstate rovnako prudkým poklesom. Je to opäť výsledok časovania a rozloženia mier sobášnosti a plodnosti ako dvoch hlavných určujúcich faktorov. Určitým rozdielom medzi rokmi 1970 a 1991 bola o niečo nižšia intenzita vo veku 25 – 34 rokov a naopak mierne vyššia vo veku 40 a viac rokov. Kým druhý jav je podľa nášho názoru predovšetkým dôsledkom zmeny klasifikácie závislých detí, čo v konečnom dôsledku znamenalo dlhšiu prítomnosť detí spadajúcich do kategórie závislých osôb, pokles sa dá vysvetliť jednak určitým znížením plodnosti, ale predovšetkým rastúcou rozvodovosťou.

V posledných dvoch desaťročiach sa priebeh, ako aj samotná intenzita vytvárania úplných rodín s deťmi výrazne zmenili. Predovšetkým došlo k výraznému prepadu mier vo veku do 40 rokov ako kombinácie poklesu

⁴²⁸ Keďže nedošlo k žiadnym výraznejším zmenám v časovaní plodnosti ani zmene okolností, ktoré by ovplyvňovali pravdepodobnosti existencie tohto typu domácností, hlavným faktorom rozšírenia vekového spektra s maximálnou intenzitou vytvárania úplných rodín s deťmi bude zmena klasifikácie závislého dieťaťa. Kým v rokoch 1961, 1970 a 1980 išlo o deti vo veku do 14 resp. 15 rokov, od sčítania 1991 je používaný súčasný systém, kde za závislé dieťa je považovaná finančne závislá osoba vo veku do 26 rokov.

sobášnosti, plodnosti, odkladania manželských a materských štartov, a tiež vysokej intenzity rozvodovosti práve vo veku 30 – 40 rokov. So zmenou časovania prvých sobášov a prvých pôrodov tiež súvisí posun maximálnych hodnôt mier vzniku týchto domácností do veku 35 – 39 rokov. Súčasne sme svedkami mierneho nárastu na sklonku reprodukčného veku. Ten je tiež podmienený uvedenými transformáciami v časovaní jednotlivých rodinných a reprodukčných tranzícií, no ich efekt sa výraznejšie prejaví až s mladšími generáciami, ktoré sú hlavnými nositeľkami týchto transformácií.

Graf 60 a 61: Intenzita vytvárania úplných rodín bez detí (vľavo) a s deťmi (vpravo) v reprodukčnom období ženy, sčítanie obyvateľov 1970, 1991 a 2011⁴²⁹

Do kategórie úplných rodín sú svojou povahou zaradované aj kohabitácie (faktické manželstvá). Hlavným identifikačným znakom pri ich vymedzovaní je slobodná deklarácia vzťahu druh/družka k osobe na čele cenzonej domácnosti. Ide teda o dvojicu vzájomne nezosobášených⁴³⁰ osôb rôzneho pohlavia, ktorá spoločne býva, hospodári a v sčítaní tento svoj zväzok uviedla. Až do posledného sčítania 2011 jednou z dôležitých podmienok bola tiež rovnaká administratívna príslušnosť (trvalé bydlisko) k bytu, v ktorom dvojica žila. Tým sa značná časť kohabitácii strácala. Sčítanie v roku 2011 pri konštrukcii cenзовých domácností upustilo od konceptu trvalého bydliska a jednotlivé domácnosti (a teda aj faktické manželstvá) boli identifikované na základe príbuzenských vzťahov bez ohľadu na administratívne bydlisko jej členov. Aj napriek tomu je však potrebné

⁴²⁹ Výpočty autorov.

⁴³⁰ Špecifickým prípadom sú kohabitácie ženatých a vydatých žien, ale za iných partnerov, a teda nie vzájomne.

poznamenať, že ani tento prístup neumožňuje komplexne a v plnej miere hodnotiť všetky formy tak heterogénneho fenoménu, akým sú kohabitácie, ale získané výsledky sa vzťahujú len k faktickým manželstvám identifikovaným na základe uvedených kritérií. Odlišnosti vo vnímaní podmienky trvalého bydliska tiež značne ovplyvňujú porovnateľnosť výsledkov jednotlivých cenzov, a preto sa budeme venovať len niektorým základným aspektom a viac sa zameriame na výsledky posledného sčítania.

Z pohľadu početnosti na území Slovenska bolo dlhodobo sčítaných len niekoľko desiatok tisíc párov, ktoré spĺňali definíciu faktického manželstva. V roku 1970 to bolo 12,3 tis., v roku 1980 približne 31,2 tis. dvojíc, vsčítaní 1991 menej ako 21 tis. a v cenzu 2001 necelých 30,5 tis. párov. Sčítanie 2011 po zmene klasifikácie umožnilo získať informácie o viac ako 89 tis. faktických manželstvách.

Z hlavných skupín obyvateľstva na Slovensku, ktorá častejšie vytvárala faktické manželstvá, boli rozvedené osoby.⁴³¹ Tieto postmaritálne kohabitácie mali svoju prevahu aj na začiatku 90. rokov, no už v sčítaní 2001 sa im svojím zastúpením vyrovnali kohabitácie so slobodnými osobami (prevažne tzv. predmanželské spolužitie). Tento vývoj bol v zmysle presadzovania neformálnych zväzkov u mladých osôb ako dočasná či trvalá náhrada manželstiev, s ktorým sa môžeme stretnúť v rámci ideí druhej demografickej tranzície. Sčítanie 2011 však tento trend mierne zvrátilo, keďže opätovne najčastejšie kohabitácie tvorili rozvedené osoby (46 % muži, 47 % ženy). Necelých 40 % pripadalo na slobodných (viac ako v roku 1991) a pomerne častými sa stali aj kohabitácie ešte ženatých mužov a vydatých žien. Naopak faktické manželstvá ovdovených sa stali marginálnou záležitosťou.⁴³² Zaujímavosťou sa vyvíjali aj zmeny v štruktúre kohabitujuúcich podľa veku. Podľa výsledkov sčítania obyvateľov z roku 1970 išlo skôr o mladé ženy vo veku 20 – 24 rokov a mladých mužov vo veku 20 – 29 rokov. Ďalšou početnejšou skupinou boli osoby v druhej polovici a u žien najmä na sklonku reprodukčného veku. Na začiatku 80. rokov sa maximum mierne posunulo do veku 25 – 34 rokov a v sčítaní 1991 u oboch pohlaví už bolo vo veku 30 – 39 rokov. Súviselo to s postupnou prevahou rozvedených osôb medzi kohabitantmi. Keďže aj cenzus 2011 potvrdil pretrvávajúcu miernu prevahu rozvedených mužov a žien medzi osobami deklaruujúcimi život vo faktickom manželstve, naďalej hlavnou skupinou zostali osoby vo veku 30 – 39 rokov. Je

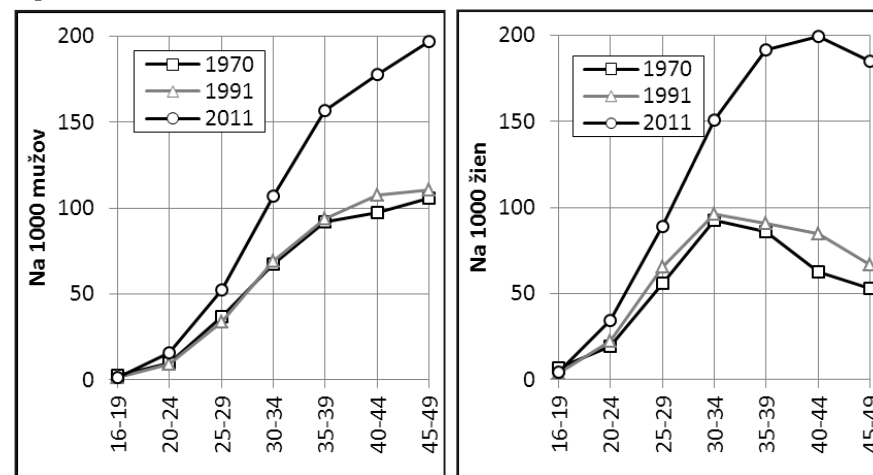
⁴³¹ Pozri napríklad BARTOŇOVÁ, Dagmar. Faktická manželstvá v lete 1970 a 1980. In: *Demografie*, 1984, 26, 3, s. 266-269; PILINSKÁ, Viera a kol. Demografická charakteristika rodiny..., c. d., s. 26-31; MLÁDEK, J. – ŠIROČKOVÁ, J. Kohabitácie ako jedna z foriem partnerského spolužitia obyvateľstva Slovenska. In: *Sociológia*, 2004, 36, 5, s. 423-454.

⁴³² Bližšie pozri ŠPROCHA, Branislav – VAŇO, Boris – BLEHA, Branislav. Prognóza vývoja rodín..., c. d., s. 52-53.

zrejme, že tento stav je do značnej miery podmienený vysokou rozvodovosťou a nízkou opakovanou sobášnosťou, ako aj vyššou ochotou osôb vytvárať radšej faktické manželstvá ako vstupovať do nových legitímnych manželských zväzkov. Posledné sčítanie tiež poukázalo na skutočnosť, že v mladšom veku (do 35 rokov) postupne získali medzi kohabitujuúcimi prevahu slobodné osoby.

Keďže faktické manželstvá sú doménou predovšetkým neženatých mužov a nevydatých žien, intenzitu ich vzniku môžeme vyjadriť ako počet kohabitácií pripadajúcich na 1000 osôb nežijúcich v manželstve príslušného veku a pohlavia. Z grafov 63 a 64 je už na prvý pohľad zrejmé, že od začiatku 90. rokov došlo k pomerne významnému nárastu šancí, že muž alebo žena v reprodukčnom veku bude žiť v kohabitácii. Maximálna intenzita vytvárania faktických manželstiev sa u oboch pohlaví formuje až v druhej polovici reprodukčného obdobia, čo tiež súvisí s charakterom osôb, ktoré ich v prevažnej vyhládavajú. Podľa údajov zo sčítania 2011 vo veku 30–49 rokov už viac ako 15 % nevydatých žien deklarovalo život vo faktickom manželstve. V sčítaní 1991 takúto úroveň nedosiahla žiadna veková skupina, pričom maximum necelých 10 % nachádzame vo veku 30–34 rokov. Oproti starším sčítaniam sa tak nielenže výrazne zvýšila intenzita formovania kohabitácií u oboch pohlaví, ale došlo aj k jej posunu do konca reprodukčného obdobia, čo tiež úzko súvisí so zmenami časovania jednotlivých prechodov k materstvu a rodičovstvu.

Graf 63 a 64: Intenzita vzniku faktických manželstiev mužov (vľavo) a žien (vpravo) v reprodukčnom veku na Slovensku v rokoch 1980, 1991 a 2011⁴³³

Dôležitými zmenami tiež prešla vnútorná štruktúra kohabitácií z pohľadu prítomnosti detí. Podiel bezdetných kohabitácií sa v cenzu 2011 znížil na necelú

⁴³³ Výpočty autorov.

tretinu, pričom jedno dieťa malo približne 30 % a dve štvrtina faktických manželstiev. Vzhľadom na vyšší vek formovania tohto typu zväzkov nie je prekvapivým, že až v polovici z nich nie sú závislé deti a ich priemerný počet sa znížil pod hranicu 1 dieťaťa na zväzok. Prítomnosť závislých detí žijúcich vo faktických manželstvách však úzko súvisí s vekom a rodinným stavom druhá a družky. Bezdetné kohabitácie sčítanie 2011 odhalilo v prvej polovici a na konci reprodukčného veku. Naopak najčastejšie kohabitácie so závislými deťmi identifikujeme vo veľmi mladom veku (do 20 rokov)⁴³⁴ a potom vo veku 30–40 rokov. Je zrejmé, že neformálne zväzky na Slovensku čoraz častejšie vytvárajú nielen priestor spoločného súžitia dvoch osôb, ale sú tiež priestorom na realizáciu reprodukčných zámerov.

Neúplné rodiny vznikajú spolužitím jedného rodiča so svojím dieťaťom, ktoré však nie je súčasťou inej hospodáriacej, resp. cenzonej domácnosti v byte. Vo svojej podstate môžeme hovoriť o akomsi medzistupni medzi úplnou rodinnou domácnosťou a domácnosťami jednotlivcov.⁴³⁵ Formovanie tohto typu domácnosti je podmienené absenciou jedného z rodičov, pričom veľký význam v tomto smere zohráva aj samotný dôvod vzniku tejto situácie. Rozvodom manželstva vznikajú neúplné rodiny skôr v mladšom veku, keďže maximálne riziko rozvodu je spájané s druhou polovicou reprodukčného veku. V súvislosti s rozvodovou praxou na Slovensku, keď maloleté dieťa (deti) sú najčastejšie zverené do starostlivosti matky, vznikajú v prevažnej miere neúplné rodiny na čele so ženou. Podobne aj ovdovenie ako druhý hlavný faktor formovania neúplných rodín sa častejšie spája so ženou na čele takejto cenzonej domácnosti. Príčinou je predovšetkým pretrvávajúce značné rozdiely v úmrtnostných pomeroch v neprospech mužskej zložky populácie Slovenska. Keďže však v reprodukčnom veku sú šance na úmrtie aj u mužov pomerne nízke, ovdovením neúplné rodiny vznikajú skôr v poreprodukčnom veku. Dôležitou podmienkou je vzhľadom na vek detí potom spoločné hospodárenie s pozostalým rodičom a skutočnosť, že ešte sami v byte nevytvárajú inú cenзовú domácnosť. Okrem ochoty spoločne bývať a hospodáriť je rozhodujúcim pre rozvedených i ovdovených prednostov domácností aj intenzita, s akou vstupujú do ďalších manželských alebo partnerských zväzkov. Ako sme ukázali vyššie, práve rozvedené osoby na Slovensku sú pomerne často súčasťou kohabitácií. Na druhej strane analýza sobášnosti rozvedených a ovdovených osôb (a najmä

⁴³⁴ Ide o veľmi špecifický typ reprodukčného správania príznačný skôr pre prostredie segregovaných rómskych osád, kde značná časť ešte -násťročných dievčat rodí svoje prvé deti mimo manželský zväzok, no vo viac či menej funkčnej kohabitácii. Bližšie k tejto problematike pozri napríklad ŠPROCHA, Branislav. Reprodukcia rómskeho obyvateľstva..., c. d.

⁴³⁵ KUČERA, Milan. Neúplné rodinné domácnosti s deťmi. In: Z. Pavlík (ed.) *Populační vývoj České republiky 1994*. Praha : Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta, Univerzita Karlova, 1994, s. 104.

žien) ukazuje, že v poslednom štvrtstoročí sa aj v ich prípade výrazne znížili šance na opakovaný vstup do manželstva.

Narodenie dieťaťa (prvého poradia) znamená v prípade úplných rodín ich presun z kategórie bez detí do skupiny s deťmi. Samo o sebe však nie je formujúcim činiteľom rodinnej domácnosti. Výnimkou sú prípady, keď sa dieťa narodí osamelej matke. Ukazuje sa, že najčastejšie ide o mladé slobodné ženy. Otázkou zostáva, či skutočne žena s dieťaťom žije bez stabilného partnera, alebo je to len dôsledok odlišného trvalého pobytu biologických rodičov v čase sčítania. Druhý bod v poslednom sčítaní prestal byť aktuálnym, keďže pri konštrukcii cenzonej domácnosti sa pracovalo na báze prítomného obyvateľstva v danej bytovej domácnosti s prihliadnutím na vyznačené príbuzenské vzťahy.⁴³⁶

Posledným veľmi špecifickým prípadom, ako môže vzniknúť neúplná rodinná domácnosť, je oddelené bývanie ženatého muža a vydatej ženy s jedným alebo viacerými deťmi. V podstate tak môžeme byť svedkami vzniku jednej neúplnej rodinnej domácnosti a domácnosti jednotlivca alebo v ešte zriedkavejších prípadoch dvoch neúplných rodinných domácností.⁴³⁷ V minulosti bol tento spôsob vzniku neúplnej rodiny predovšetkým dôsledkom zlej bytovej situácie, keďže nedostatok bytov často nútil najmä mladé rodiny dočasne v niektorých prípadoch žiť oddelene.⁴³⁸ V súčasných podmienkach môžeme skôr hovoriť o prípadoch vlastníctva viacerých nehnuteľností, pričom každý z manželov má nielen trvalý pobyt v inej, ale v nej aj reálne býva. Ešte častejšie však môže ísť o prípady tzv. „mŕtvych“ manželských zväzkov, keď osoby ešte *de iure* zostávajú byť manželmi, ale v skutočnosti už spolu nežijú. Oddelené bývanie v takýchto prípadoch môže signalizovať rozvrat manželského zväzku a je obrazom predrozvodového fyzického opustenia nefunkčného manželstva.⁴³⁹

Kľúčovým faktorom vzniku neúplných rodín sa najmä v posledných dvoch - troch desaťročiach ukazuje byť proces rozvodovosti. Jednoznačne je možné povedať, že legitimizácia rozvodu a rozvedených osôb významnou mierou prispeli k heterogenizácii foriem cenzonej domácnosti, a to už v reprodukčnom veku. Úplná rodina sa po rozvode štiepi podľa prítomnosti

⁴³⁶ V špecifických prípadoch však ani to nemuselo zaručiť, že sčítanie umožnilo odhaliť, či žena je osamelou matkou alebo žije so svojím partnerom. V situácii, keď partner bol dlhodobo mimo bytovú domácnosť alebo nesprávne definoval príbuzenský vzťah, resp. nebol deklarovaný vzťah druhá s družkou, mohlo dôjsť k určitej nepresnosti. Nepredpokladáme, že by však tieto prípady mohli výraznejšie skresliť získané informácie, a preto uvedené výsledky považujeme za pomerne presný odhad skutočnosti z pohľadu predmetnej problematiky.

⁴³⁷ Ak každý z rodičov žije s aspoň jedným zo svojich detí.

⁴³⁸ BARTOŇOVÁ, Dagmar. Rodiny a domácnosti. In: *Populační vývoj České republiky 2001-2006*. Praha : Katedra demografie a geodemografie, Univerzita Karlova, 2007, s. 69.

⁴³⁹ Tamže.

detí na dve domácnosti jednotlivcov alebo jednu domácnosť jednotlivca a jednu neúplnú rodinnú domácnosť.⁴⁴⁰

Hlbšia analýza rodinného stavu na čele neúplných rodín ukázala, že postupne medzi sčítaniami došlo k poklesu zastúpenia ovdovených mužov a najmä žien. Dá sa predpokladať, že je to výsledok zlepšenia úmrtnostných pomerov najmä na strane mužov v reprodukčnom a v strednom produktívnom veku. Na druhej strane sa zvýšilo zastúpenie a počet neúplných rodín na čele so slobodnou osobou a tiež osobou žijúcou v manželskom zväzku. Kým prvý prípad je z nášho pohľadu do určitej miery očakávaný jav spojený predovšetkým s nemanželskou plodnosťou, tak dynamický nárast neúplných rodín s vydatou ženou alebo ženatým mužom je ťažšie interpretovateľný. Domnievame sa, že bytová situácia mladých rodín nie je tak dramatická ako v minulosti, aby muselo dochádzať častejšie k prípadom oddeleného bývania, navyše v súčasnosti je rezidenčná samostatnosť vôbec jedným zo základných predpokladov vzniku manželského alebo partnerského zväzku (kohabitácie). Vysvetlenie sa tak podľa nás skrýva vo zvyšujúcom sa počte nefunkčných manželstiev, manželstiev v predrozvodovej fáze, ako aj v častejších situáciách, keď manželia majú odlišné trvalé bydlisko v dôsledku vlastníctva viacerých nehnuteľností.

Zmeny v rozvodovosti, a to nielen z pohľadu zvýšenia jej intenzity, ale aj posunu do vyššieho veku či oddialenia maximálnej úrovne od vstupu do manželstva podmienili aj formovanie neúplných rodín. Predovšetkým sme svedkami zvýšenia intenzity vzniku neúplných rodín bez závislých detí vo veku nad 50 rokov.⁴⁴¹ Uvedený trend je tiež dôsledkom častejšieho a predovšetkým dlhšieho zotrvávania detí v domácnosti jedného z rozvedených rodičov bez toho, aby tieto vytvárali samostatnú cenзовú domácnosť. Kým poreprodukčné obdobie je z pohľadu neúplných rodín spojené s typom bez závislých detí, reprodukčný vek a najmä interval 30–44 rokov je dlhodobo spätý s maximálnou intenzitou formovania neúplných rodín s deťmi. Postupne sme síce svedkami mierneho poklesu intenzity vzniku týchto domácností ako dôsledku znižovania plodnosti a počtu detí v rodinách, ale naďalej zostáva jej úroveň pomerne vysoká. Podľa výsledkov sčítania obyvateľov z roku 2011 vo vyššie spomínaných vekových skupinách na 1000 nevydatých žien pripadalo viac ako 350 žien stojacich na čele neúplnej rodiny. Okrem toho grafy 65 a 66 jednoznačne potvrdzujú výrazne častejšie vytváranie neúplných rodín s deťmi u žien ako u mužov.

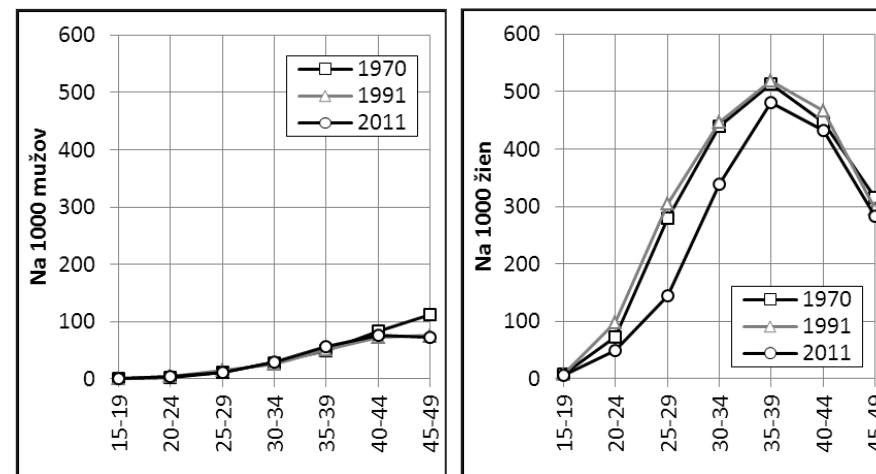
⁴⁴⁰ Veľmi ojedinelým prípadom je vznik dvoch neúplných rodín, ak s každým z rozvedených manželov zostalo aspoň jedno dieťa. Častejšie sú takéto situácie, ak v rozvedenom manželstve sa nachádzali deti aj z predchádzajúcich vzťahov.

⁴⁴¹ Pozri ŠPROCHA, Branislav – VAŇO, Boris – BLEHA, Branislav. Prognóza vývoja rodín a domácností..., c. d., s. 59.

Medzi nerodinnými domácnosťami hlavnú úlohu zohrávajú domácnosti jednotlivcov. Platí to aj z pohľadu ich samotnej váhy medzi domácnosťami, ako aj z pohľadu podielu osôb v nich žijúcich. Výsledky sčítaní 1961–2001 tiež odhalili, že dlhodobo predstavovali najrýchlejšie rastúci typ cenзовých domácností. Ako sme uviedli vyššie, v posledných dvoch cenзоch predstavovali približne 30 % zo všetkých cenзовých domácností, pričom v nich žilo už takmer 12 % všetkých obyvateľov Slovenska.

O značnej dynamike hovorí aj skutočnosť, že ešte na začiatku 70. rokov pritom domácnosti jednotlivcov tvorili menej ako 4 %. Prispievali k tomu jednak rastúce príjmy osamelých osôb, rast výšky starobných dôchodkov a tiež zvýšená intenzita bytovej výstavby v 70. a 80. rokoch.⁴⁴² V 90. rokoch rastúci počet domácností jednotlivcov bol spojený so zvyšovaním rozvodovosti a častejším osamelým životom mladých slobodných osôb (podnájomníci, singles a pod.). Dôležitým sa ukázal byť aj pokles pravdepodobností, že rozvedená a ovdovená osoba opakovane vstúpi do ďalšieho manželstva. V poslednom intercenзálnom období sa rast domácností jednotlivcov zastavil a ich počet zostáva na približne rovnakej úrovni ako v roku 2001.

Graf 65 a 66: Intenzita vytvárania neúplných rodín s deťmi na Slovensku v reprodukčnom veku muža (vľavo) a ženy (vpravo) stojacich na čele domácnosti v rokoch 1970, 1991 a 2011⁴⁴³

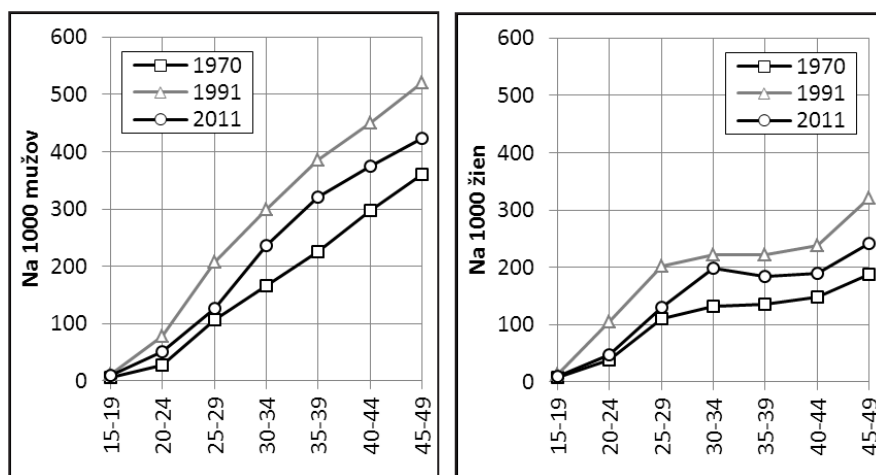

⁴⁴² BARTOŇOVÁ, Dagmar. Vývoj cenзовých domácností v Českej republike v poslednej tretine 20. století. In: *Demografie*, 2005, 47, 1, s. 2; PILINSKÁ, Viera a kol. Demografická charakteristika rodiny na Slovensku..., c. d., s. 8.

⁴⁴³ Výpočty autorov.

V mladšom veku je tento typ domácností skôr doménou slobodných osôb, ktoré samostatne bývajú a hospodária, alebo žijú v podnájme. Potvrdili to aj výsledky posledného sčítania obyvateľov. Prevalu slobodných osôb medzi domácnosťami jednotlivcov nachádzame u mužov ešte vo veku 35 rokov a u žien do 40. roku života. Rozvedení najvyššie zastúpenie dosahujú v poslednej dekáde reprodukčného obdobia a v staršom produktívnom veku. Vo vyššom veku (o niečo skôr a častejšie u žien) sú domácnosti jednotlivcov tvorené predovšetkým ovdovenými osobami.⁴⁴⁴ Aj v tomto prípade je dôležitým faktorom existencia značných rozdielov v úmrtnosti medzi mužskou a ženskou časťou populácie Slovenska. Svedčí o tom aj skutočnosť, že na začiatku 90. rokov takmer dve tretiny domácností jednotlivcov tvorili ženy. V posledných dvoch intercenzálnych obdobiach sa situácia čiastočne zlepšila aj vďaka rýchlejšiemu zlepšovaniu úmrtnostných pomerov u mužov. Podľa posledného sčítania obyvateľov z roku 2011 tak ženy tvorili približne šesť z desiatich domácností jednotlivcov.

Graf 67 a 68: Intenzita vytvárania cenových domácností jednotlivcov na Slovensku podľa veku a pohlavia v rokoch 1970, 1991 a 2011⁴⁴⁵

Transformácia reprodukčného správania v poslednom štvrtstoročí, a to najmä v prípade rozvodovosti a úmrtnosti prispela k určitým zmenám vo formovaní domácností jednotlivcov. Predovšetkým sme svedkami poklesu podielu ovdovených a naopak nárastu váhy rozvedených a slobodných osôb na celkovom počte cenových domácností jednotlivcov. Zmeny v rodinnom

⁴⁴⁴ Bližšie k tejto problematike pozri ŠPROCHA, Branislav – VAŇO, Boris – BLEHA, Branislav. Prognóza vývoja rodín a domácností..., c. d., s. 61-64.

⁴⁴⁵ Výpočty autorov.

stave sa odzrkadľujú aj na vekovej štruktúre. U mužov došlo k zvýšeniu podielu domácností jednotlivcov vo veku 30–49 rokov ako dôsledok vysokej rozvodovosti a čiastočne osamelého bývania resp. hospodárenia. V ženskej časti populácie v reprodukčnom veku sa zvýraznilo zastúpenie mladších osôb (25–35 rokov). Tieto zmeny sú podmienené nielen posunmi v samotnej intenzite vytvárania cenových domácností jednotlivcov, ale sa na nich podpisuje aj predchádzajúci populačný vývoj, a to najmä v podobe prechodu rôznopočetných generácií naprieč vekovou štruktúrou.

Intenzita tvorby cenových domácností jednotlivcov má u oboch pohlaví odlišný priebeh. Súvisí to predovšetkým so spôsobom ako vznikajú. Kým v mladšom veku je šanca u mužov i žien približne rovnaká, približne od 30. roku života v ženskej populácii stagnuje, no u mužov identifikujeme naďalej kontinuálny rast. Tento jav je výsledkom rozvodu manželstiev s deťmi, keď u mužov sa najčastejšie vytvárajú domácnosti jednotlivcov, no u žien sa formujú neúplné rodinné domácnosti. K ďalšiemu nárastu intenzity vzniku cenových domácností jednotlivcov na strane žien dochádza až od 40. roku života.

Okrem gendrových rozdielov v priebehu formovania domácností grafy 67 a 68 poukazujú aj na určité zmeny, ktoré nastali medzi sčítaniami 1970, 1991 a 2011. S výnimkou najstarších vekových skupín došlo najprv k výraznému nárastu intenzity vzniku domácností jednotlivcov u oboch pohlaví. V posledných dvoch intercenzálnych obdobiach sme síce svedkami určitého poklesu, no aj napriek tomu zostáva intenzita, s akou sa tieto domácnosti formujú vo všetkých vekových skupinách, naďalej vyššia, ako tomu bolo v roku 1970.

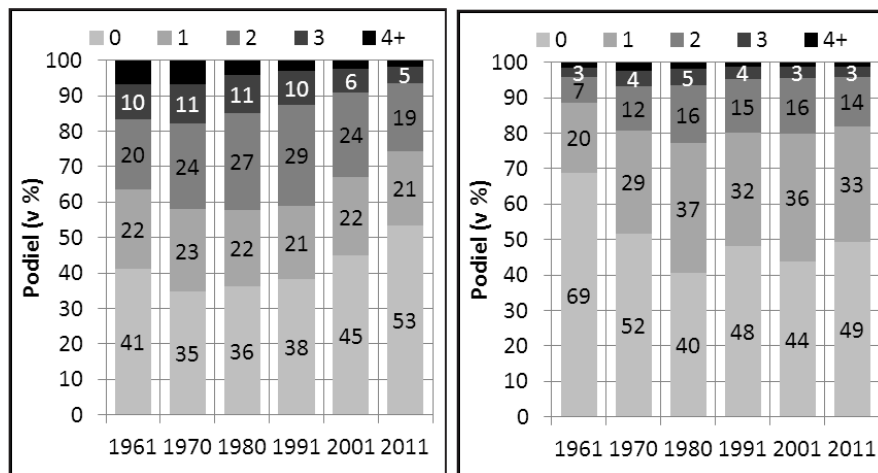
VI.3 Plodnosť a deti v rodinných domácnostiach

Pokles realizovanej plodnosti, postupný príklon k dvojdetnej rodine, zvyšovanie rozvodovosti, nepriaznivé úmrtnostné pomery a najmä značný rozdiel v úmrtnostných pomeroch mužov a žien v kombinácii s ďalšími demografickými i nedemografickými faktormi (napr. snaha o vstup do ďalšieho manželstva, príklon k individualizmu a samostatného bývania a hospodárenia, ochota a možnosť osamostatnenia sa od orientačnej rodiny, ekonomická, bytová, partnerská situácia mladých a pod.) výraznou mierou vplývali nielen na štruktúru cenových domácností, ale aj na ich veľkosť z pohľadu počtu členov.

Jedným z hlavných vývojových znakov bol výrazný nárast počtu a podielu domácností jednotlivcov (z približne 9 na približne 30 %). Dlhodobu na Slovensku pritom najčastejšie mali cenové domácnosti dvoch členov a nasledovali domácnosti so štyrmi členmi. Od sčítania 2001 sú však najpočetnejšími domácnosťami len s jedným členom. Druhým dôležitým faktorom

priamo vplývajúcim na veľkosť cenзовých domácností bol pokles počtu a zastúpenia viacčlenných domácností. Kým na začiatku 60. rokov domácnosti s 5 a viac členmi tvorili takmer štvrtinu, v posledných dvoch sčítaniach 2001 a 2011 to bolo už len približne 9 %. Mierne kleslo aj zastúpenie štvorčlenných domácností z 23 % v roku 1991 na necelých 18 % v roku 2011. Keďže hlavnú úlohu zohrávajú úplné rodiny s deťmi, je zrejmé, že v nových spoločenských podmienkach dvojdetný model rodiny na Slovensku už nenachádza tak široké uplatnenie. Špecifickým vývojom prešli trojčlenné rodiny. Aj v ich prípade platí, že najčastejšie ide o úplné rodinné domácnosti. Od sčítania 1961 môžeme vidieť pokles ich zastúpenia z viac ako 21 % na necelých 18 % v roku 2001. V poslednom intercenzálnom období však dochádza k pomerne výraznému nárastu až na takmer pätinu všetkých cenзовých domácností. Dlhodobo najstabilnejšie zastúpenie vykazujú dvojčlenné domácnosti. Medzi sčítaniami 1961 a 2011 sa ich podiel pohyboval na úrovni 23 – 24 %. V dôsledku týchto štrukturálnych zmien došlo k poklesu priemernej veľkosti cenзовой domácnosti, a to takmer o jedného člena. Medzi sčítaniami 1961 a 2011 sa tak priemerný počet osôb pripadajúcich na jednu cenзовú domácnosť znížil z takmer 3,5 na 2,6 osôb.

Graf 69 a 70: Štruktúra úplných (vľavo) a neúplných (vpravo) rodín podľa počtu závislých detí⁴⁴⁶

Uvedený vývoj do značnej miery kopíruje hlavné trendy vo vývoji plodnosti žien podľa parity, keďže práve počet detí predstavuje jeden z hlavných faktorov ovplyvňujúcich veľkosť rodinných domácností. Pozorovaný odklon od dvojdetného modelu a predpokladaný nárast podielu bezdetných žien a žien len

s jedným dieťaťom prispievajú k celkovému zmenšovaniu domácností. Okrem toho je potrebné tiež počítať, že v určitých životných fázach môžu byť v cenзовой domácnosti prítomné aj ďalšie príbuzné spolubývajúce a hospodáriace osoby, prípadne svoju úlohu môže zohrávať aj dlhšie zotrvávanie nezávislých detí v orientačnej rodine.

Dlhodobo najväčšie domácnosti nachádzame v prípade úplných rodín so závislými deťmi. Aj keď priemerný počet ich členov mierne klesol, naďalej v nich žijú viac ako štyri osoby (4,1 člena). Podobne sa mierne zmenšili neúplné rodinné domácnosti so závislými deťmi. Podľa posledného sčítania z roku 2011 majú necelých 2,8 člena. Na druhej strane priemerná veľkosť rodinných domácností bez detí vzrástla u úplných i neúplných rodín. Hlavnú úlohu v tomto prípade zohráva pravdepodobne dlhšie zotrvávanie a spoločné hospodárenie nezávislých detí so svojimi rodičmi resp. s jedným zo svojich rodičov. Nepriamo na to poukazuje aj rastúci priemerný počet detí nachádzajúcich sa v týchto typoch domácností. Kým napríklad v roku 1991 pripadalo priemerne na jednu úplnú rodinu bez závislých detí 0,41 dieťaťa a v roku 2011 to už bolo takmer 0,75. Podobne sa v posledných dvoch intercenzálnych obdobiach zvýšil aj priemerný počet nezávislých detí v neúplných rodinách, a to z približne 1 dieťaťa na takmer 1,4 dieťaťa. Tento trend potvrdila aj hlbšia analýza skladby rodinných domácností podľa vzťahov k jej prednostovi.⁴⁴⁷ Podľa výsledkov posledných troch sčítaní obyvateľov sa podiel mužov vo veku 30 rokov, ktorí ešte stále zostávajú žiť v domácnosti svojich rodičov (rodiča) a nevytvorili vlastnú cenзовú domácnosť, zvýšil z necelých 17 % nad 40 %. O niečo menej dynamický rast identifikujeme u žien, kde v rovnakom veku na začiatku 90. rokov žilo v cenзовой domácnosti svojich rodičov len necelých 7 % osôb, no podľa údajov sčítania 2011 to už bola viac ako štvrtina žien. Je zrejmé, že oddaľovanie rezidenčnej samostatnosti a predlžovanie súžitia v domácnosti rodičov prispieva k významnej zmene štruktúry rodinných domácností a tým aj intenzity a časovania realizovanej plodnosti.

VI.4 Cenзовé domácnosti a ženy v reprodukčnom veku

Aj napriek viacerým zmenám v reprodukčnom správaní sú na Slovensku naďalej pre proces plodnosti rozhodujúcim priestorom rodinné domácnosti a najmä úplné rodiny. Preto veľmi dôležitým pre analýzu transformácie

⁴⁴⁶ Výpočty autorov.

⁴⁴⁷ Bližšie pozri ŠPROCHA, Branislav – VAŇO, Boris – BLEHA, Branislav. Prognóza vývoja rodín a domácností..., c. d. s. 44-45.

plodnosti je poznanie zmien charakteru domácností, ktoré vytvárajú ženy v reprodukčnom veku. Znamená to analyzovať charakter cenзовých domácností podľa veku žien, ktoré sú v pozícii prednostu domácnosti, manželky alebo družky hlavy takejto domácnosti. Keďže samotný proces reprodukcie sa realizuje najmä v dlhodobých partnerských zväzkoch, kľúčovým pre naše poznanie je aj vytváranie takých domácností, kde žena žije so svojím manželom alebo partnerom. Ide teda o analýzu vytvárania úplných rodinných cenзовých domácností podľa veku ženy.

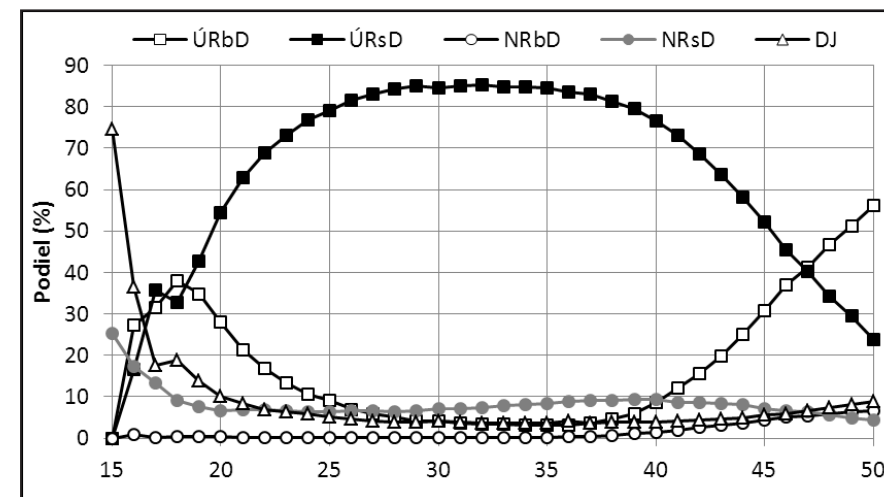
Porovnanie grafov 71 a 72 dáva odpoveď na prvú časť otázky, a teda aké domácnosti vytvárajú ženy v reprodukčnom veku a ako sa zmenil ich charakter medzi sčítaniami 1991 a 2011. V oboch prípadoch jednoznačne najčastejším typom cenзовой domácnosti, ktoré sú vytvárané ženami vo veku 15-49 rokov, sú úplné rodinné domácnosti s deťmi. Zmeny v rodinnom a reprodukčnom správaní sa však podpísali pod zníženie podielu žien v tomto type domácností a to takmer vo všetkých vekoch reprodukčného obdobia. Najvýraznejšie sa to však dotklo veku 21-29 rokov, kde vidíme pokles o 25-33 p.b. Viac ako polovica žien v súčasnosti vytvára úplné rodiny s deťmi až od veku 27 rokov, kým na začiatku 90. rokov to bolo už od veku 20 rokov.⁴⁴⁸ Zmeny v časovaní zakladania rodín sa premietli aj do vývoja podielu žien v úplných rodinách bez detí. Prvé maximum, ktoré vzniká v mladom veku tesne po uzavretí manželstva, sa medzi sčítaniami 1991 a 2011 posunulo z 18-19 rokov do veku 24-25 rokov. S tým sa súčasne znížil podiel žien vytvárajúcich tieto domácnosti do veku 22 rokov a naopak vzrástlo ich zastúpenie vo vekoch 23-37 rokov. Okrem zmien v časovaní sobášnosti slobodných a vzniku faktických manželstiev na tomto vývoji svoju úlohu zohráva aj predlžovanie obdobia bezdetnosti žien žijúcich v manželských alebo párových zväzkoch. Druhé maximum zastúpenia žien vytvárajúcich úplné rodiny bez detí je spojené s odchodom detí mimo orientačnú rodinu resp. ich presunom do kategórie nezávislých, preto vzniká až na sklonku reprodukčného obdobia (vo veku 40 a viac rokov).

Nárast rozvodovosti v kombinácii s poklesom šancí na ďalší sobáš prispeli k zvyšovaniu podielu žien vytvárajúcich neúplné rodiny so závislými deťmi. Kým na začiatku 90. rokov sa najčastejšie ženy v týchto domácnostiach vyskytovali vo veľmi mladom veku, v súčasnosti sa maximum presunulo do veku 35-40 rokov. Mechanizmus vzniku týchto domácností je v mladom a veľmi mladom veku spájaný predovšetkým s narodením dieťaťa slobodnej (a často aj osamelej) žene, kým v druhej polovici reprodukčného veku je to najčastejšie výsledok rozvodu manželského zväzku. Mierne vzrástlo tiež zastúpenie žien

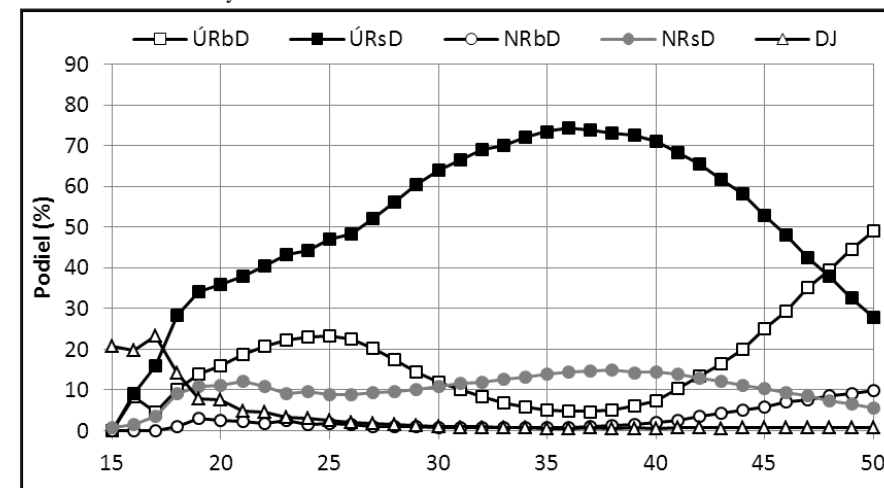
⁴⁴⁸ Predmetné podiely sú počítané len z tej skupiny žien, ktoré v čase sčítania obyvateľov 1991 a 2011 stáli na čele cenзовой domácnosti alebo uviedli, že sú manželkou prípadne družkou prednostu domácnosti.

vytvárajúcich neúplné rodiny bez závislých detí, no ich podiel v reprodukčnom veku zostáva aj naďalej veľmi nízky.

Graf 71: Štruktúra žien vo veku 15-50 rokov podľa typu cenзовой domácnosti, ktorú v čase sčítania 1991 vytvárali⁴⁴⁹

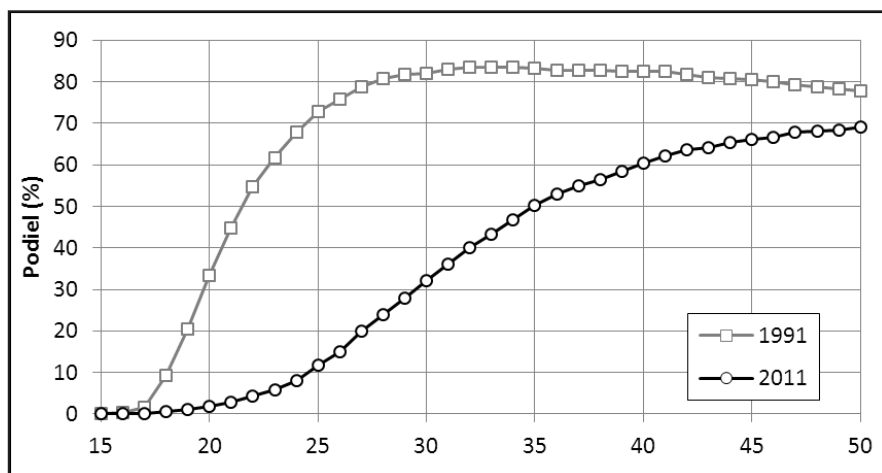
Graf 72: Štruktúra žien vo veku 15-50 rokov podľa typu cenзовой domácnosti, ktorú v čase sčítania 2011 vytvárali⁴⁵⁰

⁴⁴⁹ Výpočty autorov.

⁴⁵⁰ Výpočty autorov.

Graf 73: Podiel žien vo veku 15-50 rokov, ktoré vytvárajú úplné rodinné domácnosti, sčítanie 1991 a 2011⁴⁵¹

Z nerodinných domácností za pozornosť stoja domácnosti jednotlivcov, keďže ich váha sa zvýšila vo všetkých vekových skupinách reprodukčného obdobia ženy. Najčastejšie ich ženy vytvárajú vo veku do 20 rokov. V ďalších vekových skupinách ich zastúpenie neprekračuje hranicu 5 %. Výnimkou je až koniec reprodukčného obdobia (10 %).

Vstup do manželstva a rodičovstva v mladom veku ako typický znak sobášneho a reprodukčného modelu žien presadzujúceho sa do konca 80. rokov prispel ku skorému formovaniu úplných rodín a tiež k vysokému podielu žien, ktoré tieto typy cenзовých domácností vytvárali. Podľa sčítania ľudu 1991 polovica žien žila v úplnej rodine už od veku 22 rokov (graf 73). Zmeny v časovaní formovania párových zväzkov spolu s rastúcou rozvodovosťou prispeli k posunu tejto hranice až do veku 35 rokov.

VII. Vzdelanie ako diferenčný faktor plodnosti

Najvyššie dosiahnuté vzdelanie predstavuje v populácii Slovenska jeden z najdynamickejších sa meniacich štrukturálnych znakov, ktorý po roku 1989 prechádza historicky nebývalými kvalitatívno-quantitatívnymi zmenami.⁴⁵² Jedným z ich najdôležitejších znakov je medzigeneračne rastúci dopyt po vyšších formách vzdelania, čoho vonkajším prejavom je nielen transformácia vzdelanostnej štruktúry, ale aj samotného procesu vzdelávania a jeho inštitucionálnych podmienok. Prudký nárast počtu absolventov predovšetkým terciárneho stupňa tak úzko súvisí s dynamicky sa rozširujúcimi možnosťami nadobúdania tohto typu vzdelania (a tiež opačne), s potrebami vzdelanostnej spoločnosti predovšetkým v prostredí trhu práce a súčasne aj so zmenami v pohľade na úroveň dosiahnutého vzdelania a celoživotné vzdelávanie v spoločnosti. Práve preferencia vysokoškolského vzdelania, ktorá dominuje v transformačnom procese vzdelanostnej štruktúry približne od začiatku nového milénia, predstavuje historicky jedinečný faktor, ktorý významnou mierou ovplyvňuje a bude ďalej ovplyvňovať intenzitu a charakter plodnosti žien na Slovensku.

Najvyššie dosiahnuté vzdelanie a pred ukončením demografickej revolúcie aj gramotnosť bývajú považované za jedny z najvýznamnejších faktorov reprodukčného správania.⁴⁵³ Samotný vplyv vzdelania na plodnosť žien

⁴⁵² Bližšie k tejto problematike pozri napr. ŠPROCHA, Branislav. Vývoj vzdelanostnej štruktúry a vzdelávania na Slovensku. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 2010, 20, 1, s. 3-30; ŠPROCHA, Branislav. Generačná analýza vzdelanostnej štruktúry obyvateľstva Slovenska. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 2010, 20, 1, s. 31-48.

⁴⁵³ Bližšie k tejto otázke v česko-slovenskom priestore pozri napr. KANTOROVÁ, Vladimíra. Education and entry into motherhood: The Czech Republic during the state socialism and the transition period (1970–1997). In: *Demographic Research*, Special Collection 3, Article 10, 2004, s. 245-274; RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka. Diferenční plodnost v České republice podle rodinného stavu a vzdělání v kohortní perspektivě. In: Hamplová, D. – Rychtaříková, J. – Pikálková, S. (eds.): *České ženy. Vzdělání, partnerství, reprodukce*. Praha : Sociologický ústav Akademie věd České republiky, 2003, s. 40-82; RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka. Změny generační plodnosti v České republice se zaměřením na vzdělání žen..., c. d., s. 77-90; ŠPROCHA, Branislav – POTANČOKOVÁ, Michaela. *Vzdelanie ako diferenčný faktor reprodukčného správania*. Bratislava : INFOSTAT, 2010; ŠTASTNÁ, Anna. Zakládání rodiny a narození prvního a druhého dítěte. In: Kuchařová, V. – Štastná, A. (eds.): *Partnerství, rodina a mezigenerační vztahy v české společnosti*. Praha : VÚPSV, 2009, s. 29-49.

⁴⁵¹ Výpočty autorov.

je možné vnímať v dvoch základných uhloch pohľadu. Predovšetkým je to priame prepojenie na intenzitu, časovanie, ako aj vnútorný charakter plodnosti z pohľadu počtu narodených detí (parity ženy) a legitimacy pôrodov. Ide predovšetkým o aspekt rôznej doby strávenej štúdiom, získaný rozdielny sociálny a kultúrny kapitál, diferencujúce sa hodnotové orientácie a pod. Vo všeobecnosti pritom čas strávený štúdiom predstavuje obdobie, ktoré je vnímané ako nekompatibilné s formovaním rodiny.⁴⁵⁴ Z hľadiska konceptu životnej dráhy je možné proces nadobúdania vyššieho vzdelania a s tým spojené predlžovanie obdobia štúdia vnímať ako odkladanie vstupu na trh práce, ekonomickej nezávislosti a tým aj vstupu do dospelosti.⁴⁵⁵ Ich priame vplyvy sú následne dopĺňané nepriamym pôsobením rozdielnej socioekonomickej situácie, hodnotami, preferenciami a možnosťami uplatnenia sa na trhu práce, získania rezidenčnej samostatnosti a pod., ktoré sú značne diferencované po ukončení štúdia a nadobudnutia jednotlivých foriem vzdelania. Podľa Sobotku a kol.⁴⁵⁶ sa vzdelanejšie ženy oveľa častejšie snažia nadobudnúť stabilnú pracovnú pozíciu, dosiahnuť dostatočné finančné zabezpečenie alebo primerané bývanie. U žien s vyšším vzdelaním je uspokojivá mikroekonomická situácia predpokladom ich ekonomickej nezávislosti, a preto neistota na trhu práce, nestabilný príjem môžu pôsobiť na plodnosť negatívne. V prípade žien s nižším kultúrnym kapitálom je tento vzťah zložitejší a v niektorých prípadoch dokonca pozorujeme opačný efekt. Materstvo, a to aj skoro po uzavretí vzdelanostných dráh, môže byť nástrojom, ktorý tieto ženy využívajú ako prostriedok redukcie neistoty, ktorá by ich čakala na oficiálnom trhu práce.⁴⁵⁷ Rovnako je materstvo a rodičovstvo žien s nízkym vzdelaním spájané so zaistením aspoň určitého a v ich prípade často aj istejšieho alebo dokonca jediného zdroju príjmu. Nemenej dôležitými

sú aj normatívne faktory, a to predovšetkým získanie určitej identity a statusu v miestnej spoločnosti.⁴⁵⁸

V spojitosti so vzdelanostnou štruktúrou a postavením žien na trhu práce sú dôležité tiež kalkulácie týkajúce sa nákladov vznikajúcich pri starostlivosti o dieťa. V prípade žien s nízkym vzdelaním, nestabilnou pozíciou na trhu práce a tým aj príjmom, predstavuje tieto náklady reálne finančné výdavky vznikajúce pri starostlivosti o dieťa, kým náklady stratených príležitostí sú nízke.⁴⁵⁹ Výchova a starostlivosť o deti prinášajú stagnáciu profesijného rastu, platových podmienok, žena stráca kontakt so zamestnaním, pracovným kolektívom, riešenou problematikou a pod., čo môže byť najmä v prípade žien s vyšším vzdelaním, kariérne orientovaných osôb väčší problém ako priame náklady spojené s materstvom a rodičovstvom. Náklady stratených príležitostí v podobe všetkých činností, ktoré by mohla žena vykonávať namiesto starostlivosti o dieťa, teoreticky s rastúcim vzdelaním a pozíciou na trhu práce rastú a vytvárajú čoraz väčšiu prekážku pri ceste za realizáciou reprodukčných plánov. Negatívne pôsobenie materských a rodičovských povinností na kariérny rast môže so sebou prinášať prehodnocovanie reprodukčných stratégií a reprodukčných zámerov vo vzťahu k aktuálnej životnej situácii. Okrem toho nie je možné prehliadnuť problematiku skĺbenia práce a starostlivosti o dieťa. Podľa teórie gendrovej rovnosti⁴⁶⁰ v spoločnostiach vyznačujúcich sa tradičným pohľadom na rozdelenie pozícií muža a ženy a teda aj deľbu práce medzi partnermi môžu byť reprodukčné zábery v ostrom kontraste s možnosťami, ktoré najmä vzdelanejším ženám poskytuje spoločnosť pri zladení ich profesie a vykonávaní materských a rodičovských povinností.

Je zrejmé, že vzťah medzi realizovanou plodnosťou, štruktúrou žien podľa počtu narodených detí a dosiahnutým vzdelaním je pomerne komplikovaný, aj keď často býva prezentovaný pomerne jednoznačne ako nepriamy. Aj v česko-slovenskom prostredí viaceré výskumy⁴⁶¹ ukazujú, že s rastúcim dosiahnutým vzdelaním realizovaná plodnosť klesala. Podobný predpoklad je spájaný so zvyšujúcou sa gramotnosťou obyvateľstva v druhej polovici 19. a prvej polovici

⁴⁵⁴ BAIZÁN, Pau – AASSVE, Arnstein – BILLARI, C. Francesco. Cohabitation, marriage, and first birth: The interrelationship of family formation events in Spain. In: *European Journal of Population* 19, č. 2, 2003, s. 147-169; BLOSSFELD, HANS-PETER – HUININK, Johannes. Human capital investments or norms of role transition? How women's schooling and career affect the process of family formation. In: *American Journal of Sociology* 97, č. 1, 1991, s. 143-168; KRAVDAL, Øystein. The importance of economic activity, economic potential and economic resources for the timing of first births in Norway. In: *Population Studies* 48, č. 2, 1994, s. 249-267.

⁴⁵⁵ KOHLER, Hans-Peter – BILLARI, C. Francesco – ORTEGA, José-Antonio. The emergence of lowest-low fertility..., c. d., s. 641-680.

⁴⁵⁶ SOBOTKA, Tomáš – ŠTASTNÁ, Anna – ZEMAN, Kryštof – HAMPLOVÁ, Dana – KANTOROVÁ, VLADIMÍRA. Czech Republic: A rapid transformation of fertility and family behaviour after the collapse of state socialism. In: *Demographic Research*, 19, 14, 2008, s. 403-454.

⁴⁵⁷ FRIEDAMAN, Debra – HECHTER, Michael – KANAZAWA, Satoshi. Theory of the Value of Children. In: *Demography* 1994, r. 31, 3, s. 375-401; HECHTER, Michael – KANZAWA, Satoshi. Sociological Rational Choice Theory. In: *Annual Review Sociology*. 1997, r. 23, s. 191-214.

⁴⁵⁸ SOBOTKA, Tomáš – SKIRBEKK, Vegard – PHILIPPOV, Dimitar. Economic Recession and Fertility in the Developed World. In: *Population and Development Review* 2011, r. 37, 2, s. 267-306.

⁴⁵⁹ Náklady spojené s rodičovstvom vychádzajú z teórie racionálnej voľby G. Beckera, pozri napr. BECKER, Gary. *A Treatise on the Family*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

⁴⁶⁰ McDONALD, Peter. Gender equity, social institutions and the future of fertility. In: *Journal of Population Research* 2000, 17, 1, s. 1-16; McDONALD, Peter. Gender Equity in Theories of Fertility Transition. In: *Population and Development Review* 2000, 26, č. 3, s. 427-439.

⁴⁶¹ ŠPROCHA, Branislav – POTANČOKOVÁ, Michaela. Vzdelanie ako diferenčný faktor..., c. d., s. 35-40; ŠPROCHA, Branislav. Plodnosť žien Slovenska podľa výsledkov sčítania 2011..., c. d., s. 35-53.

20. storočia.⁴⁶² V prípade Slovenska však nevieme tento vzťah priamo dokázať alebo vyvrátiť, pretože údaje o realizovanej plodnosti neboli publikované v kombinácii so znalosťou čítania a písania.

Vo všeobecnosti sa pri vysvetľovaní vzťahov medzi gramotnosťou, resp. vzdelaním a poklesom plodnosti v rámci demografickej revolúcie operuje s niekoľkými explanačnými rovinami. Vzdelanejší rodičia sa snažia častejšie zabezpečiť čo najlepšie svoje dieťa (deti) po všetkých stránkach, a preto priame investície vynaložené na výchovu a starostlivosť o ne boli pomerne vysoké, čo viedlo aj k samotnej racionalizácii ich počtu.⁴⁶³ Obmedzovanie detskej práce spolu so štúdiom detí v školách prispievalo k znižovaniu vlastného ekonomického prínosu detí pre domácnosti. Najmä v mestskom prostredí a v rodinách, ktoré sa neživil poľnohospodárstvom, práve vyšší počet detí mohol spôsobovať vážne existenčné problémy. Navyše so zväčšujúcou sa rodinou sa taktiež dramaticky zhoršovali aj bytové podmienky. Gramotné resp. vzdelanejšie ženy mali vyššiu šancu sa uplatniť v pracovnom procese mimo vlastnú domácnosť. Materské a rodičovské povinnosti spolu so starostlivosťou o domácnosť sa dostávali do určitého konfliktu s uplatnením na pracovnom trhu. Do popredia sa tak posúval aspekt stratených príležitostí, ktoré by žena musela obetovať s každým ďalším narodeným dieťaťom.⁴⁶⁴ Nemenej dôležitým prvkom redukcie počtu narodených detí v spojitosti so vzdelaním a gramotnosťou je možnosť disponovať informáciami o technikách a nástrojoch ako reálne predchádzať neželanému tehotenstvu. Okrem toho tieto osoby mali väčšiu šancu tieto prostriedky aj získať, správne aplikovať, pričom prejavovali aj vyššiu ochotu ich reálne používať vo svojom intímnom živote.⁴⁶⁵

Vzdelanie mohlo pomôcť ľuďom sa lepšie a rýchlejšie adaptovať v novej modernej spoločnosti, naučilo ich jednať racionálne v zmysle existujúcich podmienok a vytvorilo predpoklady pre menej fatalistické a viac racionálne správanie vo všetkých aspektoch ich života.⁴⁶⁶ Súčasne je tiež potrebné doplniť, že gramotnosť bola dlhodobo vnímaná aj ako vhodný indikátor

⁴⁶² Pozri ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Demografický obraz Slovenska v sčítaniach ľudu 1919-1940..., c. d., s. 131-139; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Znalosť čítania a písania obyvateľstva Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu 1921 a 1930. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 2012, 22, 4, s. 67-84.

⁴⁶³ Bližšie pozri napr. VAN DE WALLE, Francine. Education and the Demographic Transition in Switzerland. In: *Population and Development Review*, 1980, 6, 3, s. 463-472; LEE, Ronald. The Demographic Transition: Three Centuries of Fundamental Change. In: *Journal of Economic Perspectives*, 2003, 17, 4, s. 167-190.

⁴⁶⁴ Bližšie pozri HAŠKOVÁ, Hana. *Fenomén bezdělnosti*. Praha : SLON, s. 42-44.

⁴⁶⁵ Bližšie pozri COALE, Ansley J. The demographic transition reconsidered..., c. d.

⁴⁶⁶ VAN DE WALLE, Francine. Education and the Demographic Transition..., c. d., s. 463.

socioekonomického postavenia jednotlivca v tomto období,⁴⁶⁷ ktorý ovplyvňuje ďalšie často pertraktované vysvetľujúce faktory plodnosti (napr. príjem, ekonomická aktivita, profesia a pod.).

VII.1 Vývoj vzdelanostnej štruktúry na Slovensku

Najvyššie dosiahnuté vzdelanie sa integrálnou súčasťou sčítaní obyvateľov stalo až po druhej svetovej vojne. V uhorských cenzochoch od roku 1880 a v dvoch medzivojnových Československých sčítaniach sa zisťovala len znalosť čítania a písania. Vo všeobecnosti môžeme povedať, že situácia z pohľadu gramotnosti bola v populácii žúp zasahujúcich na územie dnešného Slovenska nepriaznivá. Na začiatku 80. rokov 19. storočia viac ako polovica osôb starších 6 rokov nevedela ani čítať ani písať. Gramotnosť sa však v nasledujúcich intercenzálnych obdobiach postupne predsa len zvyšovala. V roku 1890 uviedlo znalosť čítania a písania približne 56 % a na začiatku 20. storočia to boli takmer dve tretiny osôb starších 6 rokov. V poslednom uhorskom sčítaní z roku 1910 už viac ako 70 % osôb vedelo čítať aj písať.⁴⁶⁸ Po prvej svetovej vojne síce ešte stále 15 % osôb bolo negramotných, no do začiatku 30. rokov sa ich podiel znížil na úroveň 7 %.⁴⁶⁹ V medzivojnovom období tak v podstate problém negramotnosti na Slovensku bol do značnej miery vyriešený. Najhoršia aj keď zlepšujúca sa situácia zostávala najmä v prihraničných oblastiach severného a severovýchodného Slovenska.⁴⁷⁰

Po druhej svetovej vojne už nebol dôvod zisťovať znalosť čítania a písania, a preto sa pristúpilo v sčítaní ľudu 1950 ku konceptu najvyššieho dosiahnutého vzdelania. Vo všeobecnosti môžeme vzdelanostnú štruktúru mužov i žien v tomto hodnotiť ako pomerne homogénnu s dominantnou prevahou základného vzdelania, čo súčasne znamenalo, že úroveň dosiahnutého vzdelania bola veľmi nízka. Len približne 7 % žien a 11 % mužov starších 15 rokov malo vyššie vzdelanie. Na druhej strane bez vzdelania zostalo len približne 40 tis. osôb, pričom o niečo častejšie išlo o ženy (24 tis.). Pre zaujímavosť ešte dodáme, že len necelých 13,5 tis. osôb (z takmer 2,5 mil. osôb starších 15 rokov) uviedlo vysokoškolské vzdelanie, pričom v prípade žien išlo o 1,7 tis. osôb (z približne 1,3 mil. žien). Dá sa povedať, že medzivojnovej Československej republike sa podarilo vyriešiť problém negramotnosti, no otázka ďalšieho vzdelávania

⁴⁶⁷ LIVI-BACCI, Massimo. *A History of Italian Fertility during the Last Two Centuries*. Princeton New Jersey: Princeton University Press, 1977, s. 192.

⁴⁶⁸ Údaje prebraté zo SPRČS II. s. 38* a 80*.

⁴⁶⁹ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Demografický obraz..., c. d., s. 132-133.

⁴⁷⁰ Tamže.

zostala v podstate nedotknutá. Ani v období 50. rokov nedošlo k výraznejšiemu kvalitatívnemu zlepšeniu. Podiel osôb len so základným vzdelaním sa mierne znížil, no naďalej ho dosahovalo viac ako osem z desiatich obyvateľov starších 15 rokov. V 60. rokoch sa situácia už zmenila. Prispela k tomu nielen snaha a potreba dosahovať vyššie ako základné vzdelanie, ale tiež zmena klasifikácie učňovského vzdelania, ktoré bolo z kategórie základného vzdelania presunuté do stredoškolského stupňa.

V ženskej populácii síce naďalej mali prevahu osoby so základným vzdelaním (72 %), no v najmladších vekových skupinách sa postupne vytváral vzdelanostný model preferujúci úplné stredoškolské vzdelanie (viac ako 25 % vo veku 25 – 29 rokov). U mužov bola situácia odlišná, keďže v ich prípade sa do popredia dostávali osoby so stredoškolským vzdelaním bez maturity (viac ako 45 % osôb vo veku 25 – 34 rokov). Na zvyšovaní vzdelanostnej úrovne sa významnou mierou v tomto období podieľali aj externé formy vzdelávania (večerné školy, podnikové kurzy a pod.). Extenzívna industrializácia spolu so zameraním hospodárstva na ťažký priemysel priniesli v 50. a 60. rokoch značný dopyt po kvalifikovanej pracovnej sile, preto ich snahou bolo zvýšiť dosiahnuté vzdelanie u tej skupiny pracujúcich, ktorí vzdelávacím systémom prešli v minulosti a ktorých vzdelanostný profil nevyhovoval praktickým potrebám. Postupne sa vytvorila až paradoxná situácia, keď popri klasickej dennej forme dovtedy s monopolným postavením vznikol veľmi silný prvok externého vzdelávania, vďaka ktorému sa zvýšila vzdelanostná úroveň veľkej časti obyvateľstva⁴⁷¹ vo veku typickom pre uzavreté vzdelanostné dráhy. V druhej polovici 60. rokov však počet žiakov stredných škôl študujúcich externou formou klesol. K určitému vzostupu ešte došlo v polovici 70. rokov a v 80. rokoch, keď boli otvorené diaľkové formy štúdia aj pri učňovskom type vzdelávania. Externé formy vzdelávania však neboli doménou len stredných škôl. V 60. a v polovici 70. rokov predstavovali dôležitý faktor zvyšovania vzdelania aj na vysokých školách. V druhej polovici 70. rokov v podstate až do polovice 90. rokov však môžeme vidieť pomerne výrazný sústavný pokles počtu študentov i absolventov rôznych diaľkových foriem vysokoškolského vzdelávania. Príčin tohto poklesu bolo viacero, no podľa Tučka a kol.⁴⁷² hlavný faktor predstavovala postupná strata motivácie k dodatočnému štúdiu ako dôsledok poklesu reálnej hodnoty vzdelania a vzdelávania v spoločnosti. Rovnako platilo, že síce ďalej pokračoval pokles podielu osôb so základným vzdelaním, no vyššie formy vzdelania boli stále nadobúdané len malou časťou

⁴⁷¹ Napríklad v prvej polovici 60. rokov a v polovici 70. rokov študovalo strednú školu v externej forme ročne viac ako 30 tis. osôb.

⁴⁷² TUČEK, Milan a kol. *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí*. Praha : SLON, 2003.

populácie. Potreba kvalifikovaných robotníkov viedla ku značnej preferencii tohto typu vzdelávania, k čomu prispela postupne aj vybudovaná hustá sieť učňovských škôl rôzneho odborného zamerania. V kombinácii so značnou platovou nivelizáciou, mzdovou i nemzdovou preferenciou robotníckej práce a tiež ideologickým tlakom sa v spoločnosti (alebo aspoň jej väčšej časti) vytvorila predstava o výhodnosti výkonu robotníckych povolání. Navyše výchovným pôsobením rodičov sa táto predstava presúvala aj na deti. Hlavnou snahou škôl bolo pokrývať potreby hospodárstva na kvalifikovanú pracovnú silu. Centrálne plánovaná ekonomika sa neorientovala len na výrobný proces, ale určovala pomocou kvót (smerných čísel) aj počty študentov, absolventov na jednotlivých typoch škôl a ich zaraďovanie do pracovného procesu. Existovala pritom značná obava z „nadprodukcie“ absolventov všeobecných (gymnazií) a vysokých škôl, čo sa odzrkadľilo aj na dlhodobu stagnujúcom počte takýchto škôl⁴⁷³. Nemožnosť slobodnej voľby vzdelanostnej a ani profesijnej dráhy vytvárala u mladých ľudí pocit bezstarostnosti, závislosti a nesamostatnosti. O spôsobe vzdelávania a kvalifikácie detí po dokončení základnej školy dlho rozhodovali skôr riaditelia škôl na základe prijímaných politických a triednych faktorov. V praxi to znamenalo, že v prípade populačne slabých ročníkov museli byť najprv naplnené kvóty odborov vychovávajúcich absolventov zaraďovaných priamo do pracovného procesu a najmä robotníckych povolání (prednosť mali teda učňovské školy) (Kučera 1994). Platová nivelizácia spolu s preferenciou robotníckych povolání znamenali, že výška mzdy nebola počas obdobia minulého režimu dôležitým faktorom pre rast vzdelanostnej úrovne. Okrem toho tým, že mladí ľudia dlhšie študovali, prichádzali o príjem, ktorý plynul ich rovesníkom s nižším vzdelaním zapojeným do pracovného procesu. Uvádza sa⁴⁷⁴, že vysokoškolsky vzdelaný človek sa svojou kumulovanou mzdou vyrovnal osobe so základným vzdelaním až vo veku 30–34 rokov a stredoškólakovi dokonca až po 40. roku života.

Spomenutá mzdová nivelizácia a značná ekonomická nevýhodnosť vyššieho vzdelania spôsobili eróziu hodnoty vzdelania a kritické oslabenie vzťahu medzi reálnou kompetenciou a formálnym vzdelaním. Došlo k významnému oslabeniu osobnej iniciatívy a pracovnej aktivity.⁴⁷⁵

⁴⁷³ Od začiatku 60. rokov do konca 80. rokov na Slovensku existovalo stabilne 127 až 130 stredných všeobecnovzdelávacích škôl (gymnazií). Po druhej svetovej vojne fungovali na Slovensku len 3 vysoké školy. V prvej polovici 50. rokov ich bolo už 12 a od roku 1969 až do roku 1991 sa ich počet stabilizoval na 13.

⁴⁷⁴ LONDÁKOVÁ, Elena. Pochybné rovnostárstvo. Ženy za socializmu. In: *História revue*, 2004, 9-10, s. 33-36; KALINOVÁ, Lenka. *Sociální vývoj Československa 1969–1989*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1998.

⁴⁷⁵ DŽAMBAZOVIČ, Roman. Chudoba na Slovensku..., c. d.

Pre proces plodnosti je dôležitý najmä vývoj vzdelanostnej štruktúry žien, a to predovšetkým v reprodukčnom veku. Detailný pohľad na vývoj zastúpenia jednotlivých vzdelanostných skupín vo veku 25-49 rokov ponúkajú grafy 74-77. Zvyšovanie vzdelania sa síce dotýkalo najmä mladších žien, no výsledky sčítaní odhaľujú, že ešte na začiatku 70. rokov takmer polovica osôb vo veku 25-29 rokov dosiahla maximálne základné vzdelanie. V druhej polovici reprodukčného veku bola situácia ešte horšia, keďže tu základné vzdelanie dominovalo. Výrazný odklon od tohto typu vzdelanostných dráh sa odohral teda až v 70. a 80. rokoch, keďže na začiatku 90. rokov sa už podiel žien so základným vzdelaním v reprodukčnom veku pohyboval približne od desatiny po jednu tretinu z príslušnej vekovej skupiny. V súčasnosti už podiel žien s nanajvýš základným vzdelaním klesol pod hranicu 10 % na celom vekovom spektre reprodukčného obdobia.

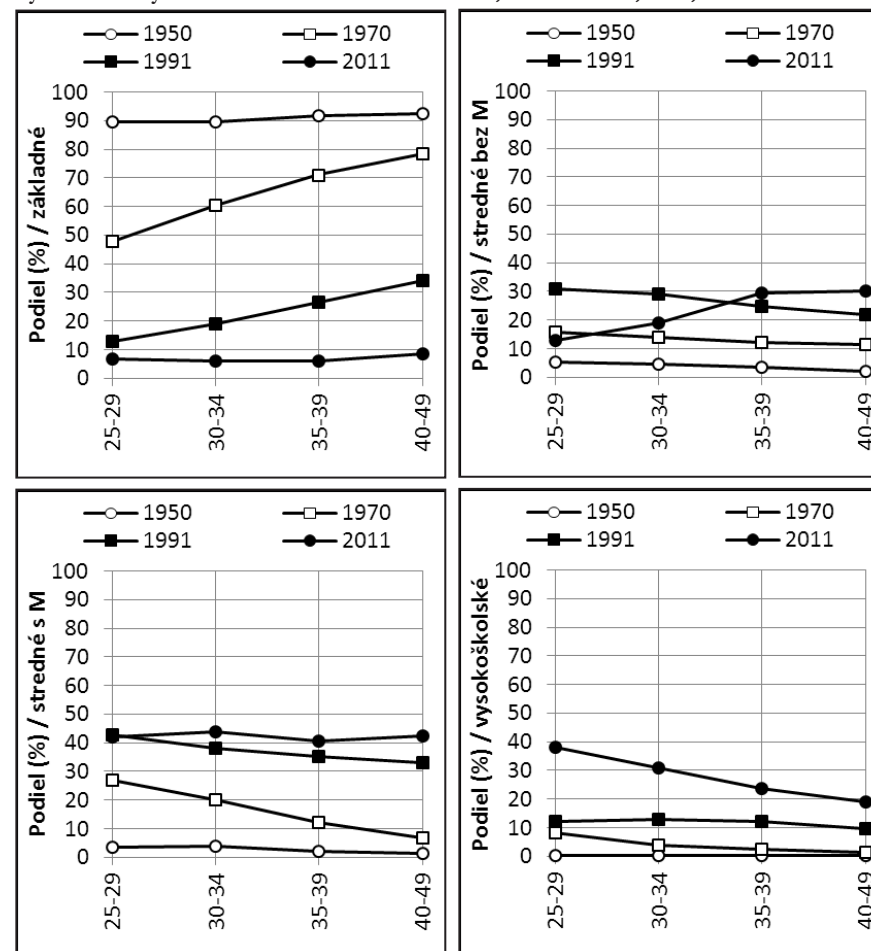
Zlepšovanie vzdelanostnej štruktúry žien vo veku 25-49 rokov sa do konca 80. rokov odohrávalo prostredníctvom zvyšovania podielu osôb so stredoškolským vzdelaním bez maturity (nárast až na hranicu 30 %, pozri graf 75) a predovšetkým stredoškolského vzdelania s maturitou (na začiatku 90. rokov posun až k úrovni 40 %, pozri graf 76).

Dlhodobovo veľmi nízky zostával v reprodukčnom veku podiel žien s vysokoškolským vzdelaním (graf 77). Na začiatku 90. rokov ich váha len mierne prekračovala hranicu 10 %. Situácia sa však po roku 1989 začala postupne meniť. Prvé desaťročie celospoločenskej transformácie prinieslo prvotnú fázu, ktorá sa dotkla najmä zvyšovania zastúpenia osôb s úplným stredoškolským vzdelaním. Úplné stredoškolské vzdelanie vo veku 19–23 rokov dosiahlo 63–73 % žien z príslušného populačného ročníka. Na druhej strane klesal podiel žien so stredoškolským vzdelaním bez maturity (pod hranicu 20 %), ako aj žien s nanajvýš základným vzdelaním (pod 10 %).

Okrem zväčšovania populačného potenciálu (vzhľadom na rastúci počet a podiel osôb s úplným stredoškolským vzdelaním) sa postupne rozširovali aj inštitucionálne podmienky pre nástup druhej fázy vzdelanostnej tranzície. Jednak sa takmer zdvojnásobil počet gymnázií (zo 130 na 252), ale predovšetkým došlo k vzniku nových vysokých škôl. Kým v rokoch 1969–1991 na Slovensku stabilne fungovalo 13 vysokých škôl, v nasledujúcom období do roku 2013 bolo založených ďalších 23 nových inštitúcií poskytujúcich terciárne vzdelanie. Nemenej dôležitou pre nárast vzdelanostnej štruktúry populácie Slovenska po roku 1989 bolo rozšírenie možností získať terciárne vzdelanie v externej forme štúdia. Podiel študentov využívajúcich túto možnosť sa z minima 11–12 % v prvej polovici 90. rokov zvýšil až na takmer 38 % v rokoch 2006 a 2007. Nasledujúce obdobie síce prinieslo určitý pokles, no naďalej externé terciárne vzdelávanie predstavuje dôležitý prvok nadobúdania vysokoškolského vzdelania.

Podstatným javom, ktorý sa zmenil v posledných dvoch desaťročiach, je aj dopyt po terciárnom vzdelaní z pohľadu pohlaví. Kým v minulosti bolo vysokoškolské vzdelanie predsa len o niečo častejšie spájané s mužmi, v poslednej dekáde na vysokých školách častejšie študujú ženy a rovnako častejšie sú aj medzi absolventmi. Táto premena sa následne výraznou mierou odzrkadľuje aj na vzdelanostnej štruktúre najmladších vekových skupín.

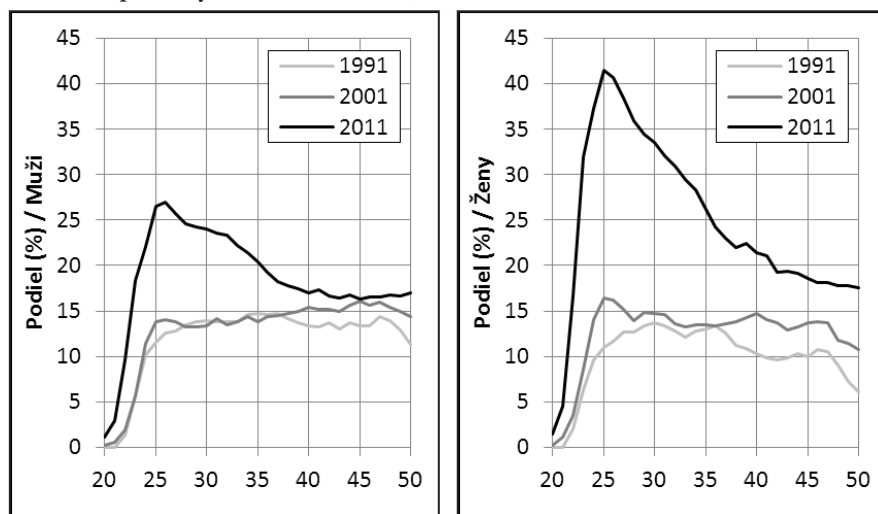
Graf 74-77: Vývoj podielu žien so základným, stredoškolským bez maturity, s maturitou a vysokoškolským vzdelaním vo veku 25-49 rokov, sčítanie 1950, 1970, 1991 a 2011⁴⁷⁶

Detailne vzniknutú situáciu ilustruje graf 78 a 79. Kým medzi sčítaniami 1991 a 2001 došlo len k miernemu nárastu podielu absolventiek vysokých škôl vo

veku 20-49 rokov, pričom u mužov tieto zmeny boli ešte menšie, v poslednom intercenzálnom období sa už naplno prejavila druhá fáza transformácie vzdelanostnej štruktúry mladých generácií mužov a žien Slovenska. Tá sa jednoznačne vyznačuje historicky nebývalým dopytom po vysokoškolskom vzdelaní, čoho dokladom sú aj výsledky sčítania obyvateľov z roku 2011. Podľa nich podiel žien s vysokoškolským vzdelaním vo veku 25 a 26 rokov už prekročil hranicu 30 %. Viac ako tretinové zastúpenie absolventiek terciárneho stupňa vzdelávania pritom pozorujeme už vo veku 24-30 rokov. Zaujímavý je aj výrazný nárast podielu vysokoškolsky vzdelaných žien v druhej polovici a na konci reprodukčného veku. Ten úzko súvisel s otvorením vzdelanostných dráh žien pracujúcich v určitých profesiách po prijatí zákona o odmeňovaní niektorých zamestnancov pri výkone práce vo verejnom záujme v roku 2003.

Graf 78 a 79: Podiel vysokoškolsky vzdelaných mužov (vľavo) a žien (vpravo) vo veku 20-50 rokov podľa výsledkov sčítaní 1991, 2001 a 2011⁴⁷⁷

Posledný dôležitý prvok prispievajúci k nárastu počtu a podielu žien s vysokoškolským vzdelaním na Slovensku v reprodukčnom veku je postupná internacionalizácia terciárneho vzdelávania. Podľa údajov OECD sa počet študentov zo Slovenska zapísaných na univerzite mimo jeho územia v posledných dvanástich rokoch zvýšil z necelých 9 tis. už na viac ako 36 tis. osôb. Hlavným cieľom sa od roku 2005 stala Česká republika, ktorá podľa posledných dostupných údajov už predstavuje destináciu pre viac ako dve tretiny študentov zo Slovenska študujúcich v zahraničí. Spomedzi všetkých krajín OECD patrí

⁴⁷⁷ Výpočty autorov.

Slovensku z pohľadu počtu študentov v zahraničí dvanásť priečka,⁴⁷⁸ pričom osoby zo Slovenska resp. so slovenskou štátnou príslušnosťou predstavujú viac ako 3 % z celkového objemu zapísaných zahraničných študentov v krajinách OECD. Je zrejme, že globalizácia terciárneho vzdelania prípadne absolvovanie časti vysokoškolského štúdia v zahraničí sa stáva integrálnou súčasťou transformácie ľudského kapitálu aj v slovenských podmienkach. Na jednej strane môžeme hovoriť o pozitívnom trende, no ten môže predstavovať aj dôležitý faktor dočasnej, prípadne trvalej emigrácie mladej populácie s vyšším vzdelaním a ekonomickým potenciálom. Súčasne tiež môže nepriaznivo ovplyvňovať samotný vývoj pôrodnosti a plodnosti, čo do určitej miery už potvrdzuje rastúci počet a podiel detí narodených v zahraničí ženám s trvalým pobytom na Slovensku.⁴⁷⁹

VII.2. Generačná plodnosť a vzdelanie žien

Vo všetkých generáciách žien 1900-1970 platilo, že najvyššiu konečnú plodnosť dosahovali osoby s najvyšším základným vzdelaním. Priemerný počet detí na jednu ženu tejto vzdelanostnej skupiny sa dlhodobo pohyboval na a nad hranicou 3 detí. Až u žien narodených po druhej svetovej vojne mierne klesol na približne 2,8 dieťaťa na ženu. V najmladších kohortách však vidíme opačný jav a opätovný nárast k hranici troch detí. Hlavný vplyv na tento vývoj majú zmeny vo vzdelanostnej štruktúre, ku ktorým dochádza po druhej svetovej vojne. Ako sme uviedli vyššie, na začiatku 50. rokov na Slovensku jednoznačne dominovali ženy so základným vzdelaním. Postupne však dochádzalo k poklesu ich zastúpenia a z predchádzajúceho bežného vzorca vzdelanostných dráh sa stával marginálny. Výsledkom tak bola tiež postupná selekcia žien, keďže sa rozdiely medzi podielom mladých žien s úplným stredoškolským a vyšším vzdelaním a najvyšším základnou školou prehlbovali. Ženy bez vzdelania alebo len so základným vzdelaním tak v najmladších sledovaných kohortách predstavovali a predstavujú v slovenskej spoločnosti veľmi špecifickú skupinu, ktorej reprodukčné správanie sa značne diferencuje od hlavných vývojových trendov.⁴⁸⁰ Zaujímavý je aj vývoj rozdielov s celoslovenským priemerom (pozri

⁴⁷⁸ Ak odstránime nerovnosti v počte obyvateľov medzi jednotlivými krajinami OECD, potom sa Slovensko dostáva dokonca na popredné miesta tohto rebríčka.

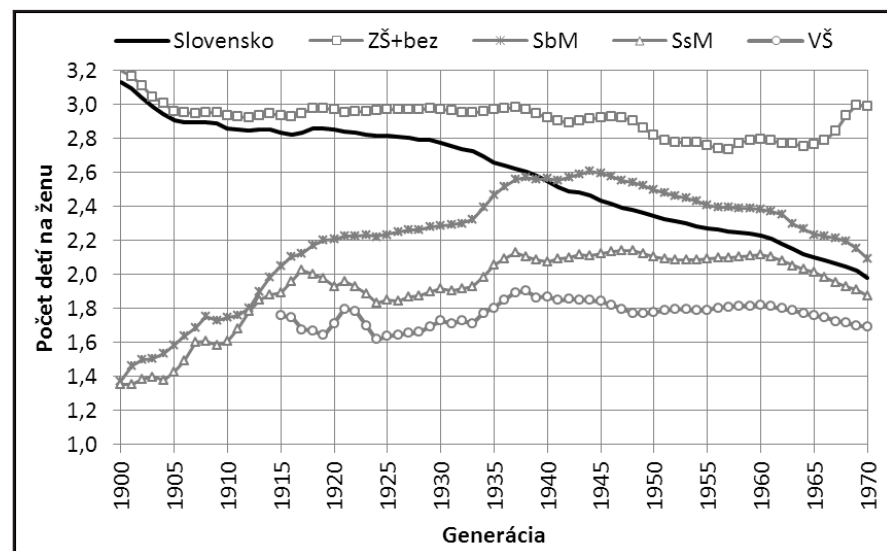
⁴⁷⁹ Počet detí narodených v zahraničí žene s trvalým pobytom na Slovensku medzi rokmi 2004 a 2015 vzrástol z necelých 1,5 tis. na viac ako 5,7 tis. Bližšie k tejto otázke pozri napríklad PILINSKÁ, Viera. *Narodení v zahraničí*. Bratislava : INFOSAT, 2013.

⁴⁸⁰ K podobným záverom dospieva pre populáciu Českej republiky tiež práca ŠTASTNÁ, Anna. *Bezdetnosť v dobách...*, c. d., s. 150.

graf 80). Kým v najstarších kohortách diferencie v realizovanej plodnosti boli minimálne, smerom k mladším generáciám sa čoraz viac prehľbovali. Aj to je výsledok zmien vzdelanostných dráh, vzdelanostnej štruktúry populácie Slovenska a čiastočne aj reprodukčného správania u žien s vyšším vzdelaním, ktoré v slovenskej spoločnosti postupne medzigeneračne začali tvoriť čoraz väčšiu váhu.

Rozdiely v konečnej plodnosti medzi vzdelanostnými skupinami však neboli medzigeneračne konštantné, ale pomerne výrazne sa menili. Paradoxne najväčšie môžeme identifikovať v najstarších kohortách žien, v ktorých konečná plodnosť osôb s vyšším ako základným vzdelaním bola výrazne nižšia ako celoslovenský priemer (pozri graf 80). S rastúcou realizovanou plodnosťou smerom k mladším generáciám sa tieto rozdiely postupne zmenšovali. V generáciách, v ktorých sa najviac presadil model dvojdetnej rodiny, boli rozdiely v priemernom počte detí narodených jednej žene medzi jednotlivými vzdelanostnými stupňami najnižšie.⁴⁸¹

Graf 80: Vývoj konečnej plodnosti žien podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania na Slovensku, generácie 1900-1970⁴⁸²

Vzt'ah medzi konečnou plodnosťou, štruktúrou žien podľa počtu detí, úrovňou dosiahnutého vzdelania a povahou vykonávanej práce je často vysvetľovaný na

⁴⁸¹ Veľmi podobné závery pre populáciu Českej republiky prináša práca RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka. Změny v generační plodnosti v České republice se zaměřením na vzdělání žen. In: *Demografie*, 2004, 46, 2, s. 77-90..

⁴⁸² Výpočty autorov.

základe teoretického rámca reflektujúceho tzv. náklady stratených príležitostí.⁴⁸³ Ide o to, že starostlivosť o deti je náročná na čas, ktorý by žena mohla venovať budovaniu svojej kariéry, rozvíjaniu ľudského kapitálu prípadne iným činnostiam. Okrem toho prichádza o značnú časť svojej mzdy, pretože dávky spojené s materstvom a rodičovstvom pokrývajú len jej určitý zlomok. Vo všeobecnosti tak platí, že najvyššie náklady stratených príležitostí pociťujú v spojitosti so starostlivosťou o dieťa (deti) vzdelanejšie ženy a taktiež ženy, ktoré sa snažia presadiť v profesiách, ktoré sú, prípadne boli atypické pre ženské pohlavie.⁴⁸⁴ Obe skupiny pritom najmä v najstarších ročníkoch boli úzko previazané. Išlo o pomerne selektívnu časť žien, ktoré sa snažili nadobudnúť vyššie ako základné vzdelanie najmä preto, aby sa mohli uplatniť na trhu práce a často pritom v dovtedy výlučne mužskom prostredí. Tejto snahe pritom museli podriaďovať nielen charakter svojich vzdelanostných dráh, ale aj rodinné a reprodukčné zámery. Postupne ako sa ženy presadzovali na trhu práce v čoraz väčšej miere, dochádzalo k feminizácii určitých povolání, nebolo potrebné už do takej miery obmedzovať sa vo svojich reprodukčných a rodinných plánoch, a preto aj realizovaná plodnosť v mladších kohortách žien so stredoškolským a čiastočne aj vysokoškolským vzdelaním sa zvyšovala. Od generácií zo začiatku 40. rokov priemerný počet detí narodených jednej žene so stredoškolským vzdelaním bez maturity už stabilne prekročoval celoslovenskú úroveň konečnej plodnosti. Osoby s vyšším vzdelaním však aj napriek spomínanému nárastu dlhodobo zaostávali za celoslovenským priemerom. Ženy s úplným stredoškolským vzdelaním z kohort 1935-1965 mali pomerne stabilne 2,0-2,1 dieťaťa. Absolventky vysokých škôl však dosahovali ešte nižšiu konečnú plodnosť, keď sa im v priemere rodilo 1,8-1,9 dieťaťa. Sú tak jedinou vzdelanostnou skupinou, ktorá má na Slovensku dlhodobo skúsenosti s realizovanou plodnosťou nižšou ako dve deti. V kohortách zo začiatku 60. rokov vidíme nástup určitého poklesu konečnej plodnosti. Dynamickejšie tento vývoj prebiehal u žien s úplným stredoškolským vzdelaním, a preto ženám z druhej polovice 60. rokov sa už tiež narodilo v priemere menej ako dve deti. Zaujímavo sa vyvíjala tiež konečná plodnosť žien s neúplným stredoškolským vzdelaním. Po pomerne výraznom náraste až k hranici 2,6 detí v kohortách z konca 30. a prvej polovice 40. rokov sledujeme pomerne stabilný pokles realizovanej plodnosti. V najmladších sledovaných generáciách zo začiatku 70. rokov sa preto hodnota konečnej plodnosti dostala už k hranici 2,1 dieťaťa na ženu (pozri graf 80). S výnimkou žien bez vzdelania a so základným vzdelaním tak dochádza k ďalšej konvergencii úrovne realizovanej plodnosti,

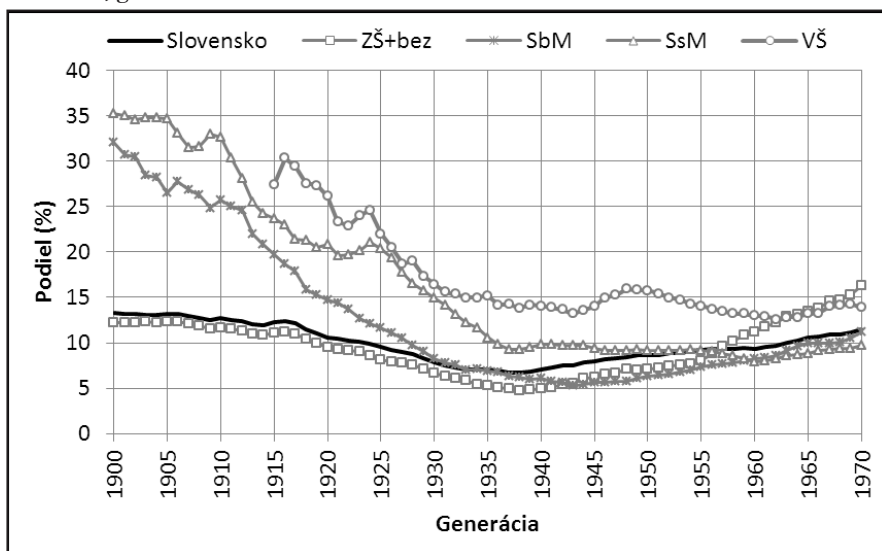
⁴⁸³ Bližšie pozri HAŠKOVÁ, Hana. *Fenómén bezdětnosti*. Praha : SLON, s. 42-44.

⁴⁸⁴ Pozri napríklad MOŽNÝ, Ivo. *Rodina vysokoškolsky vzdělaných manželů*. Brno : Universita J. E. Purkyně v Brně, 1983, s. 77.

keďže rozdiel v priemernom počte detí pripadajúcom na jednu ženu sa zmenšil približne na polovicu (porovnanie generácií zo 40. rokov a z konca 60. rokov).

Podrobná analýza štruktúry žien podľa generácie, počtu narodených detí a najvyššieho dosiahnutého vzdelania potvrdila pomerne výrazné diferencie medzi jednotlivými vzdelanostnými skupinami, ktoré stáli v pozadí vyššie definovaných rozdielov v hodnotách konečnej plodnosti a jej medzigeneračných zmien. Predovšetkým na grafe 81 je možné vidieť výrazne vyššiu bezdetnosť v najstarších kohortách u žien s vyšším ako základným vzdelaním. Častejšie tieto ženy tiež mali len jedno dieťa (graf 82), prípadne nanajvýš dve deti (graf 83). Naopak veľmi nízku váhu medzi nimi nachádzame v skupine žien s tromi a viac deťmi (graf 84), čo je hlavným faktorom celkovo signifikantne nižšej realizovanej plodnosti. Podiel bezdetných postupne smerom k mladším kohortám klesala, no aj napriek tomu dlhodobo najvyššia zostala u žien s vysokoškolským vzdelaním (približne 13-15 % v kohortách 1930-1970). Na druhej strane nižšiu bezdetnosť, ako bol celoslovenský priemer, zaznamenávali ženy bez vzdelania a so základným vzdelaním. Kopírovali vývojový priebeh konečnej bezdetnosti celej populácie Slovenska, preto v starších generáciách sa matkou ani raz nestala viac ako desatina žien, no v kohortách z druhej polovice 30. a začiatku 40. rokov to bolo len približne 5 %.

Graf 81: Vývoj konečnej bezdetnosti žien podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania na Slovensku, generácie 1900-1970⁴⁸⁵

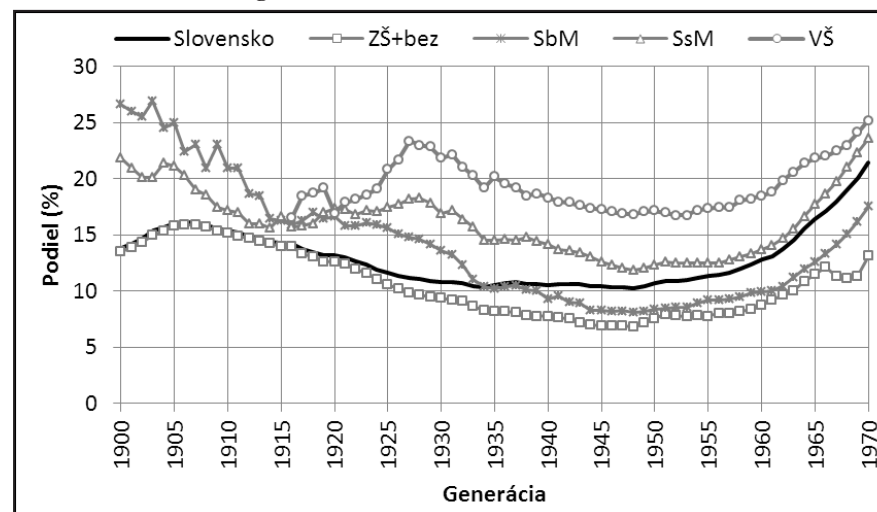

⁴⁸⁵ Výpočty autorov.

Smerom k mladším generáciám bezdetnosť rástla, a to tak dynamicky, že približne od kohort zo začiatku 60. rokov dosahuje úroveň, ktorú môžeme identifikovať u vysokoškolsky vzdelaných žien a v najmladších ročníkoch z konca 60. rokov ju dokonca prekračuje. Ide o veľmi zaujímavý aspekt, keď najmenej vzdelané ženy majú síce najvyššiu realizovanú plodnosť, no súčasne sú vystavené aj najvyššiemu riziku bezdetnosti.⁴⁸⁶ Ako vysvetlenie sa ponúka vývoj podielu trvalo slobodných žien, keďže práve v týchto kohortách ženy s nanajvýš základným vzdelaním zostali častejšie bez skúsenosti so životom v manželstve, čo následne mohlo tiež ovplyvniť mieru ich bezdetnosti.⁴⁸⁷

Jednoduchý model rodiny na Slovensku nebol nijak moc preferovaný a podiel žien, ktorým sa narodilo len jedno dieťa, sa výraznejšie nelíšil od bezdetnosti. Z približne 15 % v najstarších kohortách ich zastúpenie kleslo na hranicu 10 % (od kohorty 1930), na ktorej zotrvalo v podstate až do generácií žien narodených na začiatku 50. rokov. Od týchto kohort sledujeme postupný nárast až nad hranicu 20 % u žien narodených na začiatku 70. rokov (pozri graf 81).

Graf 82: Vývoj podielu žien s jedným dieťaťom podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania na Slovensku, generácie 1900-1970⁴⁸⁸

Z pohľadu jednotlivých vzdelanostných skupín s výnimkou najstarších generácií jednoznačne najčastejšie len jedno dieťa mali absolventky terciárneho stupňa vzdelávania. U žien narodených v druhej polovici 20. a na začiatku

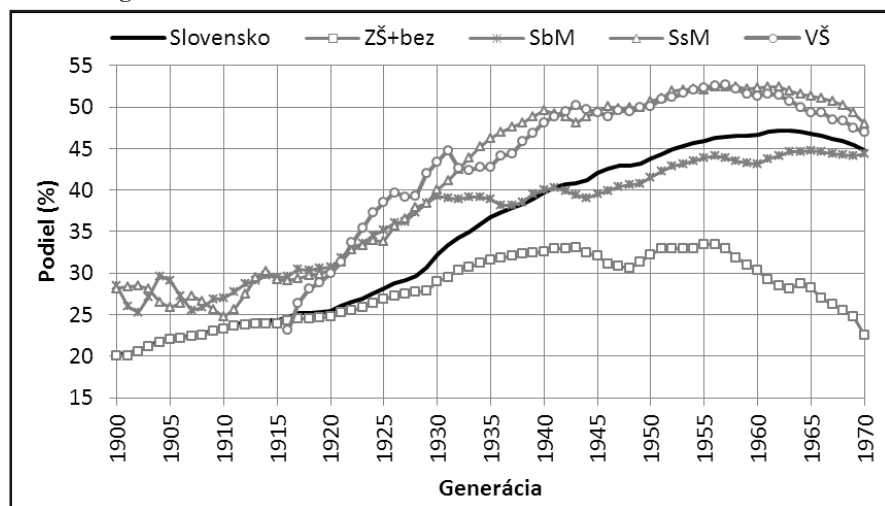
⁴⁸⁶ Podobnú situáciu v Česku popisuje vo svojej štúdii aj ŠTÁSTNÁ, Anna. Bezdetnosť v do-
bách..., c. d., s. 150.

⁴⁸⁷ K obdobným záverom dochádza aj RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka. Změny generační plodnosti
v České republice se zaměřením na vzdělání žen..., c. d., s. 77-90.

⁴⁸⁸ Výpočty autorov.

30. rokov sa ich zastúpenie pohybovalo nad hranicou 20 %. Smerom k mladším kohortám postupne klesalo (na približne 17-18 %) vzhľadom na rastúcu obľubu dvojdetného modelu (pozri nižšie). Približne od kohort z polovice 50. rokov však znovu vidíme zvyšovanie podielu vysokoškolsky vzdelaných žien s jedným dieťaťom až nad hranicu jednej štvrtiny (pozri graf 81). Častejšie zastúpenie jednodetného modelu, ako bol celoslovenský priemer, nachádzame tiež u osôb s úplným stredoškolským vzdelaním. Rozdiel v porovnaní so ženami s najvyšším vzdelaním zostával približne medzigeneračne rovnaký (5 p.b.), ako aj hlavné vývojové trendy. Preto v najmladších kohortách s ukončenou reprodukciou, resp. vo veku na konci reprodukčného obdobia vidíme zvyšovanie podielu žien s jedným dieťaťom, ktorý však v tomto prípade je tak dynamický, že diferencie medzi absolventkami vysokej školy a ženami s maturitou sa takmer vyrovnali.

Graf 83: Vývoj podielu žien s dvomi deťmi podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania na Slovensku, generácie 1900-1970⁴⁸⁹

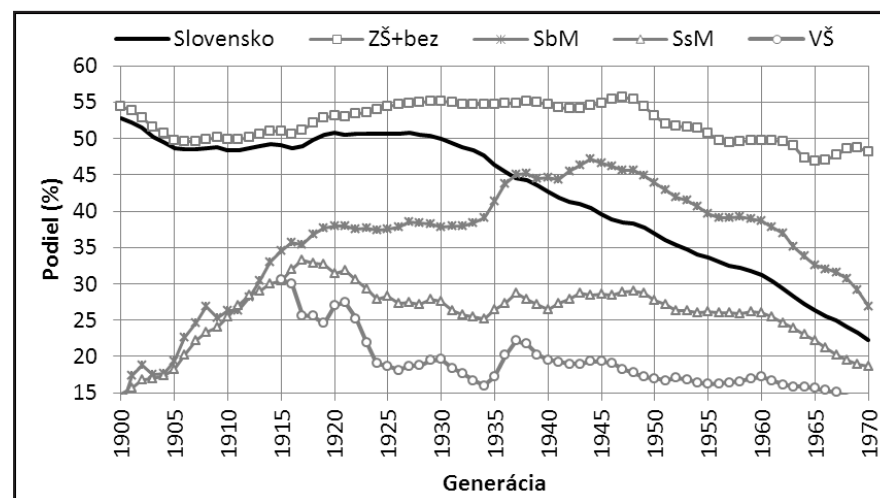
Podpriemerný podiel žien s jedným dieťaťom dlhodobo nachádzame u osôb s najnižším vzdelaním. Navyše medzigeneračne postupne dochádzalo a aj v najmladších kohortách naďalej dochádza k prehľbovaniu tohto zaostávania. Jednodetnosť tak pre ženy s nízkym vzdelaním predstavuje marginálnu reprodukčnú stratégiu. Pri určitom zovšeobecnení sa dá povedať, že skôr zostane žena s nanajvýš základným vzdelaním bezdetná a ak už sa stane matkou, je v jej prípade vysoká pravdepodobnosť, že sa jej narodí aj ďalšie deti. V najstarších kohortách ženy so stredoškolským vzdelaním bez maturity boli častejšie náchylné mať len jedno dieťa, no približne od generácií z druhej polovice

⁴⁸⁹ Výpočty autorov.

30. rokov je zastúpenie jednodetnosti aj v ich prípade podpriemerné a výraznejšie sa neodlišuje od skupiny žien s najnižším dosiahnutým vzdelaním. V najmladších sledovaných generáciách dochádza aj v tejto vzdelanostnej skupine k nárastu zastúpenia žien s jedným dieťaťom a keďže u žien s najnižším vzdelaním tento vývoj tak dynamicky neprebíha, rozdiely medzi oboma skupinami sa zväčšujú. Pravdepodobne aj do budúcnosti budeme svedkami, že ženy na Slovensku bez ohľadu na dosiahnuté vzdelanie zostanú pri jednodetnom modeli rodiny. Určité rozdiely medzi vzdelanostnými skupinami sa však zachovávajú.

Dvojdetný model rodiny sa postupne stal dominantným javom. Najčastejšie dve deti mali ženy narodené v druhej polovici 50. a v 60. rokoch (pozri graf 83). Z pohľadu sledovaných vzdelanostných skupín pritom mať dve deti bolo predovšetkým doménou vzdelanejších žien. V generáciách 1950-1965 sa zastúpenie žien s vysokoškolským alebo úplným stredoškolským vzdelaním s dvomi deťmi dostalo nad hranicu 50 %. V starších kohortách častejšie k tomuto modelu pristupovali aj ženy so stredoškolským vzdelaním bez maturity, no so zvyšovaním vzdelanostnej úrovne žien v mladších kohortách sa postupne do popredia dostal model s tromi a viac deťmi (pozri graf 84). Ten je naopak u najvzdelanejších žien najmenej často využívaný, keďže len asi štvrtina osôb s úplným stredoškolským a asi 15-20 % s vysokoškolským vzdelaním mala tri a viac detí.

Graf 84: Vývoj podielu žien s tromi a viac deťmi podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania na Slovensku, generácie 1900-1970⁴⁹⁰

⁴⁹⁰ Výpočty autorov.

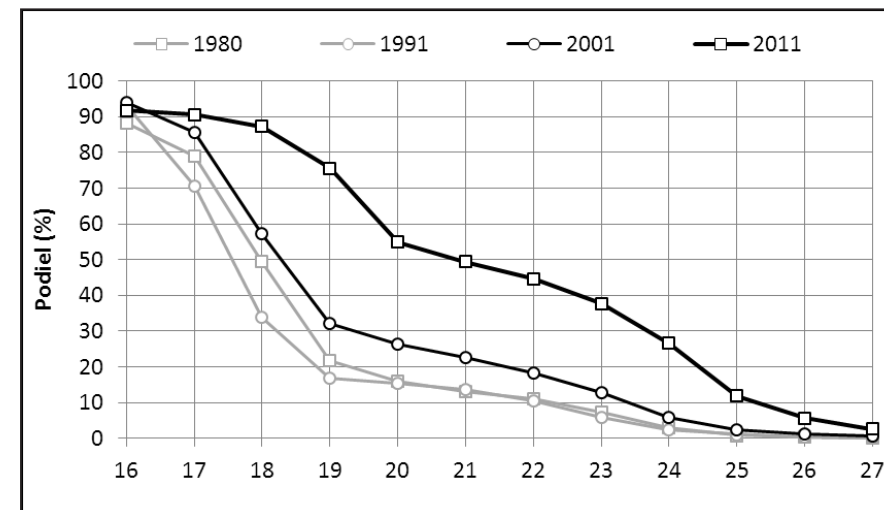
Ako už bolo povedané vyššie, v najnižšej vzdelanostnej skupine práve tento model prevláda (50-55 %) a nič na tom nezmenil ani určitý pokles (pod hranicu 50 %) v najmladších sledovaných kohortách. Veľmi dramaticky klesol však záujem o väčšie rodiny u žien s neúplným stredoškolským vzdelaním po predchádzajúcom pomerne intenzívnom medzigeneračnom náraste, ktorý identifikujeme až do kohort z polovice 40. rokov (pozri graf 84). V najmladších generáciách tak v tejto vzdelanostnej skupine nadobudli miernu prevahu ženy s dvomi deťmi.

Získané výsledky jasne potvrdzujú významný vplyv dosiahnutého vzdelania nielen na intenzitu realizovanej plodnosti, ale aj štruktúru žien podľa počtu narodených detí. Vplyv viacerých faktorov pritom prispieval k pomerne značným medzigeneračným zmenám v paritnom zložení jednotlivých vzdelanostných skupín. Aj do budúcnosti môžeme očakávať, že určité rozdiely v kohortnej plodnosti, ako aj štruktúre žien podľa parity medzi nimi zostanú. Zdá sa však, že nie vo všetkých aspektoch bude platiť vzdelanostný gradient. Platí to predovšetkým v spojitosti s bezdetnosťou a jednoduchým modelom rodiny, ktoré bude častejšie možné identifikovať u žien s veľmi nízkym vzdelaním resp. u osôb s úplným stredoškolským vzdelaním. Podobne je otáznе, či vysokoškolsky vzdelané ženy zotrávajú na svojej pozícii ako skupiny s najnižšou realizovanou plodnosťou. Práve v ich prípade sme svedkami pomerne úspešnej rekuperácie odložených reprodukčných zámerov vo vyššom veku, kým u žien so stredoškolským vzdelaním (u oboch typov) je situácia komplikovanejšia.

V súvislosti s transformáciou vzdelanostnej štruktúry žien Slovenska prebiehajúcej od začiatku 90. rokov sa ešte pozastavíme nad jedným dôležitým prepojením s procesom plodnosti. Štúdium predstavuje dôležitý faktor ovplyvňujúci časovanie vstupov do manželstva a rodičovstva. Štúdium na strednej a následne vysokej škole zabraňuje nielen vstúpiť do manželstva, ale tiež do akéhokoľvek iného partnerského zväzku nielen kvôli tomu, že študujúce osoby sú často ekonomicky závislé od orientačnej rodiny, nemajú vytvorené priestorové podmienky na spolužitie, vlastnú domácnosť a pod., ale významnú úlohu zohrávajú aj normatívne očakávania, ktoré spájajú dospelosť s ukončením vzdelávania.

Analýza výsledkov sčítaní 1980-2011 jednoznačne potvrdila predlžovanie obdobia štúdia a zvyšovanie podielu žien participujúcich na inštitucionálnom vzdelávaní (pozri graf 85) na Slovensku. Kým napríklad v 80. a 90. rokoch vo veku 20 rokov študovalo len niečo viac ako 15 % žien, podľa posledného sčítania 2011 je to už viac ako polovica z príslušnej vekovej skupiny. Viac ako tretina žien z populačného ročníka študuje až do veku 23 rokov, teda veku, kedy sa staršie generácie žien v priemere prvýkrát stávali bežne matkami.

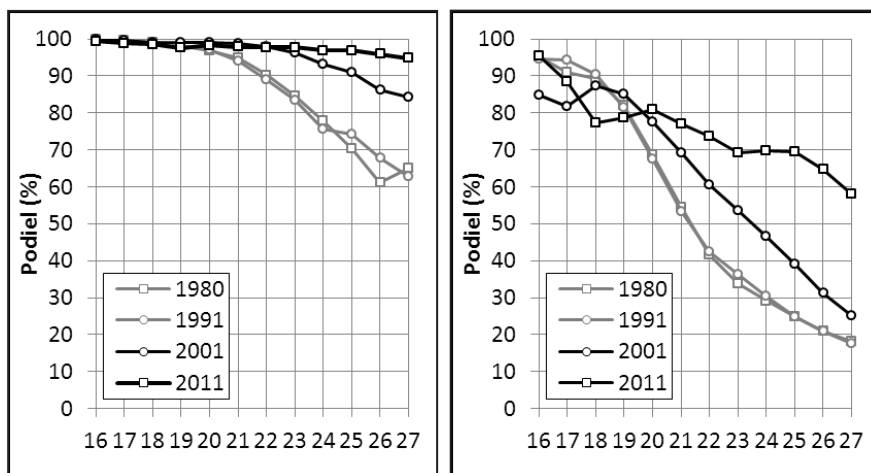
Graf 85: Podiel študujúcich žien na strednej alebo vysokej škole vo veku 16-27 rokov, sčítanie 1980-2011⁴⁹¹

Prepojenie realizovanej plodnosti, a to či žena aktívne participuje na vzdelávaní, ukázalo, že v populácii Slovenska skutočne študujúce osoby v porovnaní s ostatnou populáciou výrazne menej často sa stávajú matkami (porovnaj grafy 86 a 87). Štúdium a založenie rodiny s deťmi predstavujú nezlúčiteľné fázy životných dráh mladých žien. Predlžovanie vzdelávania, a tým aj rokov strávených v školskom systéme sa významným spôsobom podpisuje pod zvyšovanie veku vstupu do materstva, čo vplýva na vývoj časovania a intenzity plodnosti v mladších vekových skupinách. Súčasne sa tiež ukázalo, že postupne dochádza k posilňovaniu vplyvu štúdia na predlžovanie obdobia bezdetnosti mladých žien Slovenska. Kým v 80. a na začiatku 90. rokov medzi študujúcimi ženami vo veku 23 rokov približne 15 % z nich malo aspoň jedno dieťa a s každým pribúdajúcim rokom sa ich podiel výrazne zvyšoval (vo veku 25 rokov to už bolo 30 % žien), posledné sčítanie z roku 2011 hovorí, že miera bezdetnosti medzi študentkami výrazne prekračuje hranicu 95 % až do veku 26 rokov. Podobne aj u žien, ktoré sa v danom veku už nevzdelávali, dochádza postupne k predlžovaniu bezdetnosti (graf 87). Až do začiatku 90. rokov pritom platilo, že ak žena neštudovala, vo veku 21 rokov už takmer polovica z nich sa aspoň raz stala matkou a vo veku 24 rokov zostávala bezdetná len necelá tretina z nich. V súčasnosti je situácia opačná a v tomto veku sa matkou stala len približne každá tretia žena, ktorá v čase sčítania neštudovala (graf 87).

⁴⁹¹ Výpočty autorov.

Graf 86 a 87: Podiel študujúcich (vľavo) a ostatných (vpravo) žien s aspoň jedným dieťaťom vo veku 16-27 rokov, sčítanie 1980-2011⁴⁹²

Ďalšie prehľbovanie vzdelávania a participácie čoraz väčšej časti mužov a žien z populačných ročníkov tak má a bude mať za následok nielen predlžovanie obdobia bezdetnosti, ale aj zvyšovanie rizika, že sa týmto osobám nepodari naplniť všetky reprodukčné zámery. Samotné predlžovanie vzdelávania pritom prispieva nielen k transformácii časovania prechodov k materstvu a rodičovstvu, ale podmieňuje aj ďalšie tranzície na ceste k dospelosti. Ide predovšetkým o nadobudnutie ekonomickej a rezidenčnej samostatnosti, získanie stabilného pracovného miesta na trhu práce a pod. Vzdelanie a samotný proces vzdelávania tak predstavujú a naďalej budú v slovenskej spoločnosti predstavovať jeden z kľúčových aspektov intenzity a charakteru reprodukčného správania.

VIII. Národnosť, náboženstvo a plodnosť

Zmeny v reprodukčnom správaní nie je možné vnímať ako komplex parciálnych vzájomne previazaných posunov v intenzite a najmä charaktere procesu plodnosti, ku ktorým dôjde naraz v jednom okamihu, ale ako výrazne spoločensky, priestorovo a tiež štrukturálne diferencovaný proces. Vo svojej podstate však zmeny, ku ktorým došlo a dochádza v rámci demografickej tranzície, sú univerzálnej povahy. Znamená to, že ak sa tieto naštartujú, nedochádza k retrográdnemu vývoju. Nepoznáme žiadnu populáciu, v ktorej by posun z vysokej intenzity plodnosti bez vedomého obmedzovania veľkosti rodiny do relatívne nízkych úrovní podmienených reguláciou počtu narodených detí bol vystriedaný opätovným návratom k starému režimu reprodukcie. Rovnako je zjavné vzhľadom na populačný vývoj vo svete, že ide o univerzálne platný transformačný proces, ktorý skôr či neskôr identifikujeme vo všetkých populáciách.

Transformácia plodnosti neprebiehala na Slovensku naraz v celej populácii, ale môžeme identifikovať skupiny, u ktorých k zmenám reprodukčného správania došlo skôr a naopak tiež skupiny, v ktorých sa ich nástup oneskoroval. Viacerí autori⁴⁹³ v súvislosti s touto problematikou poukazujú na veľmi dôležitý aspekt etnickej a náboženskej štruktúry ako dvoch základných kultúrnych populačných štruktúr s výrazným dosahom na reprodukčné správanie.

VIII.1 Plodnosť žien slovenskej a maďarskej národnosti

VIII.1.1 Plodnosť vydatých žien podľa sčítaní 1930 a 1961

Publikované výsledky zo sčítaní ľudu z rokov 1930 a 1961 o počte narodených detí podľa veku ženy a národnosti sa týkali len vydatých žien v poslednom manželstve. Keďže z nasledujúcich sčítaní už disponujeme údajmi za všetky

⁴⁹² Výpočty autorov.

⁴⁹³ Pozri najmä LIVI-BACCI, Massimo. Social-Group Forerunners of Fertility Control on Europe. In: A. J. Coaquale - S. C. Wattkins. (eds.) *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton, 1986, s. 182-200.

ženy, rozhodli sme sa analyzovať informácie z týchto dvoch cenzov zvlášť. Pre poznanie charakteru a dynamiky presadzovania sa transformácie v procese plodnosti však majú tieto poznatky nezastupiteľné miesto, pretože umožňujú analyzovať intenzitu a vnútornú štruktúru realizovanej plodnosti v najstarších generáciách a konfrontovať ich tak s mladšími populačnými ročníkmi. Vďaka tomu vieme hodnotiť časový aspekt nástupu transformácie reprodukčného správania, ako aj jeho dynamiku. Ako sme naznačili v predchádzajúcej časti a ako potvrdili aj výskumy ďalších autorov⁴⁹⁴, medzigeneračné zmeny v charaktere plodnosti prebiehajúce v rámci demografickej revolúcie je možné na Slovensku vo všeobecnosti identifikovať najskôr u žien narodených na konci 19. storočia. Veľmi dôležitou informáciou spojenou s našim cieľom je aj skutočnosť, že pri regionálnej analýze realizovanej plodnosti zo sčítania ľudu 1930 sa ukázalo (pozri kapitolu XI.), že vo viacerých historických oblastiach maďarského etnika bol počet narodených detí pripadajúcich na jednu ženu výrazne podpriemerný. Dlhodobejší výskyt tohto javu v týchto priestoroch potvrdili aj Coalove indexy pre 80. a 90. roky 19. storočia⁴⁹⁵.

Priamy dôkaz o úrovni realizovanej plodnosti žien maďarskej národnosti nám poskytla kombinácia veku, počtu narodených detí a národnosti zo sčítaní ľudu. Podľa výsledkov z roku 1930 sa ukázalo, že kým na jednu vydatú ženu maďarskej národnosti vo veku 45 – 49 rokov (osoby narodené) pripadalo priemerne 4,3 dieťaťa, u žien slovenskej národnosti to bolo 4,9 dieťaťa. Na konci reprodukčného obdobia sa tak jednej žene hlásiacej sa k maďarskej národnosti z generácií z prvej polovice 80. rokov 19. storočia narodilo o približne 0,6 dieťaťa menej, ako tomu bolo u žien slovenskej národnosti. V porovnaní s celoslovenským priemerom to bolo približne o 0,4 dieťaťa.

Vo veku 50 – 59 rokov sa konečná plodnosť žien maďarskej národnosti pohybovala na úrovni približne 4,7 dieťaťa. Znamená to, že medzi generáciami zo 70. a prvej polovice 80. rokov 19. storočia sa realizovaná plodnosť u vydatých žien maďarského etnika znížila o približne 0,4 dieťaťa. Klesala však aj plodnosť žien slovenskej národnosti, keďže tie vo veku 50 – 59 rokov mali necelých 5,2 dieťaťa. Znamená to tiež, že smerom k starším kohortám sa rozdiel v realizovanej plodnosti medzi sledovanými etnickými skupinami zmenšoval. Napríklad vo veku 60 – 69 to bolo len približne 0,3 dieťaťa a vo veku 70 – 79 rokov dokonca len 0,2 dieťaťa v prospech žien slovenskej národnosti.

Nižšiu realizovanú plodnosť žien maďarskej národnosti môžeme identifikovať aj v mladšom veku. Rozdiely však neboli tak výrazné, keďže hlavný diferenciačný faktor predstavoval častejší príklon k menším rodinám, ktorý sa

⁴⁹⁴ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Charakter plodnosti na Slovensku v medzivojnovom období..., c. d., s. 77-112.

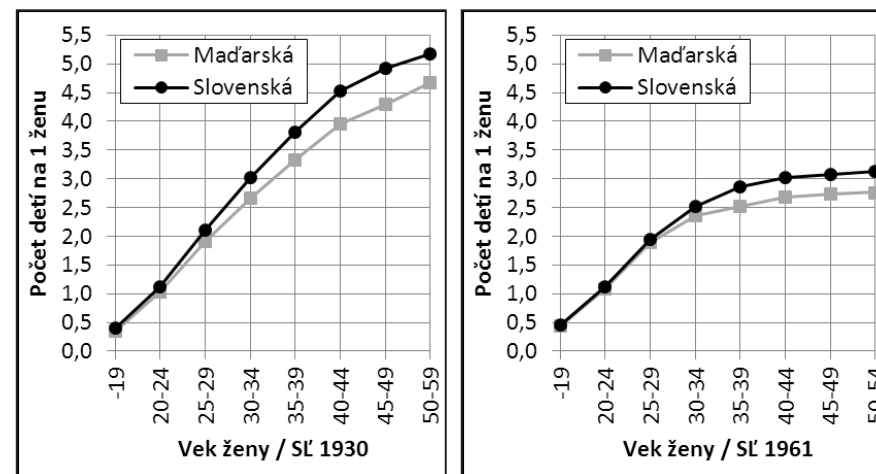
⁴⁹⁵ Pozri ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Plodnosť a celková reprodukcia..., c. d.

v mladších generáciách začal presadzovať aj u žien hlásiacich sa k slovenskej národnosti.

Pokračovanie medzigeneračného poklesu realizovanej plodnosti u žien maďarskej, ako aj slovenskej národnosti potvrdilo povojnové sčítanie v roku 1961. Priemerný počet detí narodených vydatým ženám vo veku 45 – 49 rokov hlásiacim sa na začiatku 60. rokov k maďarskej národnosti sa pohyboval na úrovni 2,74 – 2,85 dieťaťa. U žien slovenskej národnosti ešte prekračoval hranicu troch detí (3,08 – 3,25 dieťaťa na ženu).

Je zrejmé, že naďalej realizovaná plodnosť žien maďarskej národnosti bola nižšia, no identifikované rozdiely sa postupne zmenšovali. Na začiatku 30. rokov, hodnota konečnej plodnosti žien slovenskej národnosti na konci a po skončení reprodukčného obdobia bola vyššia približne o 0,5 – 0,6 dieťaťa, na začiatku 60. rokov to bolo len o 0,3 – 0,4 dieťaťa. Otázkou zostáva, prečo existovali medzi oboma skupinami žien takéto rozdiely, čo ich podmienilo a naopak, čo stálo za ich postupným medzigeneračným zmenšovaním. Odpoveď z demografického pohľadu získame ďalšou analýzou výsledkov predmetných sčítaní ľudu, a to zameraním sa na štruktúru žien podľa počtu narodených detí (parity).

Graf 88 a 89: Plodnosť vydatých žien slovenskej a maďarskej národnosti z posledného manželstva vo veku 15-59 rokov, sčítanie ľudu 1930 a 1961⁴⁹⁶

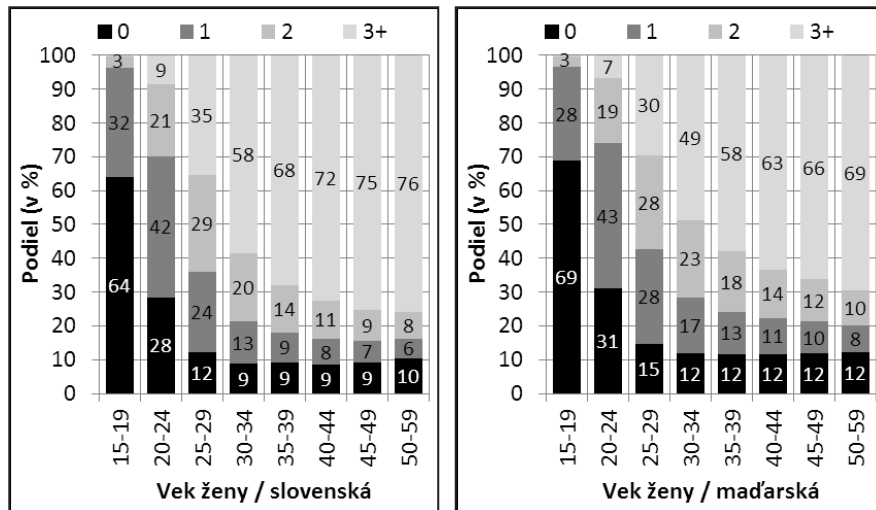

V roku 1930 až tri štvrtiny vydatých žien slovenskej národnosti vo veku 45 – 59 rokov mali tri a viac detí, kým u žien maďarskej národnosti to boli len asi dve tretiny. Na druhej strane približne každá ôsma žena maďarskej národnosti uviedla, že je bezdetná, kým u žien slovenskej národnosti sa bezdetnosť

⁴⁹⁶ Vypočítané z údajov publikovaných v ČSS sv. 126, s. 35-36 a ČSS sv. 35, s. 115 a 121.

pohybovala na úrovni 10 %. Rovnako ženy maďarskej národnosti častejšie matkou stali len raz alebo mali nanajvýš dve deti. Podobne príčinou vyššej realizovanej plodnosti mladších žien slovenskej národnosti bola skutočnosť, že tieto sa matkami stávali častejšie opakovane, a to aj v prvej polovici reprodukčného veku (porovnaj graf 90 a 91).

Graf 90 a 91: Štruktúra vydatých žien slovenskej a maďarskej národnosti podľa veku a počtu narodených detí z posledného manželstva, sčítanie ľudu 1930⁴⁹⁷

Uvedené zistenia o menšej rodine vydatých žien maďarskej národnosti potvrdilo aj sčítanie ľudu z roku 1961. Súčasne sa však u oboch národnostných skupín potvrdil medzigeneračný pokles podielu žien s vyšším počtom detí. Napríklad ženy maďarskej národnosti s tromi a viac deťmi vo veku 45 – 59 rokov predstavovali už len niečo viac ako 44 – 47 % a u žien slovenskej národnosti podiel klesol k hranici 50 %. Na druhej strane takmer pätina maďarských žien uviedla, že mala len jedno dieťa. Rozdiely v ostatných skupinách boli minimálne (pozri graf 92 a 93).

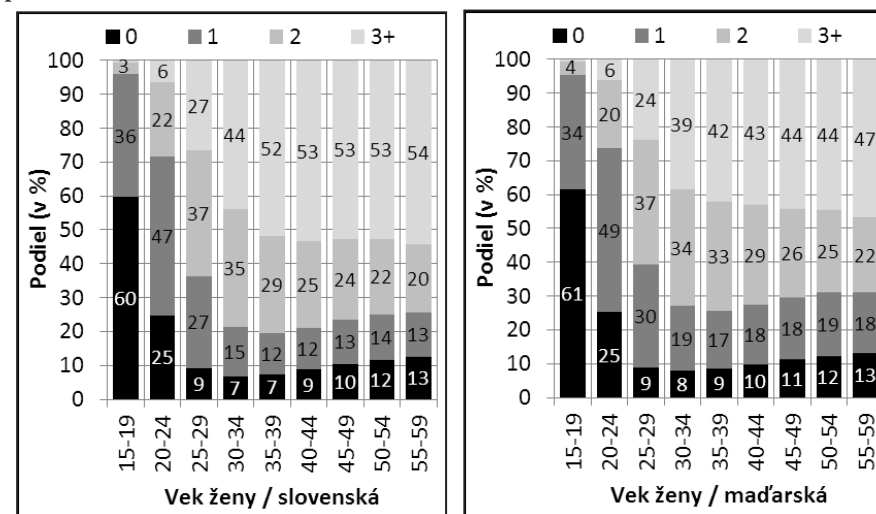
VIII.1.2 Plodnosť žien vo výsledkoch sčítaní 1980 – 2011

Predchádzajúca analýza sa opierala o údaje plodnosti vydatých žien, keďže za všetky ženy maďarskej resp. slovenskej národnosti predmetné informácie publikované neboli. Od sčítania ľudu z roku 1970 však už potrebnými údajmi

⁴⁹⁷ Vypočítané z údajov publikovaných v ČSS sv. 126, s. 35-36.

disponujeme, a preto sme boli schopní analyzovať realizovanú plodnosť všetkých žien bez ohľadu na ich rodinný stav v čase sčítania. Navyše z predchádzajúcich cenzov boli publikované len údaje triedené v 5-ročných, prípadne 10-ročných vekových skupinách. Keďže od sčítania ľudu 1980 máme možnosť použiť primárne zdrojové dáta z jednotlivých cenzov, bolo možné indikátory kohortnej plodnosti konštruovať za jednotlivé generácie (kohorty, populačné ročníky).

Graf 92 a 93: Štruktúra vydatých žien slovenskej a maďarskej národnosti podľa veku a počtu narodených detí z posledného manželstva, sčítanie ľudu 1961⁴⁹⁸

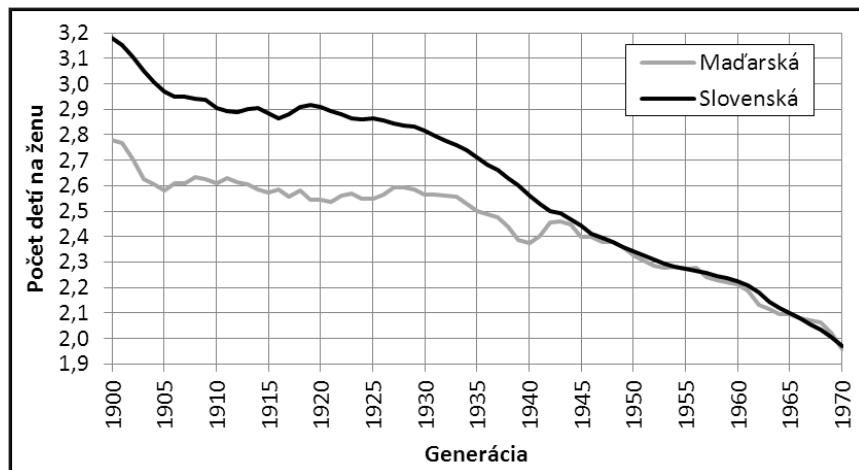

Ako je možné vidieť z grafu 94, až do generácií z druhej polovice 30. rokov 20. storočia sa priemerný počet detí narodených jednej žene maďarskej národnosti pohyboval na a mierne nad hodnotu 2,5 dieťaťa. U žien slovenskej národnosti konečná plodnosť do generácie 1930 prekračovala hranicu 2,8 dieťaťa na ženu. Smerom k mladším kohortám sa však úroveň realizovanej plodnosti vyrovnávala, k čomu napokon došlo v generáciách z prvej polovice 40. rokov. V mladších kohortách pokračoval klesajúci trend, no úroveň realizovanej plodnosti v oboch národnostných skupinách zostávala približne rovnaká. Poslednými generáciami v priemere s viac ako dvomi deťmi sa tak v prípade žien maďarskej i slovenskej stali kohorty z druhej polovice 60. rokov. Ženy narodené v 70. rokoch však už túto hranicu neprekonajú a ešte menej pravdepodobné je, že by sa to podarilo mladším ročníkom. Ako si ukážeme nižšie, proces odkladania rodenia detí do vyššieho veku výraznou

⁴⁹⁸ Vypočítané z údajov publikovaných v ČSS sv. 35, s. 115 a 121.

mierou zasiahol a transformuje reprodukčné správanie oboch etnických skupín, čoho výsledkom okrem iného bude ďalší pokles realizovanej plodnosti.

Graf 94: Kohortná plodnosť žien slovenskej a maďarskej národnosti narodených v rokoch 1900 – 1970⁴⁹⁹

Za hlavný diferenciálny faktor zodpovedný za rozdiely v konečnej plodnosti najstarších kohort môžeme s najväčšou pravdepodobnosťou označiť odlišné časovanie a rozsah šírenia zmien procesu plodnosti, ku ktorým došlo počas demografickej revolúcie. Zdá sa, že v populácii osôb maďarskej národnosti príklon k menším rodinám bol uvítaný skôr, a preto v čase začiatku našich analýz tento nový model reprodukčného správania praktikovala väčšia časť populácie. Keďže rovnakými zmenami však postupne prechádzali aj ženy slovenskej národnosti, došlo k znižovaniu rozdielov v realizovanej plodnosti v podstate s každou mladšou generáciou. Transformácia plodnosti v rámci demografickej revolúcie bola ukončená na Slovensku v priebehu 60. rokov, preto aj realizovaná plodnosť žien maďarskej a slovenskej národnosti narodených od 40. rokov bola veľmi podobná. Navyše v oboch etnických skupinách sa práve v generáciách rodiacich po druhej svetovej vojne presadil maximálny príklon k dvojdetnému modelu rodiny.

Konečná plodnosť každej generácie predstavuje priemerný počet detí, ktoré sa narodili jednej žene počas jej reprodukčného obdobia. V jej pozadí sa môžu medzi populáciami skrývať dôležité štrukturálne rozdiely. Inak povedané, rovnaká konečná plodnosť nemusí byť vždy dosiahnutá rovnakými reprodukčnými stratégiami odrážajúcimi sa na štruktúre žien podľa parity. Ako sme ukázali pri výsledkoch sčítania ľudu 1930 a 1961, rozdiely v konečnej

⁴⁹⁹ Vypočítané z primárnych údajov ŠÚ SR SEDB 1980, 1991 a SODB 2001, 2011.

plodnosti medzi ženami maďarskej a slovenskej národnosti boli predovšetkým výsledkom odlišného zastúpenia žien s vyšším počtom detí a čiastočne aj úrovňou bezdetnosti a jednodetnosti.

Už viackrát spomínanou dôležitou črtou reprodukčného modelu, ktorý sa na Slovensku postupne presadil po druhej svetovej vojne, bol výrazný príklon k dvojdetnej rodine, pri relatívne veľmi nízkej bezdetnosti a jednodetnosti a súčasne na európske pomery vyššom zastúpení žien s tromi a viac deťmi.⁵⁰⁰ Tieto charakteristiky je v podstate možné nájsť u oboch národnostných skupín, no predsa sa len medzi nimi vytvorili určité diferencie.

Bezdetnosť bola najvyššia u žien narodených v prvej dekáde 20. storočia. Výrazne prekračovala hranicu 10 % a v prípade žien maďarskej národnosti sa v niektorých kohortách dokonca pohybovala na úrovni 15 %. Aj u jednotlivých etnických skupín sa tak potvrdila historicky najvyššia bezdetnosť práve v populačných ročníkoch najviac zasiahnutých prvou svetovou vojnou a globálnou hospodárskou krízou v 30. rokoch. Smerom k mladším generáciám podiel bezdetných klesal. Už v generáciách z polovice 20. rokov sa podiel žien, ktoré sa ani raz nestali matkami, dostal pod hranicu 10 %. Celkovo najnižšiu mieru bezdetnosti môžeme nájsť u žien narodených v 30. a v prvej polovici 40. rokov. Ide o generácie, ktorých reprodukcia sa odohrávala v prevažnej miere počas minulého politického režimu, pričom jej začiatok bol situovaný do rodinne priaznivého povojnového obdobia (tzv. zlatý vek rodiny). Bezdetnosť žien maďarskej národnosti sa v predmetných generáciách pohybovala na úrovni 6 – 7 % a u žien hlásiacich sa k slovenskej národnosti to bolo približne 6 – 8 %. V mladších kohortách následne došlo k miernemu nárastu bezdetnosti. V generáciách z druhej polovice 40. až do konca 60. rokov sa podiel bezdetných žien maďarskej národnosti pohyboval na úrovni 7 – 9 %. Veľmi podobnú mieru bezdetnosti dosahovali aj ženy slovenskej národnosti (8 – 10 %). U žien narodených na začiatku 70. rokov 20. storočia sa v oboch sledovaných národnostných skupinách bezdetnosť definitívne dostala nad hranicu 10 %.

Slovensko vo všeobecnosti patrilo v európskom priestore k populáciám s veľmi nízkym podielom žien, ktorým sa narodilo len jedno dieťa.⁵⁰¹ Najčastejšie jedno dieťa mali ženy slovenskej národnosti v generáciách z prvej dekády 20. storočia, keď ich zastúpenie dosahovalo úroveň 15 %. Pravdepodobne je to tiež výsledok nepriaznivých okolností hospodárskej krízy. Matkami sa síce tieto ženy stali, ale rôzne dôvody im bránili sa stať matkami opakovane. Okrem nepriaznivej spoločenskej situácie k tomu mohli prispieť

⁵⁰⁰ Pozri FREJKA, Tomas – SARDON, Jean-Paul. Childbearing Trends and Prospects in Low-Fertility Countries. A Cohort Analysis. In: *European Studies of Population*, Vol. 13, Dordrecht, Boston a Londýn : Kluwer Academic Publishers, 2004.

⁵⁰¹ Tamže.

aj špecifické podmienky na sobášnom trhu, keď najmä v povojnovom období do manželstva vstupovali osoby s vyšším vekovým rozdielom a existovali pomerne veľké nerovnomernosti v počte mužov a žien, ktoré ovplyvňovali nielen intenzitu, ale aj časovanie tohto procesu. Rovnako aj u žien maďarskej národnosti nachádzame najvyššie zastúpenie jednodetného modelu v najstarších z analyzovaných generácií. Až do kohort zo začiatku 20. rokov sa ich váha pohybovala na úrovni 18 – 20 %. Smerom k mladším generáciám mierne klesla, pričom najnižší podiel zaznamenali generácie žien z druhej polovice 40. rokov (11 – 12 %). Pod hranicu 15 % sa jednodetný model udržal od kohort z polovice 20. až po koniec 50. rokov. V mladších generáciách však vidíme pomerne výrazný nárast. U žien narodených na konci 60. rokov už váha osôb s jedným dieťaťom dosahovala hranicu 25 %. Podobný vývoj, aj keď s celkovo nižším zastúpením, nachádzame aj u žien slovenskej národnosti (pozri graf 96). Vzhľadom na zmeny v charaktere plodnosti, ktoré na Slovensku prebiehajú v poslednom štvrtstoročí, môžeme očakávať ďalšie prehlbovanie príklonu k jednodetnému modelu rodiny. Predbežné výsledky pritom ukazujú, že aj v tranzitívnych kohortách sa ženy maďarskej národnosti predsa len o niečo častejšie stanú matkami len jedného dieťaťa, ako tomu bude u žien hlásiacich sa k slovenskej národnosti.

Príklon k dvojdetnej rodine sa postupne presadil aj u žien maďarskej národnosti. Kým v generáciách z prvej dekády 20. storočia dve deti mala pätina, nanajvýš štvrtina žien, od generácie z polovice 20. rokov prekročilo ich zastúpenie už jednu tretinu. Vrchol dvojdetný model dosiahol u žien narodených od prvej polovice 50. do polovice 60. rokov (53 – 54 % z celej kohorty). V generáciách z druhej polovice 60. rokov už dochádza k znižovaniu, a to až pod hranicu 50 %. Tento trend bude s najväčšou pravdepodobnosťou pokračovať aj v mladších kohortách.

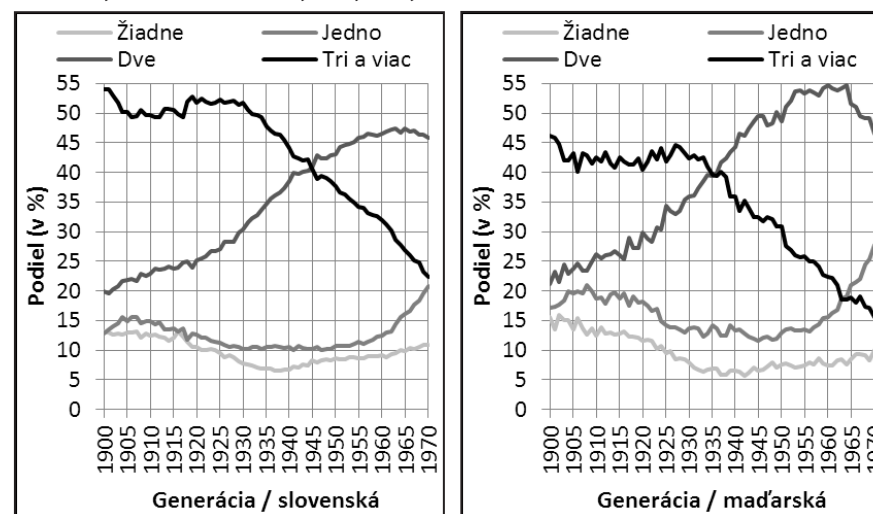
Podobne aj u žien slovenskej národnosti došlo k medzigeneračnému nárastu podielu osôb s dvomi deťmi. V porovnaní so ženami maďarskej národnosti sa však dvojdetný model presadzoval pomalšie. Rovnako platilo, že aj jeho maximálna úroveň (46 – 46 %) bola významne nižšia. Je tiež zrejmé, že kým u žien maďarskej národnosti z kohort druhej polovice 60. rokov už identifikujeme určitý odklon od dvojdetného modelu, v prípade žien slovenskej národnosti tomuto javu ešte nedochádza, resp. je len nepatrný.

Výsledky sčítaní 1980 – 2011 tak potvrdili, že hlavným faktorom existujúcich rozdielov v realizovanej plodnosti starších kohort žien maďarskej a slovenskej národnosti bolo najmä zastúpenie osôb s tromi a viac deťmi. Tieto rozdiely však napokon neboli len výsledkom skoršieho nástupu druhej fázy demografickej revolúcie u žien maďarskej národnosti, keďže ich môžeme identifikovať aj v povojnových ročníkoch. Dá sa preto povedať, že ženy slovenskej národnosti

sa vo všeobecnosti častejšie uchýľovali vo svojich reprodukčných dráhach kváčším rodinám ako ženy, ktoré sa v sčítaniach hlásili k maďarskej národnosti.

Tri a viac detí mala približne polovica žien slovenskej národnosti až do generácií z prvej polovice 30. rokov. U žien maďarskej národnosti sa v predmetných generáciách podiel týchto osôb pohyboval v rozpätí 40 – 45 %. V mladších kohortách nasledoval postupný pokles. Kým u žien maďarskej národnosti sa dvojdetný model stal najčastejším už od generácií z polovice 30. rokov, v prípade žien slovenskej národnosti sa tak stalo až o desať generácií neskôr. Stabilný pokles zastúpenia žien maďarskej národnosti s vyšším počtom detí spôsobil, že v kohortách z prvej polovice 60. rokov, už tieto nepredstavovali ani jednu pätinu z ročníka. Súčasne tiež platilo, že tieto ženy mali skôr už len jedno dieťa ako tri a viac detí. U žien slovenskej národnosti v generáciách zo 60. rokov kleslo zastúpenie osôb tromi a viac deťmi pod hranicu 30 %. Smerom k mladším kohortám môžeme očakávať ďalší mierny pokles.

Graf 95 a 96: Štruktúra žien slovenskej a maďarskej národnosti podľa počtu detí a roku narodenia, sčítanie ľudu 1980, 1991, 2001, 2011⁵⁰²

VIII.1.3 Kohortná plodnosť mladších žien

Údaje o realizovanej plodnosti žien narodených v 70. a 80. rokoch. síce neumožňujú hovoriť o definitívnej podobe ich reprodukčných dráh,

⁵⁰² Vypočítané z primárnych údajov ŠÚ SR SEDB 1980, 1991 a SODB 2001, 2011.

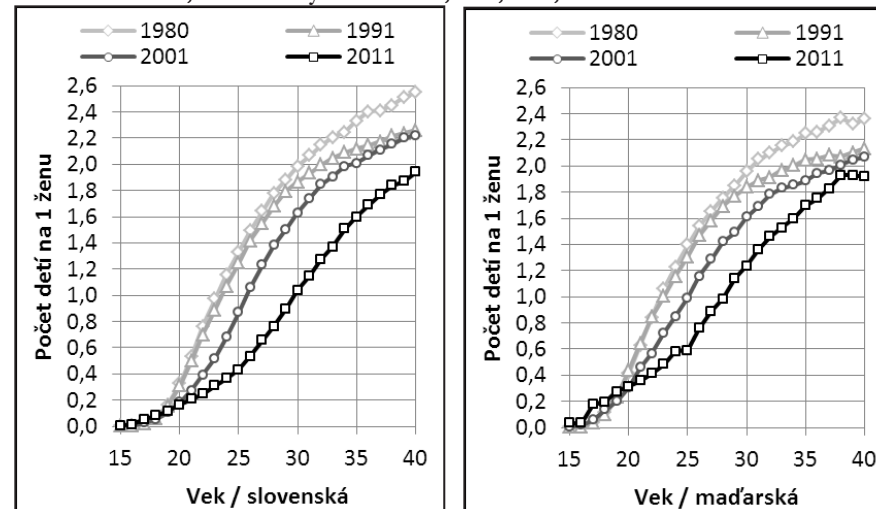
ale pomocou nich dokážeme poukázať na určité rozdiely v charaktere reprodukčného správania v mladších vekových skupinách. Zaujímavým je predovšetkým vývoj rozdielov v realizovanej plodnosti.

Kým generácie žien maďarskej a slovenskej národnosti z 60. rokova konci reprodukčného veku mali približne rovnaký priemerný počet detí, v mladších generáciách a vekoch vyššiu realizovanú plodnosť jednoznačne dosahovali ženy maďarskej národnosti. Okrem toho dochádza aj k prehlbovaniu týchto rozdielov. Tak napríklad podľa sčítania ľudu 1980 vo veku 25 rokov pripadalo na jednu ženu maďarskej národnosti približne 1,4 dieťaťa, žene slovenskej národnosti sa narodilo približne 1,3 dieťaťa. Podľa údajov o realizovanej plodnosti zo sčítania 2011 sa rozdiely v tomto veku zvýšili už na takmer 0,2 dieťaťa v prospech žien maďarskej národnosti.

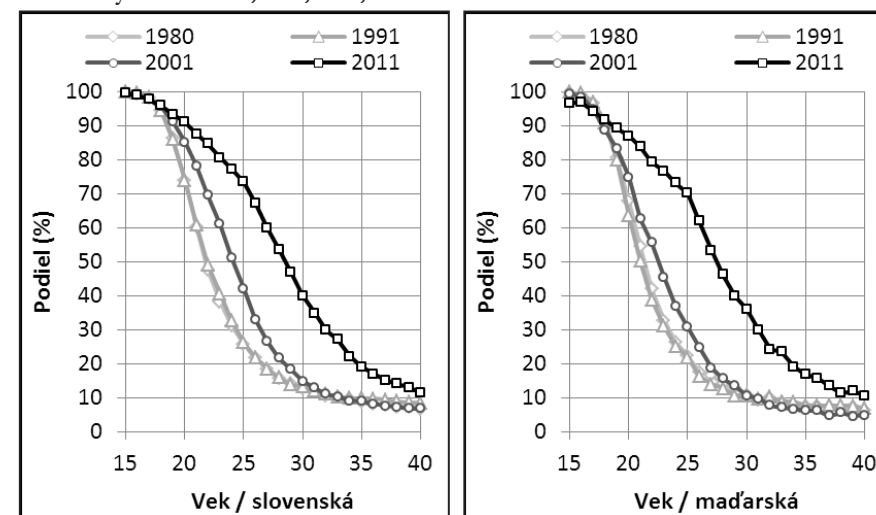
Na druhej strane porovnanie realizovanej plodnosti z výsledkov jednotlivých sčítaní potvrdilo u oboch národnostných skupín postupnú transformáciu charakteru plodnosti. V 90. rokoch a najmä v poslednom intercenálnom období môžeme jednoznačne vidieť pokles realizovanej plodnosti súvisiaci predovšetkým s procesom odkladania rodičovských štartov do vyššieho veku. Aj preto sa hodnota kohortnej plodnosti u žien maďarskej národnosti vo veku 25 rokov znížila na necelých 0,6 dieťaťa. Ešte nižšia bola v prípade žien slovenskej národnosti (0,4 dieťaťa). Postupné medzigeneračné prehlbovanie procesu odkladania, ako aj pravdepodobne jeho odlišná intenzita z pohľadu oboch národnostných skupín prispeli k pretransformovaniu rozdielov v realizovanej plodnosti aj vo vyššom veku. Kým podľa výsledkov sčítaní 1980 – 2001 kohortná plodnosť žien maďarskej národnosti bola vyššia len do veku 30 rokov, podľa posledného sčítania 2011 vyšší priemerný počet detí na jednu ženu nachádzame až do veku 40 rokov (graf 97 a 98).

Rozdiely v realizovanej plodnosti, ako aj jej zmeny sa následne prejavili aj v zastúpení bezdetných žien. Vo všetkých analyzovaných sčítaniach platilo, že ich podiel bol v mladšom veku vždy nižší v skupine osôb hlásiacich sa k maďarskej národnosti. Napríklad vo veku 25 rokov bolo podľa sčítania 1980 bezdetných 22 % žien maďarskej národnosti, kým v prípade žien slovenskej národnosti to bola viac ako štvrtina. V podstate rovnakú úroveň dosahovala v tomto veku miera bezdetnosti aj na začiatku 90. rokov. Výsledky z posledných dvoch cenzov však potvrdili pomerne dynamický proces odkladania materských štartov, a preto sa podiel bezdetných žien v tomto veku výrazne zvyšoval. V roku 2001 dosiahol takmer 31 % a v roku 2011 dokonca prekročil hranicu 70 %. V prípade žien slovenskej národnosti to na začiatku milénia bolo 42 % a podľa posledného sčítania 2011 už takmer tri štvrtiny.

Graf 97 a 98: Priemerný počet detí na jednu ženu slovenskej a maďarskej národnosti vo veku 15 – 40 rokov, sčítanie obyvateľov 1980, 1991, 2001, 2011⁵⁰³

Graf 99 a 100: Bezdetnosť žien slovenskej a maďarskej národnosti vo veku 15 – 40 rokov, sčítanie obyvateľov 1980, 1991, 2001, 2011⁵⁰⁴

O postupnom prehlbovaní procesu odkladania a nedostatočnej rekuperácii hovorí aj zvyšovanie mier bezdetnosti vo vyššom veku. Vo veku 30 rokov bola v 80., 90. rokoch, ale aj na začiatku nového milénia bezdetná len približne každá desiatu žena maďarskej národnosti. Podľa údajov z cenzu 2011 už

⁵⁰³ Vypočítané z primárnych údajov ŠÚ SR SEDB 1980, 1991 a SODB 2001, 2011.

⁵⁰⁴ Vypočítané z primárnych údajov ŠÚ SR SEDB 1980, 1991 a SODB 2001, 2011.

podiel bezdetných v tomto veku výrazne prekročil hranicu jednej tretiny. Na predlžovanie obdobia bezdetnosti poukazujú aj hodnoty indikátora SMAFB (*singulate mean age at first birth*). Ten udáva, koľko rokov z reprodukčného obdobia prežije žena ako bezdetná. Skorý začiatok reprodukcie žien maďarskej národnosti znamenal, že na začiatku 80. a 90. rokov sa hodnota SMAFB pohybovala na úrovni 22,0 – 22,3 rokov. Keďže ženy slovenskej národnosti sa matkami stávali o niečo neskôr, SMAFB dosahoval úroveň 22,7 – 23,3 roku. Predlžovanie obdobia bezdetnosti v dôsledku odkladania materských debutov prispelo k nárastu jeho hodnôt u oboch etník. Podľa údajov zo sčítania 2001 by priemerný počet rokov, ktoré žena maďarskej národnosti prežije ako bezdetná, dosiahol takmer 23,4 roku. U žien slovenskej národnosti prekročil 24,7 roku. Hlavné obdobie predlžovania bezdetnosti tak spadá až do posledného desaťročia. Podľa výsledkov sčítania 2011 sa u žien maďarskej národnosti zvýšila na približne 27,7 roku (takmer 4,3 roku). V prípade žien slovenskej národnosti tento proces už nebol tak dynamický, a preto SMAFB dosiahol necelých 28,5 roku. Je zrejme, že v prípade žien slovenskej národnosti satransformačný proces presadil vo väčšej miere už v 90. rokoch, kým u žien maďarskej národnosti hlavné obdobie spadá až do posledného desaťročia. Príčiny tohto stavu je možné hľadať pravdepodobne najmä v štrukturálnych rozdieloch. Ide predovšetkým o miesto bydliska (veľkosť, podiel mestského obyvateľstva), vzdelanostnú štruktúru, ekonomickú aktivitu, rodinný stav a pod.

VIII.2 Rusíni a ich plodnosť v sčítaní ľudu 1930

Okrem samotného inoetnického a s tým spojeného kultúrneho rámca je pri vysvetľovaní pomerne výrazných rozdielov v kohortnej plodnosti medzi ženami rusínskej národnosti a celým Slovenskom uviesť niekoľko dôležitých faktov.

Obyvateľstvo rusínskej, ruskej alebo tiež maloruskej národnosti malo svoj historický etnický priestor predovšetkým na severovýchodnom Slovensku v prihraničných oblastiach s Ukrajinou a Poľskom. Išlo predovšetkým o marginalizované slabo rozvinuté a aj z pohľadu infraštruktúry ťažko dostupné okresy, ako Medzilaborce, Snina, Vyšný Svidník a Stropkov. Okrem severovýchodných oblastí Slovenska to bola čiastočne aj oblasť severného Spiša a Šariš.

Postavenie rusínskeho etnika nebolo v medzivojnovom období jednoznačné, pretože často dochádzalo k stotožňovaniu Rusínov a Rusov (*ruthén, orosz*).⁵⁰⁵ Prispela k tomu aj silnejúca ruská imigrácia po prvej svetovej vojne. Preto v cenze 1921 došlo k definícii novej ruskej národnosti, ktorá zastrešovala Karpatorusov, Veľkorusov a Ukrajincov. V roku 1930 bola určená ruská a maloruská národnosť.⁵⁰⁶ Rusi sa od nej snažili dištancovať, preto je možné do značnej miery hovoriť o rusínskom etniku v súčasnom vnímaní. Pre ilustráciu ešte doplníme, že v roku 1921 sa k ruskej (rusínskej) národnosti prihlásilo približne 86 tis. osôb (2,9 %) a v sčítaní 1930 niečo viac ako 91 tis. (2,8 %).

Veľmi dôležitou črtou v charaktere rusínskej populácie na Slovensku bolo jej priestorové rozmiestnenie z pohľadu veľkosti sídiel. Žiadna z národnostných skupín nebola tak výrazne koncentrovaná do najmenších obcí. V obciach do 500 obyvateľov žilo podľa prvého československého sčítania ľudu viac ako polovica osôb hlásiacich sa k rusínskej národnosti a v roku 1930 to bolo približne 47 %. Ďalších približne 36 – 37 % Rusínov žilo v medzivojnovom období v obciach s 500 – 1000 obyvateľmi. V priemere tak deväť a v druhom sčítaní osem z desiatich Rusínov nachádzame v sídlach s menej ako 1000 obyvateľmi. V mestskom prostredí (obce s viac ako 5 tis. obyvateľmi) boli v čase sčítaní 1921 a 1930 prítomné len približne 2 – 3 % Rusínov na Slovensku.

Aj keď sa Slovensko v medzivojnovom Československu vyznačovalo pomerne vysokým podielom negramotných osôb (15 % starších 6 rokov v sčítaní 1921), ďaleko horšia situácia existovala u osôb rusínskeho etnika.

Podiel negramotných hlásiacich sa k ruskej a maloruskej národnosti v roku 1921 dosahoval takmer 44 %. Nepriaznivejšie na tom boli ženy (48 %) ako muži (39 %). Snahy o zvyšovanie gramotnosti v 20. rokoch slávili určitý úspech aj u Rusínov, keďže podiel negramotných klesol na približne jednu štvrtinu (celoslovenský priemer 7 %). Nepriaznivým aspektom tohto vývoja však bolo ďalšie prehĺbenie rozdielov medzi pohlaviami (30 % ženy, 21 % muži).

Pre reprodukciu nielen Rusínov hralo veľmi dôležitú úlohu manželstvo. Kľúčovými aspektmi bol vek sobáša a podiel osôb, ktoré aspoň raz vstúpili do manželstva pred ukončením reprodukčného obdobia. Podľa výsledkov sčítania 1921 a 1930 Rusíni žijúci na Slovensku sa ženili a vydávali spomedzi všetkých národnostných skupín najskôr. Priemerný počet rokov (SMAM *singulate mean age at marriage*), ktoré osoba prežila ako slobodná do konca reprodukčného veku, sa pohyboval u mužov na úrovni 24,6 – 25,6 roku a u žien to dokonca bolo len 21,2 – 22,2 roku. V porovnaní s celoslovenským priemerom tak muži vstupovali do manželstva približne o 1 – 2 roky a ženy o 2 roky skôr. Aj preto

⁵⁰⁵ Bližšie k tejto problematike pozri napríklad ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Demografický obraz..., c. d.

⁵⁰⁶ ČSS zvr. 98, s. 46*.

vo veku 25 – 29 rokov zostávala slobodná menej ako štvrtina mužov a vo veku 20 – 24 rokov to bolo necelých 27 % žien (rok 1930).

Z pohľadu úmrtnostných pomerov je potrebné povedať, že rusínske obyvateľstvo v medzivojnovom období do určitej miery zaostávalo za celoslovenským priemerom. Muži hlásiaci sa k rusínskej národnosti mali o približne dva roky (48 rokov) a ženy dokonca o tri roky (49 rokov) kratšiu strednú dĺžku života. Jedným z hlavných dôvodov tohto stavu bola vyššia úmrtnosť rusínskych detí do jedného roka života. Z 1000 narodených do jedného roka života zomrelo približne 190, kým priemer za celé Slovensko v tomto období bol 160 detí.

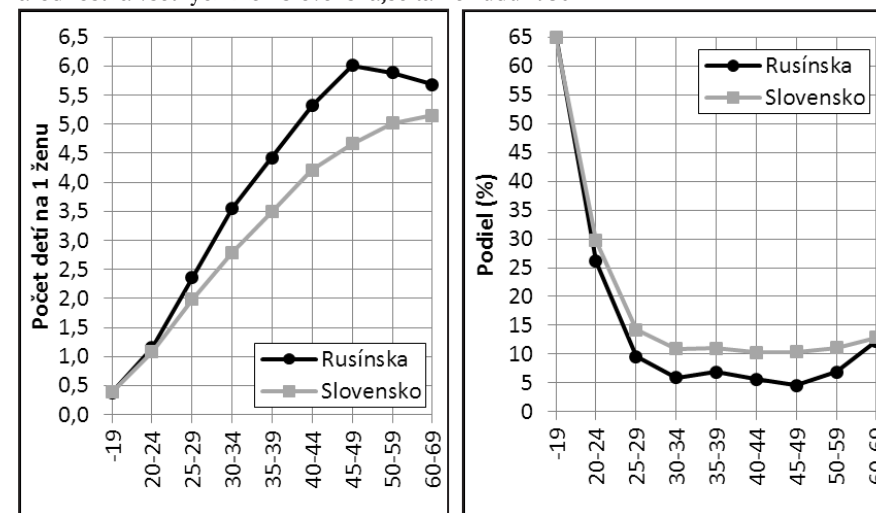
Aj keď populácia Slovenska sa v medzivojnovom období radila v európskom priestore medzi mladé až veľmi mladé, rusínska etnická skupina bola ešte mladšia. Podiel detskej zložky podľa oboch medzivojnových sčítaní prekročoval hranicu 35 %, pričom osoby vo veku 60 a viac rokov predstavovali len 8-9 %. Priemerný vek osoby hlásiacej sa k rusínskej (resp. ruskej či maloruskej) národnosti tak predstavoval 25 – 26 rokov, kým priemer za Slovensko sa pohyboval na úrovni 28 rokov.

Ako sme uviedli vyššie, pôrodnosť a plodnosť žien na Slovensku v medzivojnovom období bola v európskom priestore jedna z najvyšších, no pomerne dynamicky dochádzalo už k ich znižovaniu. Medzi rokmi 1921 – 1937 hrubá miera pôrodnosti klesla z takmer 39 ‰ až pod úroveň 24 ‰. V prípade žien rusínskej národnosti sa však až do konca 20. rokov udržiavala stabilne na hranici 37 – 39 ‰ a až v 30. rokoch začala pozvoľne klesať. Aj napriek tomu však aj v druhej polovici 30. rokov ešte stále bola vyššia ako 30 ‰. Dlhodobé pokorenie tejto hranice je považované za neklamný znak postupného presadenia sa moderného režimu kontrolovanej plodnosti. Kým v celej populácii Slovenska k tomu došlo v druhej polovici 20. rokov, u osôb rusínskej národnosti môžeme predpokladať, že sa tak stalo až v 40. rokoch. Ak budeme abstrahovať od špecifického cigánskeho etnika, potom Rusíni v medzivojnovom Slovensku mali jednoznačne najvyššiu úroveň pôrodnosti spomedzi všetkých etnických skupín.

K najčastejšie používaným indikátorom umožňujúcim analyzovať úroveň dosiahnutého stavu a dynamiky transformačných zmien v procese plodnosti v rámci demografickej revolúcie patria vyššie spomínané Coalove indexy. Podľa údajov získaných za ženy rusínskej národnosti zo začiatku 30. rokov je zrejmé, že transformácia ich plodnosti v tomto období ešte len začínala. Index manželskej plodnosti sa pohyboval mierne nad hranicou 50 % a index celkovej plodnosti dosahoval ešte takmer 40 %. Znamenalo by to, že hodnota úhrnej plodnosti by sa u žien rusínskej národnosti mohla približovať k hranici 5 detí, kým priemer za celé Slovensko bol približne 3,7 dieťaťa.

Vysoké hodnoty indexu podielu vydatých žien (0,69) poukazujú na úzky vzťah medzi sobášnym a reprodukčným správaním rusínskych žien a naopak veľmi nízky index nemanželskej plodnosti nepriamo potvrdzuje, že reprodukcia bola realizovaná predovšetkým v manželskom zväzku. Vyplýva to aj z veľmi nízkeho podielu detí narodených mimo manželstva, ktorý sa u Rusínov pohyboval na úrovni 4–7 %.

Graf 101 a 102: Kohortná plodnosť (vľavo) a bezdetnosť (vpravo) vydatých žien rusínskej národnosti a všetkých žien Slovenska, sčítanie ľudu 1930⁵⁰⁷

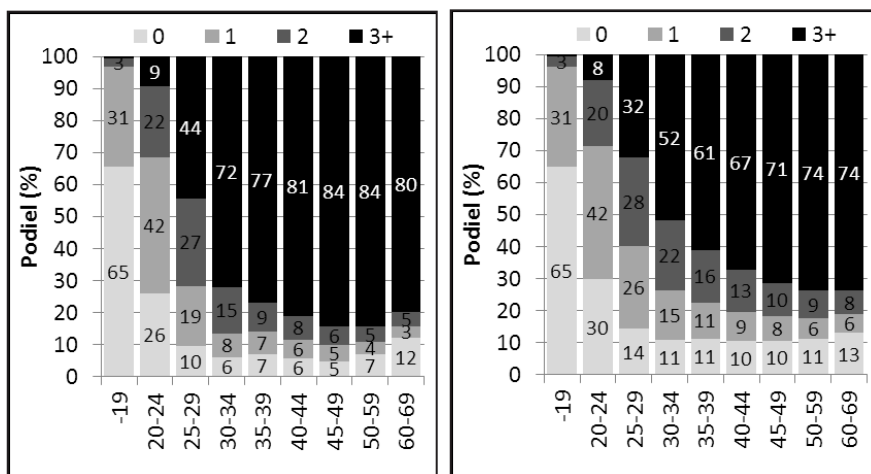
Veľmi dôležité informácie o charaktere reprodukčného správania osôb rusínskej národnosti na Slovensku nám poskytujú indikátory kohortnej plodnosti konštruované z výsledkov sčítania ľudu 1930.

Priemerný počet detí, ktorý sa narodil jednej vydatej žene rusínskej národnosti, sa na konci a po skončení reprodukčného veku (45–59 rokov) pohyboval na úrovni 6 detí. Priemer za celé Slovensko pritom bol približne o jedno dieťa nižší. Ako je zrejmé z grafu 101, rozdiely v realizovanej plodnosti medzi ženami rusínskej národnosti a celou populáciou Slovenska sa vytvárali už v najmladšom veku. Napríklad v priemere na jednu rusínsku ženu vo veku 25–29 rokov pripadalo už takmer 2,5 dieťaťa, kým v celej populácii Slovenska to boli len niečo viac ako dve deti.

Vo veku 20–24 rokov zostala bezdetná už len štvrtina vydatých žien hlásiacich sa v sčítaní 1930 k rusínskej národnosti. Okrem celkovo vyššej intenzity kohortnej plodnosti tak bolo zrejmé, že so skorším vstupom do manželstva bol úzko spojený aj skorší vstup do materstva a rodičovstva.

⁵⁰⁷ Sčítanie ľudu 1930, výpočty autorov.

Graf 103 a 104: Štruktúra vydatých žien rusínskej národnosti (vľavo) a Slovenska (vpravo) podľa veku a počtu narodených detí⁵⁰⁸

Odlišná intenzita, ako aj časovanie realizácie reprodukčných zámerov sa následne odrazili v štruktúre žien podľa počtu narodených detí. Dominantným reprodukčným modelom aj u žien rusínskej národnosti sa stala rodina s tromi a viac deťmi. Oproti priemeru Slovenska sa však Rusíni odlišovali mierou príklonu k tejto forme. Kým na Slovensku sa podiel vydatých žien s tromi a viac deťmi vo veku 40 – 59 rokov pohyboval na úrovni 71 – 74 %, u žien rusínskej národnosti to bolo viac ako 84 %. Je zrejmé, že ostatné reprodukčné modely tak zostávali u Rusínov marginálne. Typickou sa preto stala veľmi nízka bezdetnosť, ako aj jednodetnosť (pozri graf 103).

Veľmi zaujímavým zistením z pohľadu transformácie plodnosti je tiež skutočnosť, že najväčšie rozdiely v štruktúre žien podľa počtu narodených detí nenachádzame na konci reprodukčného obdobia, ale vo veku 30–39 rokov. Kým staršie generácie žien sa až do takej miery od seba neodlišovali v realizovanej plodnosti (a tým aj v štruktúre podľa počtu narodených detí), v mladších generáciách už dochádza k ich postupnému prehlbovaniu. Je to potvrdenie a súčasne výsledok neskoršieho nástupu transformácie plodnosti u žien rusínskej národnosti.

VIII.3 Židia a ich plodnosť v sčítaní ľudu 1930

Jednu z dôležitých a v mnohých aspektoch špecifických integrálnych zložiek populácie Slovenska do druhej svetovej vojny predstavovalo židovské obyvateľstvo. Odlišné sociálne, ekonomické, náboženské a mentálne súvislosti spolu s dlhodobou existenciou v podobe inoetnickej diaspóry sa odrazili v mnohých spoločenských aspektoch, reprodukčné správanie nevynímajúc. Židovská komunita na Slovensku v prvej polovici 20. storočia predstavovala značne diferencovanú etnickú a náboženskú menšinu. Samotný proces vnútornej diferenciacie však mal hlbšie historické pozadie. Z pohľadu charakteru reprodukčného správania a jeho transformácie predstavovala práve táto vnútorná diferenciacia jeden z dôležitých iniciačných faktorov naštartovania zmien v určitom predstihu pred ostatnými etnickými a náboženskými skupinami.

Diferenciáciu židovského etnika na Slovensku výraznou mierou naštartoval súbor rôznych legislatívnych opatrení od konca 18. do konca 19. storočia. Išlo predovšetkým o tolerančný patent Jozefa II. (rok 1782), možnosť usadiť sa v mestách, udelenie občianskych práv a rovnoprávnosti (rok 1867), ako aj zrovnoprávnenie židovského náboženstva s ostatnými recipovanými náboženstvami Uhorska (rok 1895). V podstate z bezprávnych osôb sa v priebehu jedného storočia stali plnoprávni občania.⁵⁰⁹ Vnútnú diferenciaciu a otváranie geta okolitému nežidovskému svetu výrazne urýchlilo aj reformné židovské hnutie (haskala, židovské osvietenstvo) šíriace sa z nemeckého prostredia od konca 18. storočia. Prepojenosť židovského obyvateľstva žijúceho v západných častiach Slovenska na nemecky hovoriace židovské komunity prispela k urýchlению šírenia nových reformovaných hodnôt a noriem. Postupne sa prehlbujúce vnútorné napätie eskalovalo na konci 60. rokov 19. storočia, keď došlo k rozkolu a rozštiepeniu na tri židovské náboženské obce (ortodoxnú, neologickú a status quoante). K ideovej diverzifikácii navyše ešte prispel aj vznik sionistického hnutia (na prelome 19. a 20. storočia).⁵¹⁰

Uzavretosť židovských komunít v gete nemala len priestorový aspekt, ale výraznou mierou prispievala aj k účinnej sociálnej kontrole jej členov, vrátane oblastí spojených s reprodukciou. Následný postupný rozpad geta nielenže definitívne roztrieštil historickú jednotu, ale prispel aj k výrazným priestorovým posunom a zmenám v hodnotách a normách vrátane tých spojených s reprodukciou.⁵¹¹ Odklon od tradičných noriem a hodnôt judaizmu sa urýchlil so snahami neologických kruhov dosiahnuť status meštianskej spoločnosti.

⁵⁰⁹ SALNER, Peter. Židovská komunita na Slovensku. B. Soukupová et al. *Úvod do antropológie etnických menšín*. Praha, 2011, s. 68.

⁵¹⁰ Tamže, s. 70.

⁵¹¹ Tamže, s. 69.

⁵⁰⁸ Sčítanie ľudu 1930, výpočty autorov.

Práve mesto, meštianska spoločnosť, jej kultúra, hodnoty a normy sa stali pre neologické náboženské obce referenčnými pri inkorporácii do nežidovského prostredia.⁵¹² Ortodoxné náboženské obce sa naopak naďalej snažili úzko dodržiavať všetky tradičné náboženské príkazy a žiť podľa noriem a hodnôt judaizmu.

Zvyšovanie urbanizácie židovského obyvateľstva, postupná sekularizácia, snaha o dosahovanie vyššieho svetského vzdelania⁵¹³ spoločnezapríčinili ďalšie straty pozícií ortodoxných náboženských obcí. Na začiatku 30. rokov 20. storočia už rozdiely medzi neologickými a ortodoxnými židovskými komunitami boli tak vypuklé, že môžeme hovoriť o ich úplnom odcudzení.⁵¹⁴

Z pohľadu priestorového rozmiestnenia západ a severozápad Slovenska obývali Židia moravského a českého pôvodu. Juh a juhozápad bol priestorom potomkov nemeckých, dolnorakúskych a čiastočne aj moravsko-českých židovských prisťahovalcov. Úzke prepojenie na nemecký židovský kultúrny priestor umožnilo (s určitými výnimkami) pomerne rýchle prijatie a šírenie židovského osvietenského učenia. Podľa Mendelsohna⁵¹⁵ sa Židia západného kultúrneho okruhu vyznačovali vysokou mierou akulturácie so snahou až o asimiláciu a všeobecnou tendenciou opustiť jidiš aj ortodoxiu sprevádzanú pripravenosťou prijať niektorú z foriem liberálneho alebo reformného judaizmu. Zo socioekonomického pohľadu išlo v prevažnej miere o akúsi strednú triedu židovského etnika. Ich typickou črtou bola vysoká urbanizácia. Zároveň na Slovensku len málokedy dosahovali vyšší podiel v miestnej mestskej populácii. Z demografického hľadiska sa vyznačovali nízkou pôrodnosťou a častejším výskytom interetnických manželstiev.⁵¹⁶

Východ Slovenska bol životným priestorom Židov pôvodom z Haliče, Podolia, Bukoviny a Podkarpatskej Rusi. Išlo prevažne o ortodoxné (chasidské) skupiny. Mendelsohn ich charakterizuje nízkou úrovňou kultúrnej integrácie, prechovávaním jidiš a tradičného náboženstva. Predstavovali nižšiu spoločenskú vrstvu. Z demografického hľadiska pre ne bola príznačná vysoká pôrodnosť a veľmi nízky podiel zmiešaných interetnických sobášov.⁵¹⁷

⁵¹² Pozri napr. TRANČÍK, Martin. *Medzi starým a novým. História kníhkupeckej rodiny Steinerovcov v Bratislave*. Bratislava, 1997.

⁵¹³ V medzivojnovom období znamenala napríklad prudký prílev židovských študentov na vyššie školy v Česku.

⁵¹⁴ SALNER, Peter. *Židovská komunita...*, c. d.

⁵¹⁵ MENDELSON, Ezra. *The Jews of East Central Europe between the world wars*. Bloomington, 1983, s. 6-7.

⁵¹⁶ Pozri ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Plodnosť a celková reprodukcia..., c. d.; ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. The Demographics of the Jewish Population of Slovakia. In: *Judaica Bohemiae*, XLIX-2, 2014, s. 5-44.

⁵¹⁷ MENDELSON, Ezra. *The Jews of East Central Europe...*, c. d.

Možnosť prihlásiť sa k židovskej národnosti, ktorú umožnili prvé dva československé cenzy využilo 70,5 tis. resp. 65,4 tis. osôb. Na rozdiel od niektorých ostatných etnických a náboženských minorít židovské obyvateľstvo nevytváralo väčšie koncentrácie. Typická pre túto skupinu bola skôr rozptýlenosť, prípadne menšie lokálne koncentrácie. Početné skupiny obývali nielen väčšie sídla a správne centrá, ale aj viaceré najmä východoslovenské vidiecke obce. Potvrdzujú to aj výsledky medzivojnových sčítaní. Kým v obciach s 5 a viac tisíc obyvateľmi žilo 18 %, resp. 22 % z celej populácie Slovenska, v prípade židovskej národnosti tento podiel vzrástol zo 47 % na takmer 54 %. Ak však použijeme jemnejšie rozdelenie veľkostných skupín obcí, zistíme, že na začiatku 20. i na začiatku 30. rokov najčastejšie Židia boli v čase sčítania prítomní v obciach s 2 – 5 tis. obyvateľmi. V nich žila viac ako pätina z celej populácie osôb hlásiacich sa k židovskej národnosti.⁵¹⁸

Z priestorového hľadiska najväčší podiel osôb židovskej národnosti našli sčítania 1921 a 1930 na východe Slovenska v okresoch Stropkov, Medzilaborce, Michalovce, Bardejov a Kráľovský Chlmec.⁵¹⁹

Populácia Slovenska sa vyznačovala v medzivojnovom období mladou vekovou štruktúrou. Detská zložka predstavovala približne tretinu, kým na osoby vo veku 50 a viac rokov pripadalo len niečo viac ako 17 %. V židovskej populácii nemala detská zložka až takú váhu a navyše v 20. rokoch došlo k miernemu poklesu z necelých 30 % (rok 1921) na 25 % (rok 1930). Výsledkom týchto zmien však bolo predovšetkým posilnenie reprodukčnej časti židovskej populácie, keďže aj u Židov sa podiel osôb vo veku 50 a viac rokov pohyboval len na úrovni približne jednej pätiny z celej etnickej skupiny. Z týchto údajov je zrejmé, že osoby židovskej národnosti boli v priemere o niečo staršie ako celá populácia Slovenska. Potvrdili to aj hodnoty priemerného veku, ktoré sa na začiatku 30. rokov v prípade celého Slovenska pohybovali na úrovni 28 rokov, kým u osôb židovskej národnosti to bolo viac ako 31 rokov.⁵²⁰

Vstup do manželstva predstavoval pre židovské obyvateľstvo veľmi dôležitý životný medzník. Život v manželstve a samotná rodina vytvárali pre inoetnický menšinový element podstatný prvok pre uchovanie jeho existencie.⁵²¹

V porovnaní s nežidovskou populáciou hlavný diferencujúci a zároveň segregujúci faktor bolo odlišné náboženstvo a s ním spojený systém príkazov, zákazov určujúcich celkový spôsob života, hodnoty, normy a spoločenskú

⁵¹⁸ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. The Demographics of the Jewish Population..., c. d.

⁵¹⁹ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Demografický obraz..., c. d., s. 185-187.

⁵²⁰ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. The Demographics of the Jewish Population..., c. d.

⁵²¹ BÜCHLER, Robert Y. Znovuoživenie židovskej komunity na Slovensku po druhej svetovej vojne. In: *Acta Judaica Slovaca*, 4, 1998, s. 65-77.

morálku.⁵²² Striktné dodržiavanie náboženských a sociálnych noriem v uzavretých ortodoxných židovských náboženských obciach podľa historikov a demografov⁵²³ viedlo k tomu, že sa vytvorili priaznivé podmienky pre skorú a takmer univerzálnu sobášnosť. Keďže reprodukčné zámery sa realizovali takmer výlučne v rodine, veľký dôraz bol kladený na deti a bezdetnosť sa v tradičných židovských rodinách považovala za veľké nešťastie, je predpoklad, že ortodoxné rodiny mali aj vysokú plodnosť a vyšší počet detí v porovnaní s neologickými.

V neologických náboženských obciach môžeme naopak vidieť väčšiu otvorenosť k nežidovskému okoliu, snahu priblížiť sa meštianskej spoločnosti, čo prinieslo postupné opúšťanie celého komplexu striktných prikazov, nariadení a noriem náboženského charakteru. Do popredia sa dostávajú prvky spájajúce ich s nežidovským okolím. Transformácia židovských komunít sa odzrkadlila aj v dlhodobom medzigeneračnom prerode židovskej rodiny. Priblíženie sa k meštianskej rodine so sebou prinieslo nielen liberálnejší výber manželského partnera, pričom postupne z trpených zväzkov s nežidovskou osobou sa neskôr stávali dokonca podporované zväzky, ale aj zmeny vo veľkosti rodiny. Preto sa neologické rodiny vyznačovali okrem iného aj menším počtom detí.⁵²⁴

Údaje zo sčítaní ľudu 1921 a 1930 potvrdili, že muži i ženy hlásiace sa k židovskej národnosti na Slovensku vo všeobecnosti vstupovali do manželstva neskôr a mali o niečo vyšší podiel trvalo slobodných na konci reprodukčného veku.⁵²⁵ Napríklad vo veku 25-29 rokov bolo ešte takmer 70 % mužov a 41 % žien slobodných, kým v mužskej populácii Slovenska to bolo len niečo viac ako tretina a v ženskej populácii necelá štvrtina. Priemerný počet rokov, ktoré osoba prežila ako slobodná, tak bol u Židov o takmer 6 rokov v prípade mužov a o viac ako 3 roky v prípade žien vyšší.⁵²⁶

Veľmi dôležitým aspektom časovania nástupu a dynamiky šírenia transformácie plodnosti sa vo všeobecnosti ukázala byť vzdelanostná úroveň, resp. miera gramotnosti. Obe československé sčítania ľudu potvrdili, že židovské obyvateľstvo malo výrazne vyššiu gramotnosť, a to u oboch pohlaví. Na začiatku 30. rokov nevedelo čítať ani písať len približne 1 % mužov a niečo

viac ako 3 % žien starších 10 rokov. Pre porovnanie v celej populácii Slovenska to bolo viac ako 7 % v mužskej a viac ako 12 % v ženskej časti.⁵²⁷

Židovská populácia sa od celoslovenskej výrazne odlišovala aj v štruktúre povolania. Kým na Slovensku viac ako polovica obyvateľstva závisela na primárnom sektore, v židovskej populácii hlavnú úlohu (v približne rovnakom rozsahu) zohrával obchod a peňažníctvo.⁵²⁸ Dôležitou črtou bolo tiež, že prevládali z takmer troch štvrtín samostatne podnikajúce osoby, pričom podiel robotníkov, nádeníkov a učňov bol nízky.⁵²⁹

Odlišná štruktúra židovského obyvateľstva z viacerých uhlov pohľadu, častejšia prítomnosť v mestskom prostredí, prípadne vo väčších sídlach, ako aj napojenie značnej časti neologických komunít na skupiny z nemecky hovoriacich oblastí vytvorilo predpoklady skoršieho začiatku transformácie plodnosti. To, že pôrodnosť a plodnosť osôb židovskej národnosti sa v medzivojnovom období vyznačovala už výrazne pokročilým štádiom jej premeny v rámci demografickej revolúcie, potvrdzujú všetky dostupné indikátory.

Kým hrubá miera pôrodnosti na Slovensku postupne medzi rokmi 1921-1937 klesla z takmer 39 ‰ pod hranicu 24 ‰,⁵³⁰ u osôb židovskej národnosti sa stabilne od roku 1925 udržiavala pod úrovňou 20 ‰, pričom od roku 1934 dokonca klesla pod 15 ‰.⁵³¹ Hodnota Coaloveho indexu manželskej plodnosti pre židovskú populáciu Slovenska nielenže potvrdila pokročilú fázu transformácie reprodukčného správania, ale poukázala už aj na jej postupné ukončovanie, keďže sa na začiatku 30. rokov dostala pod hladinu 30 % (0,29).

Medzigeneračné zmeny v reprodukčnom správaní potvrdili aj výsledky sčítania ľudu 1930. Priemerný počet detí narodených jednej vydatej žene židovskej národnosti na konci a po skončení reprodukčného veku sa znížil z približne 5,2 dieťaťa na ženu na 4,3 dieťaťa. V celej populácii Slovenska bol tento pokles menej výrazný, keď sa konečná plodnosť znížila z 5,2 na 4,7 dieťaťa.

Ešte väčšie rozdiely (0,6 – 0,7 dieťaťa) v realizovanej plodnosti medzi ženami židovskej národnosti a celou populáciou Slovenska vidíme vo veku 25 – 39 rokov (graf 105). Kým v mladších vekoch je ešte ťažké hovoriť o výsledných hodnotách kohortnej plodnosti, vo vekovej skupine 35 – 39 rokov sa jednoznačne potvrdzuje ďalšie pomerne rýchlo sa medzigeneračne šíriace vedomé obmedzovanie plodnosti žien židovskej národnosti. To bude mať za následok prehĺbenie spomínaných rozdielov v konečnej plodnosti, ktoré

⁵²² SALNER, Peter. Transformácia židovskej rodiny (pokús o modelovú analýzu). In: M. Botíková - I. Herzánová - M. Bobáková (eds.) *Nerolnícka rodina na Slovensku*, Bratislava, 2007, s. 128.

⁵²³ LIVI-BACCI, Massimo. Social-Group Forerunners of Fertility Control on Europe. In: A.J. Coale - S.C. Watkins. (eds.) *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton, 1986, s. 189; VOBEČKA, Jana. *Demographic Avant-Garde: Jews in Bohemia between Enlightenment and Shoah*. Budapest-New York: Central European university Press, 2013.

⁵²⁴ SALNER Peter. Židia na Slovensku medzi tradíciou a asimiláciou. Bratislava, 2000, s. 27 a 29.

⁵²⁵ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. The Demographics of the Jewish..., c. d., s. 24-27.

⁵²⁶ Tamže, s. 26.

⁵²⁷ Tamže, s. 30.

⁵²⁸ ČSS, sv. 116, s. 42-45.

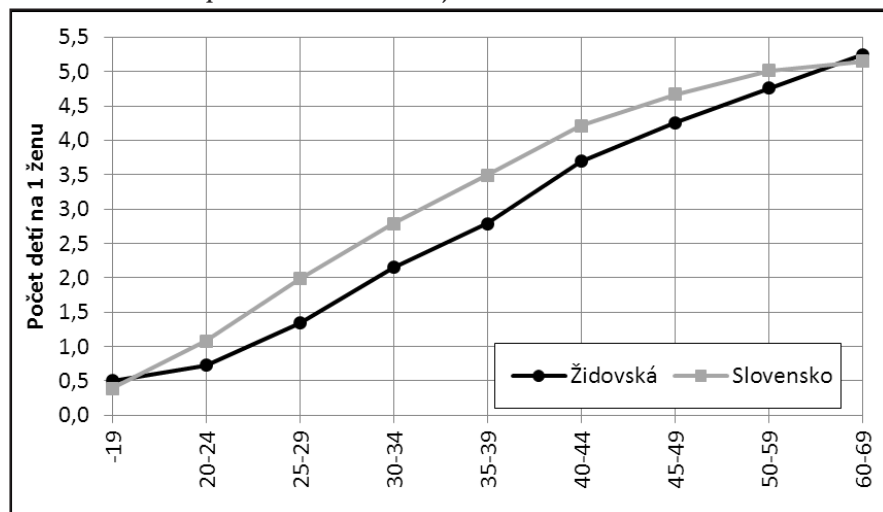
⁵²⁹ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. The Demographics of the Jewish..., c. d., s. 31.

⁵³⁰ Tamže, s. 32-33.

⁵³¹ Tamže, s. 33.

sa mohlo výrazne priblížiť až k hranici 1 dieťaťa na ženu. Keďže po druhej svetovej vojne na Slovensku zostal žiť len zlomok židovskej populácie, nie je možné tento predpoklad overiť.

Graf 105: Kohortná plodnosť žien židovskej národnosti a žien Slovenska⁵³²

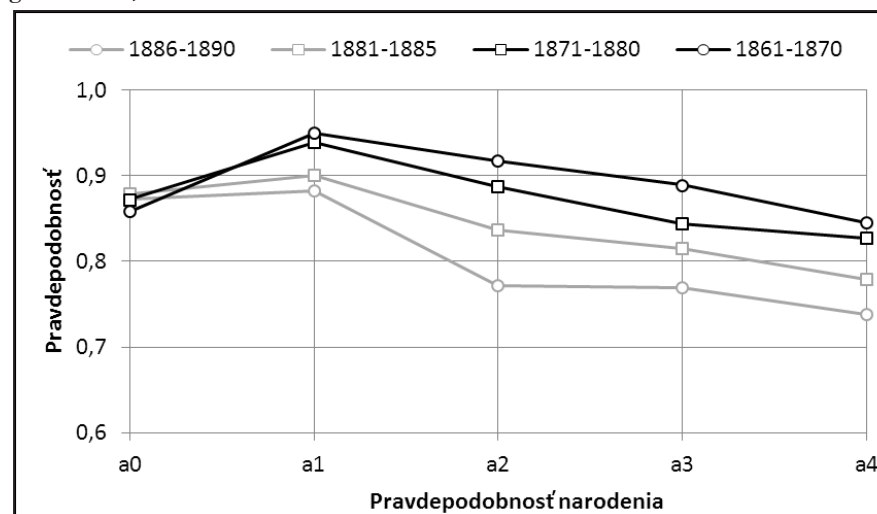

Postupné medzigeneračné prehlbovanie transformácie procesu plodnosti potvrdzuje tiež priebeh a vývoj pravdepodobností zväčšenia rodiny vo vybraných generáciách (graf 106). Tie nás informujú o tom, akú šancu mali židovské ženy stať sa matkou (a0), resp. porodiť ďalšie dieťa (a1-a4). Vo všeobecnosti pritom platí, že v populáciách, ktoré sa vo zvýšenej miere nesnažia obmedzovať svoju plodnosť s ohľadom na počet predchádzajúcich pôrodov, sa hodnoty týchto pravdepodobností v prípade detí vyšších poradí výraznejšie nemenia. Graf 106 však jednoznačne prináša dôkaz o postupnom medzigeneračnom poklese pravdepodobností narodenia detí najmä tretieho (a2) a vyššieho poradia.

Porovnanie hodnôt pravdepodobností zväčšenia rodiny v židovskej populácii tiež poukazuje na skutočnosť, že prvými generáciami, ktoré začali do určitej miery obmedzovať rodenie detí tretieho a vyššieho poradia, sa stali kohorty žien narodené v 70. rokoch. Súčasne je tiež zrejmé, že v mladších kohortách sa proces vedomého obmedzovania počtu detí prehlboval, keďže hodnoty pravdepodobností narodenia tretieho (a2), štvrtého (a3), ako aj piateho (a4) dieťaťa sa medzigeneračne znižovali (pozri graf 106).

⁵³² Sčítanie ľudu 1930, výpočty autorov.

Graf 106: Pravdepodobnosť zväčšenia rodiny žien židovskej národnosti vo vybraných generáciách, sčítanie ľudu 1930⁵³³

a0 – pravdepodobnosť narodenia prvého dieťaťa bezdetnej žene
a1 – pravdepodobnosť narodenia druhého dieťaťa žene s 1 dieťaťom
a2 – pravdepodobnosť narodenia tretieho dieťaťa žene s 2 deťmi atď.

Vyššie popísané medzigeneračné zmeny v kohortnej plodnosti boli podmienené predovšetkým transformáciou štruktúry žien podľa počtu narodených detí. Dá sa povedať, že priemerný počet detí narodených jednej žene z príslušného populačného ročníka predstavuje len jednu časť z komplexnej informácie o realizovanej plodnosti. Tou druhou je výsledná štruktúra žien podľa počtu narodených detí, ktorá hovorí o vnútornej variabilite reprodukcie. Umožňuje tak hodnotiť jednak, aká časť žien sa z danej kohorty zapojila do rodenia detí (aspoň raz sa stali matkami) a naopak, aká časť zostala trvalo bezdetná. Súčasne je ďalej možné analyzovať zastúpenie žien s jednotlivými počtami detí, pričom v našom prípade sme pracovali s jednotnosťou, dvojdetnosťou a ženami s tromi a viac deťmi. Základné výsledky prezentujú grafy 107 – 110.

Z pohľadu bezdetnosti je zrejmé, že medzi slovenskou a židovskou populáciou na konci a po skončení reprodukčného veku výraznejšie rozdiely nevznikali. Podiel bezdetných vydatých židoviek (13 – 14 %) vo veku 40 – 69 rokov bol len o niečo vyšší, ako ukazoval priemer za Slovensko (10 – 13 %). V mladšom veku však podľa výsledkov sčítania ľudu 1930 boli rozdiely predsa len väčšie. Kým napríklad vo veku 25 – 29 rokov viac ako štvrtina

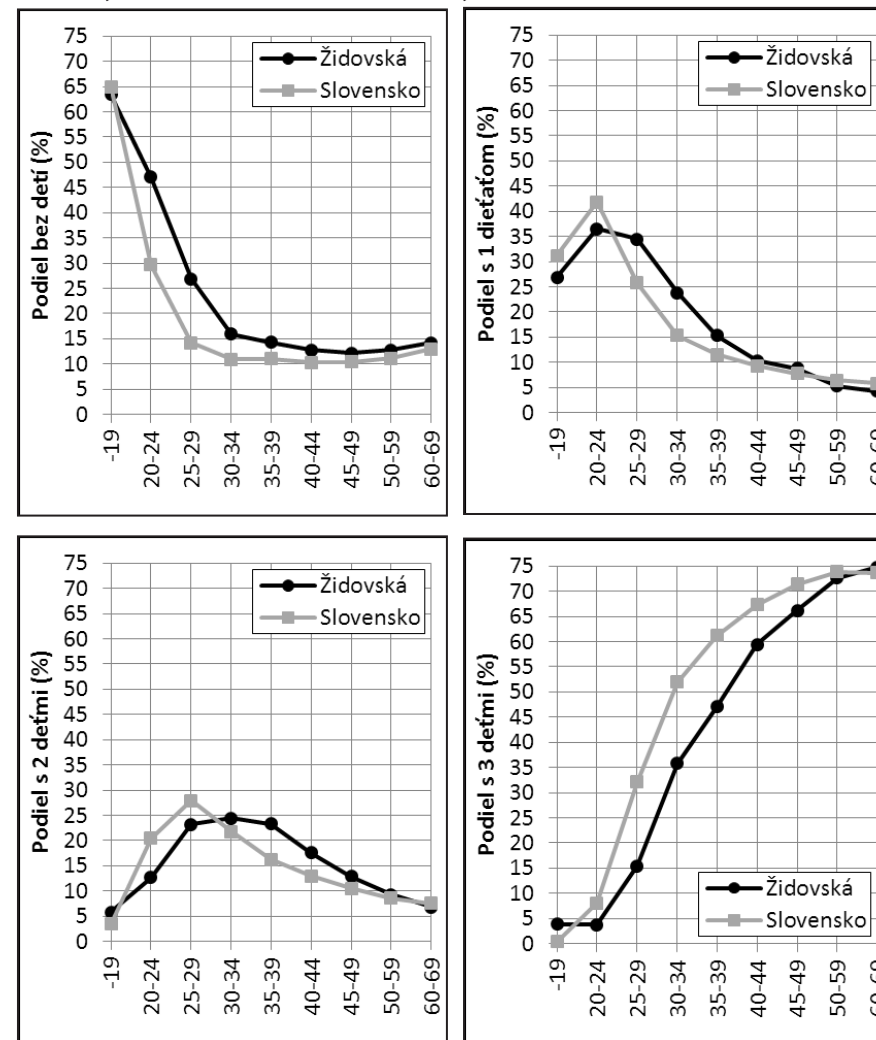
⁵³³ Sčítanie ľudu 1930, výpočty autorov.

vydatých židoviek bola ešte bezdetná, v prípade celej populácie Slovenska sa miera bezdetnosti pohybovala už len na úrovni 14 %. V ešte mladšom veku 20 – 24 rokov bol pomer 47 % k necelým 30 %. Uvedené diferencie je možné jednoznačne vysvetliť odlišným časovaním materských a rodičovských štartov. Aj vzhľadom na častejšie odkladanie vstupu do manželstva u osôb židovskej národnosti je potom zrejmé, že sa tieto ženy stávali matkami v neskoršom veku, ako tomu bolo v priemere v celej populácii Slovenska. Potvrdil to aj priemerný počet rokov, ktoré prežije žena do konca reprodukčného veku ako bezdetná. Za populáciu žien Slovenska sa podľa výsledkov sčítania ľudu 1930 tento ukazovateľ pohyboval na úrovni takmer 19,3 roku, kým v židovskej populácii mierne prekračoval hodnotu 21 rokov.

Skorší začiatok reprodukcie sa v prípade celej populácie Slovenska podpísal aj pod vyšší podiel žien s jedným dieťaťom v mladšom veku (do 25 rokov). V nasledujúcich vekových skupinách však miernu prevahu mali ženy židovskej národnosti, ktoré sa častejšie prvýkrát stávali matkami vo veku nad 25 rokov. Na druhej strane však výsledná váha jednodetného modelu rodiny u oboch sledovaných populácií bola na konci a po skončení reprodukčného obdobia pomerne nízka. Len jedno dieťa tak malo vo veku 45 – 59 rokov približne 5 – 9 % žien židovskej národnosti a 6 – 8 % žien Slovenska. Ani v židovskej populácii tak jednodetnosť nebola preferovaným modelom reprodukčného správania.

Podobne aj pri zastúpení žien s dvomi deťmi vidíme, že v mladších vekových skupinách bola prevaha na strane celej populácie Slovenska. Opäť to bol predovšetkým výsledok skoršieho načasovania narodenia prvých detí. Vo všeobecnosti totižto platí, že ak sa žena stane matkou v mladšom veku, rastie šanca porodiť v mladom veku aj ďalšie deti. Prevahu ženy židovskej národnosti s dvomi deťmi nadobudli až v druhej polovici reprodukčného obdobia. Je možné, že časť z týchto rozdielov sa napokon pretavila aj do častejšieho výskytu dvojdetného modelu rodiny v mladších generáciách. Výsledky sčítania ľudu 1930 však poukázali, že na konci a po skončení reprodukčného veku v starších kohortách bol podiel žien s dvomi deťmi ešte stále takmer vyrovnaný. Jednoznačne najväčšie rozdiely vznikali v zastúpení žien s tromi a viac deťmi. Aj v tomto prípade to však neplatilo pre najstaršie kohorty. Potvrdzuje sa tak, že kým u žien židovskej národnosti narodených v 80. a 90. rokoch dochádzalo k už pomerne výraznému obmedzovaniu počtu detí v rodine (v porovnaní s celou populáciou Slovenska), v najstarších generáciách veľké rozdiely v štruktúre žien podľa parity, ako aj v samotnej úrovni realizovanej plodnosti neboli.

Grafy 107-110: Podiel žien židovskej národnosti a žien Slovenska bez detí, s jedným dieťaťom, dvomi deťmi a tromi a viac deťmi, sčítanie ľudu 1930⁵³⁴

Židovské obyvateľstvo na Slovensku predstavovalo veľmi špecifickú subpopuláciu s viacerými zaujímavými a do značnej miery odlišnými štrukturálnymi a reprodukčnými charakteristickými črtami. Ako ukázala naša podrobná analýza,⁵³⁵ transformácia plodnosti nezačala v celej židovskej populácii v rovnakom čase a ani na rovnakom mieste. Existovali pomerne značné

⁵³⁴ Sčítanie ľudu 1930, výpočty autorov.

⁵³⁵ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. The Demographics of the Jewish..., c. d. s. 37.

rozdiely z tohto pohľadu medzi židmi v Česku, na Slovensku a v Podkarpatskej Rusi. Súvisí to z nášho pohľadu predovšetkým s odlišnou mierou otvorenosti ortodoxných a neologických náboženských obcí k modernizačným tendenciám. Kým v prevažnej miere neologických židovských komunitách môžeme identifikovať zreteľné snahy o vedomé obmedzovanie veľkosti rodiny už v starších generáciách,⁵³⁶ v tradičných ortodoxných skupinách k nim dochádzalo neskôr a presadzovali sa menej dynamicky. Vo všeobecnosti však môžeme v prípade Slovenska povedať, že proces transformácie plodnosti začal u židovského obyvateľstva skôr ako v celej populácii, a teda je možné Židov a najmä židov z neologických kruhov označiť za akýchsi priekupníkov prechodu k novému modelu demografickej reprodukcie.

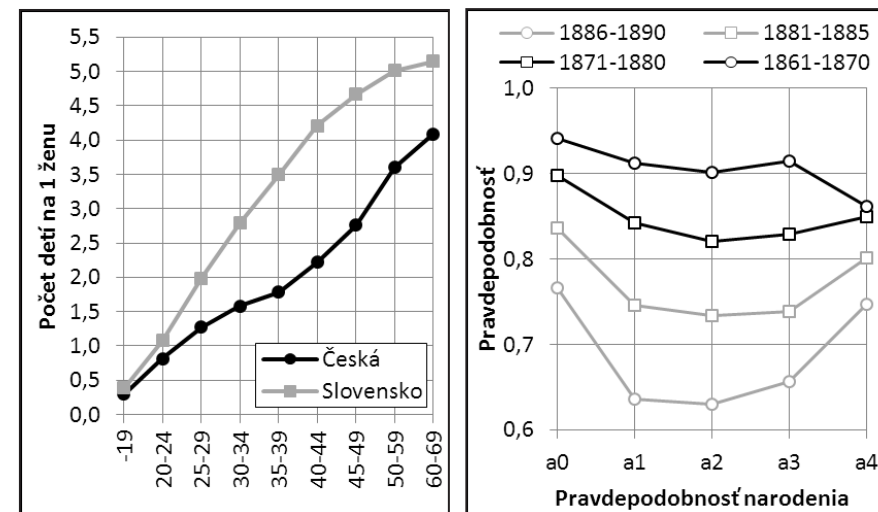
VIII.4 Osoby českej a inej národnosti a ich plodnosť v sčítaní ľudu 1930

Vytvorenie spoločnej československej národnosti v medzivojnovom období nám do značnej miery sťažuje možnosti hodnotenia charakteru a intenzity procesu plodnosti žien českej národnosti a tým aj dynamiku a časovanie nástupu transformácie reprodukcie v rámci demografickej revolúcie. Podľa údajov z roku 1921 vieme, že na území Slovenska bolo približne 72 tis. osôb českej národnosti. V 20. rokoch ich počet pomerne výrazne vzrástol, a preto v druhom československom sčítaní sa k českej národnosti hlásilo takmer 121 tis. osôb. Je zrejme, že veľká časť žien, ktoré v tomto sčítaní uvádzali odpoveď aj na otázky týkajúce sa počtu narodených detí, sa na Slovensko prisťahovala až po prvej svetovej vojne. Veľmi dôležitým aspektom z pohľadu reprodukcie bola aj skutočnosť, že častejšie tieto osoby boli závislé od príjmov zo štátnej alebo verejnej správy, keďže český element sa významnou mierou podieľal na obsadzovaní úradníckych pozícií, pôsobil v školstve, zdravotníctve, na železničiaroch, v bankovom, finančnom sektore, v obchode a službách. S tým súvisela aj vyššia gramotnosť. Z pohľadu priestorového rozmiestnenia nevznikali žiadne väčšie české enklávy, keďže snahou bolo vyplniť všetky chýbajúce posty na celom Slovensku.

Hodnotenie realizovanej plodnosti žien českej národnosti nám umožnili zvlášť publikované výsledky za túto etnickú skupinu zo sčítania ľudu 1930. Iný zdroj informácií na tento účel nebol dostupný. V grafe 111 je už na prvý pohľad zrejme, že ženy českej národnosti dosahovali jednoznačne výrazne nižšiu kohortnú plodnosť v porovnaní s celou populáciou Slovenska. Na konci

reprodukčného veku pripadalo na jednu ženu len približne 2,8 dieťaťa, čo bolo o takmer dve deti menej, ako vykazovali všetky vydaté ženy na Slovensku. Aj keď v starších kohortách už rozdiel v realizovanej plodnosti nebol tak výrazný, stále prekračoval hranicu jedného dieťaťa na ženu (pozri graf 112). Špecifický priebeh pravdepodobností zväčšenia rodiny poukazuje na značné medzigeneračné rozdiely v šanciach narodenia prvého resp. ďalšieho dieťaťa. Súčasne je možné vidieť, že proces vedomého obmedzovania plodnosti sa šírila pomerne dynamicky naprieč jednotlivými kohortami, pričom u najmladších došlo skutočne k výraznej premene reprodukčného správania. Špecifikom je aj určitý nárast šancí narodenia štvrtého a najmä piateho dieťaťa. V prípade osôb českej národnosti ide o ojedinelý reprodukčný model, ktorý sa dotýkal len úzkej selektívnej vzorky žien.

Graf 111 a 112: Kohortná plodnosť žien českej národnosti a žien Slovenska (vľavo) a pravdepodobnosť zväčšenia rodiny žien českej národnosti vo vybraných generáciách (vpravo) sčítanie ľudu 1930⁵³⁷

Z pohľadu zloženia žien českej národnosti podľa počtu narodených detí platilo, že tieto častejšie zostávali bezdetné (15 – 20 %), narodilo sa im len jedno alebo maximálne dve deti, čo znamenalo aj výrazne nižší príklon k rodine s tromi a viac deťmi (pozri grafy 113–116).

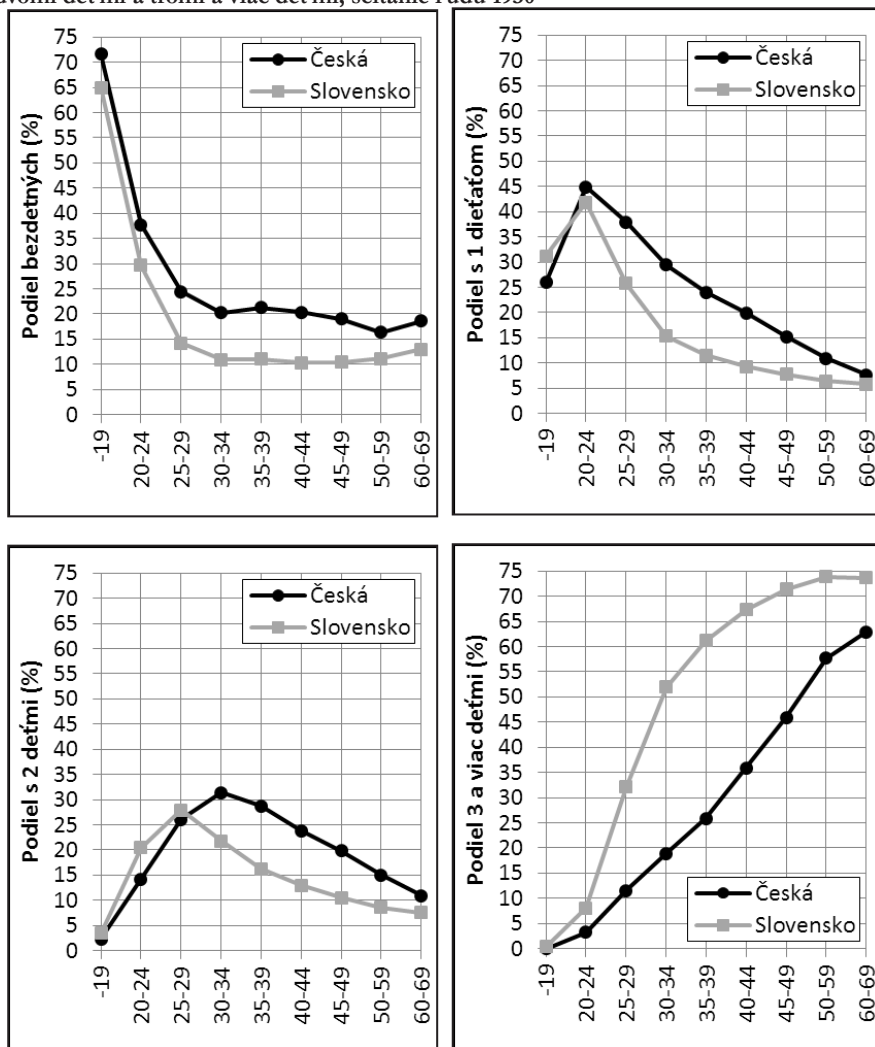
Osoby inej a neznámej národnosti (najčastejšie nemecká a poľská) sa vyznačovali tiež o niečo nižšou realizovanou plodnosťou. Podľa výsledkov sčítania ľudu 1930 vo veku 45 – 59 rokov pripadalo na jednu vydatú ženu

⁵³⁶ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. The Demographics of the Jewish..., c. d. s. 38.

⁵³⁷ Sčítanie ľudu 1930, výpočty autorov.

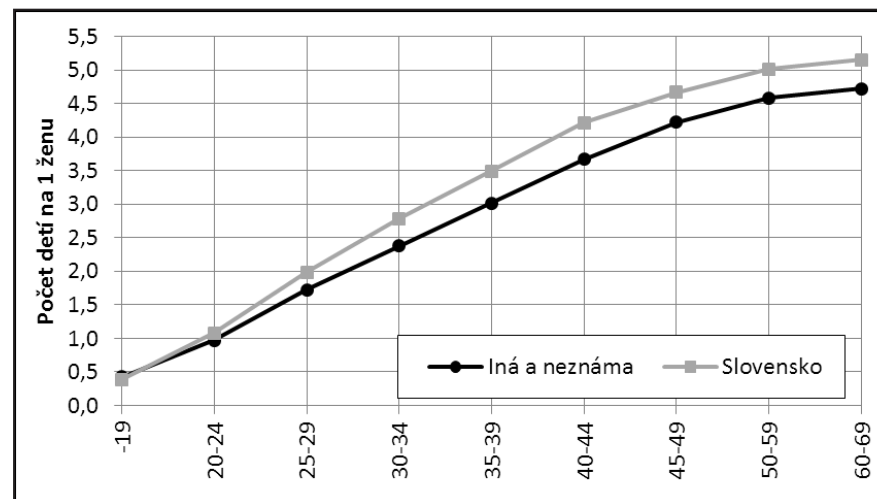
približne 4,2 – 4,6 dieťaťa, kým viackrát spomínaný priemer za Slovensko sa pohyboval na úrovni 4,7 – 5,0 dieťaťa na ženu. Hlavným faktorom týchto rozdielov v realizovanej plodnosti bol o niečo vyšší podiel bezdetných vydatých žien inej a neznámej národnosti a súčasne nižšie zastúpenie žien s tromi a viac deťmi ako v celej populácii Slovenska (pozri graf 118 a 119).

Grafy 113-116: Podiel žien českej národnosti a žien Slovenska bez detí, s jedným dieťaťom, dvomi deťmi a tromi a viac deťmi, sčítanie Puđu 1930⁵³⁸

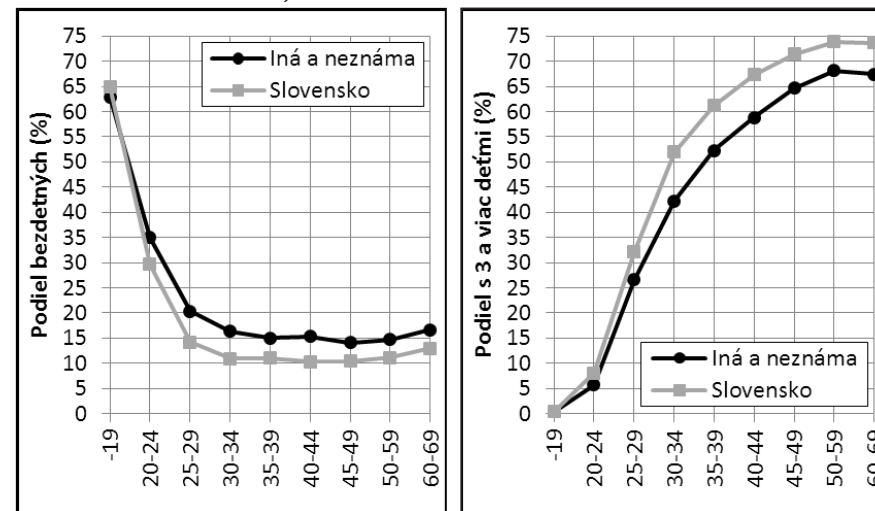

⁵³⁸ Sčítanie Puđu 1930, výpočty autorov.

Graf 117: Kohortná plodnosť žien inej a neznámej národnosti a žien Slovenska, sčítanie Puđu 1930⁵³⁹

Grafy 118 a 119: Podiel bezdetných žien a žien s tromi a viac deťmi inej a neznámej národnosti a žien Slovenska, sčítanie Puđu 1930⁵⁴⁰

Pre ženy nemeckej národnosti bolo možné ešte zvlášť konštruovať aj Coalove indexy pre začiatok 30. rokov. Ako sme spomenuli vyššie, pokles indexu manželskej plodnosti pod hranicu 50 % jednoznačne signalizoval nástup transformačného procesu. V prípade žien hlásiacich sa v roku 1930 k nemeckej

⁵³⁹ Sčítanie Puđu 1930, výpočty autorov.

⁵⁴⁰ Sčítanie Puđu 1930, výpočty autorov.

národnosti jeho hodnota dosahovala 38 % (Slovensko 45 %), pričom index celkovej plodnosti bol na úrovni 22 %. Môžeme preto predpokladať, že po židovskom a českom etniku, nemecká národnostná skupina bola v poradí tret'ou s najväčším pokrokom v transformácii procesu plodnosti.

VIII.5 Transformácia plodnosti žien rómskej národnosti

Plodnosť rómskej populácie na Slovensku patrí dodnes medzi najčastejšie reflektované demografické témy spájané s touto etnickou menšinou. Príčin je niekoľko, no asi najdôležitejšiu predstavuje všeobecne panujúca obava z vysokej pôrodnosti a s ňou súvisiacich populačných prírastkov. Nie je to len predstava laickej verejnosti, ale dokonca aj niektoré oficiálne materiály⁵⁴¹ pripúšťali možný vznik majoritného postavenia, či hovorili o výraznom zvýšení podielu rómskeho etnika v slovenskej populácii v najbližších desaťročiach. Kľúčom k týmto zmenám má byť jednoznačne niekoľkonásobne vyššia plodnosť rómskych žien. Otázkou zostáva, či tieto obavy sú oprávnené a či skutočne plodnosť rómskeho etnika dosahuje také rozmery, aby sme mohli hovoriť o „populačnej explózii“.

Prvým a hneď kľúčovým faktorom, ktorý je potrebné si pri analýze procesu plodnosti uvedomiť, je pozícia rómskej populácie z pohľadu nástupu, dynamiky a samotného priebehu demografickej revolúcie. Ako bolo možné vidieť na príklade predchádzajúcich etnických skupín v medzivojnovom období, niektoré sa pomerne výrazne odlišovali úrovňou a charakterom demografickej reprodukcie, čo bolo práve podmienené najmä odlišným časovaním nástupu transformácie plodnosti. V spojitosti s rómskou populáciou je potrebné podotknúť, že ide pravdepodobne o poslednú v európskom prostredí niekoľko storočí sa nachádzajúcu pomerne početne veľkú populačnú skupinu, u ktorej ešte proces demografickej tranzície nebol zavŕšený. Keďže okolité nerómske populácie transformáciu plodnosti zavŕšili už oveľa skôr a navyše súčasným trendom (najmä v bývalom socialistickom bloku) je jej pokles a stabilizácia na nízkej až veľmi nízkej úrovni, môže byť intenzita rodenia detí rómskej populácie skutočne vnímaná ako neprimerane vysoká. Ak však porovnáme nižšie uvedené hodnoty o konečnej plodnosti rómskych žien s generáciami celej populácie Slovenska z konca 19. storočia, prípadne niektorými ďalšími etnickými skupinami (napr. Rusínmi), zistíme, že uvedený rozdiel v konečnom dôsledku nie je až tak markantný. Navyše ako si ukážeme nižšie, aj v samotnej rómskej populácii už došlo k naštartovaniu transformačných zmien, ktorými

táto špecifická etnická skupina prechádza. Súčasne je potrebné tiež poznamenať, že samotná rómska populácia je značne diferencovaná a platí to aj pre oblasť demografickej reprodukcie.⁵⁴² Jednoznačne najvyššiu úroveň plodnosti môžeme nájsť v segregovaných rómskych osadách, pričom aj dynamika zmien v tomto priestore je pravdepodobne najnižšia. Ukazuje sa, že práve miera integrácie, resp. segregácie predstavuje veľmi dôležitý faktor charakteru a intenzity plodnosti, ako aj dynamiky a štádia transformačného procesu.⁵⁴³

Základným problémom pri hodnotení intenzity a charakteru plodnosti a jej prípadných transformačných zmien je dostupnosť, kvalita a populačné vymedzenie empirických údajov. Prierezové údaje o osobách rómskej národnosti sú až na niektoré výnimky dostupné len od roku 1992. Ide o údaje s deklarovanou rómskou národnosťou matky pri narodení dieťaťa. Tieto však vzhľadom na svoju početnosť ani zďaleka nepokrývajú celú rómsku populáciu. Ďalším problémom je, že pre výpočet intenzitných ukazovateľov nedisponujeme údajmi o vekovej štruktúre Rómov s výnimkou sčítaní obyvateľov. Práve cenzy však predstavujú v podstate jediný zdroj informácií o procese plodnosti, ktorý je možné využiť pre naše účely. Ani v tomto prípade však nemôžeme hovoriť o uspokojivej situácii. Celkovo je možné pracovať so šiestimi sčítaniami, v ktorých boli údaje o počte narodených detí triedené a publikované aj za rómske resp., cigánske obyvateľstvo. Prvým je sčítanie ľudu z roku 1930. Keďže bolo založené v podstate na sebedeklarácii národnostnej príslušnosti s podporou materinského jazyka, pričom rómske obyvateľstvo malo dlhodobu historickú tendenciu sa hlásiť k iným etnickým skupinám,⁵⁴⁴ počet sčítaných osôb hlásiacich sa k cigánskej národnosti dosiahol len niečo

⁵⁴² Viac k tejto problematike ŠPROCHA, Branislav. Reprodukcia rómskeho obyvateľstva..., c. d.

⁵⁴³ Tamže.

⁵⁴⁴ V podstate v každom sčítaní, v ktorom sa počet Rómov (Cigánov) zisťoval na základe vlastného rozhodnutia sčítanej osoby narážame na značné podhodnotenie výsledkov v porovnaní s predpokladanou početnou veľkosťou tejto etnickej skupiny. Napríklad podľa súpisov z rokov 1850 a 1857 sa počet Rómov v Uhorsku pohyboval na úrovni 140-143 tis., pričom pre územie dnešného Slovenska môžeme odhadovať približne 11 tis. osôb. V sčítaní 1890 počet osôb s cigánskou materinskou rečou v Uhorsku presiahol hranicu 96,5 tis. Na Slovensku by podľa údajov z neho malo byť prítomných približne 12,5 tis. osôb. Ak však budeme pracovať so súpsmi založenými na etnickom princípe (teda príslušnosť bola sčítanej osobe „pripísaná“ na základe objektívnych ako aj subjektívnych znakov), počty Rómov v Uhorsku sa v druhej polovici 19. storočia pohybovali na úrovni 214-275 tis. osôb. Viac pozri ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Obraz rómskej populácie v Uhorsku na konci 19. storočia. In: *Historický časopis*, 2016, r. 64, 2, s. 267-298.

⁵⁴¹ Sčítanie ľudu 1930, výpočty autorov.

viac ako 31 tis.⁵⁴⁵ V sčítaní 1940 sa údaje o počte narodených detí nezistovali.⁵⁴⁶

V rokoch 1948–1989 štát oficiálne neprijal existenciu rómskej národnosti. Ako hlavný dôvod sa uvádzalo, že Rómovia nespĺňajú kritéria definície národa, pretože nemajú svoje vlastné územie a hospodársky život.⁵⁴⁷ Vychádzalo sa pritom zo Stalinovej definície národa: „*Národ je historicky vzniklé spoločenstvo ľudí, jehož znaky jsou společné území a jeho trvalost v čase, společná řeč, kultura a hospodářský život.*“⁵⁴⁸ Rómovia sa preto museli pri sčítaniach ľudu prihlásiť k niektorej z oficiálnych národností, alebo sa klasifikovať ako tzv. ostatné obyvateľstvo.

V rámci sčítaní ľudu 1970 a 1980 sa uskutočnilo zisťovanie osôb „cigánskeho pôvodu“, ktoré okrem údajov o počte osôb prinieslo aj viaceré štrukturálne charakteristiky. Zisťovanie sa uskutočnilo na žiadosť federálneho ministerstva práce a sociálnych vecí podľa uznesenia vlády č. 223 zo 17. septembra 1970.⁵⁴⁹ Podporil ho aj Svaz Cikánů-Romů v ČSR a Zväz Cigánov-Rómov na Slovensku. Keďže neexistoval jednoznačný konsenzus, koho považovať za Róma a koho nie, bol pre sčítacích komisárov vypracovaný pokyn a návod koho mali v sčítacích hárkoch označiť červeným písmenom „A“. Za Cigána-Róma bola považovaná osoba, ktorá sa sama dobrovoľne hlásila k Rómom. V nejasných situáciách sa malo prihliadať k fyzickým znakom a k materinskému jazyku.⁵⁵⁰ Ako orientačná pomôcka sa mala použiť evidencia občanov cigánskeho pôvodu, ktorú viedli miestne národné výbory (pozri vyššie). Okrem toho sa mali využiť tzv. všeobecné poznatky o tejto skupine obyvateľstva: špecifický spôsob života, fyzické znaky, ako tmavšia pleť, tmavšie vlasy a oči a menší fyzický vzrast.⁵⁵¹ Podľa údajov zo sčítania ľudu 1970 žilo na Slovensku 159 275 Rómov (3,5 % z celkovej populácie). V druhom sčítaní v roku 1980 počet Rómov vzrástol na 199 863 osôb (4 % z celkovej populácie). Aj napriek tomu, že vyššie spomínané sčítania pravdepodobne nezachytili všetky osoby cigánskeho pôvodu, predstavujú najkomplexnejší a najpresnejší obraz o rómskej populácii na Slovensku po druhej svetovej vojne.

Zo sčítania 1970 sme mali k dispozícii len publikované údaje, no z cenzu 1980 sme už disponovali digitalizovanými primárnymi údajmi, ktoré naše

analytické možnosti značne rozšírili. V posledných troch sčítaniach 1991, 2001 a 2011 už bolo umožnené sa prihlásiť k rómskej národnosti podľa vlastného presvedčenia. Túto možnosť využilo na začiatku 90. rokov len približne 75,8 tis. osôb. O desať rokov neskôr počet osôb hlásiacich sa k rómskej národnosti vzrástol na niečo viac ako 89,9 tis. Posledné sčítanie obyvateľov, domov a bytov z roku 2011 prinieslo informácie o niečo viac ako 105,7 tis. osobách rómskej národnosti. Vzhľadom na odhadované počty Rómov⁵⁵² žijúcich na území Slovenska môžeme predpokladať, že ide približne o štvrtinu z celej populácie. Aj napriek tomuto nedostatku sa ukazuje, že získané údaje môžu relatívne spoľahlivo reprezentovať štrukturálne charakteristiky celej rómskej populácie. V spojitosti so spôsobom získavania údajov pri sčítaní, štruktúra osôb rómskej národnosti by do určitej miery mohla zodpovedať náhodnému výberu a tým štruktúre celého súboru obyvateľov príslušnej národnosti.⁵⁵³ Z pohľadu procesu plodnosti to potvrdili aj údaje o úrovni konečnej plodnosti a bezdetnosti. V prípade žien narodených v 20., 30. a čiastočne aj na začiatku 40. rokov, teda u žien, ktoré v roku 1980 ukončili, resp. boli na konci reprodukčného obdobia, sledujeme pomerne výraznú zhodu v hodnotách konečnej plodnosti a bezdetnosti s výsledkami, ktoré sme získali pre tieto generácie zo sčítania 2001 a 2011. V súlade s týmto zistením predpokladáme, že aj v mladších generáciách by úroveň konečnej plodnosti bola približne rovnaká, a teda intenzita plodnosti týchto žien by do určitej miery reprezentovala celú rómsku populáciu. Pre analýzu konečnej plodnosti a jej vývoja preto používame predovšetkým sčítania z roku 1980⁵⁵⁴ a 2011. Pre ženy narodené v roku 1940 a skôr sme použili údaje získané zo sčítania 1980 a pre ženy, ktoré sa narodili po roku 1940, údaje zo sčítania 2001 resp. 2011. Na základe takto spojených generácií sme následne analyzovali intenzitu, charakter, ako aj medzigeneračný vývoj konečnej plodnosti, bezdetnosti a ďalších kohortných ukazovateľov plodnosti.

Podľa údajov publikovaných zo sčítania ľudu 1930 priemerný počet detí narodených jednej vydatej žene cigánskej národnosti bol už od najmladšieho veku vyšší ako v celej populácii Slovenska. Súvisí to jednoznačne so skorším začiatkom reprodukčných dráh, čo potvrdila aj hodnota počtu rokov, ktoré ženy cigánskej národnosti prežijú ako bezdetné. Ten môžeme v zjednodušenej podobe považovať aj za akúsi náhradu priemerného veku pri prvom pôrode.

⁵⁵² K tejto problematike pozri napr. VAŇO, Boris. *Prognóza vývoja rómskeho obyvateľstva v SR do roku 2025*. Bratislava: INFOSAT, 2002; ŠPROCHA, Branislav. Reprodukcia rómskeho obyvateľstva na Slovensku..., c. d.

⁵⁵³ FINKOVÁ, Zuzana. Štatistika národností a Rómovia. In: *Geografický časopis*, 52, 2000, s. 285–288.

⁵⁵⁴ Údaje o počte narodených detí rómskym ženám zo sčítania v roku 1970 boli publikované len za ženy v poslednom manželstve, čo do určitej miery obmedzuje ďalšie použitie tohto špeciálneho súpisu.

⁵⁴⁵ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Demografický obraz..., c. d., s. 180.

⁵⁴⁶ K obsahu cenzu pozri TIŠLIAR, Pavol. Přípravný proces súpisu domov a bytov a sčítania ľudu na Slovensku v roku 1940. In: Tišliar, P. (ed.). *Populačné štúdie Slovenska 6*, Bratislava: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2015, s. 33–61.

⁵⁴⁷ KALIBOVÁ, Květa. Romové z pohledu statistiky a demografie. In: *Romové v České republice (1945–1998)*, Praha: Socioklub, 1999, s. 95.

⁵⁴⁸ Tamže.

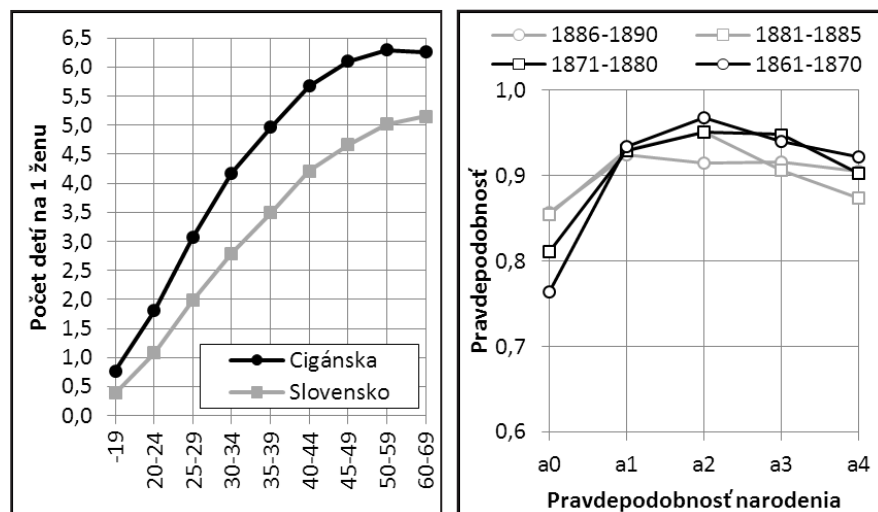
⁵⁴⁹ SRB, V. Romové podle sčítání lidu 1970. In: *Demografie*, roč. 13, 1971, s. 374.

⁵⁵⁰ Zisťoval sa len v roku 1970.

⁵⁵¹ VOMÁČKOVÁ, O.: Definice Cikána-Roma při sčítání lidu 1970. *Demografie*, roč. 13, 1971, s. 176.

Podľa výsledkov sčítania ľudu 1930 sa priemerný vek, kedy sa cigánske ženy stávali matkami, pohyboval na úrovni 16 rokov, kým v celej populácii Slovenska to bolo o 3,3 roku neskôr. Aj preto vo veku do 20 rokov sa už viac ako polovica žien cigánskej národnosti aspoň raz stala matkou. U žien Slovenska miera bezdetnosti v tomto veku dosahovala ešte 65 % (pozri graf 120). Najväčšie rozdiely v realizovanej plodnosti medzi cigánskym obyvateľstvom a celou populáciou Slovenska však neboli v najstarších kohortách, ale vo veku 35-49 rokov (približne 1,4-1,5 dieťaťa na ženu). Opäť hlavný dôvod tohto javu je možné hľadať predovšetkým v odlišnom časovaní nástupu transformačných procesov plodnosti. Kým u žien Slovenska narodených na konci 19. a na začiatku 20. storočia už môžeme predpokladať vplyv obmedzovania veľkosti rodiny na realizovanú plodnosť, v starších kohortách k tomuto javu ešte nedochádzalo, resp. nedochádzalo v tak preukázateľnom rozsahu. V prípade cigánskych žien proces demografickej revolúcie bol naštartovaný až po druhej svetovej vojne, preto v príslušných kohortách existovali pomerne značné rozdiely v realizovanej plodnosti. Potvrdil to aj vývoj hodnôt pravdepodobností zväčšenia rodiny, ktoré sa v cigánskej populácii v podstate výraznejšie nezmenili a zostávali vysoké vo všetkých paritách (pozri graf 121).

Graf 120 a 121: Kohortná plodnosť žien cigánskej národnosti a žien Slovenska (vľavo) a pravdepodobnosť zväčšenia rodiny žien cigánskej národnosti vo vybraných generáciách, sčítanie ľudu 1930⁵⁵⁵

Na druhej strane v poreprodukčnom veku vidíme, že hodnoty konečnej plodnosti boli u žien cigánskej národnosti len približne o jedno dieťa vyššie ako

⁵⁵⁵ Sčítanie ľudu 1930, výpočty autorov.

priemer Slovenska. Ešte menšie diferencie nájdeme, ak porovnáme kohortnú plodnosť žien cigánskej národnosti so ženami rusínskej národnosti. Vo veku 45-69 rokov sa tieto pohybovali len na úrovni 0,1-0,6 dieťaťa na ženu. V prípade, že sa časovanie materských štartov medzi generáciami v tomto období príliš nezmenilo, mohli by sme povedať, že veľmi dôležitým faktorom pri vysvetľovaní poreprodukčných rozdielov v konečnej plodnosti bolo nastavenie intenzity rodenia detí už v najmladšom veku. Pri nemennosti rozloženia plodnosti podľa veku by to znamenalo o približne 0,4 dieťaťa menej. Výsledná konečná plodnosť cigánskych žien by tak bola v podstate rovnaká s osobami rusínskej národnosti a len približne o jedno dieťa vyššia ako v prípade celej populácie Slovenska.

Kým v mladšom veku bezdetnosť cigánskych žien rýchlo klesala vzhľadom na veľmi skoré časovanie rodenia prvých detí, v druhej polovici a tiež v poreprodukčnom veku už naopak platilo, že o niečo nižšiu bezdetnosť dosahovali vydaté ženy na Slovensku. Je ťažké povedať, prečo k tejto špecifickej situácii dochádzalo. Jedným z aspektov môže byť štatistická veľkosť vzorky vydatých žien hlásiacich sa k cigánskej národnosti, ako aj samotná kvalita získaných údajov. Nie je možné tiež vylúčiť mierne vyššiu neplodnosť cigánskych žien, ako aj selektívne pôsobenie diferenčnej úmrtnosti. Každopádne uvedené rozdiely nie sú (s výnimkou najstarších vekových skupín) príliš veľké a vzhľadom na uvedené možné problémy nie je vhodné ich ani preceňovať. Skorší začiatok reprodukcie následne ovplyvnil aj vývoj zastúpenia žien s jedným a dvomi deťmi podľa veku. Na konci a po skončení reprodukčného veku však tieto skupiny žien v cigánskej populácii mali len veľmi malé zastúpenie (okolo 5 %). Jednoznačne dominantným v tomto období bol (podobne ak v celej populácii Slovenska) model rodiny s väčším počtom detí. Pohľad na graf 125 potvrdzuje, že už vo veku 30-34 rokov viac ako 70 % cigánskych žien malo tri a viac detí, kým v populácii Slovenska to bolo len niečo viac ako polovica. Zároveň je však zrejmé, že kým zastúpenie tejto skupiny v cigánskej populácii stagnovalo, v celej populácii Slovenska dochádzalo k ďalšiemu miernemu rastu, a preto na konci a po skončení reprodukčného obdobia sa ich váhy takmer vyrovnali.

Keďže pre obe porovnávané populácie tento model reprodukcie bol dominantný (a približne aj v rovnakom rozsahu), bolo potrebné jej jemnejšie rozčlenenie. Práve vďaka tomuto kroku sme zistili, že hlavným faktorom rozdielov v celkovej realizovanej plodnosti predstavovalo až zastúpenie žien s 5 a viac deťmi. Ich podiel v cigánskej populácii bol približne o 5-10 p.b. vyššie ako v celej populácii Slovenska.

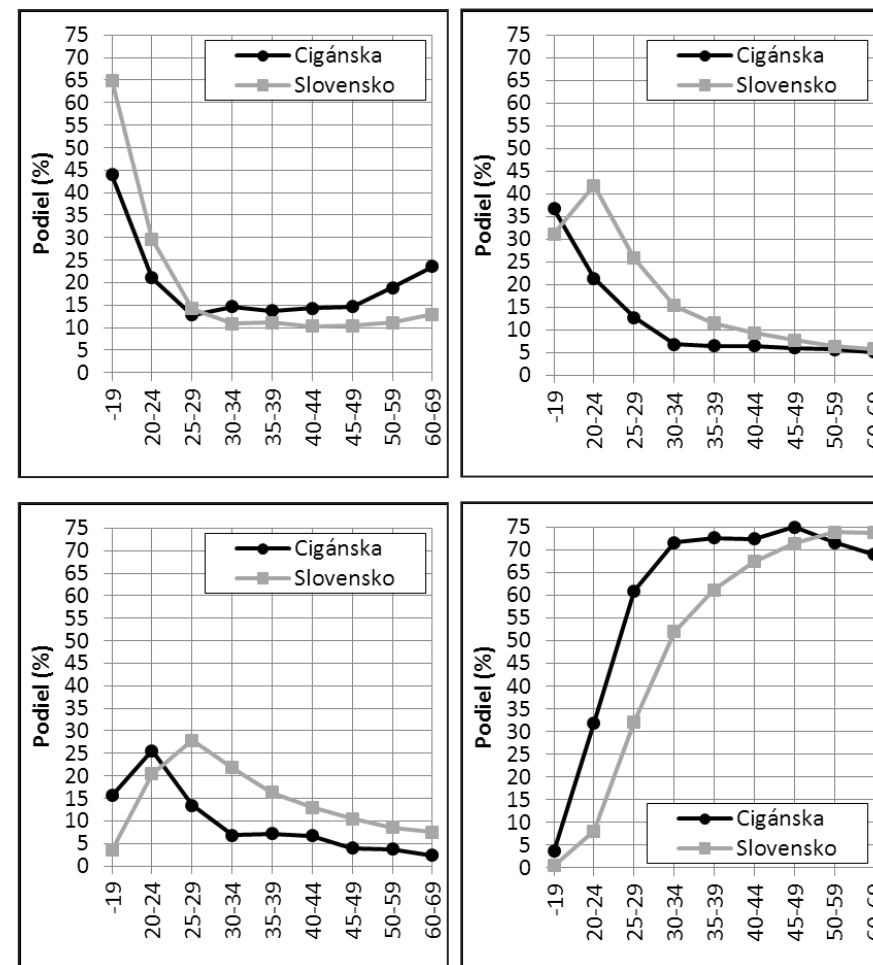
Výsledky zo sčítaní 1980-2011 jednoznačne poukazujú na pokračovanie medzigeneračnej transformácie plodnosti v rómskej populácii na Slovensku. Najprv sa zameriame na vývoj hodnôt konečnej plodnosti, ktorá nás informuje

o skutočnom reálnom priemernom počte detí, ktoré sa narodili jednej žene v príslušnej populačnej kohorte. Jej úroveň, ako môžeme vidieť na grafe 126, má dlhodobu klesajúcu tendenciu. Z dostupných údajov je zrejme, že najvyšší priemerný počet detí pripadajúcich na jednu ženu dosahovali Rómky narodené v 20. a 30. rokoch minulého storočia (generácie 1920-1938). Hodnota konečnej plodnosti mierne prekračovala hranicu 6 detí. Smerom k mladším generáciám sa realizovaná plodnosť začala pomerne výrazne znižovať. Napríklad ženy narodené na konci 40. rokov už mali v priemere menej ako 5 detí a u žien z druhej polovice 50. rokov dosahovala konečná plodnosť necelé 4 deti na ženu. Vzhľadom na nízku intenzitu plodnosti vo veku nad 40 rokov⁵⁵⁶ môžeme predpokladať, že úroveň konečnej plodnosti zistená v sčítaní 2011 sa výraznejšie už nebude meniť ani v generáciách žien zo 60. rokov. V skupinách žien narodených na konci 60. a začiatku 70. rokov 20. storočia pripadalo na jednu ženu v priemere 3,7-3,8 dieťaťa. V porovnaní s kohortami z 20. a 30. rokov tak úroveň realizovanej plodnosti klesla o viac ako dve deti na ženu.

Zaujímavou z tohto pohľadu je tiež skutočnosť, že kým v starších kohortách plodnosť klesala približne o jedno dieťa za desať generácií, u žien narodených na konci 50. a 60. rokov tak veľký rozdiel v realizovanej plodnosti nie je. Graf 126 ukazuje, že nie je to ojedinelý jav, ale zníženie dynamiky transformácie môžeme pozorovať aj u žien Slovenska narodených zhruba v prvých dvoch dekádach 20. storočia. V prípade rómskej populácie však k tomu došlo na úrovni približne o 1 dieťa vyššej konečnej plodnosti. Vysvetlenie sa môže skrývať v niekoľkých faktoroch. Predovšetkým je zrejme, že po prvotnom pomerne dynamickom poklese plodnosti, keď proces vedomého obmedzovania veľkosti rodiny sa dotýka najmä rodenia detí vyšších poradií (4 a viac), došlo aj na Slovensku k určitej stagnácii. Ďalší pokles realizovanej plodnosti bol už podmienený predovšetkým výraznejším prechodom k dvojdetnému modelu rodiny, čo sa v rómskej populácii zatiaľ rozhodne nedeje (pozri nižšie). Okrem toho je potrebné pripomenúť, že uvedené hodnoty sú v podstate priemerom za celú populáciu žien hlásiacich sa k rómskej národnosti, pričom jej značnú časť tvoria osoby žijúce v segregovaných rómskych osadách, kde proces vedomého obmedzovania plodnosti prebieha s ďalším oneskorením. Navyše je zrejme, že celospoločenská transformácia po roku 1989 výrazne zhoršila celkové postavenie väčšiny osôb z rómskej populácie, a tým mohla do určitej miery tiež prispieť k poklesu dynamiky presadzovania zmien reprodukčného správania. Podobný efekt môže mať aj značná odkázanosť na rôzne transféry spojené s narodením

a starostlivosťou o dieťa v kombinácii s problematickým postavením žien a nedostatočnými možnosťami bránenia sa ďalšiemu neželanému počatiu.⁵⁵⁷

Grafy 122-125: Podiel žien cigánskej národnosti a žien Slovenska bez detí, s jedným dieťaťom, dvomi a tromi a viac deťmi, sčítanie ľudu 1930⁵⁵⁸

Graf 126 okrem potvrdenia pomerne výrazného poklesu realizovanej plodnosti rómskych žien na Slovensku tiež poukazuje na ďalší dôležitý aspekt,

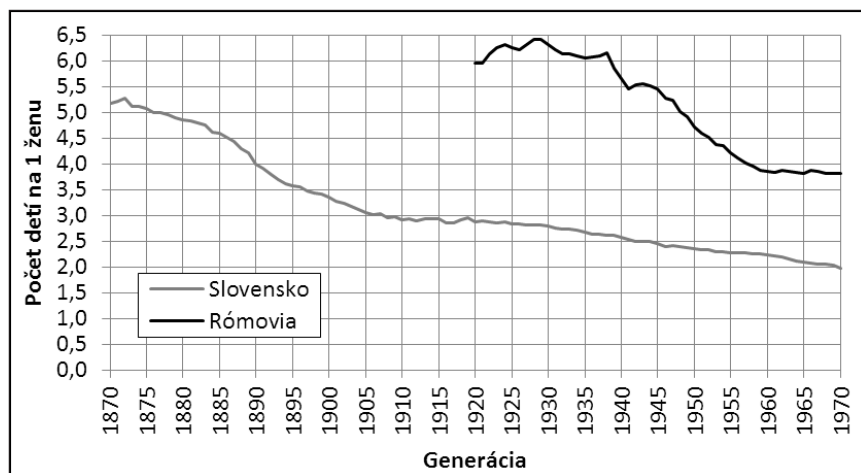
⁵⁵⁶ Pre rómsku populáciu na Slovensku pozri napríklad ŠPROCHA, Branislav. Reprodukcia rómskeho obyvateľstva na Slovensku..., c. d.

⁵⁵⁷ K tejto problematike pozri napríklad ŠPROCHA, Branislav – POTANČOKOVÁ, Michaela. Potratovosť vo vybraných rómskych komunitách na Slovensku. In: *Demografie*, 2007, 50, 1, s. 32-41.

⁵⁵⁸ Sčítanie ľudu 1930, výpočty autorov.

na ktorý sme už poukázali v prípade výsledkov sčítania ľudu 1930. Aj keď realizovaná plodnosť Rómiiek je stále výrazne vyššia, nie je to žiadny prekvapivý alebo unikátny jav, pretože rovnakú úroveň a v podstate aj veľmi podobný priebeh transformácie plodnosti môžeme vidieť v prípade celej populácie Slovenska. Pri určitom zovšeobecnení sa dá povedať, že rozdiel medzi týmito populáciami predstavuje len časovanie nástupu týchto zmien a čiastočne aj dynamika ich presadzovania. Zdá sa, že v prípade rómskej populácie na Slovensku nebude platiť vzt'ah, že čím neskôr proces demografickej revolúcie začne, tým rýchlejší a dynamickejší bude mať priebeh. Okrem štrukturálnych faktorov pôsobiacich po roku 1989, ktorých vplyv na spomalenie tempa poklesu konečnej plodnosti sme spomenuli vyššie, nesmieme zabúdať aj na celú sadu kultúrnych a etnických špecifik, ktoré môžu brzdiť eróziu pôvodných vzorcov reprodukčného správania. Vo vzájomnej kombinácii a previazanosti sa prejavujú najmä v spojitosti so segregovanými rómskymi populáciami, u ktorých jednoznačne problém sociálnej exklúzie v jej každej dimenzii je najvypuklejší.

Graf 126: Vývoj konečnej plodnosti rómskych žien a žien Slovenska vo vybraných generáciách⁵⁵⁹

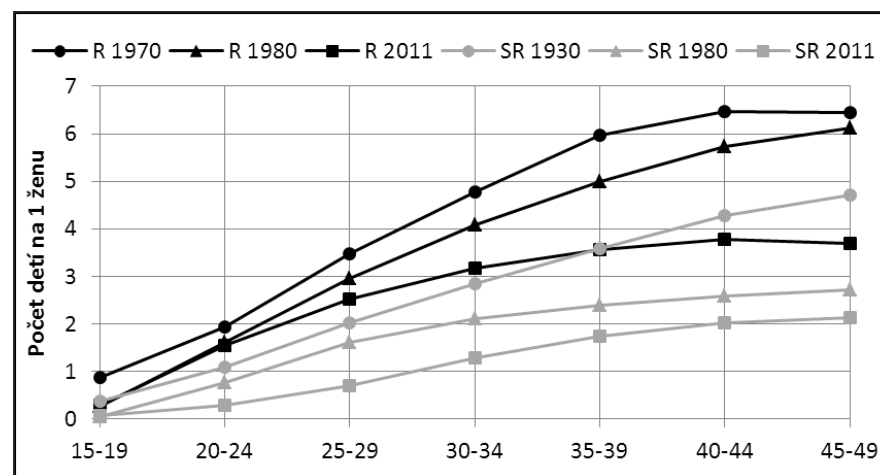
Okrem konečnej plodnosti údaje zo sčítaní umožňujú hodnotiť realizovanú plodnosť aj u žien pred dovŕšením 50. roku života. Aj keď táto hodnota nehovorí takmer nič o celkovej intenzite plodnosti (najmä v prípade mladších žien), jej analýza prináša dôležité informácie o charaktere reprodukčného procesu. Výsledky (pozri graf 127) potvrdili nielen skoršie časovanie reprodukcie u žien rómskej národnosti a rómskeho etnika, ale aj celkovo vyššiu intenzitu plodnosti už v mladších vekoch. Okrem toho, že Rómkyn sa matkami stávajú skôr, platí,

⁵⁵⁹ Vypočítané autormi na základe primárnych údajov ŠÚ SR SEDB 1980, SODB 2001, 2011.

že sú vystavené vyššej šanci porodiť v mladom veku aj druhé a ďalšie deti. Napríklad podľa sčítania obyvateľov 2011 vo veku 20-24 rokov pripadalo priemerne na jednu Rómkyn 1,3 dieťaťa, kým v celej populácii Slovenska to bolo len necelých 0,3 dieťaťa. O skorom časovaní materských štartov a vysokých šanciach stať sa matkou v mladom veku hovoria aj nasledujúce zistenia. Do 25. roku života len približne tretina Rómiiek zostala bezdetná, kým v celej populácii Slovenska to podľa údajov sčítania 2011 bolo viac ako osem z desiatich žien. Navyše takmer polovica rómskych žien v tomto veku sa matkou stala viac ako jedenkrát.

Porovnanie údajov zo sčítaní 1980, 1991, 2001 a 2011 tiež potvrdzuje postupnú premenu reprodukčného správania. Vzhľadom na odlišný charakter zmien v porovnaní s celou populáciou Slovenska posledných dvoch desaťročí je zrejmé, že transformácia sa u Rómiiek dotýka predovšetkým vyšších vekových skupín a detí vyšších poradií. V mladších vekových skupinách dlhodobo zostáva charakter realizovanej plodnosti pomerne stabilný.

Graf 127: Priemerný počet detí na 1 rómsku ženu a ženu Slovenska vo vybraných rokoch⁵⁶⁰

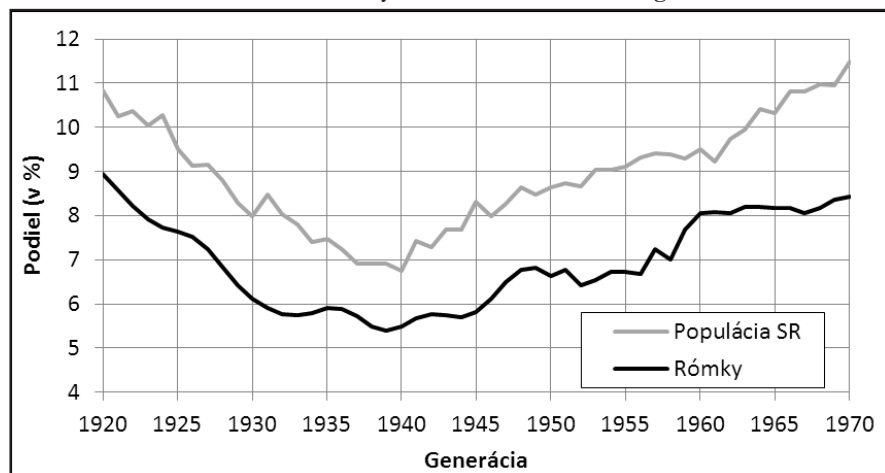
Najväčšie rozdiely medzi cenami 1980 a 2011 preto môžeme vidieť vo veku nad 35 rokov. Kým napríklad vo veku 35-39 rokov pripadalo na jednu rómsku ženu v roku 1980 priemerne 5 detí, v roku 2011 to už bolo len necelých 3,6 dieťaťa na ženu. Vo veku 40-49 rokov sú rozdiely ešte väčšie. Medzi sčítaniami 1980 a 2011 priemerný počet detí na jednu Rómkyn klesol o viac ako dve deti. Ako sme uviedli vyššie, jednoznačný pokles plodnosti vo vyššom veku a vedomé obmedzovanie veľkosti rodiny u rómskych žien môžeme na základe

⁵⁶⁰ Výpočty autorov.

výsledkov sčítaní 1970 a 1980 identifikovať približne v 70. rokoch minulého storočia. Iniciátorkami transformácie procesu plodnosti v rómskej populácii na Slovensku tak zdá sa, že boli ženy narodené v 40. a na začiatku 50. rokov.

Miera bezdetnosti bola podľa výsledkov sčítaní obyvateľov 1980-2011 dlhodobo o niečo nižšia ako v celej populácii Slovenska (graf 128). Najnižšie hodnoty dosahovala u žien narodených v 30. a prvej polovici 40. rokov a naopak vyššiu úroveň nachádzame v najstarších kohortách. Bezdetnosť však postupne mierne rastie aj v mladších generáciách, podobne ako tomu je aj v celej populácii Slovenska.

Graf 128: Konečná bezdetnosť rómskych žien a žien Slovenska v generáciách 1920-1970⁵⁶¹

Už v sčítaní ľudu 1930 sme dokázali, že hlavným rozdielom a tým aj kľúčovým faktorom celkovo vyššej realizovanej plodnosti bol vyšší podiel žien s väčším počtom detí. Potvrdili to aj výsledky sčítaní z rokov 1980-2011. Zastúpenie Rómiiek s tromi a viac deťmi sa medzigeneračne dlho nemenilo a zostávalo stabilne na úrovni 75-85 % (graf 129). Až v generáciách z druhej polovice 50. rokov klesla ich váha pod hranicu 75 %. U žien narodených v prvej polovici 60. rokov už dosahovala „len“ 68 %. V pozadí týchto relatívne malých zmien však došlo k pomerne významným transformáciám. V podstate až do generácií 1946-1950 dominovali ženy s piatimi a viac deťmi. Podiel žien s tromi deťmi predstavoval približne 14 % a necelých 17 % patrilo ženám so štyrmi deťmi. V posledných analyzovaných kohortách z rokov 1961-1965 už ženy s päť a viac deťmi tvorili menej ako 30 %, kým váha žien s tromi deťmi vzrástla na takmer 22 %. Celkový pokles kategórie žien s tromi a viac deťmi najviac ovplyvnil

⁵⁶¹ Výpočty autorov.

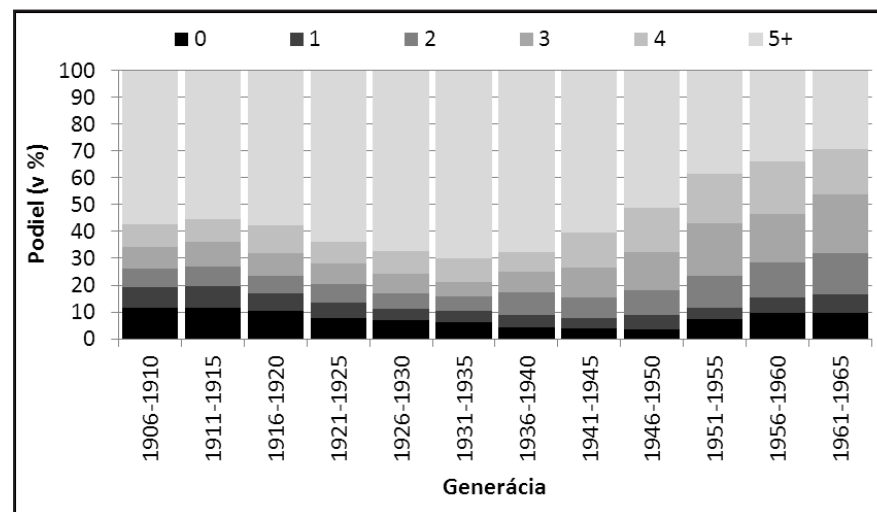
váhu Rómiiek rodiny s dvomi deťmi. Tie až do generácií z prvej polovice 40. rokov netvorili ani desatinu z celej kohorty, no už v generáciách 1961-1965 predstavovali viac ako 15 %. Keďže medzigeneračnému vývoju štruktúry žien Slovenska podľa parity sa venujeme v inej časti publikácie (pozri kapitolu V), dovolíme si len stručné konštatovanie.

Ako sme spomenuli vyššie, aj na Slovensku bol dlhodobo dominantný model žien s tromi a viac deťmi. Ich podiel rýchlo klesol zo 70-75 % (generácie 1861-1885) na približne 50 % (1906-1930). Následný príklon k dvojdetnej rodine spôsobil ďalší pokles až pod hranicu 30 % (generácie 1961-1965). Váha žien s dvomi deťmi už od generácií zo 40. rokov prekročila hranicu 40 % a v kohortách z prvej polovice 60. rokov už predstavovali viac ako 47 %.

Výsledky všetkých sčítaní potvrdili, že model jednodetnej a bezdetnej rodiny má v rómskej populácii stále len marginálne postavenie. Na druhej strane vidíme, že mladšie generácie už viac inklinujú k dvom a najmä trom deťom, pričom zastúpenie viacpočetných rodín sa znižuje.

V populáciách, ktoré vedome neobmedzujú svoju plodnosť a ženám sa rodí toľko detí, koľko im biologické faktory umožnia, nachádzame vysoké šance zväčšenia rodiny aj v prípade detí vyššieho poradia (4 a viac). Pravdepodobnosť, že sa žena opätovne stane matkou, bola limitovaná len biologicky jej vekom, ktorý prinášal problémy s otehotnením, donosením a porodením ďalšieho živého dieťaťa.

Graf 129: Štruktúra rómskych žien podľa počtu narodených detí v generáciách 1906-1965⁵⁶²

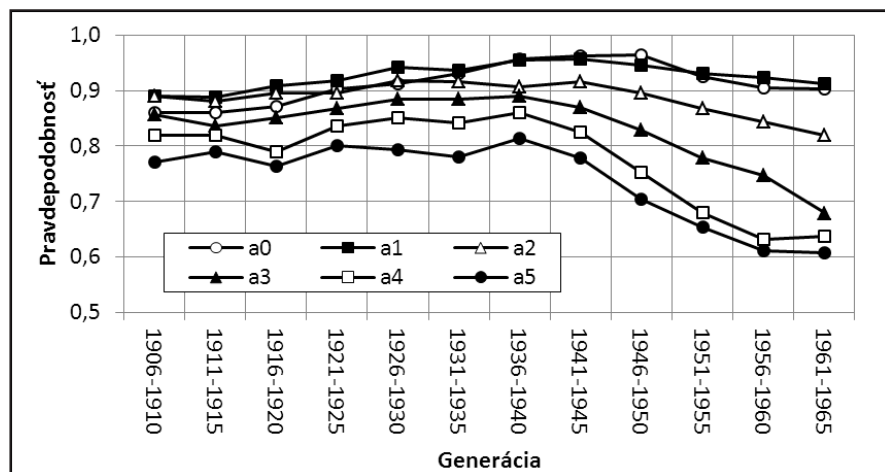

⁵⁶² Výpočty autorov.

Prvé náznaky zmien v reprodukčnom správaní môžeme identifikovať u Rómiok narodených v druhej polovici 40. rokov (graf 130). Predovšetkým u piatich (a4) a šiestich detí (a5) sa pravdepodobnosť medzigeneračne viditeľne znížila. Ešte výraznejší pokles nastal v generáciách z polovice 60. rokov, u ktorých poklesli už aj šance na narodenie štvrtého a čiastočne aj tretieho dieťaťa. Môžeme preto povedať, že transformácia procesu plodnosti rómskych žien na Slovensku sa výraznejšie prejavila a postupne medzigeneračne čoraz viac presadila až v kohortách narodených po druhej svetovej vojne.

Predpoklad o nástupe nezvratných zmien v procese plodnosti a ich postupnom prehlbovaní v rómskej populácii na Slovensku v generáciách narodených po druhej svetovej vojne potvrdzuje graf 130. Dynamický pokles hodnôt pravdepodobnosti zväčšenia rodiny zasiahol predovšetkým pôrody 4.–6. poradia. Kým rómske ženy narodené v 30. rokoch mali šancu pôrodu štvrtého dieťaťa okolo 90 %, ženy z druhej polovice 40. rokov 83 % a zo 60. rokov len 70 %. V generáciách rómskych žien narodených v druhej polovici 50. a na začiatku 60. rokov šanca pôrodu piateho dieťaťa klesla na približne 63–64 %, kým u Rómiok z druhej polovice 30. rokov dosahovala 86 %.

Graf 130: Pravdepodobnosť zvýšenia parity rómskych žien na Slovensku vo vybraných generáciách⁵⁶³

⁵⁶³ Výpočty autorov.

VIII.6 Plodnosť a náboženské vyznanie

Religiozita patrí v podstate k tradičným faktorom prostredníctvom, ktorých sa vedci pokúšajú vysvetliť existujúce rozdiely v úrovni plodnosti. Okrem toho je dlhodobo považovaná za jeden z najsilnejších a najkonzistentnejších determinantov ovplyvňujúcich plodnosť.⁵⁶⁴ Staršie práce⁵⁶⁵ poukazovali na skutočnosť, že najvyššiu plodnosť dosahovali a dosahujú ženy rímskokatolíckeho vierovyznania, resp. katolíckych relígií. Nižší priemerný počet detí majú protestantské denominácie a najnižšiu plodnosť izraeliti (s výnimkou ortodoxných smerov). V posledných rokoch však niektoré práce upozorňujú, že rozdiely v plodnosti medzi katolíkmi a ostatnými vierovyznaniami sa zmenšujú a plodnosť protestantov je dokonca o niečo vyššia.⁵⁶⁶ Predpokladá sa, že tieto rozdiely úzko súvisia so skutočnosťou, že (rímsko-) katolícke vierovyznanie je oficiálne proti používaniu akýchkoľvek metód kontroly počatia (s výnimkou metódy neplodných dní a sexuálnej abstinencie) a navyše sa priaznivo stavia k početnému potomstvu a veľkým rodinám.⁵⁶⁷ Na druhej strane protestantské vierovyznanie v podstate nevidia nič nemorálne vo využívaní kontracepcie a ponechávajú zodpovedným rodičom na zvážení koľko detí chcú mať. Dokonca považujú za nevhodné, ak rodičia majú viac detí, o ktoré sa nevedia riadne postarať.⁵⁶⁸ Židovské náboženstvo nehlása žiadne špeciálne učenie v súvislosti s kontracepciou alebo počtom detí. Okrem samotného vierovyznania býva skúmaný tiež stupeň, hĺbka viery, pričom jednoznačne platí, že „pevnejší vo viere“ majú vyššiu plodnosť, obzvlášť v prípade rímskokatolíkov.⁵⁶⁹ Je potrebné si uvedomiť, že hlbšia vnímanie viery znamená aj často striktnjšie dodržiavanie jej hlavných zásad, príkazov a pevnejšie stotožnenie sa s hodnotovým a normatívnym rámcom,

⁵⁶⁴ ANDORKA, Rudolf. Determinants of Fertility..., c. d., s. 298.

⁵⁶⁵ Napríklad LEHRER, Evelyn, L. Religion As A Determinant of Economic and Demographic Behavior in the United States. In: *Population and Development Review*, 2004, 30, pp. 707-726; ZHANG, Li. Religious affiliation, religiosity, and male and female fertility. In: *Demographic Research*, 2008, 18, 8, s. 234.

⁵⁶⁶ FREJKA, Tomas - WESTOFF, Charles, F. Religion, Religiousness and Fertility in the US and in Europe. In: *European Journal of Population*, 2008, 24, pp. 5-31.

⁵⁶⁷ ANDORKA, Rudolf. Determinants of Fertility..., c. d., s. 298.

⁵⁶⁸ LENSKE, Gerhard. *The Religious Factor: A Sociological Study of Religion's Impact on Politics, Economics and Family Life*. New York : Doubleday, 1961.

⁵⁶⁹ Pozri napr. HEINECK, Guido. The relationship between religion and fertility: Evidence for Austria. Granada: University of Granada, Department of Economic Theory and Economic History (Papers on Economics of Religion 06/01) 2006; HACKER, David. C. Child Naming, Religion and the Decline of Marital Fertility in nine-teenth Century America. In: *The History of the Family*, 1999, 4 3, pp. 339-365. ADSERA, Alicia. Marital Fertility and Religion: Recent Changes in Spain, 1985 and 1989. In: *Population Studies*, 2006, 60, 2, pp. 205-221.

a teda aj takými učeníami, ktoré sa špeciálne venujú reprodukcii.⁵⁷⁰ Náboženské vierovyznania totižto viac ako iné spoločenské inštitúcie majú v sebe zahrnuté morálne kódy, ktoré sú určené na ovplyvňovanie správania jednotlivcov, pričom viaceré sa špeciálne venujú otázkam sexuality, úlohám muža a ženy, ako aj miesta rodiny v spoločnosti.⁵⁷¹ Růžicková a Hamplová však upozorňujú, že vzťah medzi náboženským vyznaním a plodnosťou žien nie je úplne zreteľne definovaný, keďže všeobecne prijímaná premisa o pronatalitnom pôsobení náboženstva vždy neplatí.⁵⁷² Viaceré výskumy tiež poukazujú na slabnúci vplyv religiozity na plodnosť⁵⁷³, ako aj na zmenšujúce sa rozdiely v realizovanej plodnosti medzi jednotlivými vierovyznaniami⁵⁷⁴.

Celkovo sú v zahraničnej literatúre diskutované štyri základné vysvetľujúce princípy vzťahu medzi religiozitou a plodnosťou.⁵⁷⁵ Základy boli položené v dnes už klasickej analýze Calvina Goldscheidera⁵⁷⁶ a v ďalších nadväzujúcich prácach⁵⁷⁷. Hypotéza konkrétneho vierovyznania (*the particularized theology hypothesis*) sa pozerá na rozdiely v plodnosti ako na výsledok diferencií v špecifických doktrínach medzi réliami. Podľa tohto prístupu potom ženy hlásiace sa k vierovyznaniam, ktorých doktríny sú proti kontracepcii a potratom a naopak preferujú veľké rodiny, by mali mať aj vyššiu plodnosť. Naopak plodnosť žien vyznávajúcich náboženstvá bez takýchto doktrín by mala byť nižšia. Druhou je hypotéza charakteristiky (*the characteristics hypothesis*) osôb hlásiacich sa ku konkrétnemu náboženstvu. Tá argumentuje, že rozdiely v realizovanej plodnosti medzi jednotlivými skupinami vierovyznania nie sú výsledkom odlišných náboženských doktrín, ale sú výsledkom rozdielov v demografických a socioekonomických štruktúrach ich členov, ktoré sa následne premietajú aj do samotných diferencií v reprodukčnom správaní. Platí, že ak

sú tieto štrukturálne premenné kontrolované, potom rozdiely v realizovanej plodnosti medzi náboženskými skupinami by sa mali stratiť alebo by mali byť minimálne. Tretím pohľadom je hypotéza statusu minoritnej skupiny (*the minority group status*). Tá sa opiera o predpoklad, že prevládajúca neistota u členov jednotlivých minoritných náboženských skupín znižuje plodnosť pod priemer majority. Predpoklady na uplatnenie sa mechanizmov tejto hypotézy spočívajú v akulturácii, socioekonomickej mobilite a neexistujúcich pronatalitných ideológiách a normách.⁵⁷⁸ Minoritná náboženská spoločnosť čelí bariéram plnej sociálnej a ekonomickej integrácii do majoritnej spoločnosti a jednou z možností ako tento efekt limitovať je znížiť svoju plodnosť.⁵⁷⁹ Poslednou je interakčná hypotéza (*the interaction hypothesis*), ktorá do popredia stavia úlohu sociálnej interakcie pri formovaní reprodukčného správania. Domnieva sa, že náboženské inštitúcie sú hlavnými zdrojmi sociálnej interakcie, skrz ktorú členovia príslušnej náboženskej skupiny prijímajú jednotlivé doktríny a sú ovplyvňovaní reprodukčným správaním ostatných členov. Z tohto pohľadu je zrejme, že tento prístup je v súlade s teóriou sociálnych sietí a teóriou difúzie, ktoré dávajú do popredia úlohu interakcií pri formovaní reprodukčného správania a difúzny efekt šírenia plánovania rodičovstva.⁵⁸⁰

VIII.6.1 Vývoj náboženskej štruktúry Slovenska a niektoré charakteristiky náboženských skupín

Štruktúra obyvateľstva Slovenska podľa náboženského vyznania je výsledkom dlhého historického vývoja. V medzivojnovom období, z ktorého pochádzajú prvé zdroje údajov o diferenčnej plodnosti podľa vierovyznania, môžeme hovoriť o dominujúcej skupine rímskokatolíkov s viac ako 70% zastúpením a ďalšími štyrmi výrazne početne menšími náboženskými skupinami. Išlo o evanjelikov augsburského vierovyznania (luteráni) s niečo viac ako 12 %, ďalej gréckokatolíkov s 6 - 7 % a izraelitov s reformovanými, ktorí predstavovali každý viac ako 4 %. Počet osôb deklarujúcich kategóriu bez vyznania bol v tomto období minimálny, aj keď sa medzi sčítaniami 1921 a 1930 zvýšil z približne 7 tis. na viac ako 17 tis. (0,5 %).⁵⁸¹ Po druhej svetovej vojne sa náboženské vyznanie zisťovalo len v roku 1950, no publikované výsledky neboli kombinované s počtom narodených detí, preto ich nie je možné využiť

⁵⁷⁰ ANDORKA, Rudolf. Determinants of Fertility..., c. d., s. 298

⁵⁷¹ MCQUILLAN, Kevin. When Does Religion Influence Fertility? In: *Population and Development Review*, 2004, 30, 1, p. 27.

⁵⁷² RŮŽICKOVÁ, Markéta – HAMPLOVÁ, Dana. Analýza vzťahu náboženského vyznání a plodnosti ve sčítání lidu 2011 (se zařazením vlivu dalších proměnných). In: *Demografie*, 2016, 58, s. 213.

⁵⁷³ SOBOTKA, Tomáš – ADIGÜZEL, Feray. *Religiosity and Spatial Demographic Differences in the Netherlands*. Groningen: University of Groningen, 2002.

⁵⁷⁴ ZHANG, Li. Religious affiliation, religiosity, and male and female fertility. In: *Demographic Research*, 2008, 18, 8, s. 233-262.

⁵⁷⁵ Pozri napríklad MCQUILLAN, Kevin. When Does Religion Influence Fertility? In: *Population and Development Review*, 2004, 30, 1, pp. 25 - 56.

⁵⁷⁶ GOLDSCHIEDER, Calvin. *Population, Modernization, and Social Structure*. Boston : Little, Brown and Company. 1971.

⁵⁷⁷ GOLDSCHIEDER, Calvin – MOSHER, William, D. Patterns of contraceptive use in the United States: The importance of religious beliefs. *Studies in Family Planning*, 1991, 22, pp. 102-115.

⁵⁷⁸ GOLDSCHIEDER, Calvin. *Population...*, c. d., s. 297.

⁵⁷⁹ MCQUILLAN, Kevin. When Does Religion..., c. d., s. 27.

⁵⁸⁰ ZHANG, Li. Religious affiliation..., c. d., s. 235.

⁵⁸¹ Viac pozri ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska v sčítaniach ľudu 1919 – 1940*. Brno : Tribun EU, 2012, s. 191 - 207.

na diferenčnú analýzu. Po uchopení moci komunistickou stranou sa jednou z priorít stalo odstránenie vplyvu a postupné obmedzovanie pôsobenia cirkví na spoločnosť v Československu. Všetky cirkvi a náboženské spoločnosti sa dostali pod prísnu kontrolu, boli usmerňované, nad ich činnosťou dohliadal celý systém kontrolných mechanizmov a orgánov, pričom vo všetkých podstatných otázkach rozhodovali vedúce orgány Komunistickej strany Československa. Navyše systém tzv. cirkevných zákonov z jesene roku 1949 zmenil právnu suverenitu na podriadenosť voči štátu.⁵⁸² Súčasne s tým došlo ku konfiškácii cirkevného majetku a cirkvi sa aj po hospodárskej stránke stala plne závislou na štáte. Všetky cirkevné školy boli zoštátnené a vyučovanie náboženstva bolo silne obmedzované. Súčasťou „križiackeho ťaženia“ proti cirkvám a náboženským spoločnostiam boli tiež vykonštruované procesy s ich čelnými predstaviteľmi, zrušenie mužských a ženských kláštorov, rehoľných domov v rámci akcie „K“ a „R“ pričom rehoľníkov a rehoľníčky bezpečnostné orgány a ľudové milície deportovali do vopred pripravených kláštorov. Asi najviac postihnutou bola v tomto období gréckokatolícka cirkev, ktorú v roku 1950 rozviazaním zmluvy s rímskokatolíckou cirkvou zrušili a jej príslušníci boli prinútení prestúpiť do pravoslávnej cirkvi.⁵⁸³ Z pohľadu údajov o náboženskom vyznaní posledné informácie pochádzali z už spomínaného sčítania ľudu 1950, pričom znak náboženstva sa napríklad z pohybov obyvateľstva vytratil od roku 1954, kedy bolo prijaté uznesenie vlády č. 1410 (z 27.7.), podľa ktorého nesmeli úrady požadovať informácie o náboženskom vyznaní osôb. Tento jav úzko súvisel s proklamovanou politikou obmedzovania vplyvu cirkvi na československú socialistickú spoločnosť a mal vyústiť v postupnú likvidáciu „religiozity“ jej obyvateľstva.⁵⁸⁴ Aj napriek tomu, že podľa vládneho nariadenia z roku 1954 nemali úradné orgány zisťovať náboženské vyznanie osôb, aktívna účasť na náboženskom živote jednotlivých cirkví pred rokom 1990⁵⁸⁵ často prinášala veľmi negatívne dopady. Ako uvádza Kučera, zisťovala nelegálnym spôsobom, bola zapisovaná do kádrových posudkov a ovplyvňovala životy jednotlivých osôb

⁵⁸² Blížšie k tejto problematike pozri napr. PEŠEK, J.: Štátnopolitické orgány dozoru nad cirkvami na Slovensku v rokoch 1948-1989. In: FIAMOVÁ, M. – JAKUBČIN, P. (eds.). *Prenasledovanie cirkví v komunistických štátoch strednej a východnej Európy*. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2010, s. 510-527; MULÍK, Peter. Metódy a formy proticirkevnej politiky komunistických štátov strednej a juhovýchodnej Európy a ich zmeny v rokoch 1945-1989. In: FIAMOVÁ, M. – JAKUBČIN, P. (eds.). *Prenasledovanie cirkví v komunistických štátoch strednej a východnej Európy*. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2010, s. 234-272.

⁵⁸³ V roku 1968 síce došlo k čiastočnej obnove gréckokatolíckej cirkvi, no stratené pozície sa jej už do konca roku 1989 nepodarilo získať.

⁵⁸⁴ KUČERA, Milan. Náboženské vyznání v obsahu sčítání lidu 1991. In: *Demografie*, roč. 33, 1991, č. 1, s. 61.

⁵⁸⁵ Napríklad boli zisťované počty cirkevných krstov, sobášov, pohrebov a pod.

a aj členov ich rodín. Príkladom represíí voči veriacim bolo napríklad sťažené postavenie v povolani, zákaz učiteľskej profesie, ťažší až znemožnený prístup na strednú a vysokú školu a pod.⁵⁸⁶ Aj napriek týmto skutočnostiam a postupne sa šíriacemu procesu sekularizácie, Slovensko naďalej patrí v európskom priestore ku krajinám s vysokou religiozitou svojho obyvateľstva.⁵⁸⁷

Ďalším cenzom, ktorého obsahovým prvkom sa stalo náboženské vyznanie bolo až posledné Československé sčítanie v roku 1991. Oproti sčítaniu ľudu z roku 1950, keď náboženské vyznanie bolo zapísané podľa toho, ku ktorej cirkvi alebo náboženskej spoločnosti sčítaná osoba náležala (bola v jej zväzku)⁵⁸⁸, sa spôsob zisťovania v roku 1991 výrazne zmenil. Zakladal sa na seba deklarácii, keď sčítaná osoba mala sama uviesť, do ktorej náboženskej skupiny patrí, respektíve či je bez vyznania. Rovnako sa vierovyznanie zisťovalo aj v nasledujúcich dvoch sčítaniach v rokoch 2001 a 2011. Zo všetkých troch disponujeme primárnymi údajmi, čo zvýšilo naše analytické možnosti. Podľa získaných výsledkov sa náboženský obraz Slovenska do určitej miery zmenil. Keďže druhá svetová vojna a povojnový vývoj v podstate spôsobili takmer úplný zánik židovskej menšiny, počet a podiel osôb hlásiacich sa k izraelskému vierovyznaniu zostal minimálny. Proces sekularizácie síce neprebehol do takej miery ako v niektorých iných európskych krajinách, no aj napriek tomu počet osôb bez vyznania mal rastúcu tendenciu. Podľa posledných údajov z roku 2011 sa do tejto skupiny zaradilo približne 725 tis. osôb, čo predstavuje už niečo viac ako 13 % z celej populácie Slovenska. Ďalším dôležitým aspektom bol pomerne vysoký počet a podiel osôb, ktoré otázku na náboženské vyznanie nevyplnili. V sčítaní 2011 išlo konkrétne o viac ako 571 tis. osôb (takmer 10,6 %). Dominantné postavenie si zachovala rímskokatolícka cirkev, ku ktorej sa prihlásilo 3,3 mil. obyvateľov (62 %). Druhé miesto si uchovala aj po ôsmich desaťročiach evanjelická cirkev augsburského vyznania s viac ako 316 tis. (takmer 6 %) a tretie pripadlo na gréckokatolíkov (takmer 207 tis., 3,8 %). Ostatné náboženské skupiny sa vyznačovali početnosťou nižšou ako 100 tis. osôb. Najbližšie k tejto hranici bola reformovaná kresťanská cirkev s necelými 99 tis. (1,8 %). K pravoslávnej cirkvi sa v roku 2011 prihlásilo len niečo viac ako 49 tis. osôb (0,9 %). Za zmienku ešte stojí nárast počtu a podielu veriacich Svedkov Jehovových nad úroveň 17 tis.

⁵⁸⁶ KUČERA, Milan. Náboženské vyznání... c. d., s. 63.

⁵⁸⁷ GREELEY, Andrew. M. *Religion in Europe at the end of the second millenium: A sociological profile*. Transaction Publishers, 2002.

⁵⁸⁸ Cirkevná príslušnosť sa nesmela meniť len zápisom do sčítacieho hárku, keďže príslušnosť k cirkvi mala v tej dobe charakter určitého právneho vzťahu a vstup alebo vystúpenie z nej predstavovali určitý druh právneho aktu. Pozri napr. KUČERA, M. Náboženské vyznání..., c. d., s. 62.

Miera religiozity populácie Slovenska podľa výsledkov posledných troch sčítaní aj napriek štyrom desaťročiam trvajúcej existencii politického režimu nepriaznivo hľadiacemu na náboženstvá a celkovo náboženský život, zostala pomerne vysoká. V roku 1991 sa k nejakému náboženstvu prihlásilo 73 % obyvateľov a v roku 2001 dokonca 84 %. Posledné sčítanie síce prinieslo mierny pokles, no aj napriek tomu viac ako tri štvrtiny osôb deklarovali nejaké náboženské vyznanie.

Z pohľadu priestorového rozmiestnenia je zrejmé, že okrem rímskokatolíkov ostatné náboženstvá vytvárajú na Slovensku určité oblasti so svojím vyšším zastúpením. V prípade evanjelikov augsburského vyznania je to predovšetkým priestor slovensko-moravskej hranice predovšetkým s centrom v okrese Myjava, ku ktorému je možné zaradiť aj časti okresov Nové Mesto nad Váhom a Senica. Najväčšou oblasťou vyššieho zastúpenia evanjelikov a. v. je stredné Slovensko. Poslednú tretiu oblasť s väčším podielom evanjelikov a. v. tvorí pás obcí tiahnuci sa na východe Slovenska v okresoch Bardejov, Svidník, Prešov, Vranov nad Topľou a Košice okolie.

Osoby hlásiace sa ku gréckokatolíckemu a pravoslávemu náboženstvu sú koncentrované predovšetkým v prihraničných oblastiach na severovýchode a východe republiky. Príslušníci reformovaného kresťanstva obývajú súvislý pás prihraničných regiónov s Maďarskom v historickom priestore maďarského etnika rozdeleného okresmi Veľký Krtíš a Lučenec na dve podoblasti.

Priestorové rozmiestnenie osôb bez vyznania je značne nerovnomerné. Najmenší podiel dosahujú tieto osoby na severe a východe republiky a naopak najčastejšie ich nachádzame na západe (predovšetkým v mestských okresoch Bratislavy a v okolí) a tiež na strednom Slovensku.

Analýza veľkostných skupín obcí ukázala, že veriaci pravoslávnej a gréckokatolíckej cirkvi žijú spomedzi všetkých sledovaných náboženstiev najčastejšie v malých obciach. Vyššie zastúpenie v menších sídlach Slovenska nachádzame aj u reformovaných evanjelikov. Na druhej strane u Jehovových svedkov, nezistených a najmä v prípade osôb bez vyznania platí, že majú trvalý pobyt častejšie vo väčších mestách. Výsledkom toho je aj prevaha osôb žijúcich v mestskom prostredí u týchto skupín. Naopak z vidieckych obcí najčastejšie pochádzajú veriaci evanjelickej reformovanej a s určitým odstupom aj gréckokatolíckej cirkvi. V ostatných sledovaných náboženstvách bol pomer medzi veriacimi z mestských a vidieckych obcí pomerne vyrovnaný.

Slovenská národnosť má síce značnú prevahu v takmer všetkých náboženstvách, no predovšetkým osoby maďarskej, rusínskej a ukrajinskej národnosti tvoria v niektorých prípadoch dôležitú zložku daného náboženstva (napr. maďarská národnosť u rímskokatolíkov, rusínska a ukrajinská u gréckokatolíkov). Výnimkou je predovšetkým reformovaná evanjelická

cirkev, v ktorej prevahu má obyvateľstvo maďarskej národnosti. V prípade pravoslávnych nachádzame častejšiu deklaráciu ukrajinskej a rusínskej národnosti.

Pohľad na pohlavnú a vekovú štruktúru osôb podľa náboženského vyznania poukázal na pomerne veľké rozdiely. Celkovo najstaršiu populáciu majú obe evanjelické náboženstvá, čo je výsledok nízkeho podielu detskej a naopak vyššieho zastúpenia seniorskej zložky. Jednoznačne najmladšou populáciou disponujú skupiny osôb bez vyznania a nezistených, u ktorých je možné identifikovať do značnej miery bimodálny rodinný charakter vekovej štruktúry. Je zrejmé, že proces populačného starnutia bude vo všetkých náboženstvách pokračovať aj do budúcnosti a v prípade niektorých z nich vzhľadom na súčasný charakter vekovej štruktúry budeme svedkami dynamizácie vymierania prirodzeným pohybom.

Odlíšnosti vo vekovej štruktúre sa následne odzrkadľujú aj v zložení podľa rodinného stavu, vzdelania, ekonomickej aktivity, ekonomického postavenia a pod. V prípade štruktúry podľa rodinného stavu, vo všetkých sledovaných skupinách mali prevahu osoby žijúce v manželstve. Ich najnižší podiel nachádzame u nezistených a bez vyznania, kde dôležitou zložkou sú slobodné osoby, ale tiež tu nachádzame aj častejšie zastúpenie rozvedených. Vyšší podiel ovdovených nachádzame najmä u náboženstiev so staršou vekovou štruktúrou (evanjelické náboženstvá).

Z pohľadu vzdelanostnej štruktúry sa ukazuje, že osoby, ktoré neodpovedali na otázku o náboženskom vyznaní spolu s osobami, ktoré deklarovali, že sú bez vyznania, majú nadpriemerné zastúpenie absolventov vysokých škôl a úplného stredoškolského vzdelania. Vyšší vzdelanostný profil nachádzame aj u osôb hlásiacich sa k evanjelikom augsburského vyznania. Naopak nepriaznivú skladbu obyvateľstva podľa najvyššieho vzdelania mali Svedkovia Jehovovi a čiastočne aj reformovaní.

Z pohľadu ekonomického postavenia najvyšší podiel pracujúcich a súčasne najnižšie zastúpenie nezamestnaných a dôchodcov identifikujeme u osôb bez vyznania. Naopak najmenej často sa s pracujúcimi stretávame u Jehovových svedkov a tiež v skupine pravoslávnych a gréckokatolíkov. Podiel dôchodcov úzko súvisí s vekovým profilom, a preto sa najčastejšie vyskytujú u osôb gréckokatolíckeho náboženstva na strane mužov a na strane žien evanjelického a. v.

VIII.6.2 Plodnosť podľa náboženského vyznania

Možnosti analyzovať vzťah medzi plodnosťou žien a ich náboženským vyznaním je na Slovensku značne obmedzená. Súvisí to jednak s dátovými

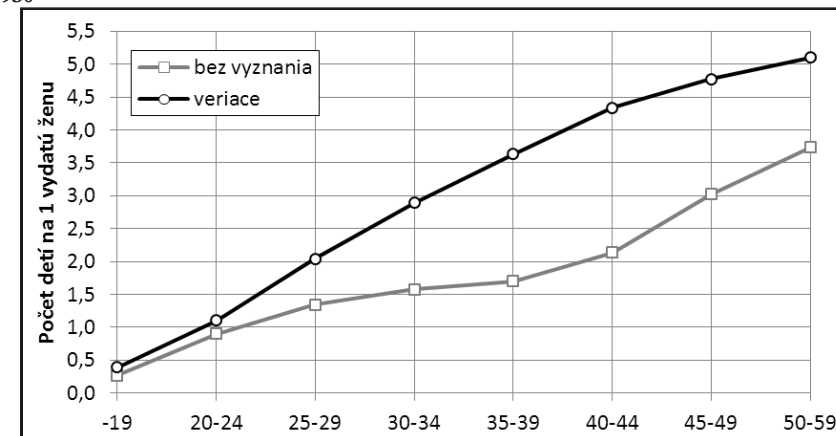
zdrojmi, keďže okrem výsledkov sčítaní ľudu sú ďalšie informačné alternatívy značne obmedzené. Okrem toho problémom je aj časové obdobie, za ktoré je možné pracovať s predmetnými údajmi. Prvé sčítanie, ktoré prinieslo potrebné vstupné dáta, bol medzivojnový census z roku 1930. V sčítaní 1940 sa údaje o počte narodených detí nezisťovali a zo sčítania ľudu z roku 1950 nikdy nedošlo k publikácii potrebného triedenia. Od sčítania 1961 do censu 1980 sa náboženské vyznanie medzi obsahovými prvkami neobjavilo. Opätovne tak bolo náboženské vyznanie a realizovanú plodnosť žien možné sledovať až od sčítania 1991. V zmysle uvedeného sme preto našu analýzu rozdelili do dvoch základných častí. Prvá analyzuje sledovanú problematiku podľa údajov z censu 1930. V druhej sa venujeme intenzite, rozdielom a vývoju realizovanej plodnosti v prepojení na náboženské vyznanie žien v posledných troch sčítaniach (1991, 2001 a 2011). Okrem základného rozdelenia na skupinu žien bez vyznania a s náboženským vyznaním sme sa zamerali aj na kohortnú plodnosť žien deklarujúcich príslušnosť k najväčším náboženským vierovyznaniam na Slovensku.

Ako bolo uvedené vyššie, počet i podiel osôb bez vyznania na začiatku 30. rokov dosahoval na Slovensku len veľmi nízke hodnoty. V silne katolíckom prostredí išlo do značnej miery o špecifickú skupinu žien, čo potvrdili aj výsledky ich realizovanej plodnosti. Vo všeobecnosti sa dá povedať, že priemerný počet detí pripadajúcich na jednu ženu bez vyznania bol výrazne nižší ako v prípade veriacych. Neplatilo to len v najmladšom veku do 25 rokov, keďže v tomto vekovom spektre boli rozdiely v kohortnej plodnosti relatívne nízke. Vo vyššom veku a najmä v druhej polovici sa diferencie výrazne prehĺbili. Napríklad vo veku 30 - 39 rokov pripadalo na jednu ženu bez vyznania len približne 1,6 - 1,7 dieťaťa, kým u veriacych žien to už boli takmer 3,0 - 3,6 dieťaťa. Ešte väčšie rozdiely takmer 2,2 dieťaťa pritom podľa výsledkov sčítania 1930 existovali vo veku 40 - 44 rokov. Na konci reprodukčného veku a po jeho skončení dochádza síce k ich zmierneniu, ale aj v týchto najstarších kohortách je zrejmé, že ženy bez vyznania výrazne zaostávali vo svojej realizovanej plodnosti (pozri graf 131).

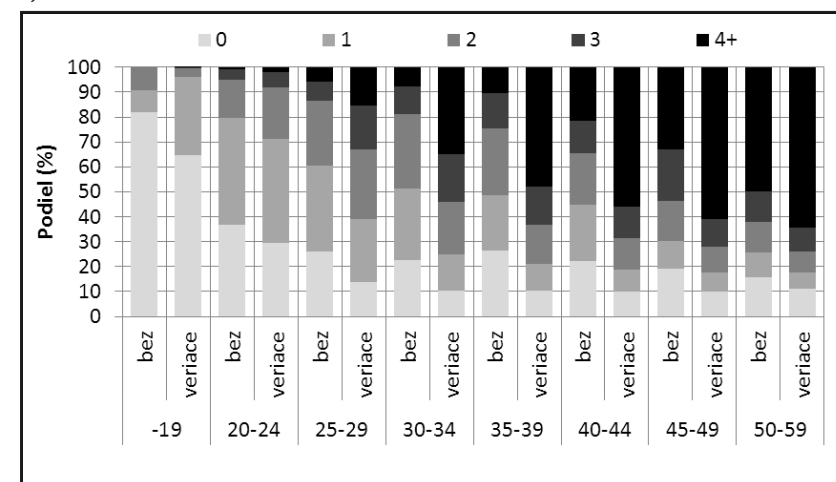
Výrazné rozdiely v realizovanej plodnosti medzi sledovanými skupinami sú predovšetkým výsledkom vyššieho zastúpenia veriacych žien so štyrmi a viac deťmi (pozri graf 132). Tie už vo vekovej skupine 35 - 39 rokov mali jasnú prevahu, pričom na konci a po skončení reprodukčného veku veriace ženy so štyrmi a viac deťmi tvorili viac ako polovicu z celej kohorty. V prípade žien bez vyznania mali tieto osoby prevahu len vo veku 45 a viac rokov. V mladších vekových skupinách bola štruktúra žien podľa parity oveľa viac heterogénnejšia. Vo všeobecnosti platilo, že ženy bez náboženského vyznania na sklonku svojich reprodukčných dráh oveľa častejšie zostávali trvalo bezdetné (16 - 22 %), skôr

volili model jedno- (10 - 22 %) alebo dvojdetnej rodiny (12 - 21 %); pozri graf 132). Rovnako v mladšom veku vyššie uvedené rozdiely v realizovanej plodnosti boli predovšetkým výsledkom skoršieho začiatku reprodukčných dráh u veriacych žien. Napríklad, kým v skupine žien bez vyznania vo veku 25 - 29 rokov bola viac ako štvrtina z nich ešte bezdetná, u veriacych to bolo necelých 14 %. Obdobne veriace ženy na Slovensku v mladšom veku mali častejšie nielen prvé ale aj ďalšie deti.

Graf 131: Kohortná plodnosť žien bez vyznania a veriacych žien podľa veku, sčítanie 1930⁵⁸⁹

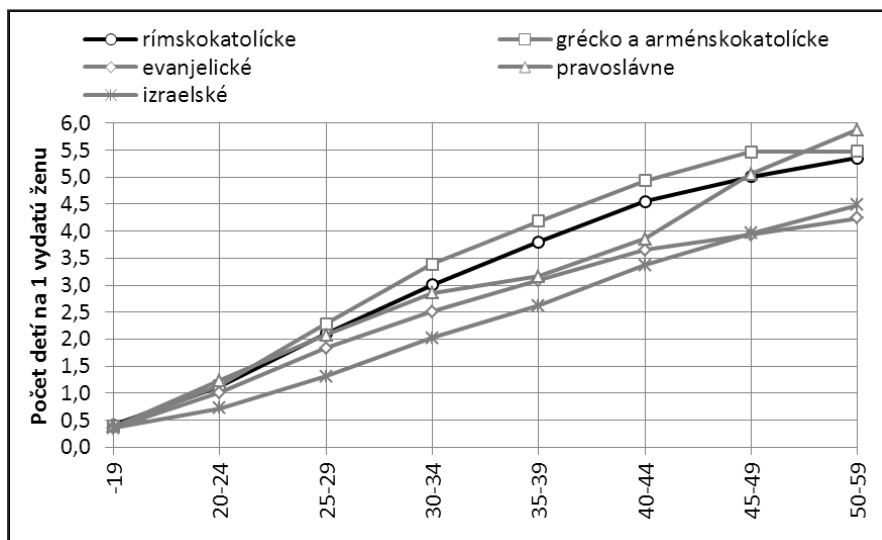
Graf 132: Štruktúra žien bez vyznania a veriacych žien podľa veku a počtu narodených detí, sčítanie 1930⁵⁹⁰

⁵⁸⁹ Zostavené a vypočítané z údajov publikovaných v ČSS sv. 126, s. 44-46.

⁵⁹⁰ Tamže.

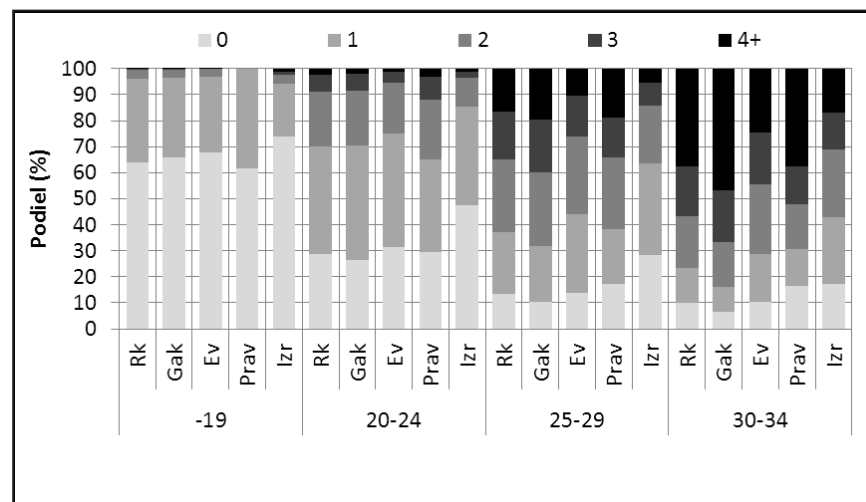
Graf 133: Kohortná plodnosť žien podľa veku a náboženského vyznania, sčítanie 1930⁵⁹¹

Detailný pohľad na jednotlivé vybrané náboženské vierovyznania prezrádza, že jednoznačne najvyšší priemerný počet detí na jednu vydatú ženu dosahovali príslušníčky grécko- a arménskokatolíckeho vierovyznania (takmer 5,5 dieťaťa na ženu; graf 133). Len o niečo nižšiu realizovanú plodnosť nachádzame u žien hlásiacich sa k rímskokatolíckemu vierovyznaniu. V týchto skupinách tiež nachádzame častejší príklon k početnejším rodinám (pozri grafy 134 a 135). Konečná plodnosť evanjelických a žien izraelského vierovyznania bola výrazne pod celoslovenským priemerom a vo veku 50 – 59 rokov dosahovala úroveň približne 4,2 resp. 4,3 dieťaťa na ženu. Súčasne tiež platilo, že tieto skupiny vydatých žien sa častejšie prikláňali k dvojdetnému modelu (ostatné vierovyznania), dosahovali vyšší podiel bezdetných žien alebo žien len s jedným dieťaťom (porovnaj stĺpce v grafoch 134 a 135).

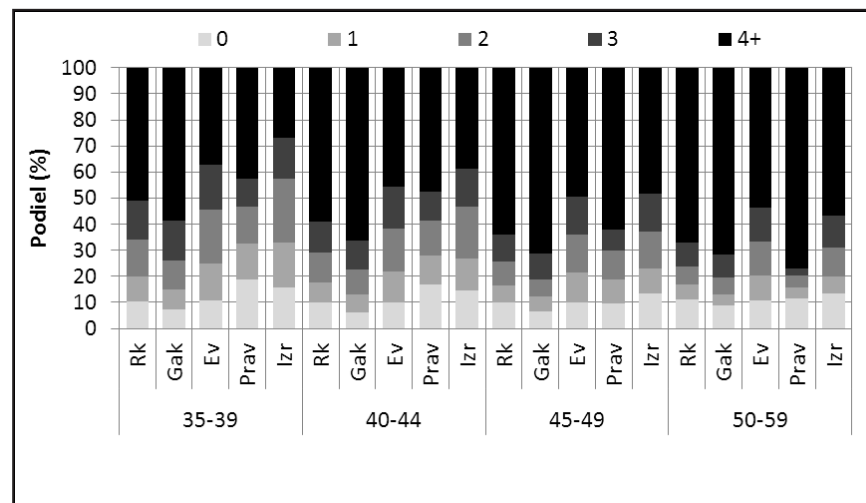
⁵⁹¹ Tamže.

Graf 134: Štruktúra žien vo veku do 35 rokov podľa náboženského vyznania a počtu narodených detí, sčítanie 1930⁵⁹²

Pozn.: Rk - rímskokatolícke, Gak - grécko- a arménskokatolícke, Ev - evanjelické, Prav - pravoslávne, Izr - izraelské

Graf 135: Štruktúra žien vo veku 35 - 59 rokov podľa náboženského vyznania a počtu narodených detí, sčítanie 1930⁵⁹³

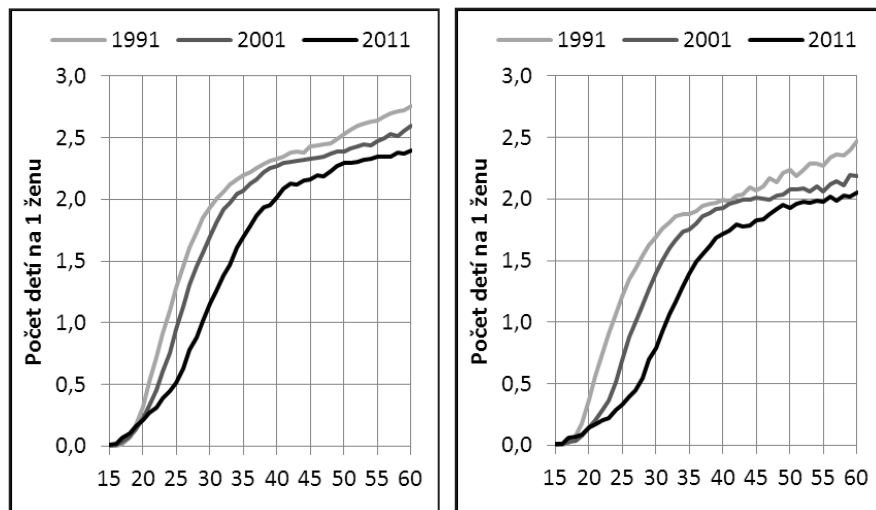
Pozn.: Rk - rímskokatolícke, Gak - grécko- a arménskokatolícke, Ev - evanjelické, Prav - pravoslávne, Izr - izraelské

⁵⁹² Tamže.

⁵⁹³ Tamže.

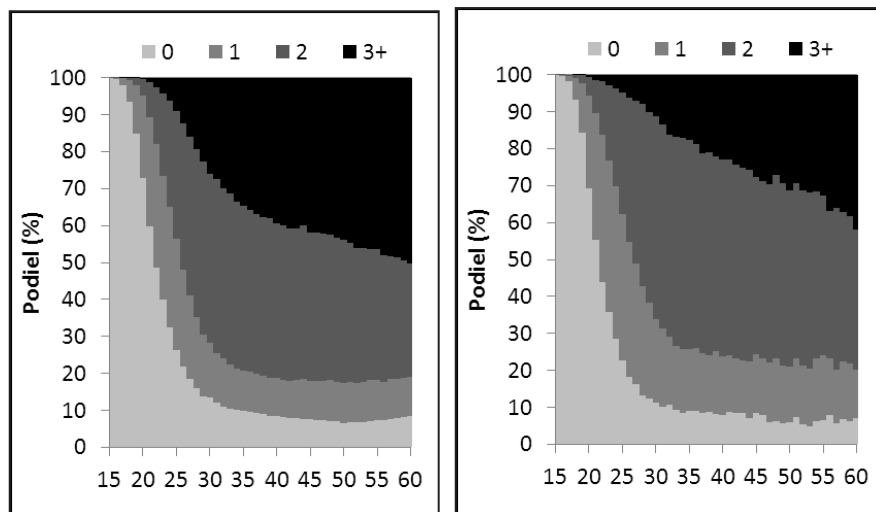
Graf 136: Kohortná plodnosť veriacich žien, sčítanie 1991, 2001 a 2011⁵⁹⁴

Graf 137: Kohortná plodnosť žien bez vyznania, sčítanie 1991, 2001 a 2011⁵⁹⁵

Graf 138: Štruktúra veriacich žien podľa počtu narodených detí, sčítanie 1991⁵⁹⁶

Graf 139: Štruktúra žien bez vyznania podľa počtu narodených detí, sčítanie 1991⁵⁹⁷

Aj výsledky posledných troch sčítaní potvrdili, že veriace ženy dosahovali vo všeobecnosti vyššiu realizovanú plodnosť ako ich vrstovníčky deklarujúce

⁵⁹⁴ Zostavené z primárnych údajov zo SEDB 1991, SODB 2001 a 2011, triedenie a výpočty autori.

⁵⁹⁵ Tamže.

⁵⁹⁶ Zostavené z primárnych údajov zo SEDB 1991, triedenie a výpočty autori.

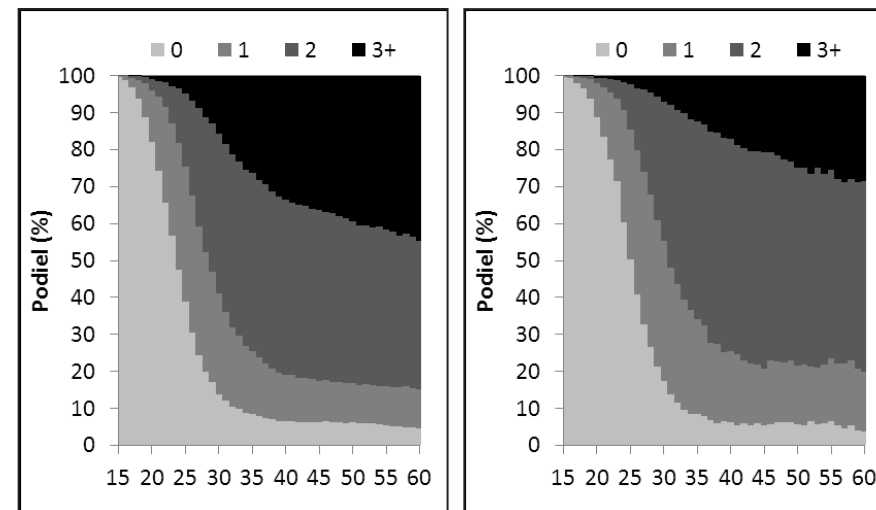
⁵⁹⁷ Tamže.

v cenzu, že sú bez vyznania. Kým napríklad u veriacich sa priemerný počet detí narodených na jednu ženu vo veku 45 - 60 rokov pohyboval na začiatku 90. rokov na úrovni 2,4 - 2,8 dieťaťa, u žien bez vyznania to bolo približne 2,0 - 2,4 dieťaťa. V poslednom sčítaní už konečná plodnosť žien bez vyznania dokonca klesla pod hranicu 2 detí. Pokles realizovanej plodnosti však zasiahol aj skupinu veriacich žien (pozri graf 136). Z grafov 136 a 137 tiež vidíme, že v posledných dvoch intercenzálnych obdobiach v oboch skupinách došlo nielen k poklesu realizovanej plodnosti, ale aj k odkladaniu reprodukčných zámerov do vyššieho veku. O niečo dynamickejšie tento proces pritom prebiehal u žien bez vyznania.

Detailne je možné vidieť štruktúru veriacich žien a žien bez vyznania podľa veku a počtu narodených detí v sérii grafov 138 - 143. Aj v tomto prípade sa potvrdilo, že veriace osoby mali častejšie väčšie rodiny, nižšiu bezdetnosť a jednodetnosť ako ženy bez vyznania, u ktorých bola zjavná výrazná preferencia dvojdetného modelu rodiny. Rovnako sa tiež potvrdila spomínaná postupná transformácia plodnosti odkladaním v oboch skupinách, ako aj jej rýchlejší priebeh u žien nedeclarujúcich v sčítaní príslušnosť k žiadnej uznanej náboženskej skupine alebo spoločenstvu.

Graf 140: Štruktúra veriacich žien podľa počtu narodených detí, sčítanie 2001⁵⁹⁸

Graf 141: Štruktúra žien bez vyznania podľa počtu narodených detí, sčítanie 2001⁵⁹⁹

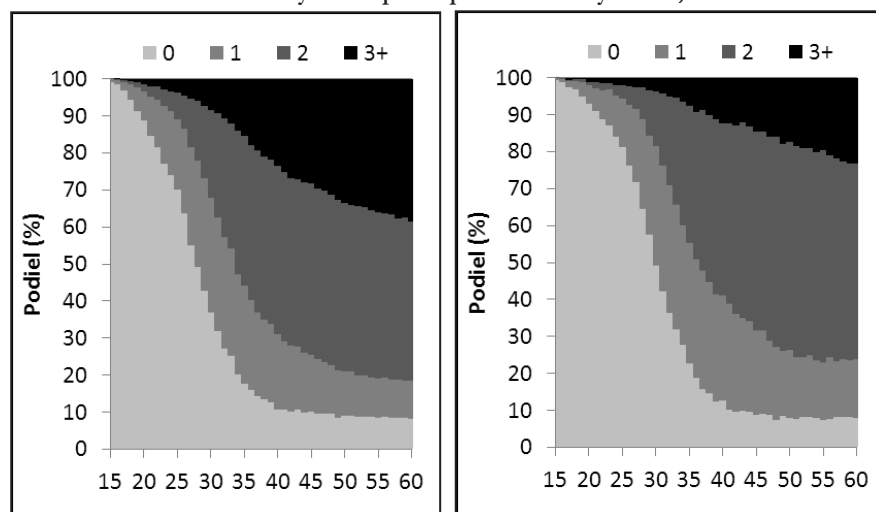

⁵⁹⁸ Zostavené z primárnych údajov zo SODB 2001, triedenie a výpočty autori.

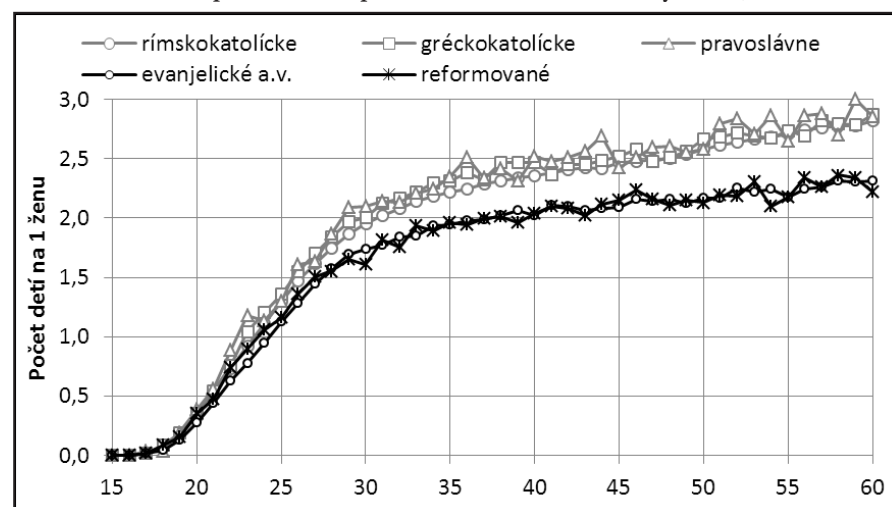
⁵⁹⁹ Tamže.

Graf 142: Štruktúra veriacich žien podľa počtu narodených detí, sčítanie 2011⁶⁰⁰

Graf 143: Štruktúra žien bez vyznania podľa počtu narodených detí, sčítanie 2011⁶⁰¹

Graf 144: Kohortná plodnosť žien podľa veku a náboženského vyznania, sčítanie 1991⁶⁰²

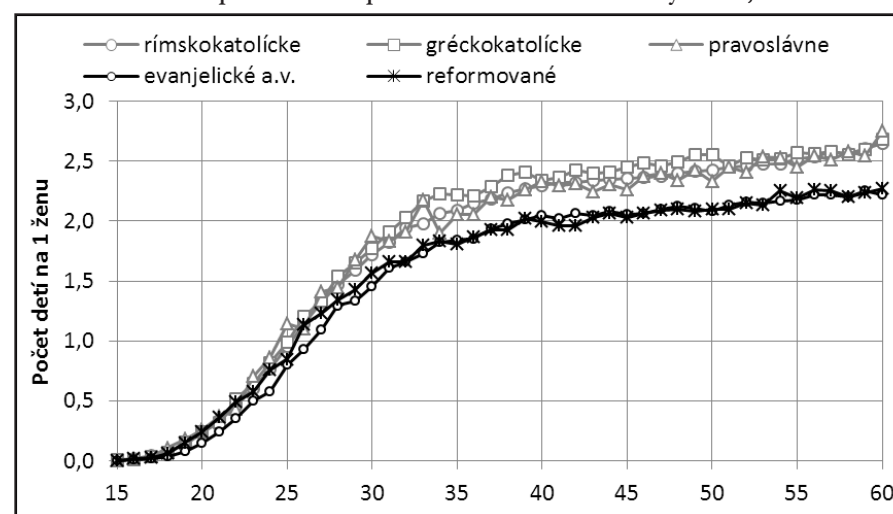

⁶⁰⁰ Zostavené z primárnych údajov zo SODB 2011, triedenie a výpočty autori.

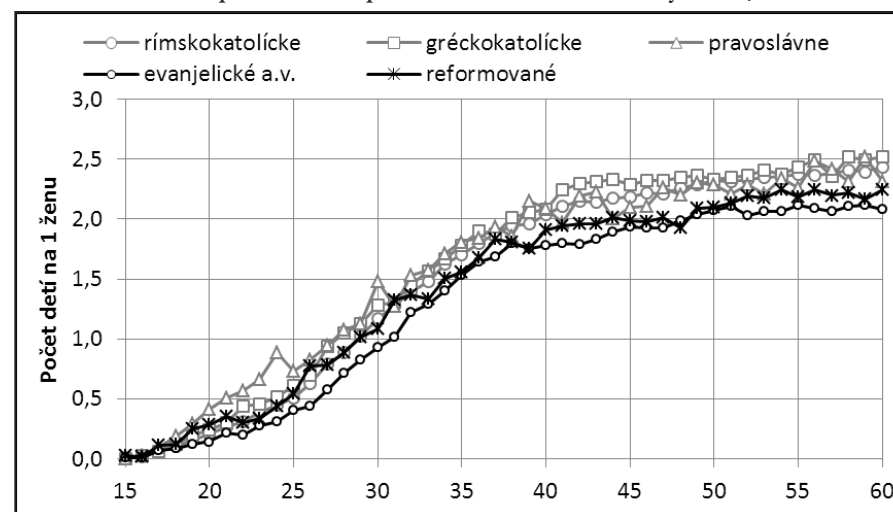
⁶⁰¹ Tamže.

⁶⁰² Zostavené z primárnych údajov zo SEDB 1991, triedenie a výpočty autori.

Graf 145: Kohortná plodnosť žien podľa veku a náboženského vyznania, sčítanie 2001⁶⁰³

Graf 146: Kohortná plodnosť žien podľa veku a náboženského vyznania, sčítanie 2011⁶⁰⁴

Na začiatku 90. rokov výsledky posledného československého cenzu poukázali na pretrvávajúce rozdiely v realizovanej plodnosti aj medzi hlavnými náboženskými vierovyznaniami. Pri určitom zovšeobecnení je možné povedať,

⁶⁰³ Zostavené z primárnych údajov zo SODB 2001, triedenie a výpočty autori.

⁶⁰⁴ Zostavené z primárnych údajov zo SODB 2011, triedenie a výpočty autori.

že evanjeličky augsburského vyznania a tiež ženy hlásiace sa k reformovanému náboženstvu mali signifikantne nižší priemerný počet detí ako rímskokatolíčky a ženy deklarujúce príslušnosť k pravoslávnu alebo gréckokatolíckemu vierovyznaniu (graf 144). V ďalších sčítaniach sa tieto diferencie síce tiež potvrdili, no jednoznačne môžeme identifikovať konvergenciu sledovaných vierovyznaní z pohľadu úrovne realizovanej plodnosti (graf 145 a najmä graf 146).

IX. Regionálne rozdiely v transformácii plodnosti

Prierezová všeobecná plodnosť zo začiatku 30. rokov a tiež výskum Vereša⁶⁰⁵ a údaje z European Fertility Project⁶⁰⁶ potvrdzujú, že na území dnešného Slovenska v prvej polovici 20. storočia existovali pomerne významné rozdiely v úrovni plodnosti. Zaujímavo z tohto pohľadu vyznieva možnosť hodnotiť priemerný počet detí narodených jednej žene v jej poslednom manželstve zo sčítania ľudu 1930. Údaje publikované v 126 zväzku Československej štatistiky umožňujú okrem iného výpočet konečnej plodnosti žien vo veku 50 a viac rokov, štruktúry žien podľa parity,⁶⁰⁷ a tiež celkového priemerného počtu detí pripadajúceho na jednu ženu v čase cenzu.

Najvyššiu konečnú plodnosť dosahovali podľa výsledkov sčítania ľudu z roku 1930 okresy na Ponitří v páse od Prievidze cez Topoľčany, Hlohovec, Nitru až po Nové Zámky (6 a viac detí na ženu), ku ktorým sa pripájala väčšina okresov na Považí (s výnimkou okresu Trenčín, Nové Mesto nad Váhom a Myjava), pokračujúc smerom na juh až k regiónu Žitného ostrova (okresy Šamorín, Dunajská Streda). Druhá kompaktnejšia oblasť s vyššou plodnosťou tvorili okresy severovýchodného Slovenska tiahnuce sa v prihraničnom páse od Starej Ľubovne po Medzilaborce. Do skupiny administratívnych celkov s konečnou plodnosťou na úrovni 5,5-6 detí na jednu ženu sa zaradil tiež okres Brezno na strednom Slovensku a Spišská Nová Ves a Gelnica z východného Slovenska.

Na druhej strane výsledky sčítania ľudu 1930 pomerne jednoznačne potvrdili existenciu súvislej oblasti s nízkou a na pomery Slovenska až veľmi nízkou plodnosťou. Ide už viackrát spomínaný juh stredného Slovenska, kde priemerný počet detí na jednu ženu na konci jej reprodukčného obdobia sa pohyboval na úrovni 3,5-4,5 dieťaťa. Ide predovšetkým o prihraničné okresy v páse od Želiezoviec, Levíc a Banskú Štiavnicu cez Krupinu, Modrý Kameň, Lučenec,

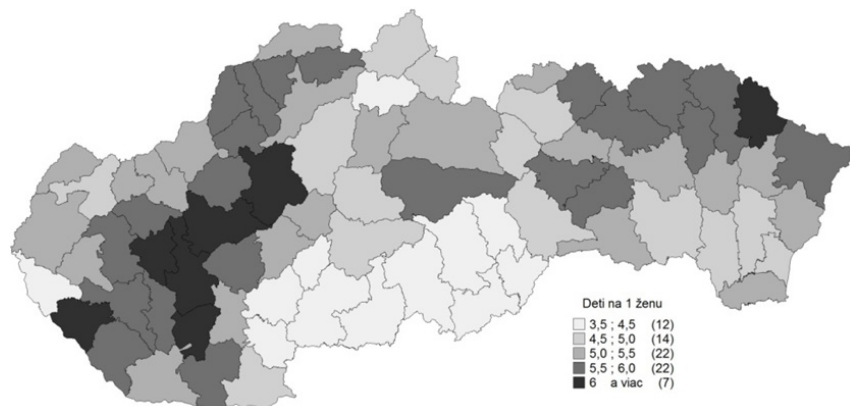
⁶⁰⁵ VEREŠ, Pavel. Vývoj plodnosti na Slovensku..., c. d. s. 203-208; VEREŠ, Pavel. Regionálny vývoj plodnosti na Slovensku..., c. d., s. 110-117.

⁶⁰⁶ Pozri databázu <http://opr.princeton.edu/archive/pefp/>

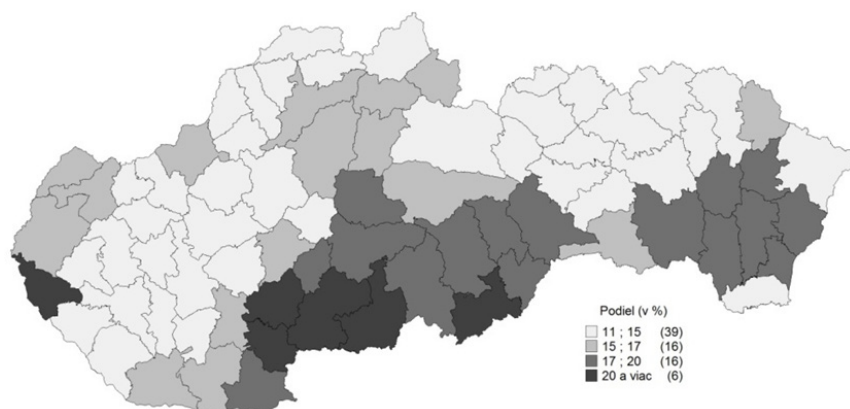
⁶⁰⁷ Štruktúra žien podľa počtu detí je vzhľadom na publikované údaje počítaná pre všetky ženy bez ohľadu na ich vek v čase sčítania.

Rimavskú Sobotu, Feledince až po Tornaľu a Revúcu. Do tejto skupiny tiež patril okres Dolný Kubín na dolnej Orave a tiež okres Bratislava. Relatívne nízku plodnosť dosahovali aj niektoré okresy priamo nadväzujúce na vyššie spomínaný priestor veľmi nízkeho priemerného počtu detí na ženu (napr. Banská Bystrica, Zvolen, Rožňava, Parkan), ale aj niektoré okresy východoslovenskej nížiny (Košice, Trebišov, Michalovce, Veľké Kapušany), Turca (okres Martin), Oravy (Námestovo, Trstená) a severného Spiša (Kežmarok, Poprad).

Kartogram 1: Priemerný počet detí na ženu vo veku 50 a viac rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu 1930⁶⁰⁸

Kartogram 2: Podiel žien s jedným dieťaťom vo veku 50 a viac rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu 1930⁶⁰⁹

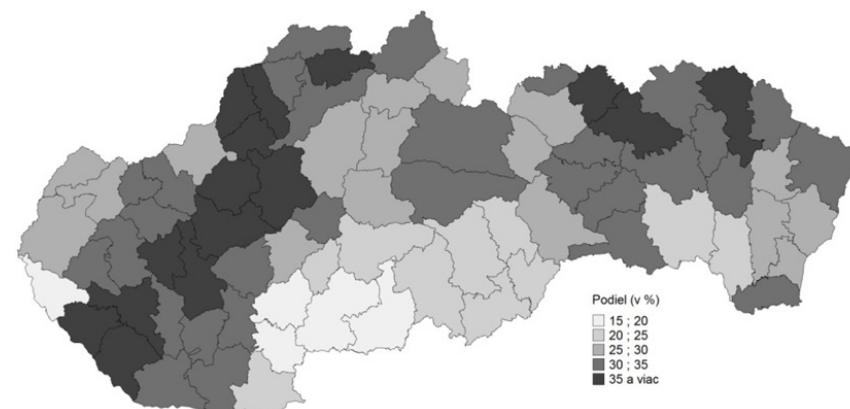
⁶⁰⁸ Vypočítané a zostavené z údajov publikovaných v ČSS zv. 126, s. 9-10.

⁶⁰⁹ Vypočítané a zostavené z údajov publikovaných v ČSS zv. 126, s. 9-10.

Štruktúra žien podľa parity zo sčítania ľudu 1930 do určitej miery vysvetľuje základné príčiny, ktoré podmienili výslednú nízku, resp. vysokú intenzitu plodnosti žien vo vyššie spomínaných oblastiach. Ako je možné vidieť z kartogramov 3 a 4, okresy juhu stredného a východného Slovenska a tiež okres Bratislava sa na jednej strane vyznačovali veľmi nízkym zastúpením viacpočetných rodín (do 25 %) a na druhej strane tu nachádzame vysokú váhu žien len s jedným dieťaťom (17 a viac %).

Opačná situácia však bola v okresoch stredného a južného Považia, vo väčšine okresov Ponitria a tiež na juhu Podunajskej nížiny. Ďalej na severe a severovýchode krajiny, kde nachádzame veľmi nízky podiel žien len s jedným dieťaťom a naopak vysoké zastúpenie viacpočetných rodín.

Kartogram 3: Podiel žien s päť a viac deťmi vo veku 50 a viac rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu 1930⁶¹⁰

Jednoduchý model rodiny sa v južných častiach stredného Slovenska presadil pravdepodobne už v predchádzajúcom období. Podľa etnografického výskumu v týchto oblastiach sa druhé dieťa smelo narodiť len v prípade, že prvé zomrelo, alebo ak žena uzavrela ďalšie manželstvo. V prvých rokoch manželstva nebolo žiaduce mať dieťa, lebo by mladú ženu zdržiavalo od práce na hospodárstve. Ak aj nastala situácia, že žena otehotnela, dieťa sa nesmelo narodiť.⁶¹¹ V oblastiach, kde bol jednoduchý model rozšírený, dochádzalo pri narodení väčšieho počtu detí k odsúdeniu tejto matky, a to nielen zo strany miestnej komunity, ale aj zo strany vlastnej rodiny.⁶¹²

⁶¹⁰ Vypočítané a zostavené z údajov publikovaných v ČSS zv. 126, s. 9-10.

⁶¹¹ BOTÍKOVÁ, Marta. Regulácia pôrodnosti. In: M. Botíková - S. Švecová - K. Jakubíková. *Tradície slovenskej rodiny*. Bratislava : VEDA, 1997, s. 159.

⁶¹² Tamže.

Vo väčšine vysvetlení sa stretávame so snahou o zachovanie celistvosti rodinnej pôdy. Strach z delenia majetku a následne zo zabezpečenia jedného dediča napokon viedol k zakoreneniu jednodetného modelu rodiny. Okrem toho sa vysvetlenie hľadá aj v istej dávke racionality, ktorú prináša evanjelické a kalvínske náboženské vyznanie. Systém jednodetnosti tak umožňoval jednoduchý dedičský prístup, keďže majetok sa nedelil, do smrti otca hospodárili syn s nevestou spoločne s rodičmi a na spoločný úžitok.⁶¹³ Na druhej strane je treba pripomenúť, že tieto oblasti boli kultúrne i hospodársky úzko previazané na územia dnešného Maďarska. Ako sme uviedli vyššie, práve táto okolnosť bola pravdepodobne kľúčovým faktorom v procese šírenia prevratných zmien v demografickej reprodukcii, a tie miestne obyvateľstvo, ako sa zdá, prijalo ako víťanú potrebnú zmenu.

Medzi najčastejšie praktikované metódy reálnej antikoncepcie patrila sexuálna abstinencia väčšinou v podobe oddeleného manželského spávania. Okrem nej zaužívanou ochranou pred otehotnením bola prerušovaná súlož. Známa bola tiež mužská ochrana, používanie kondómu.⁶¹⁴

V prípade neželaného tehotenstva sa ženy často snažili vyvolať potrat prostredníctvom rôznych bylinných odvarov a sedacích kúpeľov, prípadne fyzickou námahou, rôznymi pádmi na brucho alebo sústavným stláčaním brušných partií. V prípade, že ani tieto praktiky nepomohli, podstupovali často neodborne vykonané interrupcie. Dostupnosť a kvalita vykonávaných zákrokov sa pravdepodobne s rozvojom zdravotníckej starostlivosti a jej dostupnosti v období prvej republiky zvýšila.

*„Odobnať plod možno si nechať už za 50 – 150 korún, ale i za inú, prípadne osobnú úsluhu, ale pravda i za 1000 – 5000 Kč. Závisí to nielen od finančnej situácie aborteuru, alebo aborteurky, nielen od postavenia a situácie, záchrany svojej alebo iného „čti“ alebo hospodárskeho stavu hľadajúcej ženy, ale vraj v prvom rade od blbky sociálneho čítania aborteuru a jeho alebo jej zvláštnej lásky k blížnemu.“*⁶¹⁵

Na základe hlásených počtov ošetrovaných pacientiek v dôsledku potratu (samovoľného i indukovaného) predpokladal A. J. Chura pre začiatok 30. rokov, že ročne na Slovensku bolo približne 25 – 32 tisíc tehotenstiev ukončených indukovaným alebo samovoľným potratom.⁶¹⁶ Z celkového počtu tehotenstiev by tak ročne končilo 21 – 27 % potratom. V prípade, že tieto údaje by aspoň sčasti reflektovali realitu, je možné predpokladať, že interrupcie zohrávali už

v medzivojnovom období dôležitú úlohu pri regulácii plodnosti a vedomom obmedzovaní veľkosti rodiny.⁶¹⁷

Vnútorň autoregulačný systém snažiaci sa vyrovnať populačný a ekonomický rast sa zdá nebol výsadou len populácií západnej a severnej Európy.⁶¹⁸ Potvrdzujú to aj niektoré ďalšie výskumy z oblastí bývalého Uhorska.⁶¹⁹

Sledovať ďalší priebeh transformácie realizovanej plodnosti na regionálnej úrovni umožnili až publikované výsledky zo sčítania ľudu z roku 1961. Ako v medzivojnovom období, aj z tohto cenzu sme mali k dispozícii údaje o počte narodených detí vydatým ženám podľa okresu bydliska, a to buď za všetky ženy alebo za osoby vo veku 50 a viac rokov. Vzhľadom na možnosť určitej priestorovej komparácie, ako aj skutočnosť, že hodnotu konečnej plodnosti získavame až u žien s ukončenou reprodukciou, analyzovali sme len druhú spomenutú skupinu. Získané výsledky sú prezentované v nasledujúcej sérii kartogramov 4 - 7. Aj napriek odlišnému územnosprávnemu členeniu porovnaní s rokom 1930 je hneď na prvý pohľad zrejmé, že v priebehu niečo viac ako troch desaťročí došlo k pomerne značnej redukcii realizovanej plodnosti. Kým v medzivojnovom období vo väčšine okresov konečná plodnosť presahovala hranicu 5 detí, na začiatku 60. rokov už ani jeden celok tak vysoký priemerný počet detí na jednu ženu nezaznamenal. Najvyššiu intenzitu plodnosti dosahovalo 5 okresov severného a severovýchodného Slovenska, kde sa konečná plodnosť dostala nad hranicu 4 detí. V ďalších siedmich celkoch celkoch (pozri kartogram 3) sa realizovaná plodnosť pohybovala na úrovni 3,5 - 4,0 dieťaťa na ženu. Išlo o niektoré okresy na strednom Slovensku (Žilina, Považská Bystrica, Prievidza, Topoľčany, Nitra) a dva východoslovenské celky (Spišská Nová Ves a Humenné). Priestor s podpriemernou konečnou plodnosťou zostal aj na začiatku 60. rokov situovaný najmä na juhu stredného Slovenska, no došlo k jeho rozšíreniu aj smerom na sever. V podstate tak išlo o kompaktné územie ohraničené okresmi Levice, Žiar nad Hronom na západe, Martin a Brezno na severe a Rožňava a Košice na východe. Celkovo išlo o 9 okresov, kde sa konečná

⁶¹⁷ Na tomto mieste je potrebné tiež spomenúť, že akékoľvek vedomé, úmyselné prerušenie tehotenstva, ktoré nebolo uskutočnené povereným lekárom a v dôsledku života a zdravia ohrozujúceho stavu, sa klasifikovalo ako trestný čin, a žene i osobe, ktorá potrat vykonala, hrozilo väzenie.

⁶¹⁸ HORSKÁ, Pavla. Populační exploze po Evropsku..., c. d., s. 329.

⁶¹⁹ Napríklad ANDORKA, Rudolf. La prévention des naissances en Hongrie dans la région Ormánság depuis la fin du XVIIIe siècle. In: *Population*, 1971, 25, 1, s. 63-78; ANDORKA, Rudolf – BALAZS-KOVÁCS, Sándor. The Social Demography of Hungarian Villages in the Eighteenth and Nineteenth Centuries (With Special Attention To Sárpilis, 1792-1804). In: *Journal of Family History*. 1986, 11, 2, s. 169-192; DEMENY, Paul. Early Fertility Decline in Austria-Hungary: A Lesson in Demographic Transition. In: *Daedalus*, 1968, 97, 2, s. 502-522.

⁶¹³ Tamže, s. 155.

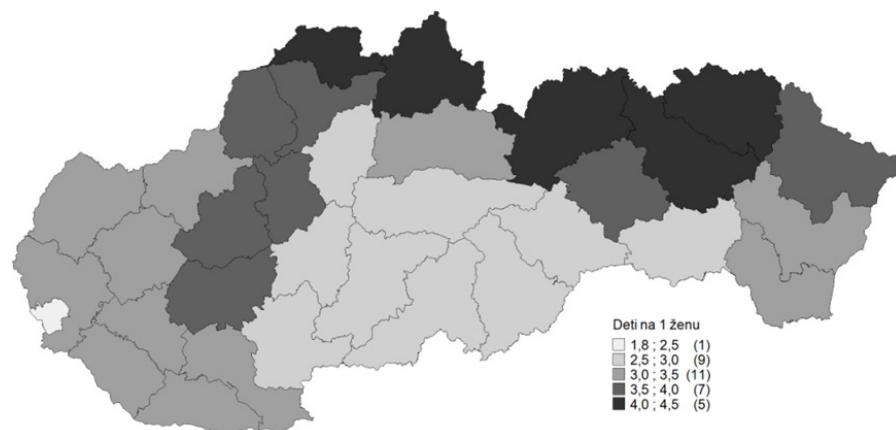
⁶¹⁴ Tamže, s. 157.

⁶¹⁵ CHURA, J. Alojz: *Slovensko bez dorastu?* I. diel. Bratislava : Roľnícka osveta, 1936, s. 165.

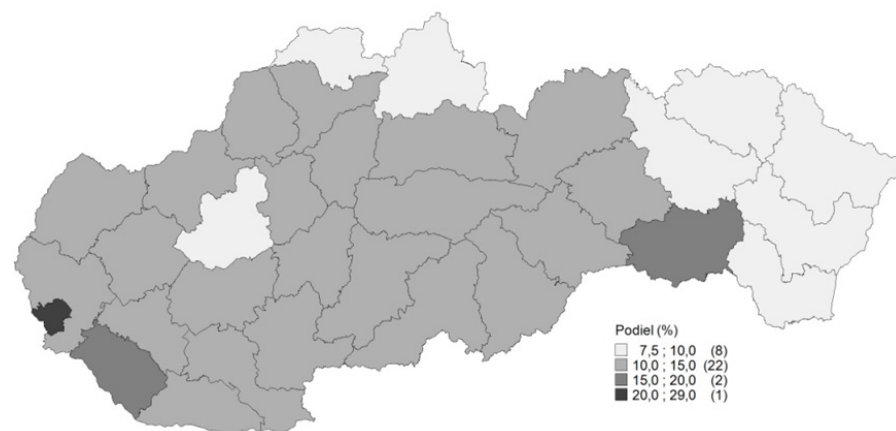
⁶¹⁶ Tamže, s. 168.

plodnosť vydatých žien vo veku 50 a viac rokov pohybovala v intervale 2,5 - 3,0 dieťaťa na ženu. Úplne najnižšiu realizovanú plodnosť sme však identifikovali v mestskom okrese Bratislavy, kde priemerný počet detí na jednu ženu klesol pod hranicu dvoch detí.

Kartogram 4: Priemerný počet detí na ženu vo veku 50 a viac rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu 1961⁶²⁰

Kartogram 5: Podiel bezdetných žien vo veku 50 a viac rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu 1961⁶²¹

Miera konečnej bezdetnosti vydatých žien vo väčšine okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu 1961 mierne prekračovala úroveň 10 % (pozri

⁶²⁰ Vypočítané a zostavené z údajov publikovaných v *Sčítaní ľudu, domů a bytů v Československé socialistické republice k 1 březnu 1961. Díl I. Demografické charakteristiky obyvatelstva*. Praha 1965, s. 328-329.

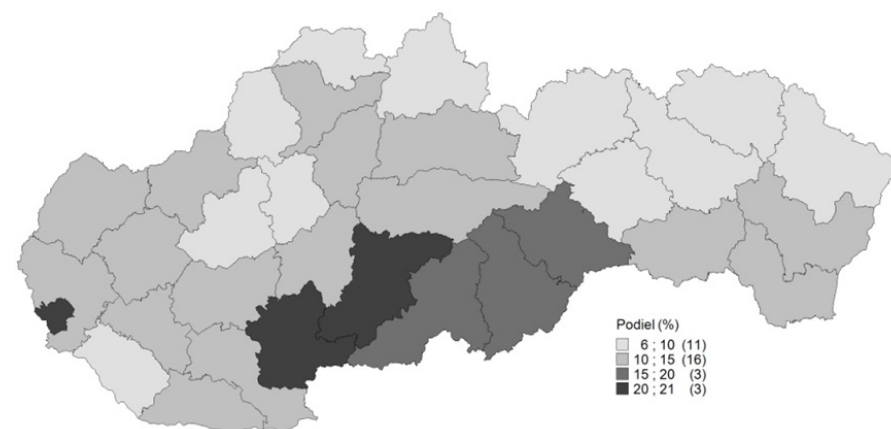
⁶²¹ Tamže.

kartogram 5). Výnimkou boli len okresy severného, severovýchodného a východného Slovenska, kde podiel bezdetných vydatých žien sa pohyboval v rozmedzí 7,5 - 10,0 %.

Ako bolo vidieť na kartograme 4, išlo súčasne zväčša o oblasti s najvyššou konečnou plodnosťou. Najvyššie zastúpenie ženy, ktoré sa ani raz nestali matkami, dosahovali v okrese Košice, Dunajská Streda (15 - 20 %) a predovšetkým v okrese Bratislava, kde išlo o viac ako pätinu vydatých žien vo veku 50 a viac rokov.

Jednodetný model rodiny bol naďalej aj na začiatku 60. rokov 20. storočia len marginálnym javom vo väčšine okresov Slovenska. V 11 z nich podiel týchto žien neprekračoval hranicu 10 % a v ďalších 16 dosahoval 10 - 15 %. Vyššiu úroveň tak dosahovalo len 6 administratívnych celkov. Podobne ako v medzivojnovom období, aj v sčítaní 1961 sa potvrdila určitá dominancia juhoslovenských okresov. V Rožňave, Rimavskej Sobote a Lučenci podiel vydatých žien vo veku 50 a viac rokov, ktorým sa počas ich reprodukčného obdobia narodilo len jedno dieťa, dosahoval 15 - 20 %. Niečo viac ako pätinu jednodetný model rodiny tvoril v okrese Zvolen, Levice a tiež v mestskom okrese Bratislavy. Kým južná oblasť stredného Slovenska spolu s Bratislavou zostali aj po druhej svetovej vojne priestorom s častejším výskytom tohto pre Slovensko pomerne atypického reprodukčného modelu, juhovýchodné celky sa už výraznejšie od celoslovenského priemeru neodlišovali.

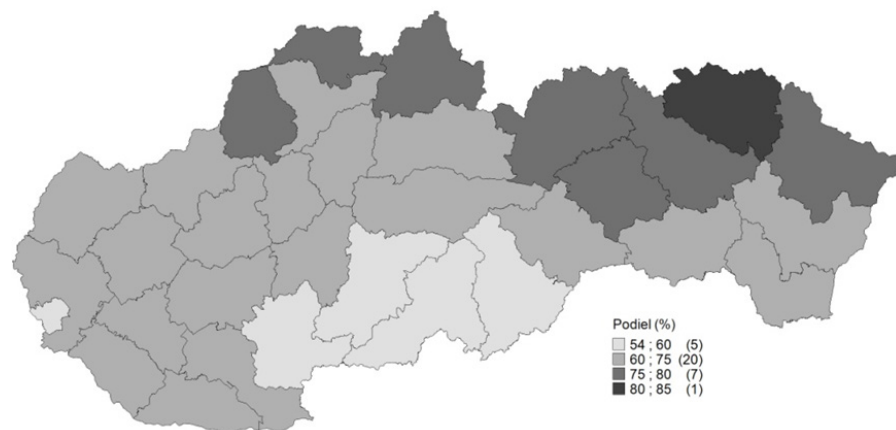
Kartogram 6: Podiel žien s 1 dieťaťom vo veku 50 a viac rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu 1961⁶²²

⁶²² Tamže.

Nadpriemerná konečná plodnosť v okresoch severného a severovýchodného Slovenska bola predovšetkým výsledkom vyššieho podielu žien, ktorým sa narodili tri a viac detí. Celkovo až v 8 administratívnych celkoch tvoril model rodiny s vyšším počtom detí tri štvrtiny a viac. Na druhej strane je však tiež potrebné podotknúť, že ženy s tromi a viac deťmi mali na začiatku 60. rokov prevahu v podstate vo všetkých okresoch Slovenska. Najnižšie zastúpenie (54 - 60 %) dosiahli len v Bratislave a ďalších štyroch okresoch na juhu stredného Slovenska (pozri kartogram 7).

Kartogram 7: Podiel žien s tromi a viac deťmi vo veku 50 a viac rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu 1961⁶²³

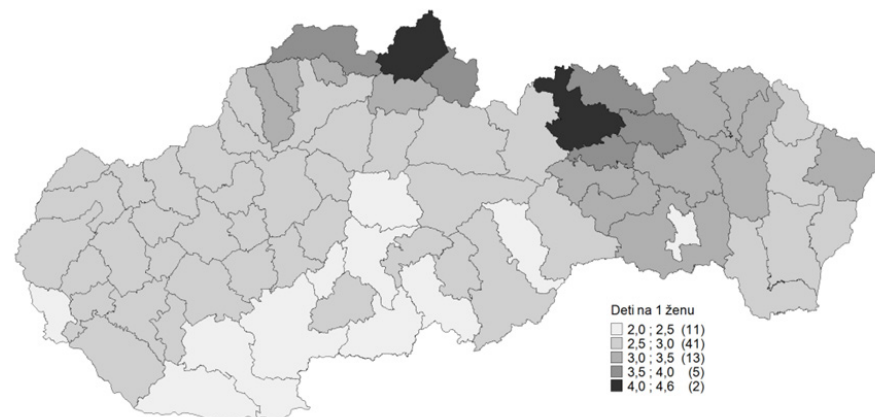

Ďalšie kontinuálne znižovanie konečnej plodnosti v priebehu 60. - 80. rokov 20. storočia najmä ako výsledok pokračujúceho znižovania počtu a podielu žien s vyšším počtom detí a postupnou dominanciou dvojdetného modelu rodiny sa prejavilo aj na regionálnej úrovni. Nad hranicou 4 detí na jednu vydatú ženu vo veku 50 a viac rokov zostali len dva okresy: Námestovo a Kežmarok. V ďalších 5 okresoch na severe a severovýchode Slovenska (pozri kartogram 8) sa konečná plodnosť dostala na úroveň 3,3 - 4,0 dieťaťa na ženu. Ako je tiež zrejmé z kartogramu 8, severná časť stredného a väčšina okresov východného Slovenska (s výnimkou krajného východu) zostala aj napriek zrejmej redukcii realizovanej plodnosti priestorom s vyšším priemerným počtom detí narodených jednej vydatej žene. Podobne juh stredného Slovenska rozšírený o okresy Zvolen a Banskú Bystricu spolu s mestom Bratislava a Košice predstavovali naopak priestor s najnižšou konečnou plodnosťou. V ich prípade sa priemerný počet detí pripadajúcich na jednu ženu pohyboval len v intervale

⁶²³ Tamže.

2,0 - 2,5 dieťaťa na ženu (pozri kartogram 8). Väčšina okresov Slovenska (41) dosiahla podľa výsledkov sčítania ľudu z roku 1991 o niečo vyššiu realizovanú plodnosť, keďže táto sa pohybovala v rozpätí 2,5 - 3,0 dieťaťa na ženu.

Kartogram 8: Priemerný počet detí na ženu vo veku 50 a viac rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu 1991⁶²⁴

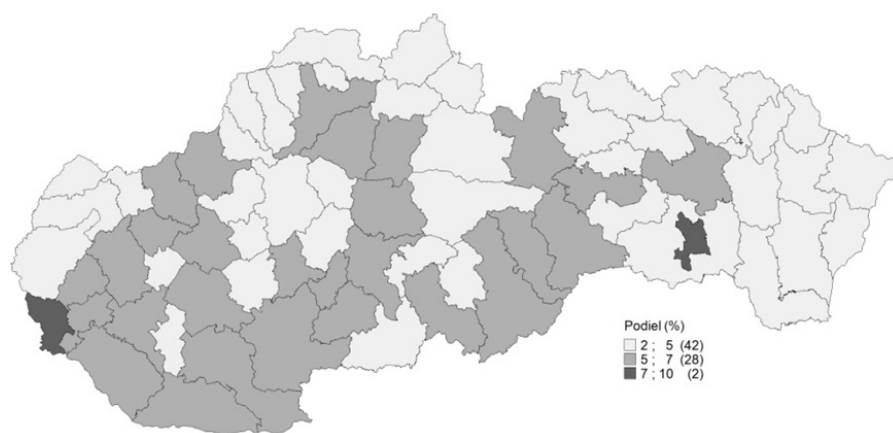

Bezdetnosť, ako sme už uviedli vyššie, sa počas minulého politického režimu stala marginálnou záležitosťou, a to najmä v spojitosti s aspoň raz vydatými ženami. Prejavilo sa to aj na výsledkoch na okresnej úrovni (pozri kartogram 9). V každom zo sledovaných celkov podiel vydatých bezdetných žien vo veku 50 a viac rokov bol nižší ako 10 %, pričom len mestá Bratislava a Košice dosahovali úroveň 7 - 10 %. Väčšina okresov s najnižšou konečnou bezdetnosťou (do 5 %) ležala na východe a na strednom Slovensku.

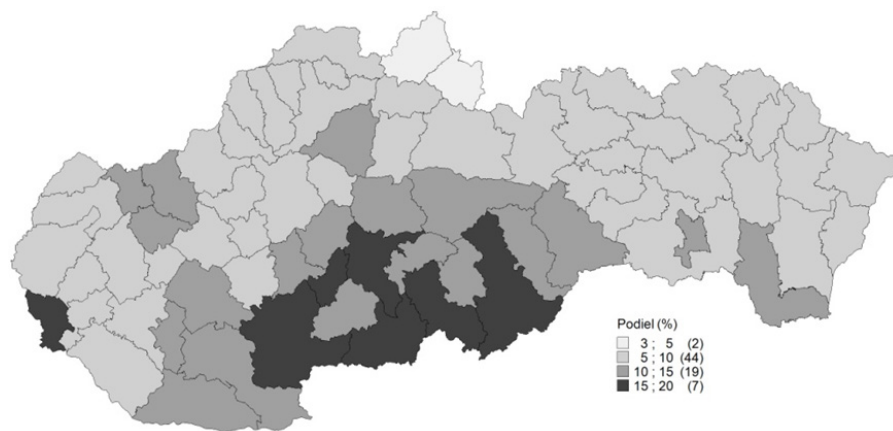
Jednodetnosť zostala aj na začiatku 90. rokov predovšetkým záležitosťou okresov juhu stredného Slovenska. V šiestich z nich (pozri kartogram 10) dosahovalo zastúpenie vydatých žien, ktorým sa narodilo počas ich reprodukčnej kariéry len jedno dieťa, úroveň 10 - 15 %. Do tejto skupiny je potrebné tiež zaradiť populáciu Bratislavy. Na okresy južného Slovenska nadväzovali aj ďalšie celky stredného Slovenska, kde sa jednodetnosť pohybovala v rozpätí 10 - 15 % (kartogram 10). Vo väčšine okresov však bolo zastúpenie vydatých žien s jedným dieťaťom nižšie. Vo všeobecnosti tak stále zostávala jednodetnosť skôr marginálnou záležitosťou s výnimkou niektorých historicky pretrvávajúcich oblastí častejšieho príklonu k tejto reprodukčnej stratégii.

⁶²⁴ Vypočítané a zostavené z primárnych údajov ŠÚ SR zo sčítania ľudu, domov a bytov z 3. marca 1991.

Kartogram 9: Podiel bezdetných žien vo veku 50 a viac rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu 1991⁶²⁵

Kartogram 10: Podiel žien s jedným dieťaťom vo veku 50 a viac rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu 1991⁶²⁶

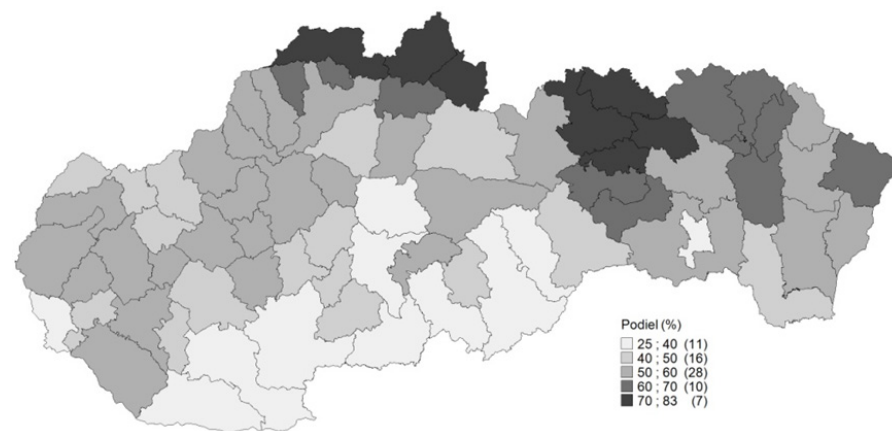
Rovnako sever a severovýchod Slovenska dlhodobo vykazoval výrazne nadpriemerné zastúpenie žien s vyšším počtom narodených detí. Potvrdili to aj výsledky sčítania ľudu z roku 1991 (kartogram 11). V siedmich celkoch mali tieto ženy viac ako 70% zastúpenie spomedzi populácie vydatých žien v poreprodukčnom veku. Opakovane sa tiež potvrdila nízka váha tohto modelu na juhu Slovenska a v jeho najväčších mestách. Súčasne je tiež potrebné tiež

⁶²⁵ Tamže.

⁶²⁶ Tamže.

podotknúť, že vo všeobecnosti došlo medzi sčítaniami 1961 a 1991 ku značnej redukcii podielu žien s tromi a viac deťmi, čo bol výsledok spomínaného prehlbovania príklonu k dvojdetnému modelu rodiny.

Kartogram 11: Podiel žien s tromi a viac deťmi vo veku 50 a viac rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu 1991⁶²⁷

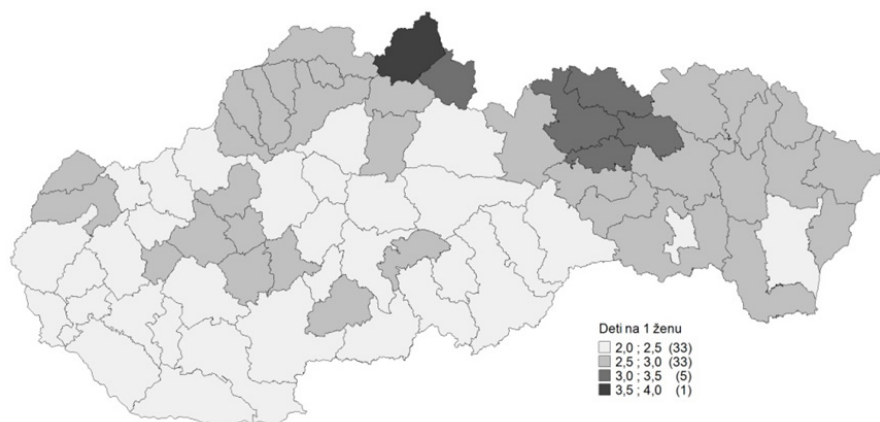

Posledné dve intercenzálné obdobia priniesli výrazné zmeny v intenzite aj charaktere plodnosti, no táto celková a historicky jedinečná transformácia reprodukčného správania sa na kohortnej plodnosti mohla prejaviť ešte len v obmedzenej miere, keďže sa dotýka žien narodených až v 70. rokoch a mladších. Aj v starších kohortách sme však boli svedkami kontinuálneho poklesu realizovanej plodnosti ako výsledku obmedzovania rodenia tretích a ďalších detí a prehlbovania dvojdetného modelu, preto hodnota konečnej plodnosti vydatých žien vo veku 50 a viac rokov klesla v podstate vo všetkých okresoch Slovenska. Svedčí o tom aj kartogram 12, na ktorom je možné vidieť, že len v 6 regiónoch na severe a severovýchode Slovenska zostal priemerný počet detí pripadajúcich na jednu ženu nad hranicou 3 detí. Oblasť nadpriemernej kohortnej plodnosti sa tak výrazne zredukovala v podstate na dva oravské celky a ďalšie štyri okresy Stará Ľubovňa, Kežmarok, Sabinov a Levoča. Väčšina okresov západného a stredného Slovenska tak vytvárala priestor, kde konečná plodnosť prekračovala síce ešte stále hodnotu dvoch detí na ženu, ale už sa nedostávala nad úroveň 2,5 dieťaťa. Z východoslovenských okresov sa do tejto skupiny však zaradili len tri regióny: Michalovce, mesto Košice a Rožňava. Väčšina z nich spolu s niektorými celkami na severnom a strednom Slovensku

⁶²⁷ Tamže.

(pozri kartogram 12) mala konečnú plodnosť na úrovni 2,5 - 3,0 dieťaťa na ženu.

Kartogram 12: Priemerný počet detí na ženu vo veku 50 a viac rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania obyvateľov 2011⁶²⁸

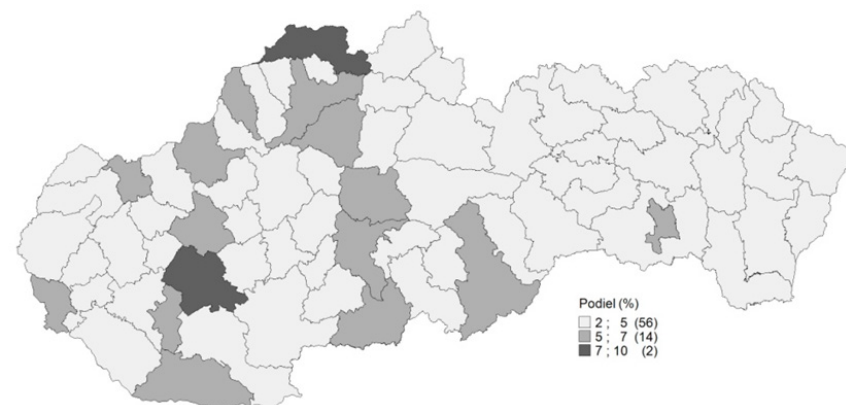

Keďže väčšina žien v poreprodukčnom veku (narodené približne v rokoch 1930 - 1960) v čase sčítania obyvateľov 2011 realizovala svoje reprodukčné zámery v období po druhej svetovej vojne, je pochopiteľné, že aj na okresnej úrovni miera konečnej bezdetnosti bude dosahovať veľmi nízke hodnoty. V 56 administratívnych celkoch nedosahovala ani 5 %. Len v okrese Nitra a Čadca sa dostal podiel bezdetných vydatých žien nad hranicu 7 % (pozri kartogram 13). Vzhľadom na všeobecne nízku bezdetnosť nie je možné jednoznačne definovať nejaké významnejšie priestorové vzorce. Každopádne je však zrejmé, že s výnimkou mesta Košíc všetky okresy východného Slovenska dosahovali veľmi nízku bezdetnosť vydatých žien. Rovnako tomu bolo aj v okresoch v zázemí Bratislavy (ktorá mala o niečo vyššiu bezdetnosť) a vo viacerých regiónoch stredného Slovenska (pozri kartogram 13).

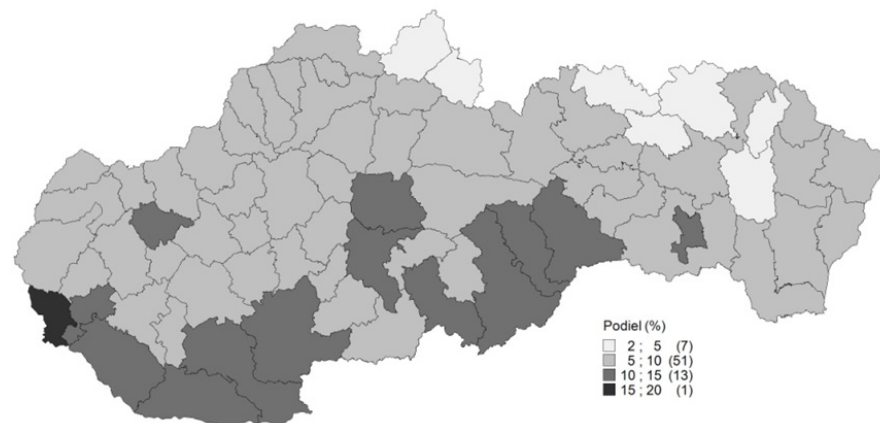
Výraznejšími zmenami neprešiel ani priestorový vzorec častejšieho výskytu jednodetného modelu rodiny. Aj v roku 2011 sčítanie potvrdilo, že ženy na juhu Slovenska sa v o niečo väčšej miere stávali matkami za svoju reprodukčnú kariéru len raz (kartogram 14). Okrem toho tento model niečo viac ako desatina vydatých žien využila aj v okresoch na juhu západného Slovenska. Špecifické postavenie si udržala Bratislava, v ktorej ako jedinej podiel žien s jedným dieťaťom prekročil podľa výsledkov sčítania 2011 hranicu 15 %. Z východného Slovenska ide len o Rožňavu a predovšetkým mesto Košice (kartogram 14).

⁶²⁸ Vypočítané a zostavené z primárnych údajov ŠÚ SR zo sčítania ľudu, domov a bytov z 20. mája 2011.

Kartogram 13: Podiel bezdetných žien vo veku 50 a viac rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania obyvateľov 2011⁶²⁹

Kartogram 14: Podiel žien s jedným dieťaťom vo veku 50 a viac rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania obyvateľov 2011⁶³⁰

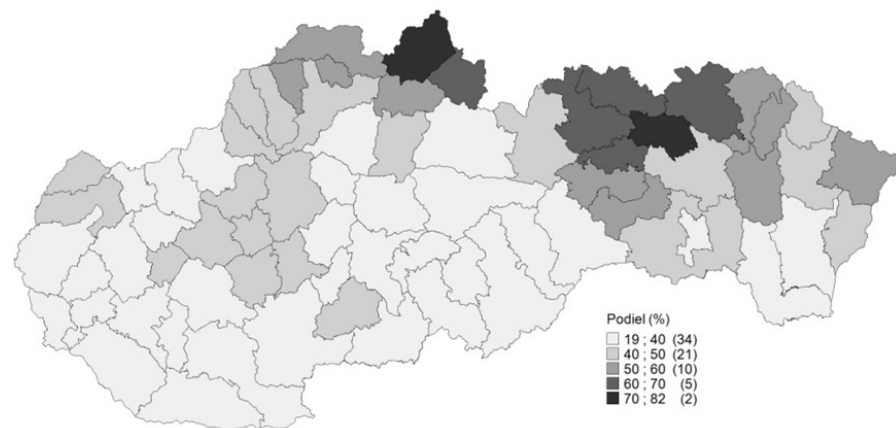
Redukcia zastúpenia žien s vyšším počtom detí a vysoká preferencia dvojdetného modelu rodiny prispela k výraznému zmenšeniu priestoru vyznačujúceho sa nadpolovičným zastúpením početnejších rodín. V podstate len v 17 okresoch zostalo podľa výsledkov cenzu 2011 v platnosti, že polovica a viac vydatých žien mala tri a viac detí (kartogram 15). Rovnako je zrejmé, že aj v novom miléniu ide najmä o oravské okresy a súbor celkov na severovýchode

⁶²⁹ Vypočítané a zostavené z primárnych údajov ŠÚ SR zo sčítania ľudu, domov a bytov z 20. mája 2011.

⁶³⁰ Tamže.

krajiny. Vo väčšine západoslovenských a stredoslovenských okresoch zostal podiel žien s tromi deťmi hlboko pod hranicou 50 %. To isté z východného Slovenska však platí len o Rožňave, Košiciach a jeho zázemí, Prešove a juhovýchodných okresoch Trebišova a Michalovce (kartogram 15).

Kartogram 15: Podiel žien s tromi a viac deťmi vo veku 50 a viac rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania obyvateľov 2011⁶³¹

Z priestorového hľadiska je nesporne zaujímavé, že aj napriek jednoznačnému postupnému poklesu realizovanej plodnosti v podstate vo všetkých okresoch Slovenska, dlhodobo zostávali a zostávajú niektoré oblasti s nadpriemernou konečnou plodnosťou. Rovnako sa ukazuje historicky jedinečným priestor južného Slovenska v spojitosti s častejšou preferenciou atypického modelu jednodetnej rodiny. Platí to pritom nielen pre staršie obdobia, ale aj pre súčasnosť. Na druhej strane je však tiež dôležité povedať, že vzhľadom na prebiehajúce zmeny v charaktere reprodukčného správania, je zrejmé, že vo väčšine okresoch Slovenska dôjde v najbližších rokoch k redukcii podielu žien s dvomi deťmi a nahrádzať ho bude práve model s jedným dieťaťom a čiastočne aj model, keď sa žena matkou nestane vôbec.

⁶³¹ Tamže.

X. Plodnosť v meste a na vidieku

Rozdiely v úrovni plodnosti medzi mestom a vidiekom sú už tradičným predmetom vedeckého výskumu. Teória demografickej tranzície označovala mesto a proces urbanizácie za jeden z najdôležitejších faktorov pri premene reprodukčného správania.⁶³² Urbanizácia spoločne s priemyselnou revolúciou priniesli fundamentálnu premenu ekonomickej základne sídel a posun od remeselnej výroby k industriálnej, čo sa odrazilo aj na ekonomickej úlohe rodiny, predovšetkým z pohľadu ekonomickej výhodnosti veľkých rodín s vysokým počtom detí.⁶³³ Okrem toho došlo k posunu v tradičných hodnotách a normách. Tie nahradili normy formujúce sa v modernom mestskom prostredí, kde v spojitosti s reprodukčným správaním bol zdôrazňovaný najmä príklon k menším rodinám. Potvrdili to výskumy vo viacerých krajinách západnej Európy, kde pokles plodnosti išiel ruka v ruku so znižovaním manželskej plodnosti.⁶³⁴ Ako však ukazuje Knodel a van de Walle,⁶³⁵ znižovanie plodnosti zaujalo miesto v spoločnostiach s rozdielnymi sociálnymi, ekonomickými a demografickými podmienkami takmer súčasne alebo len s malými časovými odstupmi. Zdá sa, že kultúrne faktory ovplyvnili nástup a šírenie poklesu plodnosti nezávisle od ekonomických podmienok⁶³⁶, pričom dôležitým sa stala najmä dimenzia presadenia sa inovácií a ich difúzie⁶³⁷ do priestoru i naprieč spoločnosťou. Aj preto v krajinách, ktoré mali jednoznačne rurálny charakter (napr. Fínsko, Maďarsko, Bulharsko, Švédsko) proces transformácie plodnosti začal približne rovnako alebo dokonca ešte skôr (na príklade Francúzska) ako v populáciách, kde sa urbanizácia už výraznejšie presadila. Aj napriek tomu, že vzťah medzi nástupom demografickej tranzície a urbanizácie nie je možné označiť ako jednoznačný, nie je súčasne ani možné ho úplne zavrhnúť.⁶³⁸

⁶³² SHARLIN, Allan. Urban-Rural Differences in Fertility in Europe during the Demographic Transition. In: Ansley, J. Coale – Susan Cotts Watkins (eds.) *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton : Princeton University Press, 1986, s. 234.

⁶³³ Tamže.

⁶³⁴ Tamže.

⁶³⁵ KNODEL, John – VAN DE WALLE, Etienne. Lessons from the Past: Policy Implications of Historical Fertility Studies. In: *Population and Development Review*, 1979, 5, 2, pp. 217-245.

⁶³⁶ Tamže, s. 219.

⁶³⁷ Tamže, s. 239.

⁶³⁸ SHARLIN, Allan. Urban-Rural Differences..., c. d., s. 235.

Ako ukazuje Livi-Bacci, práve mestské prostredie a populácie miest možno pri určitom zovšeobecnení označiť za nositeľov zmien reprodukčného správania.⁶³⁹ Súčasne však kladie otázku, či nižšia plodnosť urbánnych populácií nebola dôsledkom častejšieho výskytu rôznych skupín identifikovaných ako predchodcovia (*forerunners*) vedomého obmedzovania plodnosti, alebo práve špecifické mestské prostredie ovplyvnilo odlišné reprodukčné správanie týchto skupín.⁶⁴⁰

Veľký záujem o rozdiely v intenzite a charaktere plodnosti medzi mestskou a vidieckou populáciou však nachádzame aj v súčasnosti.⁶⁴¹ Vo viacerých európskych i neeurópskych štátoch sa vo všeobecnosti potvrdzuje, že úroveň plodnosti je vo vidieckych sídlach a malých mestách vyššia ako vo veľkých sídlach a v mestskom prostredí.⁶⁴² Súčasne sa však ukazuje, že rozdiely v intenzite plodnosti medzi nimi v čase klesajú. Naďalej zostáva problematickým aj jednoznačné vysvetlenie historického pretrvávania týchto diferencií. Vo všeobecnosti sú diskutované dve základné kompetitívne vysvetľujúce hypotézy. Kompozičná teória sa opiera o predpoklad, že hlavný faktor rozdielov medzi mestom a vidiekom spočíva v odlišných charakteristikách osôb v nich žijúcich. Predovšetkým ide o vyššiu vzdelanostnú štruktúru, ekonomickú aktivitu, nižší podiel osôb v manželstve u obyvateľstva z miest. Kontextuálna teória dáva do popredia faktory súvisiace bezprostredne s charakterom životného priestoru a spoločnosti, v ktorej jednotlivci žijú. Ide predovšetkým o ekonomické príležitosti a obmedzenia, alebo kultúrne faktory. Starostlivosť a výchova detí je vo všeobecnosti v mestách a najmä vo veľkých mestách drahšia.⁶⁴³ Nejde pritom len o priame náklady, ale aj nepriame spojené so strateným časom, ktorý by mohli rodičia využiť inak. Pritom práve v mestskom prostredí je starostlivosť o deti časovo náročnejšia.⁶⁴⁴ Dôležitým sa ukazuje byť aj selektívna migrácia, keď dvojica so snahou o realizáciu svojich reprodukčných zámerov sa sťahuje do menších obcí s vhodnejším prostredím pre výchovu

⁶³⁹ LIVI BACCI, Massimo. Social-Group Forerunners..., c. d., s. 198.

⁶⁴⁰ Tamže, s. 199 a 200.

⁶⁴¹ Pozri napr. KULU, Hill – VIKAT, Andres – ANDERSSON, Gunnar. Settlement size and fertility in the Nordic countries. *Population Studies*, 2007, Vol. 61, 3, pp. 265-285; BRUNETTA, Giovanna – ROTONDI Graziano. Urban and rural fertility in Italy: regional and temporal changes. In: J. Bähr – P. Gans (eds.) *The Geographical Approach to Fertility. Kieler Geographische Schriften* 78. Geographisches Institut der Universität Kiel, Kiel, pp. 203-217; HANK Karsten. Regional fertility differences in Western Germany: an overview of the literature and recent descriptive findings. In: *International Journal of Population Geography* 2001, 7, 4, s. 243-257.

⁶⁴² Tamže.

⁶⁴³ LIVI BACCI, Massimo – BRESCHI, Marco. Italian Fertility: an Historical Account. In: *Journal of Family History*, 1990, 15, 4, pp. 385-408.

⁶⁴⁴ KULU, Hill. Why Do Fertility Levels Vary between Urban and Rural Areas? In: *Regional Studies*, 2013, 47, 6, p. 807.

detí, kým osoby bez reprodukčných plánov vyhľadávajú skôr väčšie sídla.⁶⁴⁵ Mestá sú tiež priestorom možných odlišných noriem a hodnôt, podporujú osobnú slobodu, individualizáciu, seberealizáciu. Rovnako vyššia anonymita v mestskom prostredí prispieva k ľahšej akceptácii nových foriem rodinného a reprodukčného správania, akým je napríklad bezdetnosť, jednodetnosť, život v kohabitácii, singlovstvo a pod. Nezanedbateľnú úlohu tiež môžu zohrávať rozdielne bytové podmienky mladých v meste a na vidieku.⁶⁴⁶

X.1 Vývoj urbanizácie Slovenska

Z pohľadu miery urbanizácie je možné Slovensko v podstate až do polovice 20. storočia označiť ako priestor s nízkym až veľmi nízkym podielom osôb žijúcich v mestách, ktorý zatiaľ ovplyvnili len prvé dve štádiá procesu modernej urbanizácie.⁶⁴⁷ Naďalej tak išlo prevažne o vidiecku krajinu, ktorej populácia bola výrazne závislá od primárneho sektora. Podľa oficiálnych štatistík podiel osôb žijúcich v sídlach s viac ako 5 tis. obyvateľmi sa medzi sčítaniami 1900 a 1950 zvýšil približne zo 16 % na 26 %.⁶⁴⁸ Znamená to, že po druhej svetovej vojne stále žili vo vidieckych sídlach tri štvrtiny obyvateľov Slovenska. Pre porovnanie dodávame, že podľa práce Bairocha a Goertza⁶⁴⁹ podiel osôb žijúcich v sídlach s viac ako 5 tis. obyvateľmi sa v európskom priestore v roku 1900 pohyboval na úrovni približne 30 %, pričom najvyššie hodnoty dosahoval vo Veľkej Británii (69 %), Belgicku (57 %), Holandsku (51 %) a Nemecku (49 %). Približne rovnakú alebo len o niečo nižšiu úroveň urbanizácie ako Slovensko v tomto období dosahovali len niektoré juho-východoeurópske krajiny (Rusko, Srbsko, Rumunsko) a Fínsko s Portugalskom.

Jednou z hlavných príčin pretrvávajúcej slabšej úrovne urbanizácie Slovenska bola nízka atraktivita mestských sídel so slabo rozvinutou ponukou pracovných miest mimo primárny sektor. Preto populačné prebytky a zmierňovanie populačného tlaku v rurálnom prostredí nepohlcovalo mesto, ako tomu bolo v krajinách západnej Európy, ale riešením sa stala zahraničná emigrácia.

⁶⁴⁵ Tamže.

⁶⁴⁶ KULU, Hill – VIKAT, Andreas. Fertility differences by housing type: the effect of housing conditions or selective moves? In: *Demographic Research*, 2007, 17, 26, pp. 775 - 802.

⁶⁴⁷ Pozri napr. KOREC, Pavol. *Regionálny rozvoj Slovenska v rokoch 1989 – 2004*. Bratislava : Geografika, 2005, s. 46.

⁶⁴⁸ Pozri GAJDOŠ, Peter – PAŠIAK, Ján. *Vývoj sociálno-ekologickej situácie slovenskej spoločnosti*. Bratislava : VEDA, 1995, s. 71.

⁶⁴⁹ BAIROCH, Paul – GOERTZ, Gary. Factors of Urbanisation in the Nineteenth Century Developed Countries: A Descriptive and Econometric Analysis. In: *Urban Studies*, 1986, 23, s. 288.

Socialistická masívna industrializácia, orientácia na ťažký strojársky, zbrojársky, hutnícky, chemický priemysel, kolektivizácia poľnohospodárstva a neskôr postupne aj hromadná bytová výstavba vo vybraných mestách prispeli k značnej dynamizácii urbanizácie z kvantitatívneho hľadiska. Urbanizácia Slovenska v tomto období mala urýchlený charakter s orientáciou na intenzívnu koncentráciu obyvateľstva do miest, ale bez adekvátneho rozvoja sociálnej a technickej infraštruktúry.⁶⁵⁰ Urbanizačný proces bol centrálnie plánovaný a riadený prostredníctvom štátneho paternalistického plánovania oficiálne zdokumentovaný v Projekte urbanizácie Slovenska. Základom bola hierarchická a subordinovaná štruktúra sídel na piatich úrovniach, od sídel oblastného významu až po sídla nerozvojového charakteru. Vytvoril sa tak hierarchický systém sídel so stupnicou priorít a privilégií na jednej strane a na druhej stáli sídla označené za neperspektívne, nestrediskové⁶⁵¹, často známe aj ako obce určené „na dožitie, či vymretie“.⁶⁵² Urbanizácia bola redukovaná na koncentráciu obyvateľstva do miest s poddimenzovanou technickou a sociálnou infraštruktúrou, dochádzalo k masívnemu vyľudňovaniu vidieckych obcí, najmä takých, ktoré boli označené ako neperspektívne, pričom naopak extenzívne rástli predovšetkým stredne veľké a veľké mestá. Súčasne je potrebné dodať, že proces urbanizácie bol značne zrýchlený, keďže v podstate prebehol v 4 (niekde sa uvádza dokonca v 2) desaťročiach, kým v krajinách západnej Európy sa časový rámec odhaduje na 2 až 3 storočia.⁶⁵³ Korec sa preto na základe mnohých aspektov prikláňa k názoru, že socialistická urbanizácia niesla viaceré známky tzv. chromej urbanizácie.⁶⁵⁴ Výsledkom tohto extenzívneho urbanizačného procesu bolo predovšetkým výrazné zvýšenie počtu a podielu osôb žijúcich v mestskom prostredí. Podľa údajov posledného československého sčítania z roku 1991 už v mestách bývalo viac ako 56 % obyvateľov Slovenska. Dominantnými sídlami v urbánnej štruktúre Slovenska sa stali stredne veľké mestá s 50 - 100 tis. obyvateľmi a dve najväčšie metropoly: Košice a Bratislava. Najdynamickejšie však absolútne i relatívne rástli menšie mestá s 20 - 50 tis. obyvateľmi. Takto rýchla kvantitatívna urbanizácia však po roku 1989 priniesla najmä niektorým menším a stredne veľkým mestám v regiónoch východného, severovýchodného a juhu stredného Slovenska viaceré problémy. Tie súviseli najmä s krátkosťou a deformovanosťou procesu urbanizácie, zlou štartovacou pozíciou sídel po druhej svetovej vojne, ako aj nedostatočným kreovaním mestských štruktúr pri značnej závislosti na priemysle (často predstavovaným

⁶⁵⁰ GAJDOŠ, Peter – PAŠIAK, Ján. Vývoj sociálno-ekologickej situácie..., c. d., s. 63.

⁶⁵¹ Tamže s. 68.

⁶⁵² KUČERA, Milan. Populace České republiky..., c. d., s. 68.

⁶⁵³ GAJDOŠ, Peter – PAŠIAK, Ján. Vývoj sociálno-ekologickej situácie..., c. d., s. 64 a 65.

⁶⁵⁴ KOREC, Pavol. Regionálny rozvoj..., c. d., s. 50.

len jedným závodom) bez rozvoja terciárneho sektora v kombinácii so slabým populačným zázemím.⁶⁵⁵

Obdobie od roku 1990 sa podľa Slavíka a Gráca⁶⁵⁶ dá charakterizovať ako fáza stagnácie narastania mesta. Dochádza k prehlbovaniu rozdielov medzi urbánnym a rurálnym priestorom, keďže väčšina ekonomických aktivít smeruje do mesta. Samotný proces stagnácie urbanizácie je výsledkom zastavenia rastu miest, komplexnej bytovej výstavby, prechodom na trhový mechanizmus, zmenami v štruktúre ekonomiky, presunom pracovných síl do terciárneho a neskôr kvartérneho sektoru, ako aj demografickou transformáciou a začínajúcim procesom suburbanizácie.⁶⁵⁷ Podľa výsledkov posledného sčítania obyvateľov, domov a bytov z roku 2011 podiel osôb žijúcich v mestských sídlach dosiahol približne 54 %, čo znamená pokles o 3 p.b. oproti začiatku 90. rokov.

X.2 Plodnosť žien v mestách a na vidieku v prierezovom pohľade

Československá štatistika pre medzivojnové obdobie umožňuje analyzovať intenzitu a charakter plodnosti žien podľa miesta bydliska prostredníctvom dvoch základných zdrojov údajov. V prierezovom pohľade sú základom *Pohyby obyvateľstva v Československé republike*. Zvlášť cennými sú tabuľky umožňujúce sledovať vývoj pôrodnosti v mestách s viac ako 10 tis. obyvateľmi, ktoré pre nás predstavovali skupinu mestských sídel a ostatné sme pre účely našej analýzy považovali za vidiecke. Rozsah publikovaných údajov však neposkytol použitie zložitejších analytických nástrojov, a preto sme sa museli obmedziť len na ukazovateľ hrubej miery pôrodnosti a v rokoch sčítania ľudu aj na indikátor všeobecnej plodnosti. Ako ukázala naša predchádzajúca práca,⁶⁵⁸ v medzivojnovom období bola pôrodnosť v mestách výrazne nižšia ako na vidieku. Po doznení kompenzačnej fázy v polovici 20. rokov môžeme identifikovať pokles z úrovne 24–28 ‰ až na 13 ‰. Na vidieku sa hrubá miera pôrodnosti vrátila z takmer 40 ‰ na hladinu 33–34 ‰ a až veľká hospodárska kríza urýchlila jej pokles trvalo pod hranicu 30 ‰. Na konci sledovaného obdobia tak pripadalo na 1000 osôb približne 24 narodených detí. Pokles

⁶⁵⁵ Tamže, s. 53.

⁶⁵⁶ SLAVÍK, Vladimír – GRÁC, Róbert. Proces urbanizácie a migrácia obyvateľstva v kontexte vývoja sídelnej štruktúry Slovenskej republiky. In: B. Bleha (ed.). *Populačný vývoj Slovenska na prelome tisícročí - kontinuita či nová éra*. Bratislava : Geografika, s. 245.

⁶⁵⁷ Tamže.

⁶⁵⁸ ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Plodnosť v mestách a na vidieku v medzivojnovom období. In: *Forum Statisticum Slovaca*, 2011, 6, s. 192-199.

plodnosti a jej celkovo výrazne nižšiu úroveň deklarujú aj hodnoty všeobecnej miery plodnosti. Na 1000 žien v reprodukčnom veku pripadalo v 30. rokoch v mestách približne 48 detí, kým na vidieku to bolo takmer raz toľko (92 detí).⁶⁵⁹ Okrem dichotómie mesto a vidiek však kombinácia údajov z *Pohyb obyvateľstva* a výsledkov sčítaní 1921 a 1930 umožnila konštruovať aj hrubé miery pôrodnosti podľa veľkostných skupín obcí. Takto získané výsledky prezentuje tab. 2. Po prvej svetovej vojne nárast pôrodnosti v rámci kompenzačnej fázy sa pravdepodobne prejavil vo všetkých veľkostných skupinách obcí. Aj napriek tomu je zrejmé, že hranica 10 tis. obyvateľov predstavovala pomerne dôležitú deliacu líniu, keďže väčšie obce sa jednoznačne vyznačovali nižšími hodnotami hrubej miery pôrodnosti. Situácia na začiatku 30. rokov potvrdila vyššiu pôrodnosť v malých a najmenších obciach. Vo všeobecnosti však pôrodnosť klesla vo všetkých veľkostných skupinách. Ak v zmysle Pavlíka⁶⁶⁰ vymedzíme začiatok transformácie plodnosti poklesom hrubej miery pôrodnosti pod hranicu 35 ‰ a jej ukončenie znížením pod úroveň 20 ‰, potom je zrejmé, že v podstate vo všetkých veľkostných skupinách obcí môžeme už uvažovať o nástupe vedomého obmedzovania plodnosti, pričom v najväčších sídlach by sa dokonca dalo predpokladať aj o jeho ukončovaní už na začiatku 30. rokov.

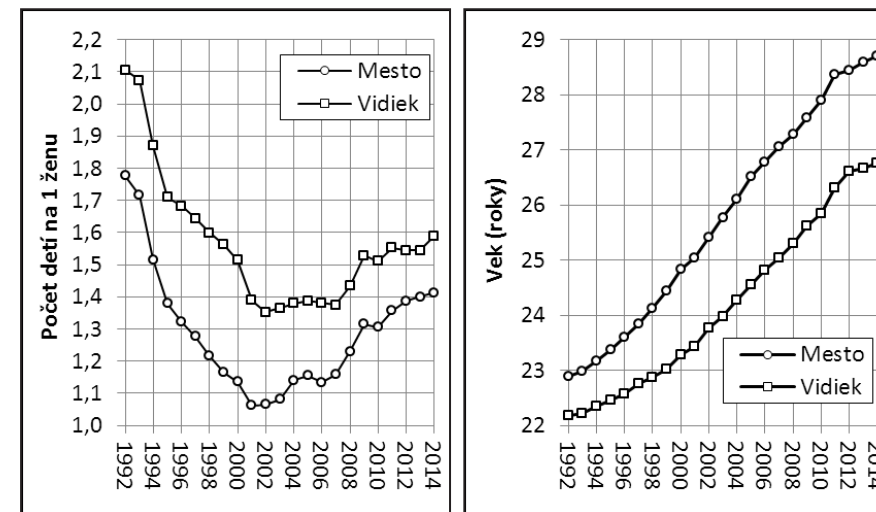
Tab. 2: Hrubá miera pôrodnosti veľkostných skupín obcí na Slovensku v rokoch 1921 a 1930⁶⁶¹

Rok 1921		Rok 1930	
Veľkosť obce	Hrubá miera pôrodnosti (‰)	Veľkosť obce	Hrubá miera pôrodnosti (‰)
do 500	39,0	do 2 000	30,3
501–1 000	39,8	2 001–5 000	29,7
1 001–2 000	40,8	5 001–10 000	27,0
2 001–5 000	39,4	10 001–20 000	24,7
5 001–10 000	37,0	20 001–50 000	14,5
10 001–20 000	28,3	50 001–100 000	18,6
viac ako 50 000	27,7	viac ako 100 000	12,0

V období po druhej svetovej vojne sme však nedisponovali ani súvislou časovou radou hrubých mier pôrodnosti v mestských a vidieckych sídlach. Preto v nasledujúcej časti sa zameriame až na transformáciu plodnosti v poslednom štvrtstoročí, keď dostupné údaje nám umožňovali využiť aj

niektoré komplexnejšie indikátory intenzity a časovania procesu plodnosti žien v mestách a na vidieku, ako aj ich prípadné zmeny.

Graf 147: Vývoj úhrnnej plodnosti v mestách a na vidieku na Slovensku, 1992–2014⁶⁶²
Graf 148: Vývoj priemerného veku pri prvom pôrode v mestách a na vidieku na Slovensku, 1992–2014⁶⁶³

Celkovo môžeme po roku 1989 v mestskom a vidieckom prostredí hovoriť o dvoch základných vývojových etapách v procese plodnosti. Prvá sa odohrála v 90. rokoch, pričom mestá reagovali na celkovú premenu reprodukčného správania a celospoločenské zmeny dynamickejšie a pravdepodobne aj skôr. Úhrnná plodnosť bola v mestách už na začiatku 90. rokov výrazne pod hranicou 1,8 dieťaťa na ženu, kým na vidieku ešte presahovala hodnotu 2,1 dieťaťa. Do roku 1995 klesla úhrnná plodnosť v meste pod 1,4 dieťaťa a na vidieku sa dostala na hranicu 1,7 dieťaťa. V nasledujúcom období síce pokračoval pokles intenzity rodenia detí, no s oveľa nižšou dynamikou. Historické minimum dosiahla úhrnná plodnosť v mestách v roku 2001, keď by sa pri zachovaní intenzity a charakteru plodnosti narodilo priemerne jednej žene len 1,06 dieťaťa. Vo vidieckych obciach minimálnu úroveň plodnosti identifikujeme o rok neskôr, keď sa priemerný počet detí na jednu ženu dostal pod 1,4 dieťaťa. Od tohto momentu sme podobne ako v celej populácii Slovenska svedkami postupného oživovania reprodukcie. Z vývoja mier plodnosti podľa veku a parity je zrejmé, že nástup kompenzačnej fázy sa začal skôr a s väčšou intenzitou

⁶⁵⁹ Tamže, s. 196.

⁶⁶⁰ PAVLÍK, Zdeněk. Demografická revoluce..., c. d., s. 169.

⁶⁶¹ Vypočítané z údajov publikovaných v ČSS z v. 59, s. 63 a ČSS z v. 145, s. 217.

⁶⁶² Vypočítané z primárnych údajov ŠÚ SR.

⁶⁶³ Vypočítané z primárnych údajov ŠÚ SR.

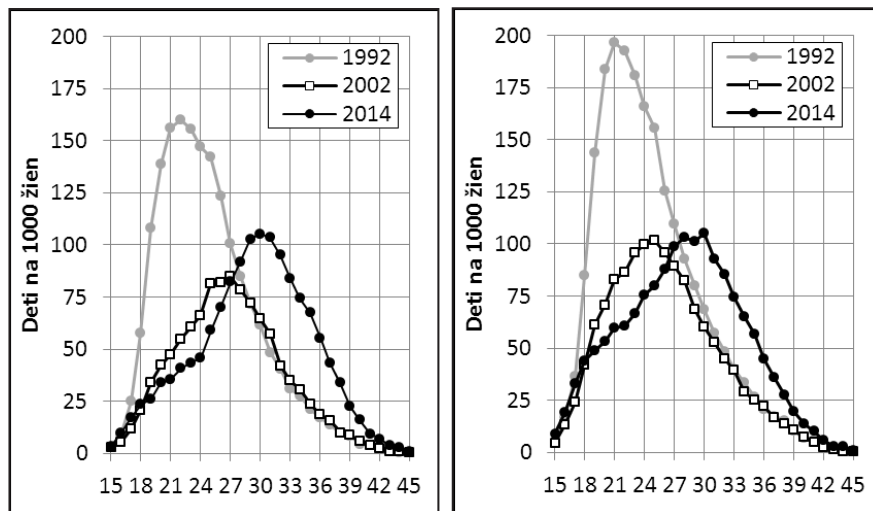
u žien v mestskom prostredí. Medzi rokmi 2001 a 2014⁶⁶⁴ sa hodnota úhrnnej plodnosti žien v meste zvýšila o takmer 0,4 dieťaťa a dosahuje už hranicu 1,41 dieťaťa na ženu.

Na vidieku po dosiahnutí minima sledujeme v prvých rokoch skôr stabilizáciu okolo úrovne 1,35 – 1,40 dieťaťa na ženu a až medzi rokmi 2007 - 2009 je možné identifikovať dynamickejšie oživenie. V ďalšom období sa síce plodnosť naďalej mierne zvyšuje, ale dynamika tohto procesu už bola ďaleko nižšia. Aj preto v roku 2014 úhrnná plodnosť na vidieku dosiahla len necelých 1,6 dieťaťa na ženu.

Jedným z hlavných znakov transformácie plodnosti v mestskom i vidieckom priestore je odkladanie rodenia detí do vyššieho veku. Súčasne je potrebné tiež povedať, že proces starnutia vekového profilu plodnosti prebieha o niečo dynamickejšie v mestách. Zreteľne to dokazuje napríklad vývoj priemerného veku ženy pri prvom pôrode. Medzi rokmi 1992 a 2014 došlo k jeho nárastu v meste z necelých 23 rokov na 28,7 roku, kým na vidieku to bolo len približne z niečo viac ako 22 rokov na 26,8 roka.

Graf 149: Miery plodnosti žien v mestách, vybrané roky⁶⁶⁵

Graf 150: Miery plodnosti žien na vidieku, vybrané roky⁶⁶⁶

⁶⁶⁴ Medzi živonarodené deti boli zahrnuté aj deti narodené v zahraničí ženám s trvalým pobytom na Slovensku.

⁶⁶⁵ Vypočítané z primárnych údajov ŠÚ SR.

⁶⁶⁶ Vypočítané z primárnych údajov ŠÚ SR.

Dynamickejší priebeh odkladania rodenia detí potvrdzuje aj vývoj mier plodnosti podľa veku. Ako môžeme vidieť na grafoch 149 a 150, približne do začiatku 21. storočia dochádzalo v mestskom i vidieckom prostredí k poklesu intenzity v mladších vekových skupinách, pričom vo vyššom veku tento vývoj nebol vôbec kompenzovaný. Až v posledných rokoch dochádza k zreteľnému nárastu plodnosti vo veku nad 28 rokov ako výsledku rozbiehajúcej sa rekuperácie. Čiastočne to potvrdzuje aj zrýchlenie rastu prírastkov plodnosti vo veku 30 a viac rokov na celkovej hodnote úhrnnej plodnosti. Kým v prvej polovici 90. rokov sa v tomto veku odohrávalo v mestách a na vidieku len 16 % z celkovej reprodukcie, v súčasnosti je vo vidieckych obciach približne 40 % a v mestských sídlach dokonca viac ako polovica.

Ak odkladanie reprodukcie vyjadríme ako absolútny pokles plodnosti v mladšom veku, potom v mestskom prostredí sa medzi rokmi 1992 a 2014 priemerný počet detí narodených jednej žene do veku 28 rokov znížil o približne 0,84 dieťaťa a na vidieku o takmer 0,86 dieťaťa. Je zrejmé, že rozsah odkladania bol v oboch skupinách približne rovnaký, no rozdiel medzi mestom a vidiekom spočíval v úrovni rekuperácie. Nárast plodnosti vo veku 28 a viac rokov predstavoval v mestských sídlach takmer 0,5 dieťaťa na ženu, kým vo vidieckych obciach oživenie plodnosti dosiahlo len necelých 0,37 detí. Znamená to, že úroveň dobíjania odložených reprodukčných zámerov vo vyššom veku sa v mestách dostala približne na hranicu 58 %, kým na vidieku to bolo zatiaľ len 42 %.

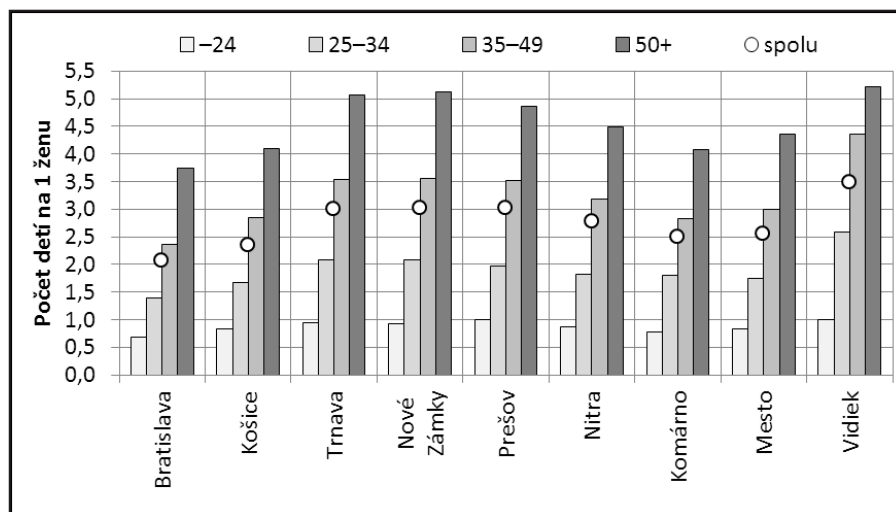
X.3 Kohortná analýza plodnosti v meste a na vidieku

Veľmi dôležitým zdrojom údajov umožňujúcim analyzovať rozdiely v realizovanej plodnosti medzi mestskými a vidieckymi obcami prinieslo sčítanie ľudu 1930. Opätovne sa naša analýza opierala o dichotómiu mestá s viac ako 10 tis. obyvateľmi a ostatné sídla. Základom boli informácie o počte narodených detí vydatej žene, ktoré nám umožnili konštruovať niektoré kohortné ukazovatele (kohortná plodnosť, štruktúra vydatých žien podľa počtu narodených detí). Okrem základného pohľadu na skupiny mestských a vidieckych sídel publikované údaje tiež umožnili analyzovať realizovanú plodnosť a štruktúru žien podľa parity aj v prípade niektorých vybraných miest. Získané výsledky potvrdili základné zistenia z prierezovej analýzy, a to konkrétne vyšší priemerný počet detí narodených jednej žene z vidieka. Priemerne na jednu ženu vo veku 50 a viac rokov (ženy, ktoré ukončili svoju reprodukciu) pripadalo v mestách 4,4 dieťaťa, kým na vidieku to bolo o takmer jedno dieťa viac. Pomerné vysoké

hodnoty konečnej plodnosti ešte naznačujú, že v týchto generáciách bol proces vedomého obmedzovania plodnosti len na začiatku. Vzhľadom na známe časovanie a dynamiku prehlbovania transformácie plodnosti je preto logické, že diferencie v konečnej plodnosti v mladších kohortách (35 - 49 rokov) boli o niečo väčšie. Priemerne na jednu ženu z mesta v tomto veku pripadali tri deti, kým na vidieku to bolo takmer 4,4 dieťaťa. Celkovo najnižšiu realizovanú plodnosť mali ženy v Bratislave a Košiciach. Z ostatných miest nízku kohortnú plodnosť identifikujeme najmä v centrách regiónov, v ktorých bolo možné dlhodobejšie sledovať snahy o vedomé obmedzovanie veľkosti rodiny na Slovensku. Išlo napríklad o Lučenec, kde sa priemerný počet detí na jednu ženu vo veku 50 a viac rokov pohyboval podľa údajov zo sčítania 1930 na úrovni 3,6 dieťaťa, čo bolo ešte menej ako v prípade Bratislavy.

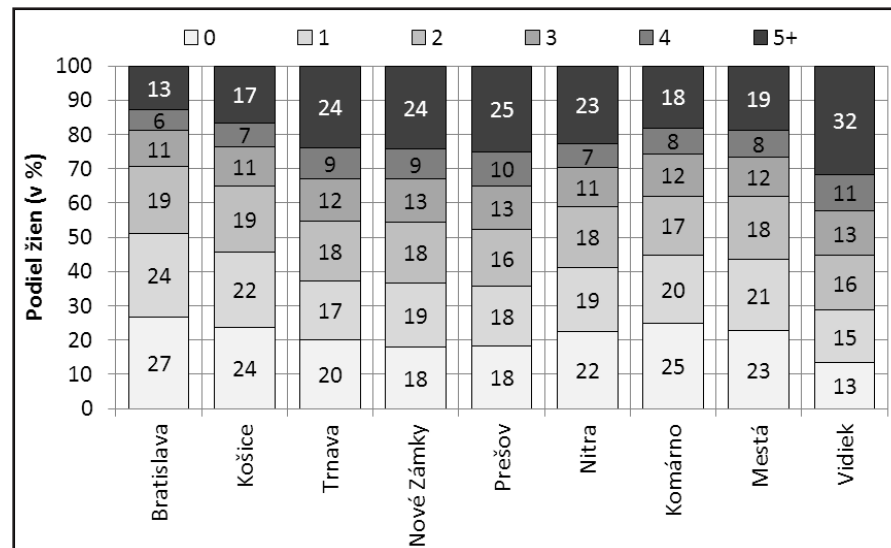
Príčiny nižšieho počtu detí pripadajúcich na jednu ženu z mestského prostredia je potrebné hľadať v intenzite rodenia detí vyšších poradií. Z grafu 152 je zreteľne vidieť, že v mestách boli častejšie rodiny s menším počtom detí, prípadne bezdetné rodiny. Na druhej strane na vidieku až tretina všetkých vydatých žien pri sčítaní uviedla, že má päť a viac detí. Najmenšie rodiny sme našli v Bratislave, kde až polovica žien mala maximálne jedno dieťa. Len o niečo nižšie zastúpenie bezdetných a jednodetných rodín bolo podľa výsledkov sčítania ľudu z roku 1930 v meste Lučenec. Rovnako sa tieto dve mestá vyznačovali najnižším podielom rodín s päť a viac deťmi. Tie v Bratislave predstavovali približne 13 % a v Lučenci 15 %.

Graf 151: Kohortná plodnosť podľa veku žien v mestách a na vidieku, sčítanie 1930⁶⁶⁷

⁶⁶⁷ Vypočítané z údajov publikovaných v ČSS zv. zv. 126, s. 9 a 10.

Graf 152: Štruktúra žien vo veku 50 a viac rokov v mestách a na vidieku podľa počtu narodených detí, sčítanie 1930⁶⁶⁸

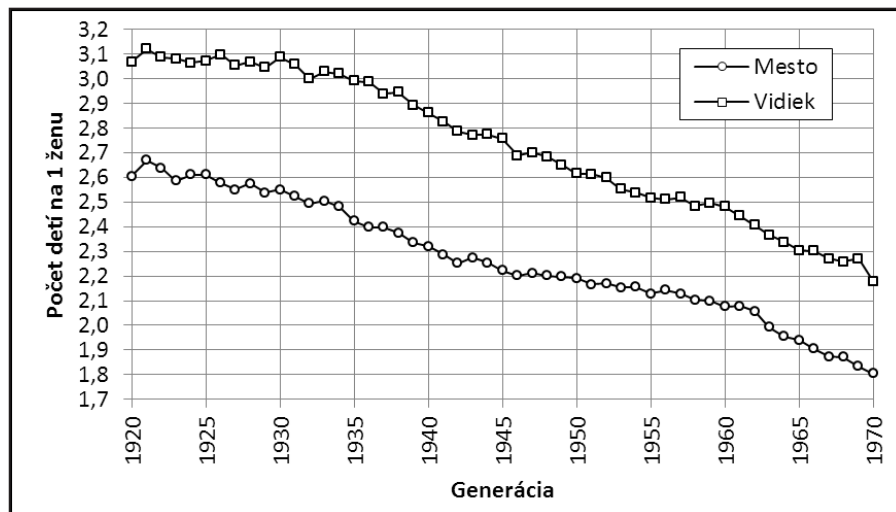

Dostupnosť primárnych údajov z posledných troch sčítaní obyvateľov (1991, 2001 a 2011) umožnila vypočítať konečnú plodnosť a analyzovať štruktúru žien podľa parity v mestských a vidieckych obciach v generáciách z rokov 1920 - 1970. Ako je zrejme z grafu 153, vyššia realizovaná plodnosť v mestskom prostredí bola medzigeneračne stabilným javom. Súčasne sa potvrdzuje kontinuálny pokles konečnej plodnosti, a to v mestách i na vidieku. Kým v najstarších kohortách v priemere pripadalo na jednu ženu z vidieka viac ako 3 deti, u žien narodených v druhej polovici 60. rokov to bolo približne 2,3 dieťaťa. V mestskom prostredí dokonca konečná plodnosť najmladších sledovaných generácií klesla pomerne výrazne pod hranicu dvoch detí. Zaujímavosťou sa vyvíjajú aj rozdiely medzi mestom a vidiekom. Najprv sme svedkami ich prehlbovania, keďže v mestskom prostredí dochádzalo k rýchlejšiemu presadzovaniu modelu rodiny s menším počtom detí, a to už v starších kohortách. Približne od generácií zo začiatku 40. rokov sa však situácia otáča a úroveň realizovanej plodnosti sa začína zblížovať. Najnižšie rozdiely nachádzame v kohortách zo 60. rokov, pretože práve u týchto generácií vrcholí homogenizácia reprodukčného správania naprieč slovenskou spoločnosťou so značným príklonom k dvojdetnému modelu rodiny. V generáciách z konca 60. rokov však môžeme identifikovať prvé príznaky ďalšieho vzdľavovania sa mesta od vidieka, čo je pravdepodobne výsledok skoršieho začiatku zmien

⁶⁶⁸ Tamže.

reprodukčného správania, ktoré Slovensko začali pádom bývalého politického režimu.

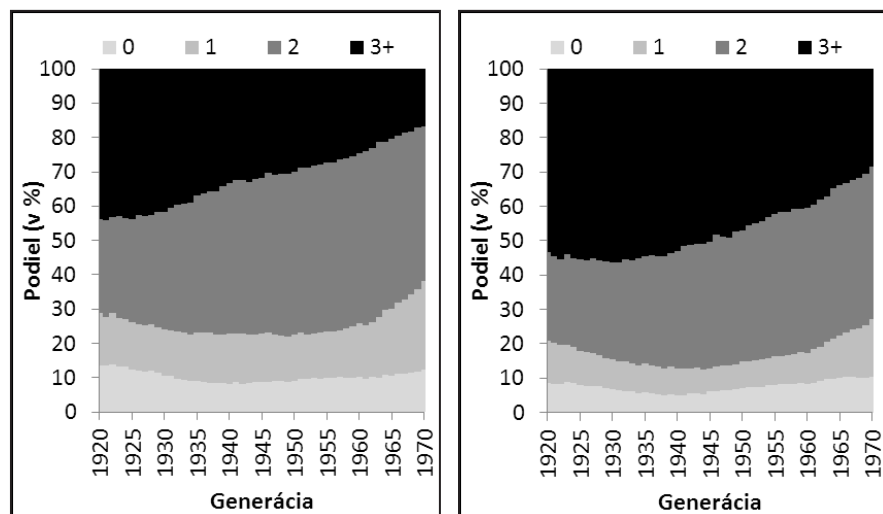
Graf 153: Vývoj konečnej plodnosti žien v mestách a na vidieku, generácie 1920-1970, sčítanie 1991, 2001 a 2011⁶⁶⁹

Identifikované diferencie v úrovni konečnej plodnosti medzi mestom a vidiekom boli odrazom odlišnej štruktúry žien podľa počtu narodených detí a jej medzigeneračnej premeny. Ako už sme spomenuli vyššie, v mestskom prostredí existoval výrazne menší príklon k početnejším rodinám, a to už od najstarších kohort (graf 154). Navyše podiel žien žijúcich v mestách s tromi a viac deťmi sa pomerne dynamicky medzi jednotlivými generáciami znižoval. Kým na vidieku táto skupina mala nadpolovičné zastúpenie až do kohort z polovice 40. rokov, v mestách už nepredstavovali ani jednu tretinu. Na druhej strane v mestskom prostredí sa výraznejšie presadil dvojdetný model rodiny, keďže u žien narodených od polovice 50. do polovice 60. rokov tvoril približne polovicu z celej kohorty. Rovnako platilo, že ženy z mesta boli o niečo častejšie bezdetné (9 - 12 %) a vo vyššej miere tu nachádzame aj jednodetnosť. Práve jedno dieťa v rodine sa stalo čoraz preferovanejšou reprodukčnou stratégiou v kohortách zo 60. rokov, keďže ich podiel pomerne rýchlo rástol z približne 15 % až na 25 %.

Graf 154: Štruktúra žien žijúcich v meste podľa generácie a počtu narodených detí⁶⁷⁰

Graf 155: Štruktúra žien žijúcich na vidieku podľa generácie a počtu narodených detí⁶⁷¹

⁶⁶⁹ Zostavené z primárnych údajov zo SĽDB 1991 a SODB 2001, 2011; triedenie a výpočty autori.

⁶⁷⁰ Tamže.

⁶⁷¹ Tamže.

XI. Ekonomická aktivita žien a plodnosť

Vzťah medzi realizáciou reprodukčných zámerov a postavením ženy na trhu práce nie je v zahraničnej literatúre uvádzaný ako priamočiary. Napríklad v 80. rokoch minulého storočia sa pokles plodnosti v krajinách severnej a západnej Európy dával do súvisu práve s rastúcou participáciou žien na trhu práce.⁶⁷² Podobne sa na problematiku poklesu realizovanej plodnosti pozerala aj teória druhého demografického prechodu, keď pokles veľkosti rodiny bol dávany do súvisu s úsilím žien o dosiahnutie vyššieho vzdelania, o sebarealizáciu, snahu ekonomicky sa osamostatniť.⁶⁷³ Obdobne aj ekonomické teórie plodnosti vidia dôvody poklesu plodnosti v nutnosti žien dosahovať vyššie vzdelanie, uplatniť sa na trhu práce, pričom materstvo a rodičovstvo sú s týmito prechodmi vysoko kompetitívne a súčasne nezlučiteľné znamenajúce najmä pre vyššie kvalifikované ženy výrazné náklady stratených príležitostí.⁶⁷⁴ Ako uvádzajú niektorí autori,⁶⁷⁵ postupne však došlo k zmene a krajiny, ktoré sa vyznačovali vysokým príklonom k rodine a naopak nízkou participáciou žien na trhu práce sa z pozície populácií s najvyššou plodnosťou v európskom priestore zaradili medzi krajiny s najnižšou plodnosťou. Naopak vo viacerých štátoch s tradične vysokou zamestnanosťou žien došlo k oživenou plodnosti, a to napríklad z dôvodu snáh o zosúladenie práce a starostlivosti o rodinu, spoločenskej podpory a zmeny pohľadu na pracujúce matky a pod.⁶⁷⁶ Veľký význam nadobúdajú práve možnosti skĺbenia participácie na trhu práce a starostlivosti o rodinu. Podľa teórie rodovej rovnosti v spoločnostiach, v ktoré sa práve

⁶⁷² MATYSIAK, Anna – VIGNOLI, Daniele. Fertility and Women's Employment: A Meta-analysis. In: *European Journal of Population*, 2008, 24, s. 365.

⁶⁷³ van de KAA, Dirk. J. Europe's Second Demographic Transition. In: *Population Bulletin*, 1987, s. 42, 1, s. 6; LESTHAEGHE, Ron. The second demographic transition in western countries. In: M. K. Oppenheim – A. Jensen (eds.) *Gender and family change*. Oxford : Clarendon Press, s. 17-62.

⁶⁷⁴ BECKER, Gary, S. *A treatise on the family*. Cambridge : Harvard University Press, 1993, s. 54-55.

⁶⁷⁵ CASTLES, Francis, G. The world turned upside down: below replacement fertility, changing preferences and family-friendly public policy in 21 OECD countries. *Journal of European Social Policy*, 2003, 13, s. 213; BREWSTER, Karin, L., - RINDFUSS, Ronald, R. Fertility and women's employment in industrialised nations. In: *Annual Review of Sociology*, 2000, 26, s. 283.

⁶⁷⁶ MATYSIAK, Anna – VIGNOLI, Daniele. Fertility and Women's Employment..., c. d., s. 365.

vyznačujú obmedzenými možnosťami tohto typu, kde sa stále vyskytujú rodové nerovnosti a tradičné vzorce vnímania muža a ženy, môže byť veľkosť rodiny nižšia.⁶⁷⁷ Podobne aj Esping-Andersen⁶⁷⁸ a Chesnais⁶⁷⁹ hovoria, že ak majú ženy približne rovnaké možnosti ako muži vzdelávať sa, uplatniť na trhu práce, ale štát, spoločnosť a rodina ich vníma rozdielne s uprednostnením tradičných rolí matky a manželky, potom ženy odkladajú vstup do nich. Matysiak a Vignoli⁶⁸⁰ tiež upozorňujú, že aj keď v krajinách existujú obdobné prekážky v sklbení práce a rodiny ešte to automaticky nemusí znamenať rezignáciu v oblasti naplnenia rodičovských rolí, ale do popredia vstupujú aj ďalšie faktory, ako sú napríklad rôzne ekonomické stimuly, či historicky kultúrne zakorenené vzorce reprodukčného správania.

Veľmi zaujímavou z tohto pohľadu je aj preferenčná teória Catherine Hakimovej⁶⁸¹ založená na typológii žien podľa ich preferencie k rodine a uplatneniu sa na trhu práce. Základom je poznanie, či žena inklinuje viac k práci a budovaniu vlastnej kariéry alebo je rodinne orientovaná, prípadne na rozhraní oboch protipólov. V súvislosti s tým potom vymedzuje tri základné skupiny. Do prvej môžeme zaradiť ženy orientované na prácu a kariéru, ktoré sa realizujú viac na trhu práce ako v rodine a domácnosti. Znamená to tiež, že v ich prípade môžeme počítať s vysokými nákladmi stratených príležitostí, ak by museli opustiť zamestnanie kvôli materským a rodičovským povinnostiam. Opakom sú rodinne orientované ženy, ktoré svoje uplatnenie a sebanaplnenie nachádzajú v starostlivosti o deti, rodinu a domácnosť. Na pracovný trh vstupujú len v ojedinelých prípadoch, najmä z dôvodu finančnej tiesne a potreby prispieť k rodinnému rozpočtu. Akýmsi prechodom medzi týmito krajnými skupinami sú adaptívne ženy snažiace sa sklbiť svoje pracovné i rodinné povinnosti.⁶⁸²

⁶⁷⁷ McDONALD, Peter. Gender Equity, Social Institutions and the Future of Fertility. In: *Journal of Population Research* 2000, 17, 1, s. 1-16.

⁶⁷⁸ ESPING-ANDERSEN, Gosta. Welfare states without work: the impasse of labour shedding and familism in Continental European social policy. In: G. Esping-Andersen (ed.) *Welfare States in Transition: National Adaptations in Global Economies*. London : Sage Publications, s. 67.

⁶⁷⁹ CHESNAIS, Jean-Claude. Fertility, family and social policy in contemporary Western Europe. In: *Population and Development Review*, 1996, 22, 4, s. 738.

⁶⁸⁰ MATYSIAK, Anna – VIGNOLI, Daniele. Diverse Effects of Women's Employment on Fertility: Insights From Italy and Poland. In: *European Journal of Population*, 2013, 29, 3, pp. 273-302.

⁶⁸¹ Bližšie pozri HAKIM, Catherine. A New Approach to Explaining Fertility Patterns: Preference Theory. In: *Population and Development Review* 2003, 29, 3, s. 349-374.

⁶⁸² Bližšie pozri HAKIM, Catherine. *Work-Lifestyle Choices in the 21st Century - Preference theory*. New York : Oxford University Press, 2000; HAKIM, Catherine. A New Approach to Explaining Fertility Patterns: Preference Theory. In: *Population and Development Review*, 29, 2003, s. 349-374; HAKIM, Catherine. *Models of the Family in Modern Societies: Ideals and Realities*. Ashgate Publishing Company, 2003.

Vzhľadom na tradičnú deľbu práce v rodine na Slovensku je možné očakávať, že s rastúcou participáciou žien na trhu práce a tým s rozširovaním dvojpríjmového modelu rodiny sa zvyšoval tiež tlak na ženy a najmä matky malých detí na úspešné zladenie práce a rodiny. Mohli by sme sa preto domnievať, že so zvyšujúcou sa ekonomickou aktivitou žien na Slovensku klesala aj ich plodnosť. Do určitej miery na to upozornil vo svojej práci už český demograf Milan Kučera.⁶⁸³

XI.1 Vývoj ekonomickej aktivity žien na Slovensku

Slovensko dlhodobo aj napriek snahám medzivojnových vlád o proces industrializácie patrilo ku krajinám s vysokou závislosťou na primárnom sektore. Podiel osôb, ktoré pracovali v poľnohospodárstve alebo záviseli na príjmoch z práce v ňom plynúcej dosahoval na začiatku 20. storočia hranicu viac ako dvoch tretín. Do roku 1930 sa tento podiel síce znížil, no naďalej viac ako polovica obyvateľstva závisela na primárnom sektore.⁶⁸⁴ Na priemysle v tomto období záviselo len niečo viac ako 19 % osôb. Dá sa povedať, že Slovensko vykazovalo typické znaky málo industrializovanej krajiny, no s pomerne vysokým zastúpením ekonomicky činných osôb v mužskej časti populácie, značným podielom pomáhajúcich rodinných príslušníkov, nezanedbateľným zastúpením domáceho služobníctva a tiež veľmi nízkym zapojením žien na trh práce.⁶⁸⁵

Ak odhladneme od určitého zvyšovania mier ekonomickej aktivity v 20. rokoch minulého storočia (pozri graf 156), vyznačovala sa tiež špecifickým priebehom. Najvyššiu intenzitu dosahovala totižto v najmladšom veku (do 25 rokov) a potom klesla a zostala veľmi nízka až do konca reprodukčného obdobia. Kým v najmladších vekových skupinách ženy ešte vypomáhali v domácnosti a na rodinnom hospodárstve a boli klasifikované v sčítaniach ako pomáhajúci rodinní príslušníci, s materskými a rodičovskými povinnosťami sa dostávali do kategórie rodinného príslušníka bez povolania. Aj preto až po druhej svetovej vojne dochádza na Slovensku k intenzívnejšiemu zapájaniu žien na trh práce. Svedčia o tom aj nasledujúce údaje. Kým v roku 1961 len približne 30 zo 100 žien bolo klasifikovaných ako ekonomicky aktívne, v roku 1991 to už bolo takmer 45 osôb a v sčítaní 2001 dokonca 48 %. V poslednom intercenzovom období došlo síce k miernemu poklesu, ale aj napriek tomu

⁶⁸³ KUČERA, Milan. *Populace České republiky...*, c. d., s. 65.

⁶⁸⁴ Pozri BOHÁČ, Antonín. Obyvatelstvo v Československé republice. In: *Československá vlastivěda, Národopis I*. Praha 1936.

⁶⁸⁵ Pozri SRB, Vladimír. *Obyvatelstvo Slovenska...*, c. d., s. 9.

sa podiel ekonomicky aktívnych žien stále pohyboval nad hranicou 45 %.⁶⁸⁶ Slovensko sa tak po druhej svetovej vojne spolu s ďalšími krajinami bývalého východného bloku zaradilo medzi populácie s vysokou mierou ekonomickej participácie žien na trhu práce.⁶⁸⁷ Tá bola podporovaná oficiálnou politikou štátu a prezentovaná ako výsledok sebarealizácie žien v zamestnaní, potrieb ekonomickej nezávislosti alebo využitia ich kvalifikácie vo výrobnom procese. Kučera⁶⁸⁸ však hlavné príčiny tak vysokej miery ekonomickej participácie žien nachádza v celkovo extenzívnom využívaní disponibilných pracovných síl, neschopnosti zvyšovať efektivitu práce a predovšetkým v ekonomickej nutnosti prinášať do rodiny druhý príjem. Mzdová nivelizácia a pomalý rast miezd nútili ženy sa zamestnať, aby nedošlo k zhoršeniu sociálnej situácie ich rodín (najmä s malými deťmi). Platilo, že aj keby si muži zvýšili svoju kvalifikáciu, efektivitu práce, ani zďaleka by to nedokázalo nahradiť ekonomický prínos druhého príjmu, a to aj v prípade nekvalifikovanej ženy.⁶⁸⁹ Okrem toho dynamická industrializácia spoločne s určitým mzdovým znevýhodnením nevýrobných odvetví spôsobili masívny odlev mužskej pracovnej sily, ktorú bolo možné nahradiť len aktivizáciou ženskej zložky populácie. Dvojpríjmové rodiny najmä žien s malými deťmi trpeli tiež nedostupnosťou zariadení pre deti predškolského veku. Aj keď sa ich sieť postupne rozširovala, nedokázala plne pokryť rastúcu potrebu prameniacu tiež s dynamicky sa zvyšujúcej miery zapojenia mladých žien do pracovného procesu. Navyše bola do značnej miery koncentrovaná do mestského, čo diskriminovalo ženy z vidieckych obcí a najmä vzdialenejších obcí od sídelných centier. Ako píše Kučera⁶⁹⁰, preťaženosť matiek vyústila do výraznejších snáh žien obmedzovať počet narodených detí. Postupný pokles plodnosti tak bol do určitej miery dôsledkom postupne sa formujúcej vysokej miery ekonomickej aktivity žien a výsledkom snáh zamestnaných žien zamedziť ďalšiemu preťažovaniu a zhoršovaniu životnej úrovne rodiny.⁶⁹¹

Zvyšovanie mier ekonomickej aktivity žien v reprodukčnom veku na Slovensku vyvrcholilo na začiatku 90. rokov. Podľa výsledkov sčítania ľudu, s výnimkou najmladších vekových skupín (do 25 rokov) podiel ekonomicky aktívnych vo všetkých dosahoval alebo dokonca prekročoval hranicu 90 %. Zmeny v procese vzdelávania a predlžovanie prípravy na povolanie

⁶⁸⁶ Uvedený pokles nebol podmienený poklesom špecifických mier ekonomickej aktivity, ale je spôsobený predovšetkým zmenami vo vekovej štruktúre populácie Slovenska, a to najmä zvyšovaním počtu a podielu seniorskej zložky.

⁶⁸⁷ VEREŠÍK, J. Ekonomická aktivita obyvateľstva a príslušnosť k hospodárskym odvetviám. In: Kol. autorov: *Slovensko, Ľud, I. časť*. Bratislava : Obzor, 1974, s. 412-426.

⁶⁸⁸ KUČERA, Milan. Populace České republiky..., c. d., s. 64-65.

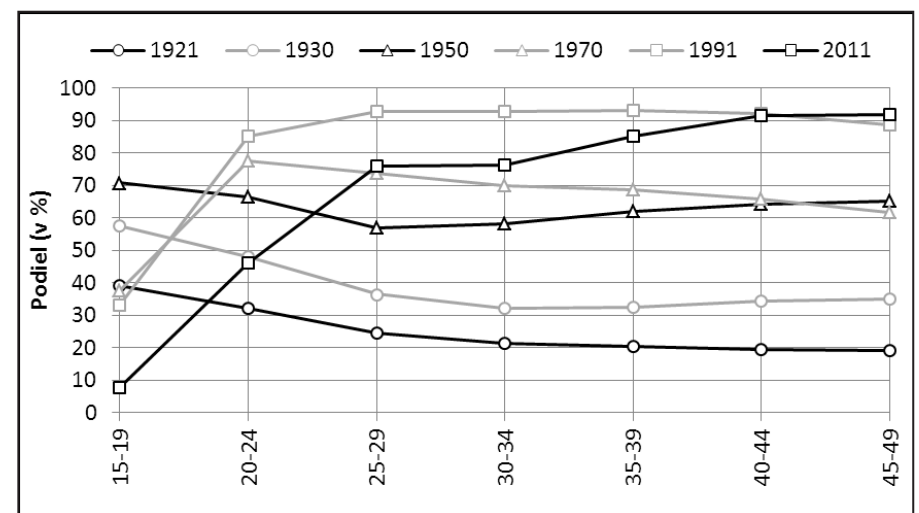
⁶⁸⁹ Tamže, s. 64.

⁶⁹⁰ Tamže, s. 64 a 65.

⁶⁹¹ Tamže, s. 65.

však v posledných dvoch intercenzálnych obdobiach tento obraz pozmenili. Predovšetkým došlo k poklesu ekonomickej aktivity v mladšom veku, no znížila sa tiež participácia žien aj vo veku 30 - 39 rokov. Kým do veku 25 rokov ide predovšetkým o kontinuálne sa zvyšujúci podiel žien študujúcich na strednej a najmä vysokej škole, vo vyššom veku je to dôsledok starnutia vekového profilu plodnosti a presunu realizácie reprodukčných zámerov do vyššieho veku (a najmä druhej polovice reprodukčného obdobia). Vzhľadom na túto skutočnosť je zrejmé, že nielen samotná ekonomická aktivita žien ovplyvňuje ich plodnosť, ale aj samotné rodenie detí výraznou mierou vplýva na úroveň a vekové rozloženie aktívnej participácie žien na trhu práce.

Graf 156: Vývoj miery zamestnanosti žien Slovenska v reprodukčnom veku, vybrané sčítania⁶⁹²

Prvý demografický prechod k nízkej plodnosti bol príznačný obavami o rodinu a deti (potomstvo) pričom nepriamo faktory pôsobiace na tieto zmeny sa spájali predovšetkým s industrializáciou, urbanizáciou a sekularizáciou.⁶⁹³ Lesthaeghe a Wilson⁶⁹⁴ vo svojej práci identifikujú štyri základné skupiny sociálne a profesné skupiny v západnej Európe pred nástupom demografickej tranzície. Prvou boli poľnohospodárski pracovníci, ktorí predovšetkým záviseli na svojich rodinách a vlastnili len malý alebo žiadny kapitál. Základným spôsobom ich výroby bola domáca produkcia, pričom jej dôležitým prvkom

⁶⁹² Zostavené z údajov publikovaných z jednotlivých sčítaní obyvateľov.

⁶⁹³ Pozri LESTHAEGHE, Ron – WILSON, Chris. Modes of Production, Secularization and the Pace of the Fertility Decline in Western Europe, 1870 - 1930. In: A. J. Coale – S. C. Wattkins (eds.) *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton : Princeton University Press, 1986, s. 261-292.

⁶⁹⁴ Tamže.

bolo využitie práce detí a mladej generácie. Prevládajúcim faktorom produkcie tak spočíval v ich vlastnej práci, a preto sa domnievajú, že optimálna reprodukčná stratégia sa opierala o koncept prirodzenej plodnosti. Druhou skupinou boli farmári a nezávislí remeselníci. Aj v tomto prípade bola základom ich obživy domáca produkcia a hlavným faktorom vlastná práca v kombinácii s určitým kapitálom, ale väzby medzi staršou a mladšou generáciou v procese produkcie boli komplikovanejšie ako pri prvej skupine najmä v dôsledku dedenia majetku. Autori predpokladajú buď neexistenciu vedomej kontroly plodnosti, alebo určitú snahu o redukcii počtu detí závisiacu na kolízii rôznych vonkajších faktoroch.

Do tretej skupiny zaradili mestskú a vidiecku aristokraciu a buržoáziu. Hlavným faktorom ich produkcie je vlastníctvo, najčastejšie rodinného kapitálu. Rodinné vlastníctvo prináša veľké problémy pri dedení, navyše zaťažené značnými subvenciami smerujúcimi od staršej generácie do mladšej. Existuje tu potreba značnej investície do detí. Preto ako optimálnu pre túto socio-profesnú skupinu označili reprodukčnú stratégiu vyznačujúcu sa reguláciou plodnosti. V praxi to napokon potvrdili to aj výskumy Livi-Bacciho.⁶⁹⁵

Poslednú skupinu tvoril mestský alebo priemyselný proletariát a pracovníci na veľkých kvázi priemyselných poľnohospodárskych podnikoch. Spôsob výroby sa neopieral o rodinu a jediným produkčným faktorom, ktorým disponovali, bola práca. Predpokladom je úzka závislosť na vývoji reálnych príjmov. V prípade žiadneho rastu, bez možností otvorenia socioprofesnej stratifikácie, sa dá očakávať, že sa nevytvárала predstava o výhodnosti investície do prípravy a vzdelávania detí. Preto detská a mladá zložka skôr produkovala ako spotrebúvala rodinné prostriedky. S rastom miezd, s možnosťou socioprofesnej mobility, keď jedným z kľúčov sa stáva vzdelanie, sa táto predstava mení a otáča sa aj smerovanie podpory zo starších generácií do mladších. S tým súvisí aj zmena pohľadu na optimálnu reprodukčnú stratégiu. Kým v prvom prípade autori predpokladajú prirodzenú plodnosť, v druhej sa prikláňajú k vedomej kontrole plodnosti.⁶⁹⁶

Aplikácia tohto modelu na podmienky Slovenska je veľmi problematická, vzhľadom na odlišné spôsoby dedenia majetku, vlastnícke pomery, ako aj stupeň vývoja spoločnosti, mieru industrializácie, hospodárskej štruktúry a pod. Navyše zo slovenského prostredia len niektoré lokálne zamerané práce, ktoré by sa venovali problematike reprodukcie v kontexte socio-profesných skupín.

⁶⁹⁵ LIVI-BACCI, Massimo. Social-Group Forerunners of Fertility Control in Europe. In: In: A. J. Coale – S. C. Watkins (eds.) *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton : Princeton University Press, 1986, s. 182-292.

⁶⁹⁶ LESTHAEGHE, Ron – WILSON, Chris. Modes of Production..., c. d., s. 267.

Určité predpoklady k zmene populačnej klímy na Slovensku je potrebné hľadať v priebehu druhej polovice 19. storočia. Základom pre ne boli zmeny spoločensko-hospodárskych podmienok. Predovšetkým išlo o zrušenie poddanstva, s čím sa spájali aj zmeny vo vlastníctve pôdy⁶⁹⁷ a s pozvoľným ukončovaním robotových povinností. Výnimkou boli zmluvní želiari a roľníci, ktorí sa museli z robotových povinností vykúpiť.⁶⁹⁸ Značné nerovnomerné rozdelenie pôdy ako výsledok nedôslednosti v procesoch komasácie a segregácie⁶⁹⁹ v kombinácii s platnou obyčajou dediť a deliť majetok v každej generácii medzi všetkých synov a od roku 1840 všetkých potomkov, viedla k výraznému obmedzovaniu zdrojov a úplnej pauperizácii vidieckeho obyvateľstva.⁷⁰⁰ Aktívnu stratégiou, ktorá mala zabrániť ekonomickej nesebestačnosti rodinného hospodárstva, bolo hľadanie alternatívnych zdrojov obživy, ako aj odchod za prácou do zahraničia. Úzka previazanosť obyvateľstva Slovenska na poľnohospodársku pôdu však v podstate pretrvávala nielen v 19., ale aj v prvej polovici 20. storočia, keď podiel závislých na primárnom sektore sa znížil z viac ako 70 % na 61 % medzi rokmi 1890 a 1910.⁷⁰¹

V prípade Slovenska sa v niektorých oblastiach ukázali byť dôležitým faktorom vedomého obmedzovania plodnosti okrem iného aj dedičské zvyklosti.⁷⁰² Rovnaký nárok všetkých synov a neskôr aj dcér na rodinný majetok vytváral tlak na existujúce čoraz menšie pôdne fondy a viedol k rozdrobovaniu majetku pod životné minimum. Rovnako aj Svetoň upozorňuje, že už v prvej generácii po zrušení poddanstva slovenské roľnícke rodiny narážali pre nedostatok pôdy v pretrvávajúcom statkárskom systéme na hranice životného minima.⁷⁰³ Pri existujúcom pôdnom fonde tak príklon k menšiemu počtu detí mohol byť vnímaný ako racionálne riešenie majetkových pomerov.⁷⁰⁴ Ako uvádza Filová,⁷⁰⁵ model zúženej reprodukcie mal zmysel len pre majetnejšie vrstvy, pričom motiváciou k redukcii plodnosti bola obava z prílišného rozdrobenia majetku

⁶⁹⁷ PRŮCHA, Václav a kol. *Hospodárske dejiny Československa v 19. a 20. storočí*. Bratislava : Pravda, 1974.

⁶⁹⁸ TIŠLIAR, Pavol. Transformácia plodnosti na Slovensku..., c. d., s. 6.

⁶⁹⁹ HOLEC, Roman. Poľnohospodárstvo na Slovensku..., c. d.

⁷⁰⁰ BOTÍKOVÁ, Marta. Kultúrno-spoločenské reflexie zúženej reprodukcie (na základe etnologickeho výskumu v lokalitách juhu stredného Slovenska). In: P. Tišliar – T. Šprochová – L. Vargová (eds.) *Populačné štúdie Slovenska* 7, 2015, s. 58.

⁷⁰¹ STODOLA, Emil. Štatistika Slovenska. Martin, 1912.

⁷⁰² Blížšie sa problematike spôsobu dedenia majetku a reprodukcie na Slovensku ŠVECOVÁ, Soňa. Príspevok k obyčajovému právu na Slovensku. In: *Český lid*, 61, 1974, s. 7-16.

⁷⁰³ SVETOŇ, Ján. *Obyvateľstvo Slovenska za kapitalizmu*. Bratislava : Vydavateľstvo SVPL, 1958, s. 246.

⁷⁰⁴ BOTÍKOVÁ, Marta. Kultúrno-spoločenské..., c. d., s. 59.

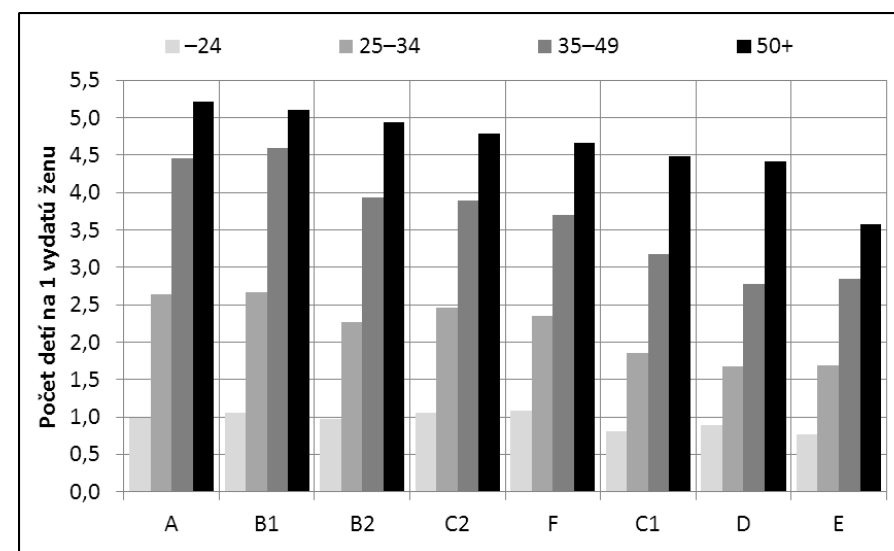
⁷⁰⁵ FILOVÁ, Božena. Spoločenský a rodinný život. In: B. Filová a kol. *Slovensko* 3, 2. časť, *Lud*. Bratislava : Obzor, 1975, s. 976.

a ohrozenia životnej úrovne rodiny. Botíková⁷⁰⁶ dopĺňa, že v prípade želiarov a nádeníkov neexistovala možnosť si takouto reprodukčnou stratégiou zlepšiť svoju hospodársku situáciu. Navyše sa dá predpokladať, keďže pracovali za peňažnú alebo naturálnu mzdu, že väčší počet práceschopných ľudí v rodine mohol znamenať aj vylepšenie životnej situácie.⁷⁰⁷ Etnologické výskumy však ukázali, že situácia na Slovensku nebola tak jednoduchá, a v obciach, v ktorých bolo možné jednoznačne identifikovať model zúženej reprodukcie u majetnejších vrstiev sa uvedená reprodukčná stratégia uplatňovala do určitej miery aj v chudobnejších rodinách.⁷⁰⁸ Navyše sa tiež ukázalo, že v oblastiach s približne rovnakými prírodnými podmienkami pre poľnohospodársku prácu existovali paralelne vedľa seba celé sídla, v ktorých bolo možné hovoriť o redukcii počtu narodených detí v rodinách a naopak sídla, v ktorých k vedomému obmedzovaniu veľkosti rodiny nedochádzalo. Ako vysvetľujúci faktor sa ukázalo byť náboženské vyznanie miestneho obyvateľstva, a najmä dichotómia medzi rímskokatolíckmi a evanjelikmi.⁷⁰⁹

Na celoslovenskej úrovni nám možnosť diferenčnej analýzy realizovanej plodnosti podľa ekonomickej aktivity, odvetvia národného hospodárstva a spoločenskej skupiny poskytlo až sčítanie ľudu z roku 1930. Jednoznačne najvyššiu konečnú plodnosť na Slovensku v mladšom veku, ale aj na konci reprodukčného obdobia nachádzame u žien závislých od primárneho sektora (trieda A - roľníctvo, lesníctvo a rybárstvo). Platilo to nielen pre ženy, ktoré sami aktívne pracovali v poľnohospodárstve, ale v ešte väčšej miere pre skupinu žien, ktoré síce boli neaktívne, ale ktorých manžel bol zamestnaný v triede A. Nad hranicou 5 detí sa nachádzali ešte ženy závislé od baníctva a hutníctva (pozri graf 157). Tieto dve skupiny žien mali vyššiu realizovanú plodnosť už v najmladších vekových skupinách. Napríklad vo veku 25 - 34 rokov na jednu vydatú ženu pripadalo v priemere už viac ako 2,5 dieťaťa. Naopak najnižšiu plodnosť nachádzame u žien pracujúcich alebo závisiacich od príjmov z domácich a osobných služieb. Ide o skupinu najčastejšie domáceho služobníctva, v ktorej značná časť zostávala aj trvalo slobodná a bezdetná, preto konečná plodnosť bola výrazne podpriemerná. Dá sa povedať, že tak nízka plodnosť nebola ani tak výsledkom vedomého obmedzovania veľkosti rodiny, ale vyplývala zo špecifickej ekonomickej činnosti, ktorá bola ťažko zlučiteľná s väčšou rodinou a starostlivosťou o ňu. Nízku realizovanú plodnosť vykazovali aj ženy ekonomicky aktívne alebo závislé od mužov pracujúcich vo verejných službách, slobodných povolaniach a u vojska. Išlo do značnej miery

o osoby s vyšším spoločenským statusom, ľudským kapitálom, preto určité snahy o vedomú reguláciu plodnosti reflektovali výhodnosť tejto reprodukčnej stratégie. Navyše je potrebné povedať, že táto skupina skôr žila v mestskom prostredí, mala väčšie možnosti aktívne zasahovať do svojej reprodukcie, keďže disponovala jednak väčšími finančnými zdrojmi na zadováženie predmetných kontracepčných nástrojov, ale tiež dokázala sa ľahšie dostať k informáciám o nich a úspešne ich aplikovať. Obdobná situácia pravdepodobne bola aj v rodinách žien závislých od obchodu a peňažníctva. Obe tieto kategórie mali konečnú plodnosť nižšiu ako 4,5 dieťaťa na ženu. Súčasne tiež platilo, že v týchto dvoch skupinách existovali najväčšie rozdiely v realizovanej plodnosti medzi najstaršími kohortami v poreprodukčnom veku a ženami na konci reprodukčného obdobia. Vzhľadom na časovanie transformácie plodnosti je zrejmé, že pravdepodobne tieto dve skupiny odvetví ekonomickej aktivity boli hlavnými nositeľmi zmien v reprodukčnom správaní.

Graf 157: Kohortná plodnosť vydatých žien podľa veku a odvetvia ich ekonomickej aktivity alebo ich manželov, sčítanie 1930⁷¹⁰

Pozn.: A - roľníctvo, lesníctvo a rybárstvo; B1 - baníctvo a hutníctvo; C1 - obchod a peňažníctvo; C2 - doprava; D - verejná služba, slobodné povolania a vojsko; E - domáce a osobné služby; F - iné povolania a osoby bez údaje o povolani.

⁷⁰⁶ BOTÍKOVÁ, Marta. Kultúrno-spoločenské..., c. d., s. 60.

⁷⁰⁷ Tamže.

⁷⁰⁸ Tamže.

⁷⁰⁹ Tamže.

⁷¹⁰ Vypočítané z údajov publikovaných v Sčítaní ľudu v Republice Československé ze dne 1. Prosince 1930 Díl IV. část 1. Počet živě narozených v posledním manželství. In: Československá statistika sv. 126 (ďalej ČSS sv. 126). Řada VI. Sčítání ľudu, sešit 12, Praha 1936, Státní úřad statistický, s. 106-109.

Sčítanie ľudu z roku 1930 tiež potvrdilo prepojenie medzi ekonomickou aktivitou resp. neaktivitou a priemerným počtom narodených detí. Vo všeobecnosti, ako aj v jednotlivých odvetviach platilo, že realizovaná plodnosť ekonomicky aktívnych žien bola nižšia ako konečná plodnosť závislých osôb na svojom manželovi. Diferencie sa pritom pohybovali od 0,7 dieťaťa na ženu (obchod a peňažníctvo) po 1,4 dieťaťa (doprava). Zaujímavosťou je tiež fakt, že v skupine ekonomicky aktívnych žien existovali menšie rozdiely v konečnej plodnosti medzi jednotlivými odvetviami ako u ekonomicky neaktívnych.

Výsledky cenzu tiež poukázali na úzku väzbu medzi realizovanou plodnosťou a sociálnym postavením. Vo všeobecnosti najnižšiu konečnú plodnosť dosahovala početne malá skupina žien pracujúcich ako úradníčky (1,8 dieťaťa na ženu vo veku 50 a viac rokov). Rovnako najnižšiu konečnú plodnosť (1,9 dieťaťa) mala táto skupina žien aj v prípade, keď neboli ekonomicky aktívne, ale ich živobytie záviselo od manželov zamestnaných v úradníckych profesiách. Úplne odlišná situácia panovala u žien zamestnaných ako robotníčky alebo nádeničky. Konečná plodnosť sa v ich prípade dostala až k hranici 4,4 detí. Vyššia bola ešte v prípade (5,4 dieťaťa na ženu), ak neboli zamestnané, ale záviseli od príjmu svojich manželov robotníkov. Nad hranicou 5 detí na ženu sa vyznačovali aj rodiny spadajúce do sociálnej skupiny samostatných.

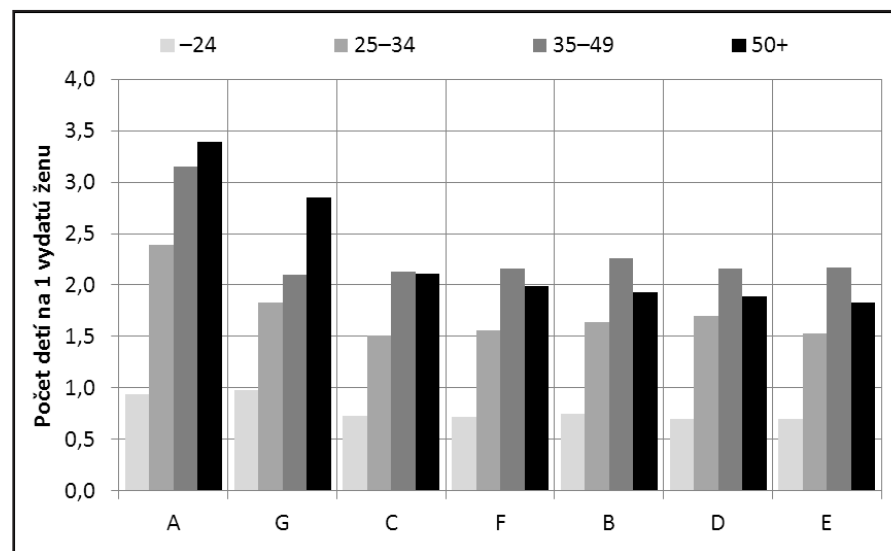
Tab. 3: Vydaté ženy podľa príslušnosti k hospodárskemu odvetviu podľa počtu živonarodených detí z posledného manželstva, SČ 1950⁷¹¹

Hospodárske odvetvie	Podiel žien (v %) bez detí	Podiel žien (v %) s tromi a viac deťmi	Priemerný počet detí na 1 ženu
Priemysel	18,2	32,4	2,24
Výrobné remeslá	17,1	36,0	2,38
Poľnohospodárstvo, lesníctvo a rybárstvo	11,2	49,4	3,11
Stavebníctvo	15,0	39,4	2,60
Doprava	11,9	38,1	2,53
Obchod a peňažníctvo	21,6	26,1	1,90
Verejné služby	20,4	27,4	1,99
Osobné a domáce služby	32,9	21,0	1,59
Osoby bez zárobkovej činnosti	14,2	60,2	3,81
Hospodárske odvetvie neudané	21,7	30,7	2,28
Spolu	14,4	42,4	2,76

⁷¹¹ Sčítání lidu v Republice Československé ke dni 1. března 1950. Díl III. Plodnost žen. In: Československá statistika, Řada A., sv. 6. Státní úřad statistický. Praha 1957, s. 12.

Rovnako sa odvetvie národného hospodárstva, ako aj počet narodených detí zisťovali aj v povojnových sčítaniach, no publikované výsledky ani zďaleka nedosahovali takú podrobnosť. Okrem toho došlo k viacerým zmenám klasifikácie jednotlivých odvetví, preto je porovnateľnosť značne komplikovaná. Obsahovo najchudobnejšími sú údaje publikované zo sčítania ľudu 1950. Na ich základe bolo možné vypočítať len štruktúru žien podľa parity a priemerný počet detí pripadajúcich na všetky ženy prislúchajúce k danému odvetviu bez ohľadu na vek. Získané výsledky sú tak významnou mierou zatienené vplyvom vekovej štruktúry a neumožňujú tak hlbšiu a presnejšiu analýzu skutočnej konečnej plodnosti. Aj napriek týmto nedostatkom sa ukázalo, že zistenia identifikované v medzivojnovom období sa viac menej potvrdili aj po druhej svetovej vojne. Znamená to, že najvyššiu plodnosť si naďalej udržali ženy pracujúce v poľnohospodárstve, lesníctve a rybárstve, kým najmenší priemerný počet detí na jednu ženu vykazovala skupina pracujúca v obchode, peňažníctve a službách. Okrem toho sa potvrdil celkový všeobecný trend poklesu realizovanej plodnosti vo všetkých skupinách odvetvia národného hospodárstva.

Graf 158: Vydaté ženy ekonomicky aktívne podľa veku, počtu živonarodených detí z posledného manželstva a hospodárskeho odvetvia, SČDB 1961⁷¹²

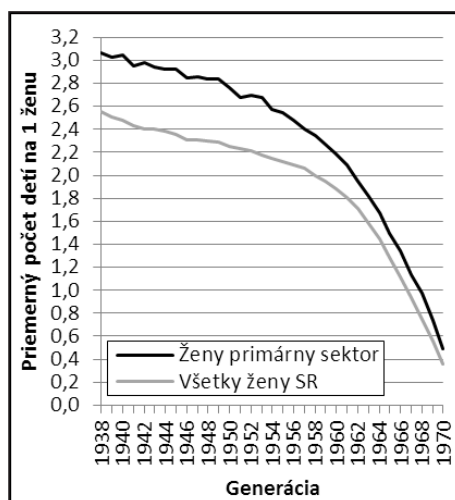

Pozn.: A - poľnohospodárstvo a lesníctvo; B - priemysel; C - stavebníctvo; D - obchod; E - doprava; F - služby a správa; G - osoby neaktívne s vlastným zdrojom obživy.

⁷¹² Vypočítané z údajov publikovaných v Sčítání lidu, domů a bytů v Československé socialistické republice k 1. březnu 1961. Díl I. Demografické charakteristiky obyvatelstva. Ústřední komise lidové kontroly a statistiky. Praha 1965, s. 286-309.

Ešte lepšie to dokladujú výsledky nasledujúceho sčítania, z ktorého bolo možné kombinovať realizovanú plodnosť aj s vekom ženy (graf 158). Rozdiely v kohortnej plodnosti sa v podstate vyrovnali s výnimkou žien zamestnaných v primárnom sektore a skupiny neaktívnych žien s vlastným zdrojom obživy, ktoré vykazovali o niečo vyšší počet narodených detí.

Graf 159: Kohortná plodnosť žien pracujúcich v primárnom sektore a všetkých žien Slovenska, generácie 1938 - 1970, SLDB 1991⁷¹³

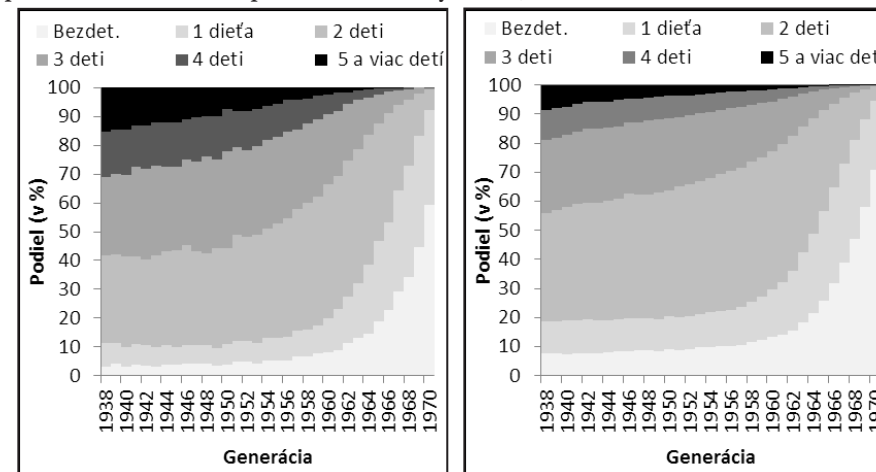
Vzhľadom na túto skutočnosť sme sa zamerali už len na porovnanie kohortnej plodnosti žien ekonomicky aktívnych v primárnom sektore a celej populácie žien Slovenska. Keďže však počet a podiel osôb zamestnaných v poľnohospodárstve, lesníctve a rybárstve mal klesajúcu tendenciu analyzovali sme napokon len výsledky sčítania ľudu z roku 1991.⁷¹⁴ Podľa údajov z posledného československého sčítania sa konečná plodnosť žien pracujúcich v primárnom sektore narodených na konci 30. rokov pohybovala ešte nad hranicou troch detí, kým v celej populácii Slovenska to bolo približne 2,5 dieťaťa na ženu. Postupne síce dochádzalo k znižovaniu realizovanej plodnosti, no rozdiely sa viac menej zachovávali. Aj preto ženy narodené na začiatku 50. rokov a pracujúce v primárnom sektore mali podľa výsledkov sčítania v priemere 2,7 dieťaťa, no naďalej to bolo o 0,5 dieťaťa viac ako v celej populácii Slovenska. Cenzus však tiež poukázal na skutočnosť, že pomerne výrazné rozdiely

⁷¹³ Zostavené z primárnych údajov zo SLDB 1991, triedenie a výpočty autori.

⁷¹⁴ V sčítaní obyvateľov 2001 a nájma 2011 sa k primárnemu sektoru už hlásil len veľmi malý počet žien.

v kohortnej plodnosti dosahovali aj mladšie generácie žien s ešte neukončenou reprodukciou. Uvedené diferencie boli predovšetkým kombináciou skoršieho začiatku materských štartov, ako aj výslednou štruktúrou žien podľa počtu narodených detí. Vo všeobecnosti medzigeneračne platilo, že bezdetnosť a jednodetnosť bola u žien pracujúcich v primárnom sektore ešte nižšia ako v celej populácii Slovenska. Na druhej strane však matky s tromi a viac deťmi dosahovali v tejto skupine nadpolovičné zastúpenie až do kohort zo začiatku 50. rokov (porovnaj grafy 160 a 161). Práve častejší príklon k väčším rodinám bol hlavným dôvodom celkovo vyššej kohortnej plodnosti žien pracujúcich v primárnom sektore. Súčasne je však potrebné upozorniť, že ich vplyv na celkovú realizovanú plodnosť populácie Slovenska výrazne klesal.

Graf. 160 a 161: Štruktúra žien pracujúcich v primárnom sektore a všetkých žien Slovenska podľa roku narodenia a počtu živonarodených detí, SLDB 1991⁷¹⁵

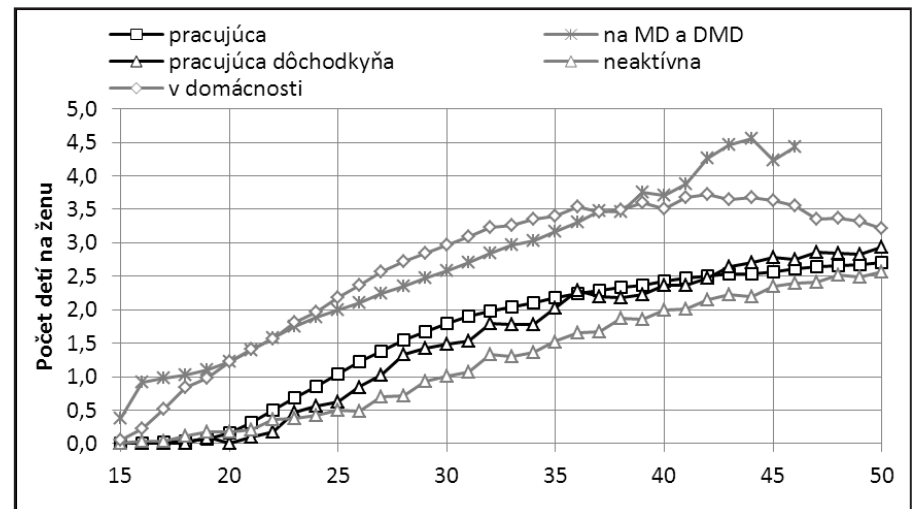

Podrobnú analýzu vzťahu ekonomickej aktivity žien a realizovanej plodnosti umožnili posledné štyri sčítania (1980, 1991, 2001, 2011), z ktorých disponujeme primárnymi údajmi potrebnými na prepojenie veku ženy, s počtom narodených detí a jej vtedajším ekonomickým postavením. Na základe takto získaných výsledkov môžeme povedať, že na Slovensku dlhodobo najvyššiu realizovanú plodnosť dosahujú ženy v domácnosti a ženy uvádzajúce, že v čase sčítania sú na materskej alebo rodičovskej (resp. ďalšej materskej) dovolenke. V zmysle Hakimovej klasifikácie môžeme predpokladať, že s najväčšou pravdepodobnosťou ide o ženy orientované na rodinu a domácnosť, ktoré svoje životné poslanie nachádzajú v starostlivosti o väčší počet detí. Súčasne

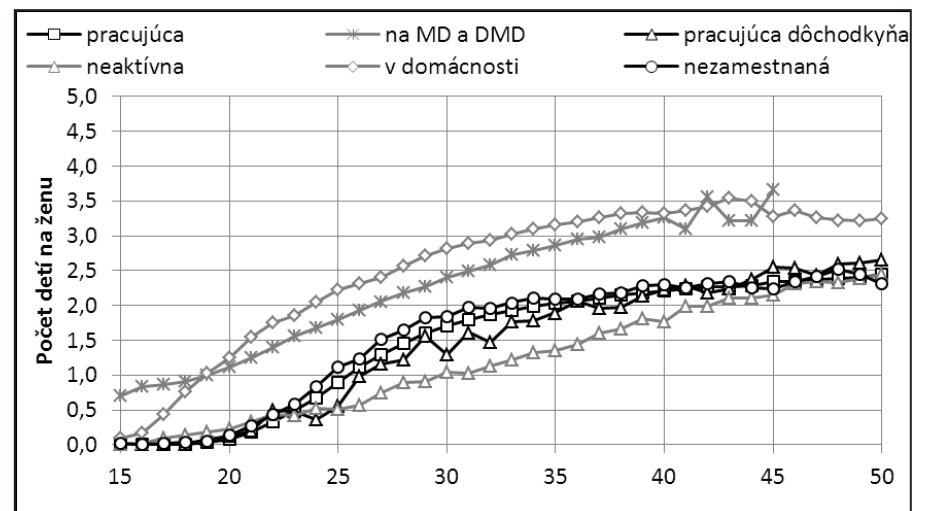
⁷¹⁵ Tamže.

je však potrebné podotknúť, že práve väčšia rodina môže byť tiež dôvodom prečo tieto ženy sa aktívne nezapájajú na trhu práce a zostávajú v domácnosti prípadne na materskej a rodičovskej dovolenke v čase sčítania. Opačnú situáciu vo všetkých štyroch sčítaniach nachádzame u ekonomicky neaktívnych žien resp. dôchodkyň. Vzhľadom na skutočnosť, že analyzovaná bola realizovaná plodnosť žien v reprodukčnom veku, je možné sa domnievať, že dôležitým faktorom najnižšieho priemerného počtu detí v tejto skupine bol zdravotný stav v kombinácii s častejšou prítomnosťou trvalo slobodných osôb. Ten ich vylučoval nielen z pracovného procesu, ale sa podieľal pravdepodobne aj na ich častejšie problematickom postavení na sobášnom trhu, čo sa následne mohlo odzrkadliť tiež na úrovni plodnosti. Najväčšie diferencie v priemernom počte narodených detí pritom nachádzame vo veku 30 - 40 rokov a smerom k mladším a starším vekovým skupinám sa zmenšujú. Môžeme sa preto domnievať, že u starších žien k zmene ekonomického statusu došlo až po realizácii niektorých reprodukčných plánov, pričom v mladšom veku je potrebné do úvahy zobrať aj vplyv malej početnosti súboru. Keďže v minulom politickom režime kategória nezamestnanej osoby de facto neexistovala, rozdiely v úrovni kohortnej plodnosti medzi pracujúcimi a nezamestnanými ženami bolo možné analyzovať až v posledných troch sčítaniach 1991, 2001 a 2011. Z grafu 163 je zrejmé, že na začiatku 90. rokov ešte medzi oboma skupinami neexistovali veľké diferencie v realizovanej plodnosti. Tie sa naplno prejavili až v ďalších dvoch cenzoach. Jednoznačne pritom platilo, že nezamestnané ženy na Slovensku mali v priemere vyšší počet detí ako pracujúce. Súčasne je tiež zrejmé, že nezamestnané ženy sa svojou plodnosťou najmä v druhej polovici reprodukčného veku výraznejšie neodlišovali od žien v domácnosti a na materskej resp. rodičovskej dovolenke. Rozdiely medzi pracujúcimi a nezamestnanými ženami sa medzi sčítaniami navyše najmä vo veku do 35 rokov prehlbovali. Môžeme predpokladať, že do určitej miery ide o efekt selekcie, keď predmetná skupina žien je v čoraz väčšej miere tvorená napríklad ženami rómskeho etnika. Okrem toho ženy vystavené vyššiemu riziku dlhodobej nezamestnanosti môže byť materstvo a rodičovstvo určitou formou životnej stratégie ako redukovať neistotu. Súčasne je tiež potrebné doplniť, že v podstate vo všetkých sledovaných skupinách postupne dochádzalo k redukcii kohortnej plodnosti naprieč jednotlivými cenzoami.

Graf 162: Kohortná plodnosť žien podľa veku a ekonomického postavenia, sčítanie 1980⁷¹⁶

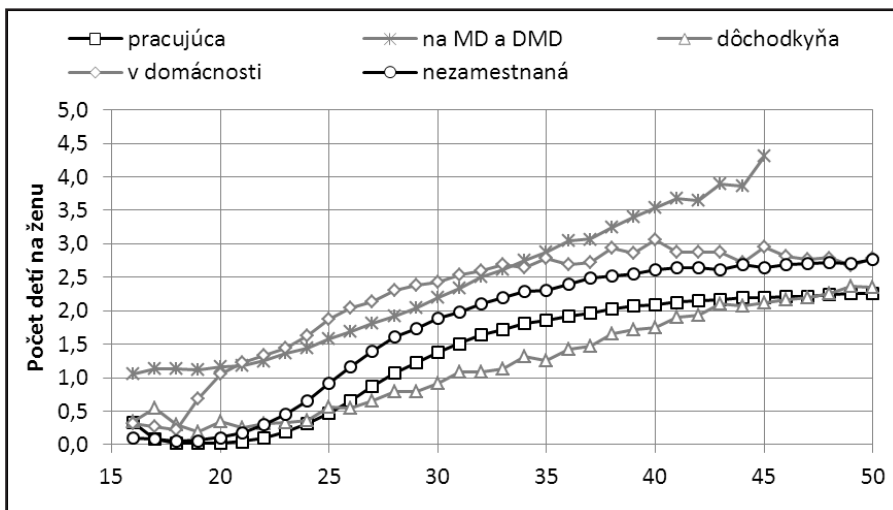
Graf 163: Kohortná plodnosť žien podľa veku a ekonomického postavenia, sčítanie 1991⁷¹⁷

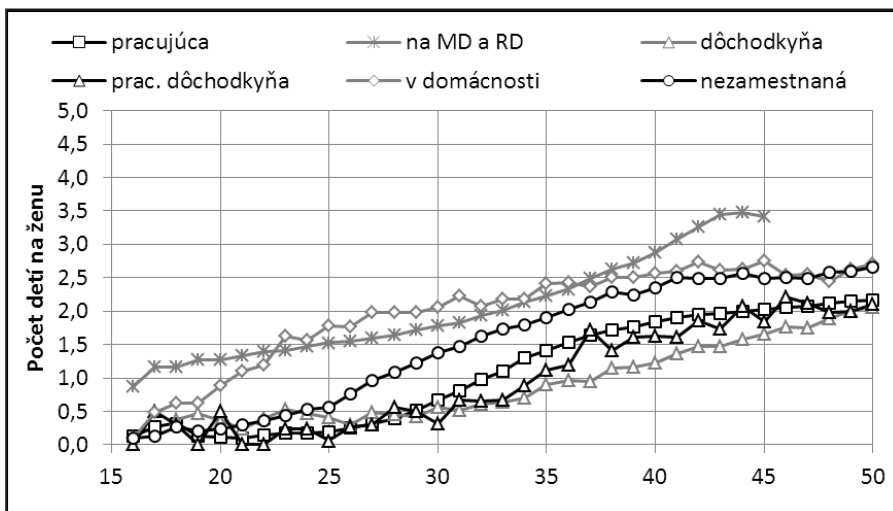
⁷¹⁶ Zostavené z primárnych údajov zo SEDB 1980, triedenie a výpočty autori.

⁷¹⁷ Zostavené z primárnych údajov zo SEDB 1991, triedenie a výpočty autori.

Graf 164: Kohortná plodnosť žien podľa veku a ekonomického postavenia, sčítanie 2001⁷¹⁸

Graf 165: Kohortná plodnosť žien podľa veku a ekonomického postavenia, sčítanie 2011⁷¹⁹

⁷¹⁸ Zostavené z primárnych údajov z SODB 2001, triedenie a výpočty autori.

⁷¹⁹ Zostavené z primárnych údajov zo SODB 2011, triedenie a výpočty autori.

XII. Predpoklady budúceho vývoja a prognóza plodnosti

Odkladanie plodnosti do vyššieho veku predstavuje jeden z najvýznamnejších transformačných trendov v reprodukčnom správaní Slovenska a ďalších krajín bývalého východného bloku. Model reprodukcie, ktorý sa konštituoval po druhej svetovej vojne do pádu železnej opony vyznačujúci sa okrem iného práve skorým časovaním materských štartov, nenašiel postupne v kohortách žien narodených od druhej polovice 60. rokov väčšie uplatnenie. S každou mladšou kohortou je v čoraz väčšej miere opúšťaný. Výsledkom tak je nárast priemerného veku pri prvom pôrode a pokles intenzity plodnosti a jej stabilizácia na nízkej až veľmi nízkej úrovni. Uvedené trendy je možné už identifikovať aj pri kohortnom pohľade na proces plodnosti. Kľúčovým pre ďalší vývoj intenzity, ako aj samotného charakteru plodnosti bude, ako úspešne dôjde v mladších kohortách k rekuperácii pomerne výrazného prepadu realizovanej plodnosti v prvej polovici reprodukčného veku.

Dobíhanie odložených pôrodov vo vyššom veku môžeme na Slovensku identifikovať v posledných 10-15 rokoch. Vo všeobecnosti (s výnimkou niektorých rokov) ide však zatiaľ o pomerne nevýrazný proces, ktorý navyše negatívne poznačila nedávna hospodárska kríza. Aj preto hodnota úhrnnej plodnosti sa nad hranicu 1,5 dieťaťa na ženu (veľmi nízka plodnosť)⁷²⁰ dostala až v posledných rokoch.⁷²¹ Proces rekuperácie tak zatiaľ pomerne výrazne zaostáva za celkovým objemom poklesu plodnosti v mladom veku. Aj keď však ide na prvý pohľad o zanedbateľné alebo len veľmi malé oživenie intenzity

⁷²⁰ Za nízku plodnosť je považovaná hodnota úhrnnej plodnosti pod hranicou 2,1 dieťaťa na ženu. Veľmi nízka plodnosť vzniká, ak sa predmetný ukazovateľ dostáva pod úroveň 1,5 dieťaťa na ženu, a o tzv. lowest low fertility sa hovorí, keď sa plodnosť prepadne pod 1,3 dieťaťa na ženu. Blížšie k tejto problematike pozri napr. KOHLER, Hans-Peter – BILLARI, Francesco C. – ORTEGA, José A. The Emergence of Lowest-Low Fertility in Europe During the 1990s..., c. d.; LESTHAEGHE, Ron – WILLEMS, Paul. Is low fertility a temporary phenomenon in the European Union? In: *Population and Development Review*, 1999, 25, 2, s. 201-228; CALDWELL, John. C. – SCHINDLMAYR, Thomas. Explanations of the fertility crisis in modern societies: a search for commonalities. In: *Population Studies*, 2003, 57, 3, s. 241-263.

⁷²¹ Údaj v sebe zahŕňa aj deti narodené v zahraničí matkám s trvalým pobytom na Slovensku.

rodenia detí, v skutočnosti majú výrazný dopad na populačný vývoj.⁷²² Francesco Billari k tomu dodáva, že ak sa plodnosť udržiava pod hranicou dvoch detí dlhodobo, rozdiel 0,2 dieťaťa na ženu v hodnote úhrnnej plodnosti nie je možné ignorovať. V stabilnej populácii pri dlhodobom pretrvávaní úhrnnej plodnosti na hodnote 1,1 dieťaťa na ženu by za niečo viac ako 32 rokov došlo k jej zmenšeniu o polovicu. Pri úhrnnej plodnosti 1,3 dieťaťa by tento jav nastal za približne 44 rokov a v prípade zvýšenia plodnosti o 0,2 dieťaťa by sa interval poklesu o polovicu predlžil na takmer 65 rokov.⁷²³ Aj z tohto je zrejmé, ako dôležité je sa snažiť oživiť proces rekuperácie a prispieť tak k nárastu úhrnnej plodnosti, aj za cenu, že pretrazičnú úroveň asi Slovensko v dohľadnej dobe ťažko bude môcť dosiahnuť. Veľmi praktickou otázkou, s ktorou úzko súvisí viacero spoločenských oblastí (napr. potreba materských škôl, regionálne a vysoké školstvo, zdravotníctvo, trh práce a pod.), je, ako sa môže plodnosť na Slovensku vyvíjať v najbližších niekoľkých desaťročiach a čo by tento vývoj priniesol z pohľadu počtu narodených detí a tým aj ďalších vekových skupín ovplyvňujúce viaceré oblasti fungovania našej spoločnosti.

XII.1. Prognóza plodnosti v prierezovom pohľade

Transverzálna a longitudinálna analýza plodnosti ukázala, že na Slovensku prebieha v posledných rokoch výrazná a nezvratná transformácia reprodukčného správania. K jej hlavným znakom patrí odkladanie rodenia detí do vyššieho veku, s tým spojené starnutie vekového profilu mier plodnosti a tiež významné posuny v štruktúre žien podľa počtu detí. Okrem toho prierezové, ako aj alternatívne ukazovatele a tiež projekcie konečnej plodnosti generácií žien narodených na konci 60. a v 70. rokov (pozri nižšie) ukazujú, že intenzita realizovanej plodnosti sa skutočne zníži a je za normálnych okolností nereálne očakávať takú úroveň, akú dosahovala na začiatku transformácie.

Konštrukcia prognostických scenárov vývoja plodnosti bola založená na výsledkoch podrobnej analýzy plodnosti rešpektujúc transverzálny a generálny pohľad. Dôraz pri zostavovaní projekčných scenárov bol kladený na úroveň, dynamiku a charakter odkladania a následnej rekuperácie v druhej polovici reprodukčného obdobia.

⁷²² BILLARI, Francesco. Partnership, childbearing and parenting: Trends of the 1990s. In: M. Macura - A.L. MacDonald – W. Haug (eds.) *The New Demographic Regime Population Challenges and Policy Responses*. New York and Geneva: United Nations, 2005, s. 72.

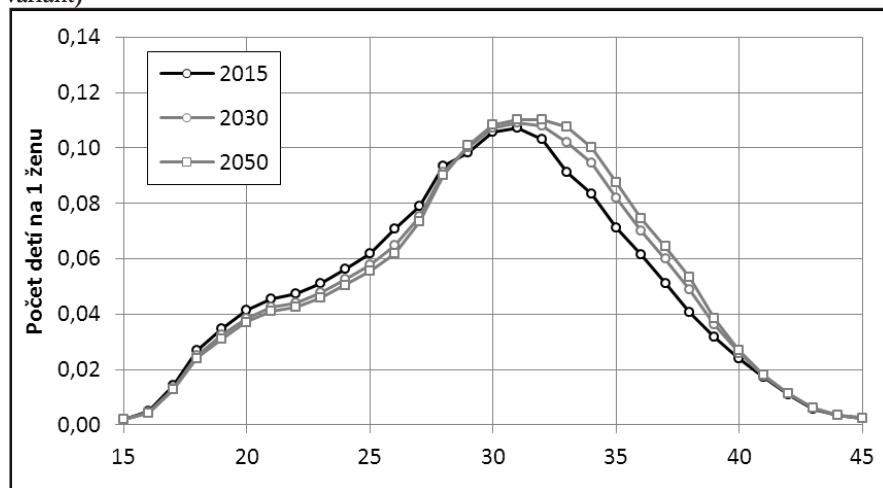
⁷²³ BILLARI, Francesco. C. Synthetic fertility measures and the search for commonalities in very low and lowest low fertility societies. In: *Population Studies*, 2004, 58, 1, s. 84-85.

Z predchádzajúcej generačnej analýzy procesu odkladania je zrejmé, že tento proces postupne v mladších generáciách (narodených v 80. rokoch) vrcholí a ďalej sa výraznejšie medzi generáciami nebude prehlbovať. Pre formuláciu projekčných scenárov je táto informácia kľúčová, pretože znamená, že v najbližších rokoch už nebude dochádzať k tak výrazným poklesom plodnosti v mladšom veku (do 27 rokov), ale postupne sa nový model reprodukcie v prvej polovici reprodukčného obdobia stabilizuje. Podstatnú časť transformácie plodnosti odkladaním tak má Slovensko za sebou, čo by znamenalo, že najpravdepodobnejším vývojovým scenárom plodnosti je zastavenie poklesu intenzity rodenia detí v mladšom veku. Na druhej strane očakávame najmä v najbližších rokoch dynamizáciu procesu rekuperácie. Ten by mal byť úzko spätý najmä so skutočnosťou, že práve v súčasnosti a v najbližších rokoch dôjde k tomu, že ženy narodené v druhej polovici 70. a na začiatku 80. rokov sa dostávajú a dostanú na hranicu svojich biologických možností stať sa matkou, prípadne porodiť ďalšie dieťa. Táto skutočnosť je o to závažnejšia, keď si uvedomíme, že práve tieto skupiny žien boli najviac zasiahnuté procesom odkladania materstva a rodičovstva do vyššieho veku. Aj preto sa nám ako horizont pre dokončenie transformácie plodnosti javí prvá polovica dvadsiatych rokov. Do tohto obdobia je možné ešte počítať s určitým nárastom plodnosti spojeným s procesom rekuperácie a dokončovania celkovej transformácie plodnosti odkladaním. Výsledkom by tak malo byť tiež ďalšie starnutie vekového profilu mier plodnosti a teda aj zvyšovanie hodnôt ukazovateľov časovania plodnosti (napr. priemerného veku pri pôrode).

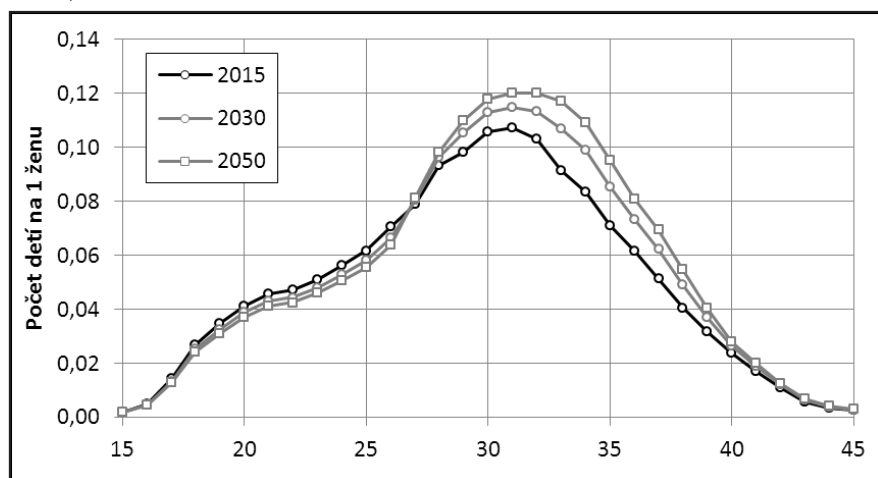
Celkovo sme vypracovali tri projekčné scenáre budúceho vývoja mier plodnosti a z nich konštruovanej úhrnnej plodnosti. Jednotlivé scenáre sa od seba odlišujú predovšetkým dynamikou a nakoniec aj rozsahom predpokladaného nárastu úhrnnej plodnosti. Prahom projekcie je rok 2015 a horizontom rok 2050.

V prípade nízkeho variantu predpokladáme už len malý nárast plodnosti, ktorého prevažná časť sa realizuje v najbližších rokoch. Intenzita rekuperácie bude spomedzi všetkých variantov najnižšia. Z pôvodnej poslednej známej hodnoty približne 1,54 dieťaťa na ženu (rok 2015) by sa plodnosť do roku 2025 mohla zvýšiť na viac ako 1,57 dieťaťa na ženu. Do konca prognózovaného obdobia by síce ďalej postupne dochádzalo k miernemu zvyšovaniu intenzity rodenia detí, no s ešte nižšou dynamikou, a preto v roku 2050 by priemerný počet detí na jednu ženu dosiahol len približne 1,6 dieťaťa. Uvedený scenár by sa mohol naplniť v prípade, že nedôjde k zlepšeniu životnej situácie na Slovensku, dopady hospodárskej krízy budú trvalejšie a najmä sa nepodariť zlepšiť pozíciu mladých rodín s deťmi a teda proces rekuperácie sa nebude ďalej prehlbovať.

Graf 166: Očakávaný vývoj mier plodnosti podľa veku vo vybraných rokoch (nizky variant)⁷²⁴

Graf 167: Očakávaný vývoj mier plodnosti podľa veku vo vybraných rokoch (stredný variant)⁷²⁵

V strednom najpravdepodobnejšom variante prognózy predpokladáme intenzívnejšiu rekuperáciu. Okrem prvých pôrodov očakávame, žes narodí aj časť druhých detí (pozri nižšie). Je síce zrejmé, že tento vývoj bude tiež znamenať značný príklon k jednodetnosti a prejaví sa aj na úrovni konečnej plodnosti, no jej pokles by nemal byť tak dramatický ako v nízkom vývojovom

⁷²⁴ Výpočty autorov.

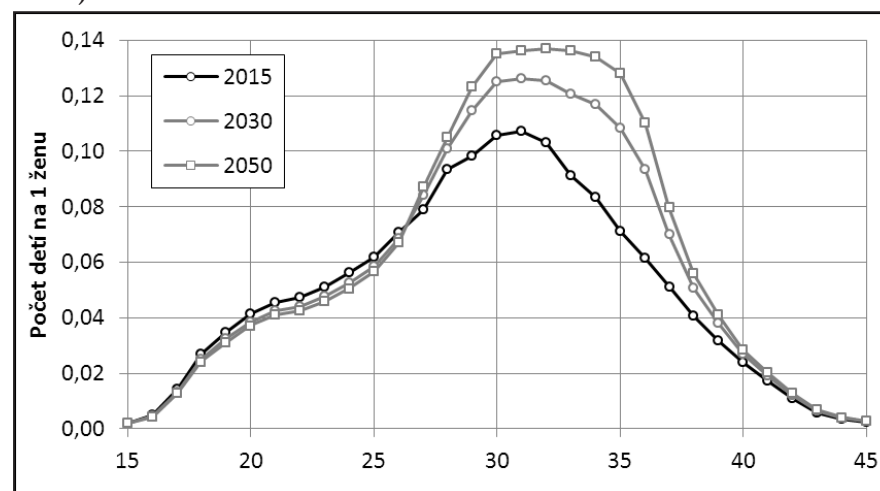
⁷²⁵ Výpočty autorov.

scenári. Aj v tomto prípade predpokladáme, že hlavná časť z celkového objemu zvýšenia plodnosti v rámci procesu rekuperácie sa odohrá v najbližších rokoch.

Do roku 2025 by sa úhrnná plodnosť mohla zvýšiť na 1,62 dieťaťa na ženu. Zmiernenie dynamiky rastu by mohlo prispievať k postupnému zvyšovaniu hodnôt úhrnnej plodnosti aj po tomto okamihu. Do konca prognózy očakávame, že úhrnná plodnosť by sa vyšplhala na približne 1,7 dieťaťa na ženu.

Vysoký variant zobrazuje scenár, keď by došlo k dynamizácii procesu rekuperácie. Úroveň úhrnnej plodnosti by sa tak mohla do roku 2025 zvýšiť nadhranicu 1,7 dieťaťa na ženu a do konca prognózovaného obdobia so zníženou dynamikou postupne rásť až na 1,9 dieťaťa na ženu.

Graf 168: Očakávaný vývoj mier plodnosti podľa veku vo vybraných rokoch (vysoký variant)⁷²⁶

Ako je zrejmé z predchádzajúcich grafov 166-168, vo všetkých scenároch postupne dochádza k ďalšiemu posúvaniu plodnosti do vyššieho veku. Rozdielom je len dynamika tohto procesu a teda aj výsledného efektu starnutia vekového profilu plodnosti. V prípade, že ako hodnotiace kritérium použijeme podiel plodnosti realizovanej vo veku 30 a viac rokov na celkovej plodnosti, potom v strednom variante prognózy sa váha tejto skupiny zvýši až na takmer 60 % a vo vysokom dosiahne takmer hranicu dvoch tretín. K najmenším zmenám dôjde v nízkom variante, keďže v tomto scenári by sa plodnosť žien v druhej polovici reprodukčného veku mala na celkovej plodnosti podieľať len približne 56 %. Výsledkom týchto zmien bude tiež zvyšovanie priemerného veku pri pôrode, ktorý by sa mal dostať až k hranici 31 rokov.

⁷²⁶ Výpočty autorov.

XII.2 Prognóza plodnosti v kohortnom pohľade

Vzhľadom na dlhodobé pretrvávajúce zmeny v intenzite a charaktere plodnosti je zrejme, že nejde o dočasné exogénnymi faktormi podmienené jednoduché tranzície, ale sme svedkami dlhodobých posunov v intenzite a časovaní plodnosti. Keďže tieto zmeny prebiehajú a sa čoraz vo väčšej miere presadzujú v jednotlivých za sebou nasledujúcich kohortách, je vhodné pre analýzu tohto typu transformácie plodnosti využiť longitudinálny (kohortný) prístup.

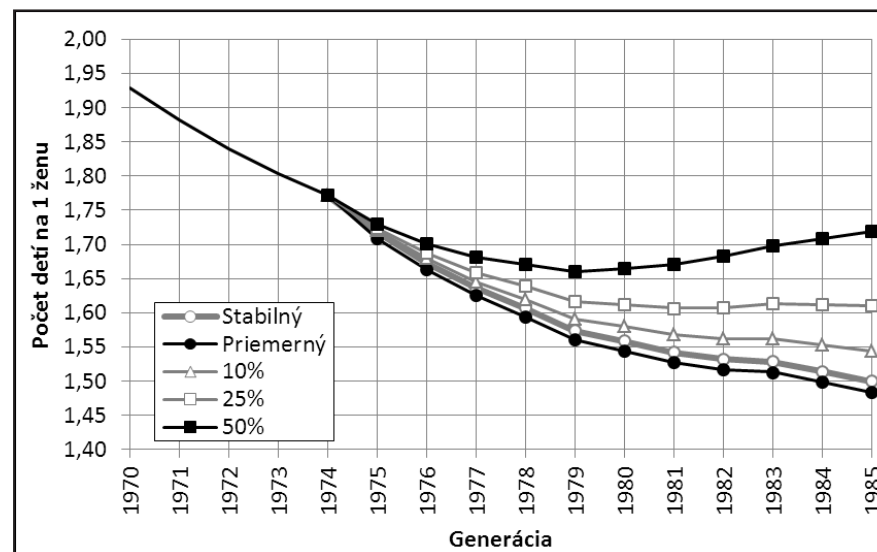
Kohortný pohľad na proces odkladania nám v predchádzajúcej podkapitole V.6 umožnil detailnejšie analyzovať časovanie nástupu, dynamiku a rozsah týchto zmien. Využitie klasického kohortného benchmark modelu navyše prispelo aj k identifikácii rozdielov v nastavenej úrovni rekuperácie odložených pôrodov podľa biologického poradia vo vyššom veku. V kombinácii so zvolenými projekčnými scenármi úrovne rekuperácie sme tak boli schopní konštruovať možný vývoj konečnej plodnosti žien narodených v rokoch 1975–1985, ako aj ich štruktúry podľa počtu detí.

Vychádzame pritom zo známej hodnoty realizovanej plodnosti iniciačnej kohorty 1965, ktorá sa tesne pohybovala nad hranicou dvoch detí. V nasledujúcich dvadsiatich za sebou idúcich kohortách v čase konštrukcie projekcie sme už poznali celkovú úroveň odkladania, teda rozdiel v kumulatívnych generačných mierach od vstupu do reprodukčného obdobia po vek vyznačujúci sa maximálnou úrovňou odkladania. V prípade, že by od tohto bodu (dna) žiadna časť z odložených reprodukčných zámerov nebola vo vyššom veku realizovaná, potom uvedený rozdiel by predstavoval aj výsledný celkový rozdiel v kohortnej plodnosti medzi iniciačnou a sledovanou kohortou. V podstate to znamená, že o tom, aká bude výsledná konečná plodnosť týchto reprodukčne transformujúcich sa generácií a teda ako výrazne budú zaostávať za referenčnou kohortou, rozhoduje nielen úroveň odkladania, ale aj dynamika a rozsah procesu rekuperácie.

Celkovo sme zvolili dva základné prístupy pri konštrukcii projekčných scenárov. V prvom sme pracovali len s generačnými mierami plodnosti bez ohľadu na biologické poradie narodeného dieťaťa. Formulovali sme tak predpoklady budúceho vývoja indexu rekuperácie pre kohorty 1975–1985, a to v piatich scenároch. Prvý stabilný (tiež konštantný) predpokladal rovnakú úroveň dobiehania pre všetky sledované generácie, akú bolo možné reálne empiricky odvodiť. Priemerný pracuje s hodnotou indexu rekuperácie konštruovaného z posledných troch kohort so známou definitívnou úrovňou tohto ukazovateľa. Ďalšie tri zvyšujú index rekuperácie postupne až do kohorty 1985 o 10 %, 25 % a 50 %. Výsledky jednotlivých simulácií zachytáva graf 169.

Ako je z neho zrejmé, s výnimkou scenára 50 % všetky ostatné prinesú pomerne výrazný pokles realizovanej plodnosti. V priemernom a stabilnom scenári, čiže za predpokladu ďalšieho nezvyšovania úrovne rekuperácie, by konečná plodnosť žien narodených v polovici 80. rokov mohla klesnúť až pod hranicu 1,5 dieťaťa. Len o niečo vyššia by bola realizovaná reprodukcia v prípade naplnenia scenára s rastúcou rekuperáciou o 10 %. Posledné dva varianty počítajú s výraznejším dobiehaním odložených reprodukčných zámerov, no zdá sa, že ani štvrtinové zvýšenie nebude postačovať na to, aby konečná plodnosť neklesla pod hranicu 1,6 dieťaťa na ženu. Na druhej strane oproti predchádzajúcim by tento vývoj aspoň zabezpečil stabilizáciu realizovanej plodnosti na tejto úrovni v prípade kohort z prvej polovice 80. rokov. Posledný použitý scenár s postupným nárastom rekuperácie o 50 % by najprv priniesol pokles kohortnej plodnosti v generáciách z druhej polovice 70. rokov a následne by sa však podpísal pod jej medzigeneračné zvyšovanie až nad úroveň 1,7 dieťaťa na ženu v kohorte 1985. Z uvedených simulácií je teda zrejmé, že ak sa miera rekuperácie odložených pôrodov v druhej polovici reprodukčného veku veľmi rýchlo nezvýši, môžeme byť svedkami pomerne výrazného poklesu realizovanej plodnosti až k hranici 1,5 dieťaťa na ženu.

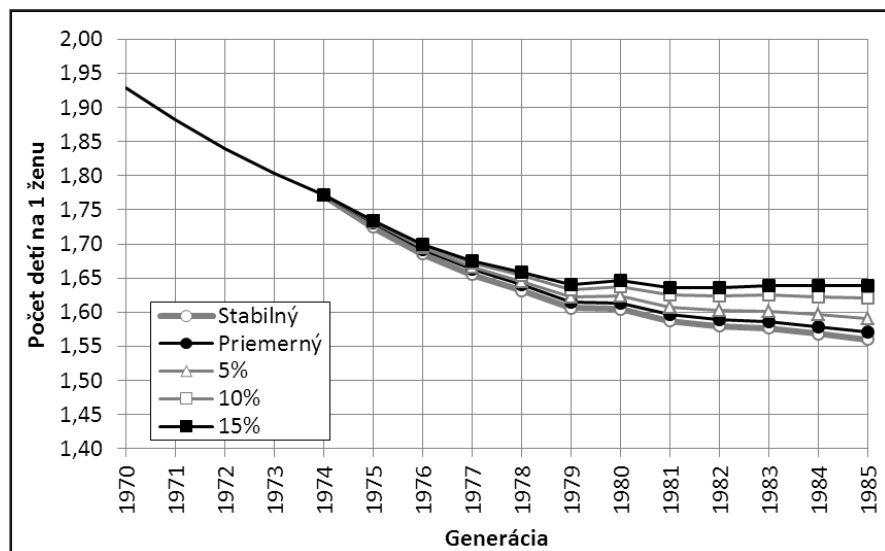
Graf 169: Predpokladaný vývoj konečnej plodnosti žien narodených v rokoch 1975–1985 podľa jednotlivých projekčných scenárov indexu rekuperácie, I. prístup⁷²⁷

⁷²⁷ Výpočty autorov.

Z hlbšej analýzy transformácie plodnosti odkladaním vyplynulo, že proces odkladania a následnej rekuperácie je úzko prepojený s biologickým poradím dieťaťa. Túto skutočnosť sme sa snažili zohľadniť v druhom prístupe pri tvorbe projekčných scenárov, keď boli formulované vývojové schémy indexu rekuperácie pre jednotlivé poradia (prvé, druhé a tretie a ďalšie) a z nich následne bola konštruovaná konečná plodnosť, a tiež štruktúra žien podľa počtu parity pre generácie 1975-1985. Rovnako ako v predchádzajúcom prípade pracujeme so stabilným a priemerným scenárom. Tie prinášajú pre každé poradie konštantný resp. priemerný index rekuperácie. Ďalšie tri scenáre analogicky postupne zvyšovali mieru rekuperácie až do generácie 1985 o 5 %, 10 % a 15 %, a to opäť v každej kategórii parity. Sumárny výsledok v podobe konečnej plodnosti predstavuje graf 170. Oproti prvému prístupu je jednak zrejмый pokles realizovanej plodnosti vo všetkých scenároch a tiež môžeme vidieť menšie diferencie medzi jednotlivými projekčnými variantmi. Hodnota konečnej plodnosti v generácii 1985 by podľa tohto prístupu varíovala približne od 1,55 do 1,65 dieťaťa na ženu.

Graf 170: Predpokladaný vývoj konečnej plodnosti žien narodených v rokoch 1975-1985 podľa jednotlivých projekčných scenárov indexu rekuperácie, II. prístup⁷²⁸

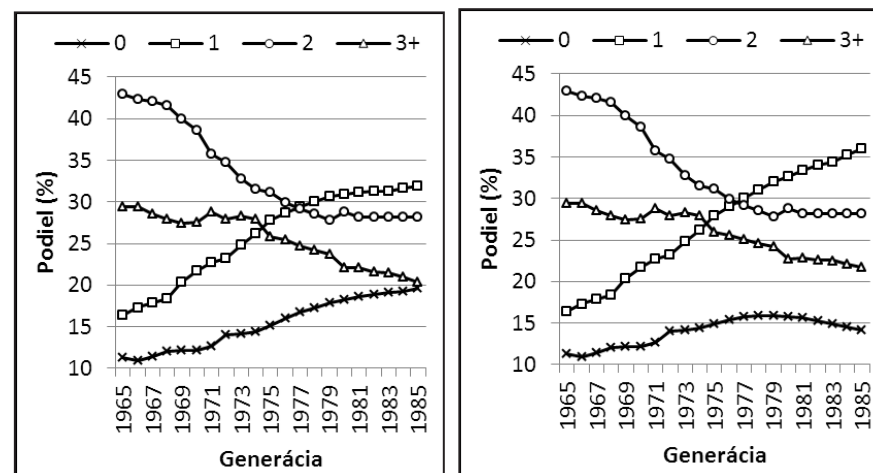
Rozdielna úroveň rekuperácie sa podpiše nielen pod zmeny (a s najväčšou pravdepodobnosťou pod pokles) v realizovanej plodnosti, ale aj na transformácii

⁷²⁸ Výpočty autorov.

štruktúry žien podľa počtu narodených detí. V grafoch 171 a 172 sme znázornili možný vývoj v dvoch hraničných scenároch: konštantnom a 15 %.

Vzhľadom na existujúce rozdiely v intenzite rekuperácie je možné očakávať aj vznik diferencií vo výslednej štruktúre žien podľa počtu narodených detí. Súčasne však niektoré hlavné vývojové tendencie sú pre oba scenáre rovnaké. Predovšetkým to je nárast podielu žien len s jedným dieťaťom. Postupne sa tento model stane na Slovensku pravdepodobne dominantný, pričom závisí len od samotných rozdielov a dynamiky dobiehania odložených reprodukčných plánov vo vyššom veku. Keďže scenár 15 % predpokladá celkovo vyššiu rekuperáciu, aj samotný výsledný podiel žien s jedným dieťaťom v generácii 1985 bude vyšší. V prípade jeho naplnenia by sa približne 36 % žien narodilo počas ich reprodukčného obdobia len jedno dieťa. V konštantnom scenári by sa jednodetnosť dostala na úroveň takmer jednej tretiny. Vo všetkých projekčných scenároch sme svedkami poklesu zastúpenia dvojdetnej rodiny, a to pod hranicu 30 %. Rovnako bude klesať aj váha žien s tromi a viac deťmi na niečo viac ako 20 %. Dôležitým vývojovým aspektom sa s najväčšou pravdepodobnosťou stane tiež nárast bezdetnosti. Podiel žien, ktoré sa v reprodukčnom veku ani raz nestanú matkou, sa v generácii z polovice 80. rokov môže pohybovať na intervale 14 - 20 % podľa vývojového scenára (pozri grafy 171 a 172).

Graf 171 a 172: Predpokladaný vývoj štruktúry žien podľa počtu narodených detí z generácií 1975-1985, konštantný scenár (vľavo), scenár 15 % (vpravo)⁷²⁹

⁷²⁹ Výpočty autorov.

XII.3 Projekčné scenáre vývoja počtu narodených detí (hrozí Slovensku pasca nízkej plodnosti?)

Dlhodobé zotrvávanie nízkej úrovne plodnosti sa nielenže prejaví a prejavuje na početne menších novovznikajúcich generáciách, ale postupne sa môže podpísať aj na samotnej výslednej štruktúre žien podľa počtu detí (parity). To sa následne odzrkadľuje aj na veľkosti rodín a domácností. V dlhšom časovom horizonte takýto pokles výrazným spôsobom ovplyvní celkové fungovanie spoločnosti. V súvislosti s poklesom a zotrvaním plodnosti na veľmi nízkej úrovni je potrebné ešte podotknúť jednu dôležitú skutočnosť. K tejto skutočnosti začalo na Slovensku dochádzať v období, keď do reprodukcie a veku typickom pre vstup do materstva sa začali dostávať početné generácie žien narodených v 70. rokoch minulého storočia. Namiesto novej populačnej vlny však na vekovej pyramíde vznikol pomerne výrazný zárez.

Z dlhšieho časového pohľadu je potrebné upozorniť na značnú zotrvačnosť v populačnom vývoji. Je to dôsledok značnej podmienenosti na vstupnej vekovej štruktúre. V praxi to znamená, že ani prípadný nárast plodnosti v najbližších rokoch nemusí znamenať zvýšenie počtu narodených detí. Príčinou je fakt, že do reprodukčného veku sa už dostávajú čoraz menej početné kohorty z prvej polovice 90. rokov. Efekt generačnej veľkosti sa ešte viac prehĺbi v spojitosti s generáciami z konca 90. rokov a začiatku 21. storočia. V súvislosti s tým sa vynára otázka, či Slovensko nemôže čeliť pasci nízkej plodnosti a pôrodnosti, ako je na to upozorňované v ďalších európskych krajinách.

Samotný pojem pasce nízkej plodnosti prvýkrát podľa našich informácií použili Lutz a Skirbekk.⁷³⁰ Hlavnou myšlienkou pritom bolo, že ak skutočne existuje pasca nízkej plodnosti, potom je naozaj dôležité, aby boli prijaté také opatrenia, ktoré by dokázali z nej v krátkodobom horizonte krajinu vymaniť.

Hypotéza pasce nízkej plodnosti vychádza z troch hlavných komponentov: demografického, ekonomického a sociologického.⁷³¹ V prvom prípade sa na pokračujúcom populačnom poklese podieľa predovšetkým budúci vývoj počtu žien v reprodukčnom veku, ktorý automaticky bude znamenať menší počet narodených detí. Sociologický komponent sa opiera o zmenu v preferenciách počtu detí. Ideálna veľkosť rodiny u mladších generácií klesá ako dôsledok nižšej realizovanej plodnosti, s ktorou sú jej príslušníci každodenne konfrontovaní. Posledný tretí komponent pracuje s prvou časťou Easterlinovej

hypotézy relatívnych príjmov. Podľa nej plodnosť je výsledkom aspirácií a očakávaného príjmu, pričom sa predpokladá, že aspirácie majú rastúci trend, kým očakávaný príjem mladých generácií sa správa opačne, čiastočne ako dôsledok starnutia populácie práve v dôsledku nízkej plodnosti.

Zároveň hypotéza pasce nízkej plodnosti predpokladá, že vyššie popísané tri komponenty sa budú vzájomne podporovať vo svojich účinkoch, ktoré jednoznačne prinesú ďalší pokles počtu narodených detí. Ide teda o konštrukt akéhosi sebanaplňajúceho sa proroctva, keďže počet narodených detí bude v budúcnosti (približne o 25 – 35 rokov) opätovne ovplyvňovať jednak početnú veľkosť kohort potenciálnych matiek (žien v reprodukčnom veku) a súčasne tým ovplyvní aj početnú veľkosť ďalších nových generácií. Platí tak, že s každou početne menšou generáciou sa postupne roztáča zostupná demografická špirála. Samozrejme ide o zjednodušený model, keďže do procesu formovania budúcej populácie žien v reprodukčnom veku sa zapája aj úmrtnosť a migrácia. Kým úmrtnosť čiastočne zvyrazňuje tento proces, keďže nie všetky narodené dievčatá sa dožijú konca reprodukčného veku (resp. veku najvyššej plodnosti), v prípade pozitívneho migračného salda sa kohorta žien v reprodukčnom veku môže početne zvyšovať. Ak sa však pozrieme bližšie na jednotlivé vonkajšie premenné, zistíme, že z celkového počtu narodených dievčat sa veku 50 rokov dožije v súčasnosti takmer 97 %, pričom do budúcnosti môžeme predpokladať ešte ďalšie zlepšovanie úmrtnostných pomerov. Tým dôjde k ďalšiemu znižovaniu vplyvu tohto procesu na veľkosť kohorty žien v reprodukčnom veku. Odlišná situácia je v prípade migrácie. Reprodukčný vek predstavuje interval, v ktorom je pomerne vysoká šanca zmeniť trvalé bydlisko. Na celoštátnej úrovni je však rozhodujúcou zahraničná migrácia. Slovensko z tohto pohľadu patrí ku krajinám s pomerne nízkym kladným migračným saldom. V posledných piatich rokoch sa len raz dostalo nad hranicu 4 tis. osôb. Navyše z tohto počtu je potrebné ešte vyčleniť ženy v reprodukčnom veku, a preto samotný efekt zahraničnej migrácie je veľmi nízky. Aj keď sa do budúcnosti očakáva mierny nárast migračných ziskov, musíme ešte upozorniť, že v prípade migrácie zohráva dôležitú úlohu aj jej neregistrovaná zložka. Tu sa javí Slovensko ako migračne stratová krajina a smer pôsobenia procesu migrácie na kontingent žien v reprodukčnom veku by tak dokonca mohol byť opačný, ako je tomu v prípade registrovanej migrácie. V konečnom dôsledku ani v prípade migrácie nemôžeme očakávať nejaké významnejšie pôsobenie na početnosť potenciálnych matiek a teda výsledný počet narodených detí.

Pozrime sa najprv na prvý aspekt pasce nízkej plodnosti, ktorý sa opiera o populačný vývoj, resp. štruktúru žien podľa veku v reprodukčnom období. Keďže pracujeme s horizontom najbližších desaťročí, predmetná veličina je v podstate podmienená len predchádzajúcim populačným vývojom (počtom

⁷³⁰ LUTZ, Wolfgang - SKIRBEKK, Vegard. Policies addressing the tempo effect in low-fertility countries. In: *Population and Development Review*. 2005, 31, 4, s. 699-720.

⁷³¹ Pozri LUTZ, Wolfgang – SKIRBEKK, Vegard – TESTA, Maria Rita. The Low-Fertility Trap Hypothesis: Forces that May Lead to Further Postponement and Fewer Births in Europe. In: *Vienna Yearbook of Population Research*, 2006, s.167-192.

narodených dievčat, úmrtnosťou a migráciou) a predpokladaným vývojom pravdepodobností prežitia a úrovne migrácie. Ako sme však ukázali vyššie, posledné dva komponenty zohrávajú na Slovensku v predmetnom veku len minimálnu úlohu a ani do budúcnosti neočakávame nejakú dramatickú zmenu tohto stavu. Preto dominantným faktorom budúceho vývoja kontingentu žien v reprodukčnom veku je predchádzajúca pôrodnosť.

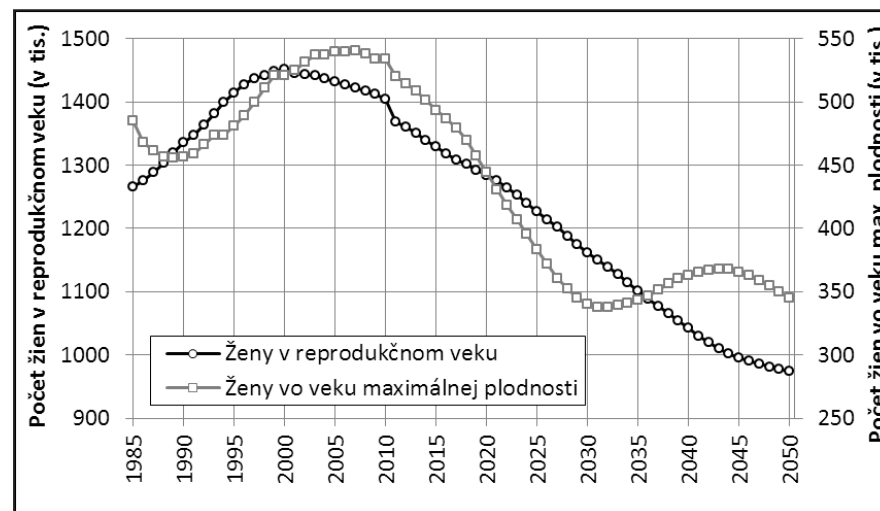
Pokles počtu narodených detí v 90. rokoch s vrcholom na začiatku 21. storočia sa odohral na Slovensku aj napriek tomu, že do reprodukčného veku a veku najvyššej plodnosti postupne vstupovali početné generácie žien narodené v 70. rokoch. Potvrďuje to aj nasledujúci graf 138. Kým v polovici 80. rokov bolo vo veku 15–49 rokov približne 1,266 mil. žien, na začiatku 90. rokov to bolo už 1,336 mil. a na prelome milénia v tomto veku žilo na Slovensku dokonca 1,451 mil. žien. Od tohto momentu však počet žien v reprodukčnom veku začína postupne klesať. Keďže do reprodukčného veku sa postupne dostávajú menej početné generácie z 80. a najmä 90. rokov, uvedený trend bude pokračovať aj v nasledujúcich dvoch desaťročiach. V súčasnosti tak počet žien vo veku 15 – 49 rokov dosahuje približne 1,35 mil. osôb, no už v roku 2019 s najväčšou pravdepodobnosťou klesne pod hranicu 1,3 mil. aby na konci sledovaného obdobia už išlo len o 1,1 mil. osôb. Ak sa v najbližších rokoch výraznejšie nezmení intenzita plodnosti, potom klesanie počtu žien v reprodukčnom veku bude pokračovať aj za týmto horizontom. Pod hranicu 1 mil. osôb by sa Slovensko mohlo dostať už na začiatku 40. rokov a v roku 2050 by sledovaný kontingent tvorilo len približne 974 tis. žien.⁷³²

Keďže rozloženie mier plodnosti nie je s vekom ženy rovnomerné, pozreli sme sa bližšie aj na vývoj vekových skupín, v ktorých sa akumuluje hlavná časť z celkovej plodnosti. Aj v tomto prípade platí, že najprv sme svedkami nárastu až na viac ako 540 tis. osôb v rokoch 2006 a 2007, no od tohto momentu dochádza k stabilnému poklesu, ktorý vrcholí na začiatku 30. rokov na úrovni približne 340 tis. osôb. V ďalších rokoch síce je možné očakávať mierne zvýšenie počtu žien vo veku najvyššej plodnosti, ale vo svojej podstate pôjde len o kozmetické úpravy (pozri graf 173). Z pohľadu demografického mechanizmu je zrejmé, že jedna z hlavných podmienok zostupnej špirály pasce nízkej plodnosti sa na Slovensku naplňa a s každou mladšou generáciou sa navyše aj prehľbuje.

Sociologický mechanizmus pasce nízkej plodnosti sa predovšetkým opiera o osobný ideál veľkosti rodiny, ktorý je jedným z hlavných faktorov konečnej plodnosti. Vo všeobecnosti sa ukazuje, že ideálna veľkosť rodiny je vyššia, ako

napokon realizovaná. Lutz a kol.⁷³³ pri zahrnutí tohto konceptu ako jedného z mechanizmov hypotézy pasce nízkej plodnosti pracovali s predpokladom, že uvedený pokles ideálnej veľkosti rodiny je odrazom a je znásobený samotným poklesom plodnosti v predchádzajúcom období. Mladé generácie žijúce v spoločnosti s klesajúcou plodnosťou a veľkosťou rodiny sú tak každodenne konfrontované a ovplyvňované týmto prostredím a ich sociálne normy a najmä normy spojené s ideálnou veľkosťou rodiny sú prostredníctvom procesov socializácie a sociálneho učenia značne ovplyvňované. Čím s menším počtom detí v rodinách sa stretnú, tým menší počet detí bude súčasťou ich normatívneho systému.

Graf 173: Vývoj počtu žien v reprodukčnom veku a veku najvyššej plodnosti na Slovensku v rokoch 1985 – 2050⁷³⁴

Ako sme si ukázali vyššie, aj na Slovensku platí, že priemerná veľkosť rodiny sa zmenšuje a do budúcnosti sa zmenšovať aj bude. Pokles realizovanej plodnosti a s ním spojené zmeny v štruktúre žien podľa počtu detí v rámci transformácie plodnosti odkladaním skutočne prinášajú prostredie, kde mladé generácie sú konfrontované s menšími rodinami, často len s jedným dieťaťom, prípadne dokonca dlhšie zotrvávajúce ako bezdetné. Otázkou však zostáva, či sa tento vývoj odráža aj na hodnotách ideálnej veľkosti rodiny. Odpoveď na

⁷³² Údaje čerpáme zo stredného variantu prognózy BLEHA, Branislav – ŠPROCHA, Branislav – VAŇO, Boris. Prognóza populačného vývoja Slovenskej republiky..., c. d.

⁷³³ LUTZ, Wolfgang – SKIRBEKK, Vegard – TESTA, Maria Rita. The Low-Fertility Trap Hypothesis: Forces that May Lead to Further Postponement and Fewer Births in Europe..., c. d.

⁷³⁴ Zostavené z údajov ŠÚ SR a stredného variantu prognózy BLEHA, Branislav – ŠPROCHA, Branislav – VAŇO, Boris. Prognóza populačného vývoja Slovenskej republiky..., c. d.

ňu môžeme hľadať prostredníctvom niektorých prieskumov EVS (1991, 1999) a ISSP (2012). Ak sa zameriame na skupinu osôb vo veku do 30 rokov, je zrejmé, že priemerný ideálny počet detí skutočne postupne klesal z úrovne 2,34 dieťaťa (EVS 1991) na 2,21 (ISSP 2012). Okrem toho sa tiež čiastočne potvrdilo, že smerom k mladším kohortám dochádza k celkovému poklesu ideálneho počtu detí v rodine. Napríklad v roku 1999 v prieskume EVS vo veku 50-59 rokov sa priemerný ideálny počet detí na jednu rodinu pohyboval na úrovni takmer 2,6 dieťaťa, kým v mladších kohortách dosahoval len približne 2,3 dieťaťa. Podobné zistenie priniesol aj posledný prieskum ISSP z roku 2012. Aj keď na Slovensku zatiaľ nie sme svedkami poklesu priemerného ideálneho počtu detí v rodine pod zápornú hranicu, najnovšie údaje (napr. Eurobarometer 2011) v prípade mladších kohort poukazujú, že by k tomu mohlo postupne dôjsť. Vo všeobecnosti však platí, že dlhodobé zotrvávanie prierezových ukazovateľov plodnosti na veľmi nízkej úrovni sa prejaví aj na realizovanej reprodukčii, čo môže ovplyvniť aj reprodukčné zámery ďalších generácií a posilniť tak účinky pasce nízkej plodnosti.

Pokles plodnosti a s ním spojeného počtu detí je jedným z hlavných dôvodov tzv. starnutia zdola. Predpokladá sa, že reakcia na tento vývoj prinesie zmeny v systéme sociálneho zabezpečenia, pričom škrtý sa najviac dotknú mladších generácií vzhľadom na potreby riešiť situáciu s rastúcim počtom a podielom seniorov. Okrem evidentného zhoršovania sociálneho zabezpečenia mladých rýchle starnutie môže priniesť znižovanie hospodárskej produktivity, čo sa odrazí aj na nižších investíciách a hospodárskom raste. Vyhliadky mladých sú vo všeobecnosti vnímané značne pesimisticky, a to aj samotnými mladými ľuďmi. Navyše je potrebné tiež doplniť, že aspirácie mladých z pohľadu materiálnej spotreby sú jednoznačne vyššie, ako tomu bolo v minulosti. Významne k tomu prispel a prispieva tlak reklamy. Samotný rast aspirácií je umožnený v konečnom dôsledku aj klesajúcou veľkosťou rodín. Mladí ľudia sa o bohatstvo domácností nemusia deliť s väčším počtom súrodencov. Životná úroveň domácností (ktorá vo všeobecnosti rastie), na ktorú si mladí zvykli, je očakávaná aj v čase prechodu do dospelosti. Práve pozícia absolventov a mladých ľudí je na Slovensku vo všeobecnosti problematická a v mnohých aspektoch neistá, čo znamená ťažšie napĺňanie životnej úrovne, na ktorú boli zvyknutí. Okrem toho je potrebné pripomenúť, že pracovný trh v čoraz väčšej miere núti mladých k značnej flexibilitě, preto dlhodobé záväzky, ako sú manželstvo a rodina, môžu byť vnímané v určitých fázach životného cyklu ako prekážka. Môžeme tak vidieť, že ekonomický mechanizmus pasce nízkej plodnosti ovplyvňuje nielen intenzitu (veľkosť rodiny) plodnosti, ale aj jej časovanie. Sme jednoznačne svedkami výrazného odkladania začiatku reprodukcie, posunu reprodukčných zámerov do vyššieho veku, čo úzko súvisí práve s neľahkou situáciou mladých

pri etablovaní sa na trhu práce, riešení rezidenčnej samostatnosti a nadobúdanií želaných životnej úrovne.

Lutz a kol.⁷³⁵ vychádzali z prvej časti Easterlinovej hypotézy relatívneho príjmu. Podľa nej dôležitý faktor ovplyvňujúci ochotu mladých vstupovať do manželstva a rodičovstva predstavuje pohľad ich samotných na možnosti splnenia ich materiálnych aspirácií. V prípade, že pocitujú dostatočnú príjmovú silu vo svojich domácnostiach vo vzťahu ku svojim materiálным aspiráciám, pozerajú sa na svoje budúce vyhliadky optimisticky a majú tendenciu realizovať aj dlhotrvajúce záväzky, akými sú manželstvo a rodičovstvo. Ak však svoju situáciu vo vzťahu k aspiráciám považujú za problematickú, dochádza k snahe odkladať tieto rozhodnutia na neskôr, príhodnejšiu dobu.

V prípade Slovenska bude potrebné s ekonomickým mechanizmom pracovať pravdepodobne v inej ako pôvodnej podobe. Vzhľadom na výrazné zmeny v charaktere hospodárstva, trhu práce, životnej úrovne domácností, ktoré prebiehajú v posledných 25 rokoch, je veľmi ťažké porovnávať materiálne aspirácie mladých generácií s potenciálnym príjmom.⁷³⁶ K ich socializácii (generácie zo 70. a 80. rokov) dochádzalo v úplne odlišnom prostredí a za úplne odlišných podmienok. Ako rozhodujúcou sa skôr javí ich značná diskontinuita a dynamika zmien, ktorá najmä v 90. rokoch priniesla na trhu práce dovedy takmer nepoznaný fenomén nezamestnanosti, nestability a čiastočne aj pokles životnej úrovne. Prechod na nový systém hospodárstva so sebou tak priniesol aj viaceré negatíva, ktoré v mnohých ohľadoch pocítili tiež mladé generácie práve vstupujúce na trh práce. Okrem toho je potrebné spomenúť zrušenie viacerých opatrení sociálnej, rodinnej a bytovej politiky, ktoré opätovne najviac zasiahli mladých. Vplyv štrukturálnych faktorov spolu s diskontinuitou systému a jeho dramatickými a dynamickými zmenami jednoznačne predstavovali predovšetkým v 90. rokoch veľmi dôležité mechanizmy ovplyvňujúce charakter reprodukčného správania. Dokazuje to aj vyššie spomínaný vývoj plodnosti. Rozpor medzi rastúcimi materiálными aspiráciami mladých generácií v spojitosti s pretrvávajúcou problematickou situáciou na trhu práce⁷³⁷ (vysoká nezamestnanosť, nižšie príjmy), otázkami spojenými s rezidenčnou samostatnosťou (ceny bytov, dostupnosť a schopnosť splácať hypotéky a pod.) prispieva na Slovensku k znižovaniu hodnoty relatívneho príjmu, a tým aj podľa pôvodnej hypotézy k prehľbovaniu pasce nízkej plodnosti.

⁷³⁵ LUTZ, Wolfgang – SKIRBEKK, Vegard – TESTA, Maria Rita. The Low-Fertility Trap Hypothesis: Forces that May Lead to Further Postponement and Fewer Births in Europe..., c. d.

⁷³⁶ Najčastejšie na tento účel slúžilo porovnávanie príjmu otca ako formujúca premenná aspirácií mladého muža a jeho aktuálny príjem.

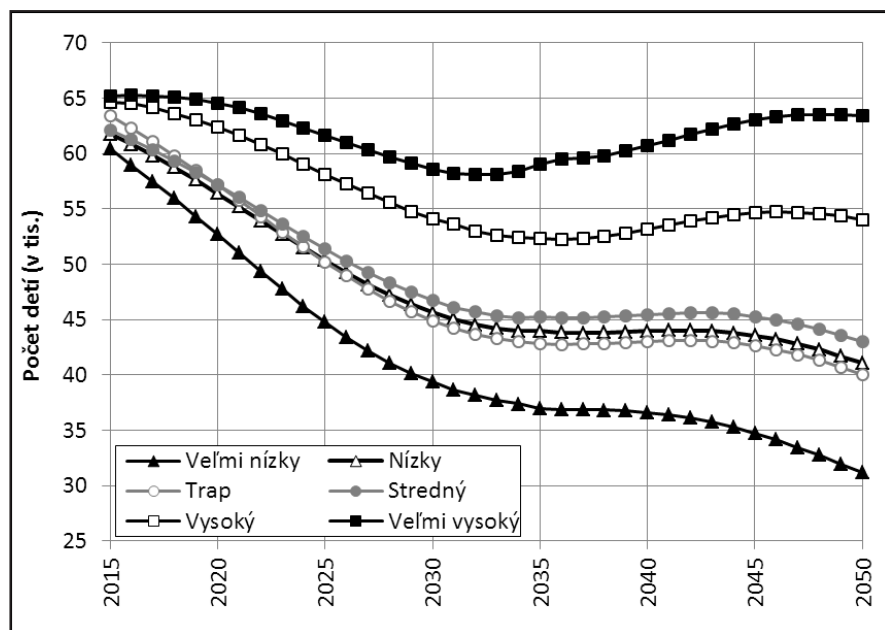
⁷³⁷ Situácia mladých ľudí sa na Slovensku ešte zhoršila po vypuknutí globálnej hospodárskej krízy a ani v posledných rokoch sa napríklad z pohľadu mier nezamestnanosti nejak dramaticky nezlepšuje.

XII.3.1 Budúci vývoj počtu narodených detí

Celkový počet narodených detí sa odvíja od dvoch základných faktorov. Prvým je počet a rozloženie žien podľa veku v reprodukčnom období a najmä vo veku najvyššej plodnosti. Druhou prerekvizitou je intenzita plodnosti a jej vekovo-spezifický charakter. Kým prvá premenná je pre najbližšie dve desaťročia už nastavená vzhľadom na predchádzajúci populačný vývoj a počet narodených dievčat, intenzita a rozloženie mier plodnosti sa bude ešte meniť.

V najbližších rokoch bez vzniku nejakých dramatických negatívnych zmien v spoločnosti alebo hospodárstve môžeme očakávať určitý mierny rast intenzity plodnosti. Tento predpoklad sa opiera o efekt pokračujúcej rekuperácie, ktorá okrem nárastu mier plodnosti vo vyššom veku prinesie aj ďalšie celkové starnutie vekového profilu plodnosti.

Graf 174: Očakávaný počet narodených detí podľa jednotlivých scenárov vývoja plodnosti⁷³⁸

Celkovo sme vypracovali šesť projekčných scenárov vývoja plodnosti do roku 2050 a z nich odvodili možný vývoj počtu narodených detí. Nízky, stredný a vysoký scenár sa zhodujú s vyššie popísanými projekčnými variantmi vývoja reprodukcie. Veľmi nízky pracuje s fiktívnym predpokladom, keď hodnota

⁷³⁸ Výpočty autorov.

úhrnnej plodnosti by trvalo zostala na hladine 1,3 dieťaťa na ženu, teda by neprekročila tzv. lowest-lowfertility. Tzv. trap variant znázorňuje skutočnosť, čo by sa dialo s pôrodnosťou a počtom narodených detí, ak by úhrnná plodnosť zotrvala na úrovni 1,5 dieťaťa na ženu. Posledný tretí fiktívny variant sa snaží poukázať na vývoj počtu narodených detí a následný populačný vývoj, ak by plodnosť rástla v nasledujúcich dvoch desaťročiach tak dynamicky, že by dosiahla úroveň z konca 80. rokov (viac ako 2 deti na ženu). Okrem zmien v intenzite sme do vývojových scenárov zapracovali aj zmeny v rozložení mier plodnosti, a to v zmysle predpokladaného starnutia profilu plodnosti.

V podstate len vo veľmi nízkom a trap scenári očakávame oproti súčasnosti, že by hodnota úhrnnej plodnosti mohla klesnúť. Ostatné scenáre pracujú buď s miernym alebo dokonca výraznejším nárastom plodnosti, pričom vo veľmi vysokom sa dokonca snažíme pozrieť na to, čo by sa dialo s počtom narodených detí, ak by sa plodnosť zvýšila až na zápornú hranicu (2,1 dieťaťa na ženu). Z grafu 174 je zrejmé, že všetky použité scenáre by priniesli pokles pôrodnosti. V najpravdepodobnejšom strednom variante prognózy plodnosti sa počet živonarodených detí zníži z viac ako 62 tis.⁷³⁹ na 50 tis. v polovici 20. rokov a po ďalšom poklese by sa na dlhšiu dobu stabilizoval na približne 45 tis. Ku koncu prognózovaného obdobia by však opäť začalo dochádzať k poklesu. Ak by plodnosť klesla na úroveň 1,3 dieťaťa na ženu, potom by sa v polovici 30. rokov narodilo ročne menej ako 37 tis. detí a v horizonte prognózy by to bolo dokonca len niečo viac ako 31 tis.

V trap scenári, ktorý približne zobrazuje súčasnú úroveň plodnosti na Slovensku, počet živonarodených klesne na 43 tis. detí. Ak teda nedôjde v najbližších dvoch desaťročiach k zmene intenzity plodnosti, Slovensko sa musí pripraviť na to, že v polovici 30. rokov budú novovznikajúce generácie menšie o približne 20 tis. osôb.

V posledných dvoch scenároch bol zakomponovaný predpoklad dynamického rastu plodnosti. Ako je zrejmé z grafu 174, ani ten však nedokáže zvrátiť vplyv kohortného efektu, a preto počet narodených detí bude klesať. Najmä v prípade veľmi vysokého scenára by však išlo len o mierny prepád. Na druhej strane je veľmi ťažké predpokladať, že by sa plodnosť mohla vrátiť v najbližších dvoch desaťročiach na také hodnoty, aké dosahovala zhruba pred 25 rokmi. Rovnako aj vysoký variant je za súčasných podmienok dosť nereálny. Ak sa nepodarí vo veľmi krátkej dobe výraznejšie „naštartovať“ proces rekuperácie a zvýšiť tak hodnotu úhrnnej plodnosti, je zrejmé, že populácia Slovenska skutočne je a bude ohrozená pascou nízkej plodnosti.

⁷³⁹ Pre dlhšiu časovú porovnateľnosť pracujeme aj s deťmi, ktoré sa narodili v cudzine ženám s trvalým pobytom na Slovensku. Tie od roku 2012 už nie sú súčasťou štatistického zisťovania prirodzeného pohybu obyvateľstva.

Je potrebné si uvedomiť, že okrem už spomínaného psychologického umocňovania efektu „malých rodín“ sa kontinuálny pokles počtu narodených detí prejaví aj v reálnom fungovaní našej spoločnosti. Ako prvé to pocítia predškolské zariadenia a základné školy. S odstupom času to bude mať efekt na počty študentov na stredných školách, ako aj potenciálny počet uchádzačov, prijatých a študujúcich študentov na terciárnom stupni vzdelávania. Po uplynutí zhruba 25 rokovsa dopady nízkej plodnosti prejaví na trhu práce, keďže naň budú vstupovať čoraz početne menšie kontingenty osôb. Tie pritom ovplyvnia nielen samotný pracovný trh, ale aj úroveň spotreby a objem odvodov do jednotlivých schém.

Záver

Nástup transformácie plodnosti v rámci demografickej revolúcie sa oproti západnej a severnej Európe na Slovensku do určitej miery oneskoril. Prvé náznaky znižovania manželskej plodnosti môžeme identifikovať až na prelome 19. a 20. storočia, no naplno sa proces vedomého obmedzovania plodnosti presadil až v medzivojnovom období. K ukončeniu demografickej revolúcie došlo podľa našich zistení po druhej svetovej vojne na sklonku 50. a na začiatku 60. rokov. K hlavným znakom transformácie plodnosti v tomto období patrila jednoznačne pomerne výrazný pokles intenzity rodenia detí a najmä detí vyššieho poradia, čo sa odzrkadlilo aj na štruktúre a charakte re reprodukcie. Predovšetkým sa znižovala plodnosť v druhej polovici reprodukčného veku a čoraz väčšia časť reprodukcie sa realizovala v mladšom veku. Uvedené zmeny sa odzrkadlili aj na vývoji kohortných ukazovateľov, keď konečná plodnosť pomerne rýchlo klesala z viac ako 5 detí na približne 3 deti na ženu. Súčasne dochádzalo k heterogenizácii reprodukcie z pohľadu počtu narodených detí. Kým v najstarších kohortách v prevažnej miere prevládali ženy s väčšími rodinami, u žien narodených na začiatku 20. storočia bola ich výsledná štruktúra podľa parity pomerne rôznorodá. Postupne sa začal presadzovať model rodiny s tromi a neskôr aj s dvomi deťmi. Súčasne sa znižovala bezdetnosť, ktorá najvyššie hodnoty dosiahla u žien zasiahnutých prvou svetovou vojnou a hospodárskou krízou v 30. rokoch. Sme svedkami transformácie plodnosti z modelu vyznačujúcom sa vysokou intenzitou rodenia detí a tiež relatívne vyššou bezdetnosťou do modelu s výrazne nižšou plodnosťou a nízkym podielom bezdetných žien.

Je potrebné si uvedomiť, že proces demografickej revolúcie nezačal v populácii Slovenska naraz. Môžeme vidieť pomerne výrazné rozdiely v realizovanej plodnosti a štruktúre žien podľa parity v niektorých etnických a náboženských skupinách, medzi jednotlivými vzdelanostnými skupinami, regiónmi Slovenska a pod.

Výraznou mierou sa na procese transformácie plodnosti podpísali aj špecifické podmienky minulého režimu a tiež nastavenie populačných politík, ktoré boli v tomto období prijímané. K hlavným znakom reprodukčného správania patrili upevnenie skorého vstupu do manželstva a rodičovstva,

veľmi nízka bezdetnosť, čoraz častejšia orientácia na dvojdetný model rodiny a taktiež akumulácia reprodukcie do prvej polovice reprodukčného obdobia. Okrem toho sa upevnilo úzke prepojenie plodnosti so sobášnosťou a životom v manželstve, keďže podiel detí narodených mimo manželstva, ako aj plodnosť nevydatých žien dosahovali veľmi nízke hodnoty. Reprodukčným normatívnym vzorcom sa postupne stalo byť matkou a najlepšie matkou dvoch detí. Tento hlavný reprodukčný vzorec prijímala čoraz väčšia časť žien, a preto klesala aj celková pluralita reprodukčného správania. Intenzita rodenia detí v podstate celé povojnové obdobie klesala. Výnimkou boli len krátke obdobia určitého oživenia (napr. 70. roky) spojené s proklamovanými alebo realizovanými zmenami v populačnej a rodinnej politike. Na úrovni generáčnej plodnosti sa však tieto zmeny neprejavili, a preto sme svedkami kontinuálneho znižovania priemerného počtu detí, ktoré sa narodili jednej žene. Poslednými kohortami, ktoré mali viac ako dve deti na ženu, sa tak stali ženy z konca 60. rokov. Hlavné mechanizmy reprodukčného modelu úzko previazané s vonkajšími faktormi socialistickej spoločnosti na prvý pohľad pôsobili pomerne stabilne. Len minimálne zmeny v časovaní a rozložení mier plodnosti, stabilný medzigeneračne sa prehĺbujúci dvojdetný model rodiny (maximum ženy narodené v 60. rokoch), veľmi nízky podiel detí narodených mimo manželstva a ďalšie sa však po rozpade socialistického bloku a nástupe celospoločenskej transformácie menili veľmi dynamicky.

Zdá sa, že diskontinuita životných, spoločenských, hospodárskych a tiež politických podmienok prispela k veľmi promptnej a hlbokoj erózii socialistického modelu reprodukčného správania. K hlavným znakom ďalšej transformácie procesu plodnosti jednoznačne patrí výrazný pokles intenzity rodenia detí a jej stabilizácia hlboko pod záchovnou hodnotou, odkladanie materských štartov do vyššieho veku a s tým spojený posun väčšej časti reprodukcie do druhej polovice reprodukčného obdobia a tiež výrazná zmena v legitimitě narodených detí. Pozorovaná pluralizácia v reprodukčnom správaní, deštandardizácia nastavenia starých a rekonštrukcia nových životných dráh a ich obsahových prvkov (prechodov k dospelosti) výraznou mierou ovplyvňuje aj úroveň realizovanej plodnosti a štruktúru žien podľa počtu narodených detí.

Hlavnými nositeľkami transformácie reprodukčného správania sa stali ženy narodené v 70. rokoch. Ukazuje sa, že najviac procesom odkladania je zasiahnuté rodenie prvých detí, no vzhľadom na previazanosť časovania materských štartov s ďalšími reprodukčnými zámermi transformácia plodnosti odkladaním ovplyvňuje aj intenzitu a časovanie rodenia detí druhých a ďalších poradií. Podrobnejšia analýza týchto transformačných zmien tiež ukázala, že kým prvé deti vo väčšine prípadov budú v najmladších kohortách vo vyššom veku napokon realizované, hlavnou príčinou poklesu a stabilizácie plodnosti na

pomerne nízkej úrovni je slabá rekuperácia detí druhého a vyššieho poradia. S tým je úzko spojený aj budúci vývoj realizovanej plodnosti, štruktúry žien podľa počtu detí a tým aj veľkosť a charakter rodín na Slovensku. Vo všeobecnosti môžeme postupne očakávať zníženie podielu dvojdetného modelu rodiny zo súčasných približne 45 % (generácie z konca 60. rokov) na približne jednu tretinu (kohorty 1985). Rovnako sa bude zmenšovať pravdepodobne aj váha žien s tromi a viac deťmi. Na druhej strane transformácia plodnosti odkladaním s najväčšou pravdepodobnosťou prispeje k zvýšeniu podielu bezdetných až k hranici jednej pätiny a k čoraz častejšiemu príklonu jednodetnej rodiny. Oživovanie plodnosti, ktoré pozorujeme v poslednom desaťročí po tom, čo Slovensko dosiahlo historicky najnižšiu intenzitu rodenia detí, je spojené predovšetkým s nástupom procesu rekuperácie odložených reprodukčných zámerov vo vyššom veku. Keďže táto fáza ešte nie je úplne ukončená, môžeme preto aj v najbližších rokoch očakávať mierne zvyšovanie intenzity plodnosti. Každopádne však nie je v súčasných podmienkach reálne predpokladať návrat na úroveň známu z konca 80. rokov.

Zoznam tabuliek, grafov a kartogramov

Zoznam tabuliek

Tab. 1: Miera vedomého obmedzovania plodnosti na Slovensku vo vybraných rokoch	41
Tab. 2: Hrubá miera pôrodnosti veľkostných skupín obcí na Slovensku v rokoch 1921 a 1930	294
Tab. 3: Vydaté ženy podľa príslušnosti k hospodárskemu odvetviu podľa počtu živo narodených detí z posledného manželstva, SR 1950	312

Zoznam grafov

Graf 1: Vývoj hrubej miery pôrodnosti, úmrtnosti a prirodzených prírastkov na Slovensku v rokoch 1870-1970	24
Graf 2: Vývoj hrubej miery pôrodnosti na Slovensku a vo vybraných krajínach Európy v rokoch 1870-1935	25
Graf 3: Vývoj podielu slobodných žien vo veku 50-54 rokov a SMAM na Slovensku, sčítania ľudu 1880-1930	28
Graf 4: Podiel slobodných žien vo veku 50-54 rokov a priemerný počet rokov, ktoré osoba prežije ako slobodná do veku 50 rokov (SMAM) vo vybraných populáciách Európy na začiatku 20. Storočia	30
Graf 5: Úhrnná plodnosť vo vybraných krajinách Európy v rokoch 1850-1935	31
Graf 6: Miery plodnosti žien vo vybraných štátoch Európy na začiatku 30. rokov 20. Storočia	32
Graf 7: Vývojová trajektória indexu manželskej plodnosti, indexu podielu vydatých žien a indexu všeobecnej plodnosti v populácii Slovenska, roky 1880-2011	38
Graf 8: Vývoj indexu manželskej plodnosti vo vybraných krajínach Európy	39
Graf 9: Porovnanie mier manželskej plodnosti Slovenska vo vybraných rokoch, Hutteritov a Coale-Trussellovho modelu	40

Graf 10: Vývoj počtu narodených, hrubej miery pôrodnosti, úhrnnej plodnosti a počtu žien v reprodukčnom veku na Slovensku	81
Graf 11: Miery plodnosti žien na Slovensku vo vybraných rokoch	88
Graf 12: Zmena intenzity plodnosti žien na Slovensku podľa veku v absolútnom a relatívnom vyjadrení medzi vybranými rokmi	90
Graf 13: Vývoj mier plodnosti vo vybraných 5-ročných vekových skupinách na Slovensku v rokoch 1920-2015	90
Graf 14: Vývoj príspevkov vybraných 5-ročných vekových skupín k celkovej intenzite plodnosti na Slovensku v rokoch 1920-2015	92
Graf 15: Vývoj plodnosti žien podľa poradia na Slovensku v rokoch 1925-2015	93
Graf 16: Vývoj vybraných indikátorov časovania plodnosti na Slovensku	97
Graf 17: Vývoj úhrnnej plodnosti, priemerného veku pri prvom pôrode a alternatívnych ukazovateľov plodnosti na Slovensku	102
Graf 18: Vývoj úhrnnej plodnosti a priemerného veku ženy pri narodení 1. dieťaťa na Slovensku a v Holandsku	105
Graf 19: Vývoj konečnej plodnosti na Slovensku v generáciách žien 1860-1970	109
Graf 20: Vývoj štruktúry žien podľa počtu detí na Slovensku, generácie 1861-1970	112
Graf 21: Vývoj pravdepodobností zväčšenia rodiny na Slovensku v generáciách 1861-1970	114
Graf 22: Vývoj bezdetnosti žien na Slovensku narodených v rokoch 1870-1970	117
Graf 23: Podiel bezdetných žien Slovensku podľa veku (15-40 rokov) v sčítaniach 1950, 1970, 1991 a 2011	118
Graf 24: Vývoj počtu rokov, ktoré žena prežije ako bezdetná do dovŕšenia 50. roku života na Slovensku	119
Graf 25 a 26: Pravdepodobnosti narodenia prvého dieťaťa bezdetným ženám (vľavo) a index zmien pravdepodobností (vpravo), vybrané generácie	120
Graf 27: Koefficient koncentrácie plodnosti na Slovensku v generáciách žien 1880-1964	123
Graf 28: Vývoj podielu žien majúcich 25 %, 50 % a 75 % zo všetkých detí v príslušnej generácii	124
Graf 29: Vývoj podielu detí, ktoré sa narodili 25 %, 50 % a 75 % žien na Slovensku v generáciách 1880-1964	125
Graf 30: Priemerná veľkosť rodiny na Slovensku z pohľadu detí	126
Graf 31: Vývoj štruktúry detí podľa počtu súrodencov	128

Graf 32: Schéma procesu odkladania a rekuperácie plodnosti v generačnej perspektíve	131
Graf 33: Vývoj príspevkov vekových skupín ku konečnej plodnosti žien Slovenska v generáciách 1935-1970	132
Graf 34: Vývoj generačných mier plodnosti žien Slovenska vo vybraných vekoch, generácie 1935-1990	133
Graf 35: Vývoj generačných mier plodnosti žien Slovenska vybraných generácií	134
Graf 36: Vývoj generačného priemerného veku žien pri narodení prvého dieťaťa na Slovensku, generácie 1935-1975	135
Graf 37: Kumulatívne rozdiely kohortných mier plodnosti vybraných generácií s referenčnou kohortou 1965	137
Graf 38-40: Kumulatívne rozdiely kohortných mier plodnosti vybraných generácií s referenčnou kohortou 1965, prvé pôrody, druhé pôrody, tretie a ďalšie pôrody	139
Graf 41: Kumulatívne rozdiely konečnej plodnosti podľa poradia narodeného dieťaťa s referenčnou kohortou 1965	140
Graf 42: Index rekuperácie plodnosti podľa poradia, generácie žien 1966-1978	141
Graf 43: Index rekuperácie plodnosti podľa poradia, generácie žien 1966-1978	142
Graf 44: Vývoj podielu slobodných žien v reprodukčnom veku na Slovensku, sčítanie obyvateľov 1900-2011	144
Graf 45: Vývoj podielu vydatých žien v reprodukčnom veku na Slovensku, sčítanie obyvateľov 1900-2011	145
Graf 46: Vývoj podielu ovdošených žien v reprodukčnom veku na Slovensku, sčítanie obyvateľov 1900-2011	147
Graf 47: Vývoj podielu rozvedených žien v reprodukčnom veku na Slovensku, sčítanie obyvateľov 1900-2011	148
Graf 48: Prierezová a generačná tabuľková prvosobašnosť žien na Slovensku v rokoch 1920-2015 a v generáciách 1945-1974	151
Graf 49: Vývoj počtu rozvodov a úhrnnej rozvodovosti manželstiev na Slovensku v rokoch 1920-2015	154
Graf 50: Čisté miery plodnosti vydatých žien na Slovensku vo vybraných rokoch	157
Graf 51: Čisté miery plodnosti nevydatých žien na Slovensku vo vybraných rokoch	158
Graf 52: Vývoj konečnej plodnosti žien podľa rodinného stavu na Slovensku, generácie 1880-1970	159

Graf 53: Vývoj konečnej bezdetnosti žien podľa rodinného stavu na Slovensku, generácie 1880-1970	161
Graf 54: Vývoj podielu žien s jedným dieťaťom podľa rodinného stavu na Slovensku, generácie 1880-1970	162
Graf 55: Vývoj podielu žien s dvomi deťmi podľa rodinného stavu na Slovensku, generácie 1880-1970	162
Graf 56: Vývoj podielu žien s tromi a viac deťmi podľa rodinného stavu na Slovensku, generácie 1880-1970	163
Graf 57: Vývoj počtu a podielu detí narodených mimo manželstva a podielu predmanželských koncepcií na Slovensku	165
Graf 58: Vývoj počtu jednotlivých typov cenзовých domácností na Slovensku v rokoch 1961-2011	178
Graf 59: Vývoj zastúpenia jednotlivých typov cenзовých domácností na Slovensku v rokoch 1961-2011	179
Graf 60 a 61: Intenzita vytvárania úplných rodín bez detí (vľavo) a s deťmi (vpravo) v reprodukčnom období ženy, sčítanie obyvateľov 1970, 1991 a 2011	183
Graf 63 a 64: Intenzita vzniku faktických manželstiev mužov (vľavo) a žien (vpravo) v reprodukčnom veku na Slovensku v rokoch 1980, 1991 a 2011	185
Graf 65 a 66: Intenzita vytvárania neúplných rodín s deťmi na Slovensku v reprodukčnom veku muža (vľavo) a ženy (vpravo) stojacich na čele domácnosti v rokoch 1970, 1991 a 2011	189
Graf 67 a 68: Intenzita vytvárania cenзовých domácností jednotlivcov na Slovensku podľa veku a pohlavia v rokoch 1970, 1991 a 2011	190
Graf 69 a 70: Štruktúra úplných (vľavo) a neúplných (vpravo) rodín podľa počtu závislých detí	192
Graf 71: Štruktúra žien vo veku 15-50 rokov podľa typu cenзовой domácnosti, ktorú v čase sčítania 1991 vytvárali	195
Graf 72: Štruktúra žien vo veku 15-50 rokov podľa typu cenзовой domácnosti, ktorú v čase sčítania 2011 vytvárali	195
Graf 73: Podiel žien vo veku 15-50 rokov, ktoré vytvárajú úplné rodinné domácnosti, sčítanie 1991 a 2011	196
Graf 74-77: Vývoj podielu žien so základným, stredoškolským bez maturity, s maturitou a vysokoškolským vzdelaním vo veku 25-49 rokov, sčítanie 1950, 1970, 1991 a 2011	205

Graf 78 a 79: Podiel vysokoškolsky vzdelaných mužov (vľavo) a žien (vpravo) vo veku 20-50 rokov podľa výsledkov sčítaní 1991, 2001 a 2011	206
Graf 80: Vývoj konečnej plodnosti žien podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania na Slovensku, generácie 1900-1970	208
Graf 81: Vývoj konečnej bezdetnosti žien podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania na Slovensku, generácie 1900-1970	210
Graf 82: Vývoj podielu žien s jedným dieťaťom podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania na Slovensku, generácie 1900-1970	211
Graf 83: Vývoj podielu žien s dvomi deťmi podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania na Slovensku, generácie 1900-1970	212
Graf 84: Vývoj podielu žien s tromi a viac deťmi podľa najvyššieho dosiahnutého vzdelania na Slovensku, generácie 1900-1970	213
Graf 85: Podiel študujúcich žien na strednej alebo vysokej škole vo veku 16-27 rokov, sčítanie 1980-2011	215
Graf 86 a 87: Podiel študujúcich (vľavo) a ostatných (vpravo) žien s aspoň jedným dieťaťom vo veku 16-27 rokov, sčítanie 1980-2011	216
Graf 88 a 89: Plodnosť vydatých žien slovenskej a maďarskej národnosti z posledného manželstva vo veku 15-59 rokov, sčítanie ľudu 1930 a 1961	219
Graf 90 a 91: Štruktúra vydatých žien slovenskej a maďarskej národnosti podľa veku a počtu narodených detí z posledného manželstva, sčítanie ľudu 1930	220
Graf 92 a 93: Štruktúra vydatých žien slovenskej a maďarskej národnosti podľa veku a počtu narodených detí z posledného manželstva, sčítanie ľudu 1961	221
Graf 94: Kohortná plodnosť žien slovenskej a maďarskej národnosti narodených v rokoch 1900 – 1970	222
Graf 95 a 96: Štruktúra žien slovenskej a maďarskej národnosti podľa počtu detí a roku narodenia, sčítanie ľudu 1980, 1991, 2001, 2011	225
Graf 97 a 98: Priemerný počet detí na jednu ženu slovenskej a maďarskej národnosti vo veku 15 – 40 rokov, sčítanie obyvateľov 1980, 1991, 2001, 2011	227
Graf 101 a 102: Kohortná plodnosť (vľavo) a bezdetnosť (vpravo) vydatých žien rusínskej národnosti a všetkých žien Slovenska, sčítanie ľudu 1930	231
Graf 103 a 104: Štruktúra vydatých žien rusínskej národnosti (vľavo) a Slovenska (vpravo) podľa veku a počtu narodených detí	232

Graf 105: Kohortná plodnosť žien židovskej národnosti a žien Slovenska ..	238
Graf 106: Pravdepodobnosť zväčšenia rodiny žien židovskej národnosti vo vybraných generáciách, sčítanie ľudu 1930	239
Grafy 107-110: Podiel žien židovskej národnosti a žien Slovenska bez detí, s jedným dieťaťom, dvomi deťmi a tromi a viac deťmi, sčítanie ľudu 1930	241
Graf 111 a 112: Kohortná plodnosť žien českej národnosti a žien Slovenska (vľavo) a pravdepodobnosť zväčšenia rodiny žien českej národnosti vo vybraných generáciách (vpravo) sčítanie ľudu 1930	243
Grafy 113-116: Podiel žien českej národnosti a žien Slovenska bez detí, s jedným dieťaťom, dvomi deťmi a tromi a viac deťmi, sčítanie ľudu 1930	244
Graf 117: Kohortná plodnosť žien inej a neznámej národnosti a žien Slovenska, sčítanie ľudu 1930	245
Grafy 118 a 119: Podiel bezdetných žien a žien s tromi a viac deťmi inej a neznámej národnosti a žien Slovenska, sčítanie ľudu 1930	245
Graf 120 a 121: Kohortná plodnosť žien cigánskej národnosti a žien Slovenska (vľavo) a pravdepodobnosť zväčšenia rodiny žien cigánskej národnosti vo vybraných generáciách, sčítanie ľudu 1930	250
Grafy 122-125: Podiel žien cigánskej národnosti a žien Slovenska bez detí, s jedným dieťaťom, dvomi a tromi a viac deťmi, sčítanie ľudu 1930	253
Graf 126: Vývoj konečnej plodnosti rómskych žien a žien Slovenska vo vybraných generáciách	254
Graf 127: Priemerný počet detí na 1 rómsku ženu a ženu Slovenska vo vybraných rokoch	255
Graf 128: Konečná bezdetnosť rómskych žien a žien Slovenska v generáciách 1920-1970	256
Graf 129: Štruktúra rómskych žien podľa počtu narodených detí v generáciách 1906-1965	257
Graf 130: Pravdepodobnosť zvýšenia parity rómskych žien na Slovensku vo vybraných generáciách	258
Graf 131: Kohortná plodnosť žien bez vyznania a veriacich žien podľa veku, sčítanie 1930	267
Graf 132: Štruktúra žien bez vyznania a veriacich žien podľa veku a počtu narodených detí, sčítanie 1930	267
Graf 133: Kohortná plodnosť žien podľa veku a náboženského vyznania, sčítanie 1930	268

Graf 134: Štruktúra žien vo veku do 35 rokov podľa náboženského vyznania a počtu narodených detí, sčítanie 1930	269
Graf 135: Štruktúra žien vo veku 35 - 59 rokov podľa náboženského vyznania a počtu narodených detí, sčítanie 1930	269
Graf 136: Kohortná plodnosť veriacich žien, sčítanie 1991, 2001 a 2011	270
Graf 137: Kohortná plodnosť žien bez vyznania, sčítanie 1991, 2001 a 2011	270
Graf 138: Štruktúra veriacich žien podľa počtu narodených detí, sčítanie 1991	270
Graf 139: Štruktúra žien bez vyznania podľa počtu narodených detí, sčítanie 1991	270
Graf 140: Štruktúra veriacich žien podľa počtu narodených detí, sčítanie 2001	271
Graf 141: Štruktúra žien bez vyznania podľa počtu narodených detí, sčítanie 2001	271
Graf 142: Štruktúra veriacich žien podľa počtu narodených detí, sčítanie 2011	272
Graf 143: Štruktúra žien bez vyznania podľa počtu narodených detí, sčítanie 2011	272
Graf 144: Kohortná plodnosť žien podľa veku a náboženského vyznania, sčítanie 1991	272
Graf 145: Kohortná plodnosť žien podľa veku a náboženského vyznania, sčítanie 2001	273
Graf 146: Kohortná plodnosť žien podľa veku a náboženského vyznania, sčítanie 2011	273
Graf 147: Vývoj úhrnnej plodnosti v mestách a na vidieku na Slovensku, 1992-2014	295
Graf 148: Vývoj priemerného veku pri prvom pôrode v mestách a na vidieku na Slovensku, 1992-2014	295
Graf 149: Miery plodnosti žien v mestách, vybrané roky	296
Graf 150: Miery plodnosti žien na vidieku, vybrané roky	296
Graf 151: Kohortná plodnosť podľa veku žien v mestách a na vidieku, sčítanie 1930	298
Graf 152: Štruktúra žien vo veku 50 a viac rokov v mestách a na vidieku podľa počtu narodených detí, sčítanie 1930	299
Graf 153: Vývoj konečnej plodnosti žien v mestách a na vidieku, generácie 1920-1970, sčítanie 1991, 2001 a 2011	300
Graf 154: Štruktúra žien žijúcich v meste podľa generácie a počtu narodených detí	300

Graf 155: Štruktúra žien žijúcich na vidieku podľa generácie a počtu narodených detí	300
Graf 156: Vývoj miery zamestnanosti žien Slovenska v reprodukčnom veku, vybrané sčítania	307
Graf 157: Kohortná plodnosť vydatých žien podľa veku a odvetvia ich ekonomickej aktivity alebo ich manželov, sčítanie 1930	311
Graf 158: Vydaté ženy ekonomicky aktívne podľa veku, počtu živonarodených detí z posledného manželstva a hospodárskeho odvetvia, SEEDB 1961	313
Graf 159: Kohortná plodnosť žien pracujúcich v primárnom sektore a všetkých žien Slovenska, generácie 1938 - 1970, SEEDB 1991	314
Graf. 160 a 161: Štruktúra žien pracujúcich v primárnom sektore a všetkých žien Slovenska podľa roku narodenia a počtu živonarodených detí, SEEDB 1991	315
Graf 162: Kohortná plodnosť žien podľa veku a ekonomického postavenia, sčítanie 1980	317
Graf 163: Kohortná plodnosť žien podľa veku a ekonomického postavenia, sčítanie 1991	317
Graf 164: Kohortná plodnosť žien podľa veku a ekonomického postavenia, sčítanie 2001	318
Graf 165: Kohortná plodnosť žien podľa veku a ekonomického postavenia, sčítanie 2011	318
Graf 166: Očakávaný vývoj mier plodnosti podľa veku vo vybraných rokoch (nizky variant)	322
Graf 167: Očakávaný vývoj mier plodnosti podľa veku vo vybraných rokoch (stredný variant)	322
Graf 168: Očakávaný vývoj mier plodnosti podľa veku vo vybraných rokoch (vysoký variant)	323
Graf 169: Predpokladaný vývoj konečnej plodnosti žien narodených v rokoch 1975-1985 podľa jednotlivých projekčných scenárov indexu rekuperácie, I. Prístup	325
Graf 170: Predpokladaný vývoj konečnej plodnosti žien narodených v rokoch 1975-1985 podľa jednotlivých projekčných scenárov indexu rekuperácie, II. Prístup	326
Graf 171 a 172: Predpokladaný vývoj štruktúry žien podľa počtu narodených detí z generácií 1975-1985, konštantný scenár (vľavo), scenár 15 % (vpravo)	327
Graf 173: Vývoj počtu žien v reprodukčnom veku a veku najvyššej plodnosti na Slovensku v rokoch 1985 – 2050	331

Graf 174: Očakávaný počet narodených detí podľa jednotlivých scenárov vývoja plodnosti	334
---	-----

Zoznam kartogramov

Kartogram 1: Priemerný počet detí na ženu vo veku 50 a viac rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu 1930	276
Kartogram 2: Podiel žien s jedným dieťaťom vo veku 50 a viac rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu 1930	276
Kartogram 3: Podiel žien s päť a viac deťmi vo veku 50 a viac rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu 1930	277
Kartogram 4: Priemerný počet detí na ženu vo veku 50 a viac rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu 1961	280
Kartogram 5: Podiel bezdetných žien vo veku 50 a viac rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu 1961	280
Kartogram 6: Podiel žien s 1 dieťaťom vo veku 50 a viac rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu 1961	281
Kartogram 7: Podiel žien s tromi a viac deťmi vo veku 50 a viac rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu 1961	282
Kartogram 8: Priemerný počet detí na ženu vo veku 50 a viac rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu 1991	283
Kartogram 9: Podiel bezdetných žien vo veku 50 a viac rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu 1991	284
Kartogram 10: Podiel žien s jedným dieťaťom vo veku 50 a viac rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu 1991	284
Kartogram 11: Podiel žien s tromi a viac deťmi vo veku 50 a viac rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu 1991	285
Kartogram 12: Priemerný počet detí na ženu vo veku 50 a viac rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania obyvateľov 2011	286

Kartogram 13: Podiel bezdetných žien vo veku 50 a viac rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania obyvateľov 2011	287
Kartogram 14: Podiel žien s jedným dieťaťom vo veku 50 a viac rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania obyvateľov 2011	287
Kartogram 15: Podiel žien s tromi a viac deťmi vo veku 50 a viac rokov v okresoch Slovenska podľa výsledkov sčítania obyvateľov 2011	288

Zoznam prameňov a literatúry

Literatúra

- ADSERA, Alícia. Marital Fertility and Religion: Recent Changes in Spain, 1985 and 1989. In: *Population Studies*, 2006, 60, 2, s. 205-221.
- ANDERSON, Barbara. A. Regional and Cultural Factors in the Decline of Marital Fertility in Europe. In: A. J. Coale – S.C. Watkins (eds.) *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton : Princeton University Press, 1986, s. 293-313.
- ANDORKA, Rudolf. La prévention des naissances en Hongrie dans la région Ormánság depuis la fin du XVIIIe siècle. In: *Population*, 1971, 25, 1, s. 63-78.
- ANDORKA, Rudolf – BALAZS-KOVÁCS, Sandor. The Social Demography of Hungarian Villages in the Eighteenth and Nineteenth Centuries (With Special Attention To Sárpilis, 1792–1804). In: *Journal of Family History*. 1986, 11, 2, s. 169-192.
- BAIROCH, Paul – GOERTZ, Gary. Factors of Urbanisation in the Nineteenth Century Developed Countries: A Descriptive and Econometric Analysis. In: *Urban Studies*, 1986, 23, s. 285-305.
- BAIZÁN, Pau – AASSVE, Arnstein – BILLARI, C. Francesco. Cohabitation, marriage, and first birth: The interrelationship of family formation events in Spain. In: *European Journal of Population* 19, č. 2, 2003, s. 147-169.
- BARTOŇOVÁ, Dagmar. Demografické chování populace České republiky v regionálním a evropském kontextu. In: M. Hampl a kol. *Regionální vývoj: specifika české transformace, evropská integrace a obecná teorie*. Praha : Univerzita Karlova v Praze, 2001, s. 46.
- BARTOŇOVÁ, Dagmar. Vývoj cenových domácností v České republice v poslední třetině 20. století. In: *Demografie*, 2005, 47, 1, s. 1-12.
- BARTOŇOVÁ, Dagmar. Rodiny a domácnosti. In: *Populační vývoj České republiky 2001–2006*. Praha : Katedra demografie a geodemografie, Univerzita Karlova, 2007, s. 63-75.
- BAUMANN, Zygmund. *Intimations of postmodernity*. London and New York : Routledge, 1992.
- BREWSTER, Karin, L., – RINDFUSS, Ronald, R. Fertility and women's employment in industrialised nations. In: *Annual Review of Sociology*, 2000, 26, s. 271–296.

BECKER, Gary, S. *A treatise on the family*. Cambridge : Harvard University Press, 1993.

BILLARI, Francesco, A. – KOHLER, Hans-Peter. Patterns of low and very low fertility in Europe. In: *Population Studies*, 2004, 58, 2, s. 161-178.

BILLARI, Francesco, C. Synthetic fertility measures and the search for commonalities in very low and lowest low fertility societies. In: *Population Studies*, 2004, 58, 1, s. 84-85.

BILLARI, Francesco. Partnership, childbearing and parenting: Trends of the 1990s. In: M. Macura – A.L. MacDonald – W. Haug (eds.) *The New Demographic Regime Population Challenges and Policy Responses*. New York and Geneva : United Nations, 2005.

BLEHA, Branislav – VAŇO, Boris. *Prognóza vývoja obyvateľstva SR do roku 2025* (aktualizácia). Bratislava : INFOSTAT, 2007.

BLEHA, Branislav – VAŇO, Boris. Niektoré teoretické a metodologické aspekty populačnej politiky a náčrt jej koncepcie pre Slovenskú republiku. In: *Sociológia*, 2007, 39, 1, s. 62-80.

BLEHA, Branislav – VAŇO, Boris. *Demografická budúcnosť okresov Slovenska. Približovanie či divergencia*. Bratislava : INFOSTAT, 2008.

BLEHA, Branislav – ŠPROCHA, Branislav – VAŇO, Boris. *Prognóza populačného vývoja Slovenskej republiky do roku 2060*. Bratislava : INFOSTAT, 2013.

BLOSSFELD, HANS-PETER – HUININK, Johannes. Human capital investments or norms of role transition? How women's schooling and career affect the process of family formation. In: *American Journal of Sociology* 97, 1, 1991, s. 143-168.

BOHÁČ, Antonín. Obyvatelstvo v Československé republice. In: *Československá vlastivěda, Národopis I*. Praha 1936

BOOTHER, Heather. Trends in mean age at first birth and first birth intervals in the Pacific Islands. In: *Genus*, 2001, 57, 3-4, s. 165-190.

BOLZ, Robert – SCHMID, Josef. Die Bevölkerungspolitik der Tschechoslowakei. In: *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 1980, 5, 1, s. 108-125.

BONGAARTS, John. Intermediate Fertility Variables and Marital Fertility Rates. In: *Population Studies*, 1976, 30, 2, s. 227-241.

BONGAARTS, John. A Framework for Analyzing the Proximate Determinants of Fertility. In: *Population and Development Review*, 1978, 4, 3, s. 105-132.

BONGAARTS, John – BLANC, Ann. K. Estimating the current mean age of mothers at the birth of their first child from household surveys. In: *Population Health Metrics*, 2015, 13:25, s. 1-6.

BONGAARTS, John – FEENEY, Griffith. On the Quantum and Tempo of Fertility. In: *Population and Development Review*, 1998, 24, 2, s. 271-291.

BONGAARTS, John – FEENEY, Griffith. The quantum and tempo of life-cycle events. In: E. Barbi, J. – Bongaarts – J. Vaupel (eds.) *How Long Do We Live? Demographic Models and Reflections on Tempo Effects*. Springer, 2008, s. 29-68.

BONGAARTS, John – SOBOTKA, Tomáš. A demographic explanation for the recent rise in European fertility. In: *Population and Development Review* 2012, 38, 4, s. 83-120.

BOTÍKOVÁ, Marta. Regulácia pôrodnosti. In: M. Botíková – S. Švecová – K. Jakubíková. *Tradiície slovenskej rodiny*. Bratislava : VEDA, 1997, s. 148-160.

BOTÍKOVÁ, Marta. Kultúrno-spoločenské reflexie zúženej reprodukcie (na základe etnologického výskumu v lokalitách juhu stredného Slovenska). In: P. Tišliar – T. Šprochová – L. Vargová (eds.) *Populačné štúdie Slovenska 7*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2015, s. 57-66.

BÜCHLER, Robert Y. Znovuoživenie židovskej komunity na Slovensku po druhej svetovej vojne. In: *Acta Judaica Slovaca*, 4, 1998, s. 65-77.

CALDWELL, John. C. – SCHINDLMAYR, Thomas. Explanations of the fertility crisis in modern societies: a search for commonalities. In: *Population Studies*, 2003, 57, 3, 241-263.

CASTLES, Francis, G. The world turned upside down: below replacement fertility, changing preferences and family-friendly public policy in 21 OECD countries. In: *Journal of European Social Policy*, 2003, 13, s. 209-227.

COALE, Ansley. J. Factors associated with the development of low fertility: an historic summary. In: *United Nations World Population Conference*, Belgrade, 1965, New York, s. 205-207

COALE, Ansley. J. The Decline of Fertility in Europe from the French Revolution to World War II. In: S. J. Behrmann – L. Corsa – R. Freedman *Fertility and Family Planning*, Ann Arbor, Michigan : University of Michigan Press, 1969, s. 3-24.

COALE, Ansley. J. The demographic transition reconsidered. In: *IUSSP – Proceedings of the International Population Conference*. Liège, Belgium : Eds. Ordina, 1973.

COALE, Ansley. J. The Decline of Fertility in Europe since the Eighteenth Century As a Chapter in Demographic History. In: A. J. Coale – S.C. Watkins (eds.) *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton : Princeton University Press, 1986.

COALE, Ansley J. – TRUSSELL, James T. Model fertility schedules: Variations in the age structures of childbearing in human populations. In: *Population Index* 1974, 40, 2, s. 185-258.

COALE, Ansley, J. – TREADWAY, Ron. A Summary of the Changing of Overall Fertility, Marital Fertility, and the Proportion Married in the Provinces of Europe. In: A. J. Coale – S. C. Watkins (eds.) *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton : Princeton University Press, 1986.

DAS GUPTA, P. Standardization and Decomposition of Rates: A User's Manual. Bureau of The Census, Current Population Reports, In: *Special Studies* 1994, p. 23-186.

DAVIS, Kingsley – BLAKE, Judith. Social Structure and Fertility: An Analytic Framework. In: *Economic Development and Cultural Change*, 1956, 4, 3, s. 211-235.

DEMENY, Paul. Early Fertility Decline in Austria-Hungary: A Lesson in Demographic Transition. In: *Daedalus*, 1968, 97, 2, s. 502-522

DVOŘÁK, Jozef – SRB, Vladimír – ALEŠ, Milan. Výzkum reprodukce (1981). In: *Demografie*, 1983, 25, 1, s. 19-33.

DUPÂQUIER Jacques. De l'animal à l'homme. Le mecanisme autorégulateur des populations traditionnelles. In: *Revue de l'Institut de Sociologie*, 1972, no. 2, s. 177-211.

DŽAMBAZOVIČ, Roman. *Chudoba na Slovensku. Diskurz, rozsah a profil chudoby*. Bratislava : Univerzita Komenského v Bratislave, 2007.

EATON, Joseph, W. – MEYER, Albert J. The social biology of very high fertility among the Hutterites. The demography of a unique population, In: *Human Biology*, 1953, 25, 3, s. 206-264.

ESPING-ANDERSEN, Gosta. Welfare states without work: the impasse of labour shedding and familialism in Continental European social policy. In: G. Esping-Andersen (ed.) *Welfare States in Transition: National Adaptations in Global Economies*. London : Sage Publications, 1996.

FALTUS, Jozef. Zamestnanie obyvateľstva Slovenska a priemyselné závody na Slovensku podľa uhorského sčítania k 31. 12. 1910. In: *Slovenská archivistika*, 1987, 22, 2, s. 62-85.

FIALOVÁ, Ludmila. Druhá fáze demografické revoluce ČSR a SSR. In: *Demografie*, 1987, 29, 1, s. 3-7.

FIALOVÁ, Ludmila. Obyvateľstvo podľa veku a rodinného stavu v Československu po roce 1945. In: *Demografie* 1991, 33, 2, s. 114-120.

FIALOVÁ, Ludmila – PAVLÍK, Zdeněk – VEREŠ, Pavel. Fertility Decline in Czechoslovakia During the Last Two Centuries. In: *Population Studies*, 1990, 44, 1, s. 89-106.

FILOVÁ, Božena. Spoločenský a rodinný život. In: B. Filová a kol. *Slovensko 3, 2. časť, Ľud*. Bratislava : Obzor, 1975.

FINKOVÁ, Zuzana. Štatistika národností a Rómovia. In: *Geografický časopis*, 52, 2000, s. 285-288.

FLINN, Michael, W. *The Demographic System, 1500–1820*. Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 1981.

FREJKA, Tomas. Induced Abortion and Fertility: A Quarter Century of Experience in Eastern Europe. In: *Population and Development Review*, 1983, 9, 3, s. 494-520.

FREJKA, Tomas – CALOT, Gerard. Cohort reproductive patterns in low fertility countries. In: *Population and Development Review*, 2001, 27, 1, s. 103-132.

FREJKA, Tomas – SARDON, Jean-Paul. Childbearing Trends and Prospects in Low-Fertility Countries. A Cohort Analysis. In: *European Studies of Population*, Vol. 13, Dordrecht, Boston a Londýn : Kluwer Academic Publishers, 2004.

FREJKA, Tomas – Sardon Jean-Paul. Cohort birth order, parity progression ratio and parity distribution trends in developed countries. In: *Demographic Research*, 2007, 16, s. 315-374.

FREJKA, Tomas. Overview Chapter 3: Birth regulation in Europe: Completing the contraceptive revolution. In: T. Frejka et al. *Childbearing Trends and Policies in Europe. An Overview. Demographic Research*, 2008, 19, 5, s. 79.

FREJKA, Tomas. Overview Chapter 5: Determinants of family formation and childbearing during the societal transition in Central and Eastern Europe. In: T. Frejka et al. *Childbearing Trends and Policies in Europe. An Overview. Demographic Research*, 2008, 19, 5, s. 162-166.

FREJKA, Tomas – WESTOFF, Charles, F. Religion, Religiousness and Fertility in the US and in Europe. In: *European Journal of Population*, 2008, 24, s. 5-31.

FREJKA, Tomas – SOBOTKA, Tomáš – HOEM, M. Jan – TOULEMON, Laurent. Summary and general conclusions. Childbearing Trends and Policies in Europe. In: T. Frejka et al. *Childbearing Trends and Policies in Europe. An Overview. Demographic Research*, 2008, 19, 1, s. 9.

FRIEDAMAN, Debra – HECHTER, Michael – KANAZAWA, Satoshi. Theory of the Value of Children. In: *Demography* 1994, 31, 3, s. 375-401.

GAJDOŠ, Peter – PAŠIAK, Ján. *Vývoj sociálno-ekologickej situácie slovenskej spoločnosti*. Bratislava : VEDA, 1995.

GERBERY, Daniel. Rodinná politika na Slovensku v komparatívnej perspektíve. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 2006, 26, 3, s. 48-68.

GOLDSCHIEDER, Calvin. *Population, Modernization, and Social Structure*. Boston : Little, Brown and Company. 1971.

GOLDSCHIEDER, Calvin – MOSHER, William, D. Patterns of contraceptive use in the United States: The importance of religious beliefs. In: *Studies in Family Planning*, 1991, 22, pp. 102 - 115.

GREELEY, Andreew. M. *Religion in Europe at the end of the second millenium: A sociological profile*. Transaction Publishers, 2002.

HACKER, David. C. Child Naming, Religion and the Decline of Marital Fertility in nine–teenth Century America. In: *The History of the Family*, 1999, 4, 3, s. 339-365.

HAJNAL, John. European marriage pattern in historical perspective. In: D.V. Glass and D.E.C. Eversley. *Population in History*. Arnold, Londres. 1965, s. 101-143.

HAKIM, Catherine. A New Approach to Explaining Fertility Patterns: Preference Theory. In: *Population and Development Review* 2003, 29, 3, s. 349-374.

HAKIM, Catherine. *Work–Lifestyle Choices in the 21st Century – Preference theory*. New York : Oxford University Press, 2000.

HAKIM, Catherine. *Models of the Family in Modern Societies: Ideals and Realities*. Ashgate Publishing Company, 2003.

HAMPLOVÁ, Dana. Stručné poznámky o ideových prístupech k rodině v období socialismu. In: *Česko – francouzský dialog o dějinách evropské rodiny*. Praha : CEFRES, 2001.

HAŠKOVÁ, Hana. *Fenoméni bezdětnosti*. Praha : SLON, 2009.

HECHTER, Michael – KANZAWA, Satoshi. Sociological Rational Choice Theory. In: *Annual Review Sociology*, 1997, r. 23, s. 191-214.

HEINECK, Guido. *The relationship between religion and fertility: Evidence for Austria*. Granada : University of Granada, Department of Economic Theory and Economic History (Papers on Economics of Religion 06/01) 2006.

HEINEN, Jacqueline. Public/private: gender – social and political citizenship in Eastern Europe. In: *Theory and Society*, 1997, 26, s. 577-597.

HENRIPIN, Jacques. *Tendances et facteurs de la fécondité au Canada*. Ottawa : Bureau Fédéral de la Statistique, 1968.

HENRY Louis. Fondements théoriques des mesures de la fécondité naturelle. In: *Revue de l'Institut International de Statistique / Review of the International Statistical Institute*. 1953, 21, 3, s. 135-151.

HENRY Louis. Some Data on Natural Fertility. In: *Eugenics Quarterly*, 1961, 8, 2, s. 81-91.

HENRY, Louis. Mesure du temps mort en fecondite naturelle. In: *Population*, 1964, 19, s. 485-514.

HOLEC, Roman. *Polnohospodárstvo na Slovensku v poslednej tretine 19. storočia*. Bratislava : VEDA, 1991.

HORSKÁ, Pavla. Populační exploze po Evropu. In: P. Horská – M. Kučera – E. Maur – M. Stloukal. *Děťství, rodina a stáří v dějinách Evropy*. Praha : Panorama, 1990.

HORSKÁ, Pavla. Nový demografický režim. In: *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha : Mladá Fronta, 1998.

HÖHN, Charlotte – SCHUBNELL, Hermann. Bevölkerungspolitische Massnahmen und ihre Wirksamkeit in ausgewählten europäischen Industrieländern. In: *Zeitschrift für Bevölkerungs-wissenschaft*, 1986, 12, 1, s. 3-50.

CHESNAIS, Jean–Claude. *The Demographic Transition. Stages, Patterns, and Economic Implications*. Oxford : Oxford University Press, 1992.

CHESNAIS, Jean–Claude. Fertility, family and social policy in contemporary Western Europe. In: *Population and Development Review*, 1996, 22, 4, s. 729-739.

CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu?* I. diel. Bratislava : Roľnícka osveta, 1936.

CHURA, J. Alojz. *Slovensko bez dorastu?* II. diel, časť 1. Bratislava : Roľnícka osveta, 1938.

CHURA, J. Alojz – KIZLINK, Karol. *Slovensko bez dorastu?* II. diel, časť 2. Bratislava : Roľnícka osveta, 1939.

JASILIONIENE Aiva et al. Methods Protocol for the Human Fertility Database. 2015, dostupné z: <http://www.humanfertility.org/Docs/methods.pdf>

JUREČEK, Zdeněk. Ukazatele plodnosti žen z výsledků sčítání lidu. In: *Demografie*, 8, 1966, s. 1-16

KALIBOVÁ, Květa. *Romové z pohledu statistiky a demografie. Romové v České republice (1945–1998)*. Praha : Socioklub, 1999, s. 91-114.

KALINOVÁ, Lenka. *Sociální vývoj Československa 1969 – 1989*. Praha : Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, 1998.

KALMIJN, Matthijs. Explaining cross–national differences in marriage, cohabitation and divorce in Europe, 1990–2000. In: *Population studies*, 2007, 61, 3, s. 243-263.

KANTOROVÁ, Vladimíra. Education and entry into motherhood : The Czech Republic during the state socialism and the transition period (1970–1997). In: *Demographic Research*, Special Collection 3, Article 10, 2004, s. 245-274.

KATUŠA, Michal – ĎURČEK, Pavol. Očistená úhrnná plodnosť v krajoch Slovenskej republiky. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 2013, 23, 3, s. 46-65.

KIERNAN, Kathleen. E. Who remains childless? In: *Journal of Biosocial Science*, 1989, 21, 4, s. 387-398

KIM, Young. G. – SCHOEN, Robert. On the quantum and tempo of fertility : Limits to the Bongaarts–Feeney adjustment. In: *Population and Development Review*, 2000, 26, 3, s. 554-559.

KNODEL, John – VAN DE WALLE, Etienne. Lessons from the Past : Policy Implications of Historical Fertility Studies. In: *Population and Development Review*, 1979, 5, 2, s. 217-245.

KOCOURKOVÁ, Jirina. Domácnosti jednotlivců. In: Z. Pavlík (ed.) *Populační vývoj České republiky 1994*. Praha : Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta, Univerzita Karlova, 1994, s. 119-125.

KOHLER, Hans–Peter – PHILIPPOV, Dimitar. Variance effects in the Bongaarts–Feeney formula. In: *Demography*, 2001, 38,1, s. 1-16.

KOHLER, Hans–Peter – BILLARI, Francesco C. – ORTEGA, José A. The Emergence of Lowest–Low Fertility in Europe During the 1990s. In: *Population and Development Review*, 2002, 28, 4, s. 641-680.

KOHLER, Hans–Peter – ORTEGA, José Antonio. Tempo–Adjusted Period Parity Progression Measures, Fertility Postponement and Completed Cohort Fertility. In: *Demographic Research*, 2002, 6,6, s. 91-144.

KOREC, Pavol. *Regionálny rozvoj Slovenska v rokoch 1989 – 2004*. Bratislava : Geografika, 2005.

KOUBEK, Jozef. Populační politika Československé republiky v letech 1945–1980. In: *Demografie*, 1981, 23,1, s. 32-50.

KRAVDAL, Øystein. The importance of economic activity, economic potential and economic resources for the timing of first births in Norway. In: *Population Studies* 48, 2, 1994, s. 249-267.

KRAUS, Jaroslav. Průzkum plánování rodičovství (1985) – I. In: *Demografie*, 1987, 29, 1, s. 23-33.

KRAUS, Jaroslav. Průzkum plánování rodičovství (1985) – II. In: *Demografie*, 1987, 29, 2, s. 107-113.

KUČERA, Milan. Rozdíly v úrovni plodnosti obyvatelstva ČSSR. In: *Demografie* 5, 1963, s. 97-108

KUČERA, Milan. Reprodukce obyvatelstva v letech 1961–1980 podle výsledků sčítání. In: *Demografie* 26, 1984, s. 19-32.

KUČERA, Milan. Náboženské vyznání v obsahu sčítání lidu 1991. In: *Demografie*, 1991, 33, 1, s. 60-63.

KUČERA, Milan. *Populace České republiky 1918 – 1991*. Praha : Česká demografická společnost, Sociologický ústav AV ČR, 1994.

KUČERA, Milan. Neúplné rodinné domácnosti s dětmi. In: Z. Pavlík (ed.) *Populační vývoj České republiky 1994*. Praha : Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta, Univerzita Karlova, 1994, s. 104-110.

KUČERA, Milan. Rodinná politika a její demografické důsledky v socialistickém Československu. In: *Česko – francouzský dialog o dějinách evropské rodiny*, Praha : CEFRES, 2001.

KUČERA, Milan – KALIBOVÁ, Květa. Typologie domácnosti a rodin. In: Z. Pavlík (ed.) *Populační vývoj České republiky 1994*. Praha: Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta, Univerzita Karlova, 1994, s. 91-96.

KUČERA, Milan – FIALOVÁ, Ludmila. *Demografické chování obyvatelstva České republiky během přeměny společnosti po roce 1989*. Working Papers, WP 96:1. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 1996.

KUCHAŘ, Pavel – MACHONIN, Pavel. Změny vzdělanostní a kvalifikační struktury. In: M. Tuček – P. Machonin a kol. *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí*. Praha : SLON, 2003.

KULU, Hill. Why Fertility Levels Vary between Urban and Rural Areas? In: *Regional Studies*, 2013, 47, 6, s. 895-912.

KULU, Hill – VIKAT, Andreas. Fertility differences by housing type: the effect of housing conditions or selective moves? In: *Demographic Research*, 2007, 17, 26, s. 775-802.

LACLAVÍKOVÁ, Miriam – ŠVECOVÁ, Adriana. *Pramene práva na území Slovenska II (1790 – 1918)*. Trnava : Typi Universitatis Tyrnaviensis, 2012.

LARSEN, Ulla – VAUPEL, James, W. Hutterite Fecundability by Age and Parity: Strategies for Frailty Modeling of Event Histories. In: *Demography*, 1993, 30, 1, s. 81-102.

LEE, Ronald. The Demographic Transition: Three Centuries of Fundamental Change. In: *Journal of Economic Perspectives*, 2003, 17, 4, s. 167-190.

LEHRER, Evelyn, L. Religion As A Determinant of Economic and Demographic Behavior in the United States. In: *Population and Development Review*, 2004, 30, s. 707-726.

LENSKI, Gerhard. *The Religious Factor : A Sociological Study of Religion 's Impact on Politics, Economics and Family Life*. New York : Doubleday, 1961.

LERIDON, Henry. A new estimate of permanent sterility by age: Sterility defined as the inability to conceive. Paper presented at the annual meeting of the Population Association of America, Philadelphia, PA, March 31–April 2, 2005.

LERIDON, Henry. Natural Fertility and Controlled Fertility. Levels and Models. In: *Demography: Analysis and Synthesis*. Vol. I., London: Elsevier, 2006, s. 467–477.

LESNÝ, Ivan – MAŠKOVÁ, Miroslava. *Kohortní analýza poválečného vývoje plodnosti v ČSR a SSR*. Praha : Ústav pro filozofii a sociologii ČSAV, 1983.

LESTHAEGHE, Ron. 1995. The second demographic transition in Western countries: An Interpretation. In: K.O. Mason – A.M. Jenses (eds.) *Gender and family change in industrialized countries*. Oxford : Clarendon Press, 1995, s. 17-62.

LESTHAEGHE, Ron – WILLEMS, Paul. Is low fertility a temporary phenomenon in the European Union? In: *Population and Development Review*, 1999, 25, 2, s. 2011-228.

LESTHAEGHE, Ron. Postponement and recuperation : Recent fertility trends and forecasts in six Western European countries. Paper presented at the IUSSP Seminar „International perspectives on low fertility: Trends, theories and policies.“ Tokyo, 21–23 March 2001.

- LESTHAEGHE, Ron. The Unfolding Story of the Second Demographic Transition. In: *Population and Development Review*, 2010, 36, 2, s. 211-251.
- LESTHAEGHE, Ron. The second demographic transition: A concise overview of its development. In: *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 2014, 111, 51, s. 18112-18115.
- LESTHAEGHE, Ron – WILSON, Chris. Modes of Production, Secularization and the Pace of the Fertility Decline in Western Europe, 1870 – 1930. In: A. J. Coale – S. C. Watkins (eds.) *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton : Princeton University Press, 1986, s. 261-292.
- LESTHAEGHE, Ron – VANDERHOEFT, Camille. Ready, Willing, and Able: A Conceptualization of Transitions to New Behavioral Forms. In: J.B. Casterline (ed.) *Diffusion Processes and Fertility Transition: Selected Perspectives*. Washington: National Academies Press, 2001, s. 240-264.
- LESTHAEGHE, Ron – NEELS, Karl. From the First to the Second Demographic Transition – An Interpretation of the Spatial Continuity of Demographic Innovation in France, Belgium and Switzerland. In: *European Journal of Population*, 2002, 18, 4, s. 325-360.
- LESTHAEGHE, Ron – SURKYN, Johan. New forms of household formation in Central and Eastern Europe: Are they related to newly emerging value orientations? In: *Economic Survey of Europe 2002/1*. Economic Commission for Europe, United Nations, New York and Geneva, 2002, s. 197-216.
- LIVI-BACCI, Massimo. *A History of Italian Fertility during the Last Two Centuries*. Princeton New Jersey : Princeton University Press, 1977.
- LIVI-BACCI, Massimo. Social-Group Forerunners of Fertility Control on Europe. In: A.J. Coale – S.C. Watkins. (eds.) *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton, 1986, s. 182-200.
- LIVI BACCI Massimo. *A Concise History of World Population*. Oxford : Blackwall Publishers, 2001.
- LIVI BACCI Massimo. *Populace v evropské historii*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 2003.
- LIVI BACCI, Massimo – BRESCHI, Marco. Italian Fertility: an Historical Account. In: *Journal of Family History*, 1990, 15, 4, s. 385-408.
- LONDÁKOVÁ, Elena. Pochybné rovnostářstvo. Ženy za socializmu. In: *História revue*, 2004, 9-10, s. 33-36.
- LUTZ, Wolfgang. On The Concentration of Childbearing and Rearing in Austria. In: *ILASA Working Paper*. Wien : IIASA, The Division of Labor for Societies Reproduction, 1986.
- LUTZ, Wolfgang – SKIRBEKK, Vegard. Policies addressing the tempo effect in low-fertility countries. In: *Population and Development Review*. 2005, 31, 4, s. 699-720.
- LUTZ, Wolfgang – SKIRBEKK, Vegard – TESTA, Maria Rita. The Low-Fertility Trap Hypothesis: Forces that May Lead to Further Postponement and Fewer Births in Europe. In: *Vienna Yearbook of Population Research*, 2006, s.167-192.
- MATEJŮ, Petr. Vzdělání – mzda – životní úroveň. In: *Sociologický časopis*, 1986, 22, 6, s. 599-614.
- MATYSIAK, Anna – VIGNOLI, Daniele. Fertility and Women's Employment: A Meta-analysis. In: *European Journal of Population*, 2008, 24, s. 363-384.
- MATYSIAK, Anna – VIGNOLI, Daniele. Diverse Effects of Women's Employment on Fertility: Insights From Italy and Poland. In: *European Journal of Population*, 2013, 29, 3, s. 273-302.
- MCDONALD, Peter. Gender equity, social institutions and the future of fertility. In: *Journal of Population Research* 2000, 17, 1, s. 1-16.
- MCDONALD, Peter. Gender Equity in Theories of Fertility Transition. In: *Population and Development Review* 2000, 26, 3, s. 427-439.
- MCQUILLAN, Kevin. When Does Religion Influence Fertility? In: *Population and Development Review*, 2004, 30, 1, s. 2-56.
- MENDELSON, Ezra. *The Jews of East Central Europe between the world wars*. Bloomington, 1983.
- MLÁDEK, J. – ŠIROČKOVÁ, J. Kohabitácie ako jedna z foriem partnerského spoluzitia obyvateľstva Slovenska. In: *Sociológia*, 2004, 36, 5, s. 423-454.
- MONNIER, Alain – RYCHTÁŘIKOVÁ, Jitka. The division of Europe into East and West. In: *Population: An English Selection*. 1992, 4, s. 129-160.
- MORKES, František. Léta nadějí, iluzí i zklamání. Poznámky k proměnám vysokých škol v letech 1945–1953, In: B. Zilynská – P. Svobodný (eds.). *Věda v Československu v letech 1945 – 1953*. Sborník z konference (Praha, 18. – 19. novembra 1999), Praha : Karolinum, 1999, s. 21-37.
- MOŽNÝ, Ivo. *Rodina vysokoškolsky vzdělaných manželů*. Brno : Universita J. E. Purkyně v Brně, 1983, s. 77.
- MOŽNÝ, Ivo. *Sociologie rodiny*. Praha : SLON, 1999.
- MULÍK, Peter. Metódy a formy proticirkevnej politiky komunistických štátov strednej a juhovýchodnej Európy a ich zmeny v rokoch 1945 – 1989. In: FIAMOVÁ, M., JAKUBČIN, P. (eds.). *Prenasledovanie cirkvi v komunistických štátoch strednej a východnej Európy*. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2010, s. 234-272.
- NI BROLCHAÍN, Maire. East – West marriage contrasts, old and new. In: Blum, A., Rallu, J. L. (eds.). *European Population II. Demographic dynamics*. Paris (John Libbey, INED), 1993, s. 461-479.
- NI BROLCHAÍN, Maire. Tempo and the TFR. In: *Demography*, 2011, 48, 3, s. 841-861.

- NEYER, Gerda. Rodinná politika a plodnost v Evropě: pronatalitní politika v souvislosti s politikou gendrovou, politikou zaměstnanosti a opatřeními týkajícími se péče o děti. In: *Demografie*, 2009, 51, 4, s. 235-251.
- PAVLÍK, Zdeněk. *Demografická revoluce jako globální zákonitost populačního vývoje*. Praha : Přírodovědecká fakulta, Univerzita Karlova v Praze, 1977.
- PAVLÍK, Zdeněk – RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka – ŠUBRTOVÁ, Alena. *Základy demografie*. Praha : Academia, 1986.
- PELIKÁN, Jozef. Pět let existence půjček se státním příspěvkem mladým manželům. In: *Demografie*, 1978, 20, 4, s. 331-337.
- PEŠEK, Jan. Štátnopolitické orgány dozoru nad cirkvami na Slovensku v rokoch 1948–1989. In: M. Fiamová – P. Jakubčín (eds.) *Prenasledovanie cirkví v komunistických štátoch strednej a východnej Európy*. Bratislava : Ústav pamäti národa, 2010, s. 510-527.
- PHILIPOV, Dimitar. Fertility in times of discontinuous societal change. In: I. Kotowska – J. Józwiak (eds.). *Population of Central and Eastern Europe. challenges and opportunities*. Warsaw : Statistical Publishing Establishment, 2003, s. 665-689.
- PILINSKÁ, Viera a kol. *Demografická charakteristika rodiny*. Bratislava : INFOSTAT, 2005.
- PILINSKÁ, Viera. *Narodení v zahraničí*. Bratislava : INFOSTAT, 2013.
- POTANČOKOVÁ Michaela. Konštrukcia plánovaného rodičovstva v období štátneho socializmu v bývalom Československu. In: *Gender, rovné príležitosti*, 2007, 8, 2, s. 27-34.
- POTANČOKOVÁ, Michaela. *Plodnosť žien na Slovensku v období rokov 1950 – 2007 v generačnom pohľade*. Bratislava : INFOSTAT, 2008.
- POTANČOKOVÁ, Michaela. Intenzita a časovanie plodnosti na Slovensku – štandardné a očistené ukazovatele plodnosti. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 2008, 18, 4, s. 54-69.
- POTANČOKOVÁ, Michaela. *Prieřezové tabuľky plodnosti pre Slovenskú republiku*. Bratislava : INFOSTAT, 2010.
- POTANČOKOVÁ, Michaela. Zmena reprodukčného správania populácie Slovenska po roku 1989: trendy, príčiny a dôsledky. In: Piscová, M. (ed.) *Desaťročia premien slovenskej spoločnosti*. Bratislava: VEDA, SAV, 2011, s. 142-159.
- POTANČOKOVÁ, Michaela. Aká je intenzita plodnosti na Slovensku? Alternatívne indikátory plodnosti žien. In: *Forum Statisticum Slovaca*, 2013, 1, s. 82-90.
- POTANČOKOVÁ, Michaela – VAŇO, Boris – PILINSKÁ, Viera – JURČOVÁ, Danuša. Slovakia: Fertility between tradition and modernity. In: Frejka, T. – Hoem, I. – Sobotka, T. – Toulemon, L. (eds.). *Childbearing trends and policies in Europe. Demographic research* 19, Special collection 7, s. 973-1018.
- PRESSER, H. B. Comment: A gender perspective for understanding low fertility in posttransitional societies. In: R. A. Bulatao – J. B. Casterline (eds.) *Global fertility transition, supplement to Population and Development Review* 27, New York: Population Council, s. 177-183.
- PRESTON, Samuel. Family Sizes of Children and Family Sizes of Women. In: *Demography* 1976, 13, 1, s. 105-114.
- PRESTON, Samuel. Family Size Distribution. In: P. Demeny, G. McNicoll (eds.). *Encyclopedia of Population*. New York : Macmillan Reference, 2003, s. 376-377.
- PRŮCHA, Václav a kol. *Hospodárske a sociálne dejiny Československa 1918 – 1992. I. diel období 1918 – 1945*. Brno : Nakladatelství Doplněk, 2004.
- PRŮCHA, Václav a kol. *Hospodárske dejiny Československa v 19. a 20. storočí*. Bratislava : Pravda, 1974.
- PURŠ, Jaroslav. *Průmyslová revoluce*. Praha : Academia, 1973.
- RABUŠIC, Ladislav. *Kde ty všechny děti jsou? Porodnost v sociologické perspektivě*. Praha : SLON, 2001.
- RÁKOSNÍK, Jakub – ŠUSTROVÁ, Radka. *Rodina v zájmu státu. Populační růst a instituce manželství v českých zemích 1918 – 1989*. Praha : Nakladatelství Lidové Noviny, 2016.
- RALLU, Jean-Louis – TOULEMON, Laurent. Period fertility measures. The construction of different indices and their application to France, 1946–1989. In: *Population. An English Selection*, 1994, 6, s. 59-94.
- ROTHENBACHER, Franz. *The European Population 1850–1945*. CD–Rom. Basingstoke: Palgrave 2002.
- ROWLAND, Donald. T. Cross–National Trends in Childlessness. In: *Working Papers in Demography*, 1998, No. 73, s. 6.
- ROWLAND, Donald T. Historical Trends in Childlessness. In: *Journal of Family Issues*. 2007, 28, 10, s. 1314–1315.
- RŮŽIČKOVÁ, Markéta – HAMPLOVÁ, Dana. Analýza vztahu náboženského vyznání a plodnosti ve sčítání lidu 2011 (se zařazením vlivu dalších proměnných). In: *Demografie*, 2016, 58, s. 213-229.
- RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka. Sňatečnost svobodných v České republice dříve a dnes. In: *Demografie*, 1995, 37, 3, s. 157-172.
- RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka. Změny v generační plodnosti v České republice se zaměřením na vzdělání žen. In: *Demografie*, 2004, 46, 2, s. 77-90.

- RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka. Je % nemanželsky narozených v ČR projevem westernizace? In: *Demografie info*. 2007. Dostupné z http://www.demografie.info/?cz_detail_clanku&artclID=430
- RYCHTAŘÍKOVÁ, Jitka. Diferenční plodnost v České republice podle rodinného stavu a vzdělání v kohortní perspektivě. In: Hamplová, D. – Rychtaříková, J. – Pikálková, S. (eds.): *České ženy. Vzdělání, partnerství, reprodukce*. Praha : Sociologický ústav Akademie věd České republiky, 2003, s. 40-82.
- SALNER, Peter. Transformácia židovskej rodiny (pokús o modelovú analýzu). In: M. Botíková – L. Herzánová – M. Bobáková (eds.) *Nerolnícka rodina na Slovensku*. Bratislava, 2007, s. 126-132.
- SALNER Peter. *Židia na Slovensku medzi tradíciou a asimiláciou*. Bratislava, 2000.
- SALNER, Peter. Židovská komunita na Slovensku. In: B. Soukupová et al. *Úvod do antropológie etnických menšín*. Praha, 2011, s. 67-85.
- SALVINI, Silvana – SANTINI, Antonio. Marital and Nonmarital Fertility. In: *Demography: Analysis and Synthesis*. Vol. I., London : Elsevier, 2006.
- SAXONBERG, Steven – SIROVÁTKA, Tomáš. Failing Family Policy in Post-Communist Central Europe. In: *Journal of Comparative Policy Analysis*, 2006, 8, 2, s. 185-202.
- SHARLIN, Allan. Urban–Rural Differences in Fertility in Europe during the Demographic Transition. In: Ansley, J. Coale – Susan Cotts Watkins (eds.) *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton : Princeton University Press, 1986, s. 234.
- SHKOLNIKOV Vladimir M. – ANDREEV Evgueni M. – HOULE René – VAUPEL James W. The Concentration of Reproduction in Cohorts of Women in Europe and the United States. In: *Population and Development Review* 2007, 33, 1, s. 67–99
- SCHMIDT, Gunther – SIGUSCH, Volkmar. Changes in Sexual Behavior Among Young Males and Females between 1960–1970. In: *Archives of Sexual Behavior*, 1972, 2, 1, 27-45.
- SIMONOVÁ, Natalie. Vzdělanostní nerovnosti a vzdělanostní mobilita v období socialismu. In: P. Matejů – J. Straková et al. *(Ne)Rovné šance na vzdělání. Vzdělanostní nerovnosti v České republice*. Praha : Academia, 2006.
- SLAVÍK, Vladimír – GRÁC, Róbert. Proces urbanizácie a migrácia obyvateľstva v kontexte vývoja sídelnej štruktúry Slovenskej republiky. In: B. Bleha ed. *Populačný vývoj Slovenska na prelome tisícročí – kontinuita či nová éra*. Bratislava : Geografika, 2009, s. 236-255.
- SMITH, T.E. The Cocos–Keeling Islands: A Demographic laboratory. In: *Population Studies*, 1960, 14, 2, s. 94-129.
- SMITH, H. L. – MORGAN, P. – KOROPECKYJ–COX, T. A decomposition of trends in the nonmarital fertility ratios of black and whites in the United States, 1960 – 1992. In: *Demography*, 1996, 33, 2, s. 141-151.
- SOBOTKA, Tomáš. Ten years of rapid fertility changes in the European post-communist countries. Evidence and interpretation. In: *Working Paper Series* 02–1, July 2002, Groningen : Population Research Centre, 2002.
- SOBOTKA, Tomáš. Potratovosť. In: Z. Pavlík (ed.). *Populační vývoj České republiky 1990 – 2002*. Praha : Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, 2002, s. 49-56.
- SOBOTKA, Tomáš. Změny v časování mateřství a pokles plodnosti v České republice v 90. letech. In: *Demografie*, 2003, 45, 2, s. 77-87.
- SOBOTKA, Tomáš. Re-Emerging Diversity: Rapid Fertility Changes in Central and Eastern Europe After the Collapse of the Communist Regimes. In: *Population (English Edition)*, 2003, 58,4/5, s. 451-485.
- SOBOTKA, Tomáš. Understanding lower a later fertility in Central and Eastern Europe. In: I. Kotowska, J. Józwiak. *Population of Central and Eastern Europe. Challenges and Opportunities*. Warsaw: Statistical Publishing Establishment, 2003, s. 691-724.
- SOBOTKA, Tomáš. *Postponement of Childbearing and Low Fertility in Europe*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen. 2004, s. 196-199.
- SOBOTKA, Tomáš. Childlessness societies? Trends and projections of childlessness in Europe and the United States. In: *Population Association of America 2005 Annual Meeting Program*. Philadelphia, Pennsylvania March 31–April 2, 2005.
- SOBOTKA, Tomáš. Bezdětnost v České republice. In: D. Hamplová – P. Šalamounová – G. Šamanová (eds.) *Životní cyklus sociologické a demografické perspektivy*. Praha : Sociologický ústav SAV, 2006.
- SOBOTKA, Tomáš. Fertility in Central and Eastern Europe after 1989: Collapse and Gradual Recovery. In: *Historical Social Research*, 2011, 36, 2, s. 246-296.
- SOBOTKA, Tomáš – ADIGÜZEL, Feray. *Religiosity and Spatial Demographic Differences in the Netherlands*. Groningen : University of Groningen, 2002.
- SOBOTKA, Tomáš – ŠTASTNÁ, Anna – ZEMAN, Kryštof – HAMPLOVÁ, Dana – KANTOROVÁ, VLADIMÍRA. Czech Republic: A rapid transformation of fertility and family behaviour after the collapse of state socialism. In: *Demographic Research*, 19, 14, 2008, s. 403-454.
- SOBOTKA, Tomáš – SKIRBEKK, Vegard – PHILIPPOV, Dimitar. Economic Recession and Fertility in the Developed World. In: *Population and Development Review* 2011, r. 37, 2, s. 267-306.

SOBOTKA, Tomáš – ZEMAN, Kryštof – LESTHAEGHE, Ron – FREJKA, Tomas. Postponement and recuperation in cohort fertility: new analytical and projection methods and their application. In: *European Demographic Research Papers* 2011–2, Vienna : Vienna Institute of Demography, Austrian Academy of Sciences.

SOBOTKA, Tomáš – ZEMAN, Kryštof – LESTHAEGHE, Ron – FREJKA, Romas – NEELS, Karl. Postponement and Recuperation in Cohort Fertility: Austria, Germany and Switzerland in a European Context. In: *Comparative Population Studies – Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 2011, 36, 2–3, s. 417–452.

SPIELAUER, Martin. Concentration of Reproduction in Austria: General Trends and Differentials by Educational Attainment and Urban–Rural Setting. In: W. Lutz – G. Feichtinger (eds.): *Vienna Yearbook of Population Research*, 2005.

SRB, Vladimír. Romové podle sčítání lidu 1970. In: *Demografie*, 13, 1971, s. 374–376.

SRB, Vladimír. Šetření plodnosti (1977), (1. část). In: *Demografie*, 1979, 21, 1, s. 4–14.

SRB, Vladimír. Šetření plodnosti (1977), (2. část). In: *Demografie*, 1979, 21, 2, s. 97–106.

SRB, Vladimír. Šetření plodnosti (1977), (3. část). In: *Demografie*, 1979, 21, 3, s. 205–213.

SRB, Vladimír. Šetření plodnosti (1977), (Dokončení). In: *Demografie*, 1979, 21, 4, s. 302–310.

SRB, Vladimír. *Populácia Slovenska 1918 – 1938*. Bratislava : INFOSTAT, 2002.

SRB, Vladimír – KUČERA, Milan. *Výzkum o rodičovství*. Praha, 1956.

SRB, Vladimír – KUČERA, Milan – VYSUŠILOVÁ, Dagmar. Průzkum manželství, antikoncepce a potratů (1959). In: *Demografie*, 1961, 3, 3, s. 209–222.

SRB, Vladimír – KUČERA, Milan. Plodnost obyvatelstva ČSSR v letech 1950–1960. In: *Demografie* 4, 1962, s. 224–239.

STLOUKAL, Libor. Potratovost. In: Z. Pavlík (ed.). *Populační vývoj České republiky 1996*. Praha : Katedra demografie a geodemografie, Přírodovědecká fakulta Univerzity Karlovy, 1997, s. 37–44.

STLOUKAL, Libor. Understanding the ‘abortion culture’ in Central and Eastern Europe. In: H. P. David (ed.) *From Abortion to Contraception: A Resource to Public Policies and Reproductive Behaviour in Central and Eastern Europe from 1917 to the Present*. Westport, Connecticut: Greenwood Press, 1999, s. 23–37.

STODOLA, Emil. *Štatistika Slovenska*. Martin, 1912.

SULLEROTOVÁ, Evelyn. *Kříže rodiny*. Praha : Karolinum, 1998.

SVETONĚ, Ján. *Obyvateľstvo Slovenska za kapitalizmu*. Bratislava : Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 1958.

SVETONĚ, Ján – VÁVRA, Zdeněk. *Reprodukcia obyvateľstva v Československu po druhej svetovej vojne*. Bratislava : Vydavateľstvo SAV, 1965.

ŠÍDLO, Luděk – ŠPROCHA, Branislav. Transformace plodnosti Česka a Slovenska v 20. a na začátku 21. století v generační perspektivě. In: Tišliar, P. – Šprochová, T. – Vargová, L. (eds.) *Populačné štúdie Slovenska* 7, Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2015, s. 121–136.

ŠÍDLO, Luděk – ŠPROCHA, Branislav – KURKIN, Roman. Kohortní plodnost Česka a Slovenska ve výsledcích sčítání lidu 1991–2011. In: Klobučník, M. – Szabo, M. – Bleha, B. (eds.) *Transformácia slovenskej spoločnosti vo svetle výsledkov posledných troch populačných cenzov*. Bratislava : ŠÚ SR, 2015, s. 161–168.

ŠKORVÁNKOVÁ, Eva – HRNČIAROVÁ, Daniela. Ženy v období autonómneho Slovenska. In: *Historické štúdie*. Bratislava : Stimul, 2013, s. 261–298.

ŠPROCHA, Branislav. Rozdiely v úrovni plodnosti rómskych žien na Slovensku v závislosti od stupňa integrácie. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 2007, 17, 1–2, s. 141–149.

ŠPROCHA, Branislav. Plodnosť Rómov na Slovensku. In: *Demografie*, 2007, 49, 3, s. 191–201.

ŠPROCHA, Branislav. Vývoj vzdelanostnej štruktúry a vzdelávania na Slovensku. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 2010, 20, 1, s. 3–30.

ŠPROCHA, Branislav. Generačná analýza vzdelanostnej štruktúry obyvateľstva Slovenska. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 2010, 20, 1, s. 31–48.

ŠPROCHA, Branislav. Populačný vývoj Slovenska v rokoch 1938 – 1945. In: Tišliar, P. (ed.) *Populačné štúdie Slovenska* I. Krakov: Spolok Slovákov v Poľsku, 2013.

ŠPROCHA, Branislav. Zmeny v reprodukčnom správaní obyvateľstva Slovenska po roku 1989 (charakteristika demografického vývoja Slovenska). In: M. Londák, s. Michálek a kol. *20 rokov samostatnej Slovenskej republiky. Jedinečnosť a diskontinuita historického vývoja*. Bratislava : VEDA, 2013, s. 611–631.

ŠPROCHA, Branislav. Odkladanie a rekuperácia plodnosti v kohortnej perspektíve v Českej republike a na Slovensku. In: *Demografie*, 2014, 3, s. 219–233.

ŠPROCHA, Branislav. Reprodukcia obyvateľstva Slovenska počas druhej svetovej vojny I. časť. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 2014, r. 24, 4, s. 45–48.

ŠPROCHA, Branislav. *Reprodukcia rómskeho obyvateľstva na Slovensku a prognóza jeho populačného vývoja*. Bratislava : OF PRINT JH, 2014.

ŠPROCHA, Branislav. Transformácia generačnej plodnosti na Slovensku. Odkladanie a rekuperácia pôrodov v generačnej perspektíve. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 2015, 25, 2, s. 14-32.

ŠPROCHA, Branislav. Transformácia reprodukčného správania a rodinné domácnosti na Slovensku. In: Chorvát, Ivan – Džambazovič, Roman (eds.) *Rodina na Slovensku v teórii a vo výskume*. Bratislava: STIMUL, 2015, s. 73-77.

ŠPROCHA, Branislav. Odkladanie pôrodov do vyššieho veku a nízka plodnosť v krajinách vyšeľhadskej skupiny. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 2016, 26, 2, s. 31-46.

ŠPROCHA, Branislav. Transformácia sobášnosti slobodných v Českej a Slovenskej republike v prierezo­vom a kohortnom pohľade. In: *Demografie*, 2016, 58, 3, s. 237-238.

ŠPROCHA, Branislav. Plodnosť žien Slovenska podľa výsledkov sčítania 2011. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 2016, 26, 4, s. 35-53.

ŠPROCHA, Branislav – MAJO, Juraj. *Storočie populačného vývoja Slovenska I.: demografické procesy*. INFOSTAT: Bratislava, 2016.

ŠPROCHA, Branislav – VAŇO, Boris – BLEHA, Branislav. *Prognóza vývoja rodín a domácností na Slovensku do roku 2030*. Bratislava : Ekonóm, 2014

ŠPROCHA, Branislav – POTANČOKOVÁ, Michaela. *Vzdelanie ako diferenčný faktor reprodukčného správania*. Bratislava : INFOSTAT, 2010.

ŠPROCHA, Branislav – POTANČOKOVÁ, Michaela. Potratovosť vo vybraných rómskych komunitách na Slovensku. In: *Demografie*, 2007, 50, 1, s. 32-41.

ŠPROCHA, Branislav – ŠPROCHOVÁ, Terézia. Plodnosť žien na Slovensku podľa výsledkov sčítania ľudu 1930. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 2015, 25, 4, s. 49-67.

ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Náčrt vývoja sobášnosti na Slovensku v rokoch 1919 – 1937*. Bratislava: STIMUL, 2008.

ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Plodnosť a celková reprodukcia obyvateľstva Slovenska v rokoch 1919–1937*. Bratislava : STIMUL, 2008.

ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Plodnosť žien na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Demografie*, 2010, 2, s. 103-119

ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Plodnosť v mestách a na vidieku v medzivojnovom období. In: *Forum Statisticum Slovaca*, 2011, 6, s. 192-199.

ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Znalosť čítania a písania obyvateľstva Slovenska podľa výsledkov sčítania ľudu 1921 a 1930. In: *Slovenská štatistika a demografia*, 2012, 22, 4, s. 67-84.

ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska v sčítaniach ľudu 1919 – 1940*. Brno : Tribun EU, 2012.

ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Charakter plodnosti na Slovensku v medzivojnovom období. In: *Historická demografie*, 2014, 38, 1, s. 57-76.

ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. The Demographics of the Jewish Population of Slovakia. In: *Judaica Bohemiae* XLIX–2, 2014, s. 5-44.

ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. *Demografický obraz Slovenska v rokoch 1938 – 1945*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2016.

ŠPROCHA, Branislav – TIŠLIAR, Pavol. Obraz rómskej populácie v Uhorsku na konci 19. storočia. In: *Historický časopis*, 2016, r. 64, 2, s. 267-298.

ŠPROCHA, Branislav – VAŇO, Boris. *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2014*. Bratislava: INFOSTAT, 2015.

ŠPROCHA, Branislav – VAŇO, Boris – BLEHA, Branislav. *Prognóza vývoja obyvateľstva v okresoch Slovenskej republiky do roku 2035*. Bratislava : FABER, 2013.

ŠŤASTNÁ, Anna. Zakladání rodiny a narození prvního a druhého dítěte. In: Kuchařová, V. – Šťastná, A. (eds.). *Partnerství, rodina a mezigenerační vztahy v české společnosti*. Praha: VÚPSV, 2009, s. 29-49.

ŠVECOVÁ, Soňa. Príspevok k obyčajovému právu na Slovensku. In: *Český lid*, 61, 1974, s. 7-16.

TIETZE, Christopher. Reproductive Span and Rate of Reproduction among Hutterite Women. In: *Obstetrical & Gynecological Survey*. 1957, 12, 5, s. 89-97.

TIŠLIAR, Pavol. Náčrt populačnej politiky na Slovensku v rokoch 1918–1945. In: TIŠLIAR, Pavol (ed.) *Populačné štúdie Slovenska I*. Krakov 2013, s. 19-90.

TIŠLIAR, Pavol. Přípravný proces súpisu domov a bytov a sčítania ľudu na Slovensku v roku 1940. In: Tišliar, P. (ed.). *Populačné štúdie Slovenska 6*. Bratislava : Muzeológia a kultúrne dedičstvo, 2015, s. 33-61.

TIŠLIAR, Pavol. Transformácia plodnosti na Slovensku v 19. a 20. storočí (teoretické a metodologické východiská z pohľadu historickej demografie). In: *Slovenská štatistika a demografia*, 2015, 25, 2, s. 3-13.

TOULEMON, Laura. Very few couples remain voluntarily childless. In: *Population: An English Selection*, 1996, 8, s. 1-28.

TRANČÍK, Martin. *Medzi starým a novým. História kníhkupeckej rodiny Steinerovcov v Bratislave*. Bratislava, 1997.

TUČEK, Milan a kol. *Dynamika české společnosti a osudy lidí na přelomu tisíciletí*. Praha : SLON, 2003.

van de KAA, J. Dirk. Europe's Second Demographic Transition. In: *Population Bulletin*, 42, 1, 1987.

van de KAA, Dirk, J. The Second Demographic Transition Revisited: Theories and Expectations. In: *Werkstukken*, No. 109, 1988..

- van de KAA, Dirk. The second demographic transition revisited: Theories and expectations. In: G. Beets et al. (eds.) *Population and family in Low Countries 1993: Late fertility and other current issues*. NIDI/CBGS Publication, No. 30, Swets and Zeitlinger, Berwyn, Pennsylvania/Amsterdam, s. 81-126.
- van de KAA, Dirk. The second demographic transition revisited: Theories and expectations. In: G. Beets et al. *Population and family in the Low Countries 1993: Late fertility and other current issues*. Berwyn/Amsterdam: Swets and Zeitlinger, 1994, s. 81-126.
- van de KAA, Dirk. Anchored narratives: The story and findings of half a century of research into determinants of fertility. In: *Population Studies*, 1996, 50, 3, s. 389-432.
- van de KAA, Dirk. Options and Sequences: Europe's demographic patterns. In: *Journal of the Australian Population Association*, 1997, 14, 1, s. 1-29.
- van de KAA, Dirk. The idea of a Second Demographic Transition in industrialized countries. In: *Sixth Welfare Policy Seminar of the National Institute of Population and Social Security*, Tokyo, Japan, 29 January 2002.
- VAN IMHOFF Evert, KEILMAN, Nico. On the quantum and tempo of fertility: comment. In: *Population and development Review*, 2000, 26, 3, s. 549-553.
- VAN DE WALLE, Etienne. *The female population on France in the nineteenth century*. Princeton, 1974.
- VAN DE WALLE, Francine. Education and the Demographic Transition in Switzerland. In: *Population and Development Review*, 1980, 6, 3, s. 463-472.
- VAŇO, Boris (ed.). *Populačný vývoj na Slovensku v rokoch 1945–2000*. Bratislava : INFOSTAT, 2001.
- VAŇO, Boris (ed.). *Prognóza vývoja obyvateľstva SR do roku 2050*. Bratislava : INFOSTAT, 2002.
- VAŇO, Boris. *Prognóza vývoja rómskeho obyvateľstva v SR do roku 2025*. Bratislava : INFOSTAT, 2002.
- VAŇO, Boris (ed.). *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2004*. Bratislava : INFOSTAT, 2005.
- VAŇO, Boris (ed.). *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2006*. Bratislava : INFOSTAT, 2007.
- VAŇO, Boris (ed.). *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2008*. Bratislava : INFOSTAT, 2009.
- VAŇO, Boris. Štátne opatrenia súvisiace s narodením a výchovou detí. In: B. Bleha (ed.) *Populačný vývoj Slovenska na prelome tisícročí kontinuita či nová éra?* Bratislava: Geografika, 2009, s. 297-313.
- VAŇO, Boris (ed.). *Populačný vývoj v Slovenskej republike 2011*. Bratislava : INFOSTAT, 2012.
- VAŇO, Boris. Hodnotenie faktora plodnosti v populačných prognózach Slovenska. In: *Prognostické práce*, 2015, 7, 2, s. 157-179.
- VAŇO, Boris. Ženy podľa počtu narodených detí v kontexte opatrení na zvyšovanie pôrodnosti. In: Klobučník, M. – Szabo, M. – Bleha, B. (eds.) *Transformácia slovenskej spoločnosti vo svetle výsledkov posledných troch populačných cenzov*. Bratislava : ŠÚ SR, 2015, s. 161-168.
- VAŇO, Boris – BLEHA, Branislav. *Prognóza vývoja obyvateľstva v okresoch SR do roku 2025*. Bratislava : INFOSTAT, 2008.
- VAUPEL, James W. – GOODWIN, Dianne G. The Concentration of Reproduction among US Women, 1917–80. In: *Population and Development Review*, 1987, 13, 4, s. 723-730.
- VEČERNÍK, Jiří. *Občan a tržní ekonomika. Příjmy, nerovnost a politické postoje v české společnosti*. Praha : Nakladatelství Lidové noviny, 1998.
- VEREŠ, Pavel. Vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1880–1910. In: *Demografie*, 1983, 25, s. 202-207.
- VEREŠ, Pavel. Regionální vývoj plodnosti na Slovensku v letech 1910–1980. In: *Demografie*, 1986, 28, 2, s. 110-117.
- VEREŠÍK, J. Ekonomická aktivita obyvateľstva a príslušnosť k hospodárskym odvetviám. In: kol. autorov: *Slovensko, Ľud*, I. časť. Bratislava: Obzor, 1974, s. 412-426.
- VESELÁ, Anna. Cenzové domácnosti a odhad potreby bytov. In: *Demografie* 1980, 22, 3, s. 238-242.
- VOBECKÁ, Jana. *Demographic Avant-Garde: Jews in Bohemia between Enlightenment and Shoah*. Budapest–New York: Central European university Press, 2013.
- VOLKO, Viliam. K objektivizácii potreby a zdrojov bytového fondu. In: *Demografie*, 1980, 22, 3, s. 223-232.
- VOMÁČKOVÁ, O. Definice Cikána–Roma při sčítání lidu 1970. In: *Demografie*, roč. 13, 1971, s. 176.
- YAMAGUCHI, Kazuo – BEPPU, Motomi. Survival probability indices of period total fertility rate. In: *Population Association of America 2004 Annual Meeting Program*, Boston, April 1–3 2004. Dostupné na: <http://paa2004.princeton.edu/papers/40429>.
- ZEMAN, Kryštof. Alternativní metody analýzy plodnosti. *demografie.info*, 2010, dostupné na: http://www.demografie.info/?cz_detail_clanku=&artclID=698.
- ZHANG, Li. Religious affiliation, religiosity, and male and female fertility. In: *Demographic Research*, 2008, 18, 8, s. 233-262.

Zdroje údajov

- A Magyar korona országainak 1910.évi népszámlálása. Ötödik rész. Részletes Demografia. In: *Magyar statisztikai közlemények*, Új sorozat 61. Kötet. Budapest : A Magyar kir. Statisztikai hivatal, 1916, s. 90-99.
- A Magyar szent korona országainak 1900.évi népszámlálása. Harmadik rész. A népesség részletes leírása. In: *Magyar statisztikai közlemények*, Új sorozat 5. Kötet. Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal, 1907, s. 152-175.
- Demografická příručka*. Praha : Český statistický úřad, 1996.
- Historická statistická ročenka ČSSR*. Praha : Federální statistický úřad, 1985.
- Népmozgalma 1900, 1901 és 1902 évi. In: *Magyar Statisztikai Közlemények*. A Magyar Korona Országainak Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1905.
- Népmozgalma 1903, 1904 és 1905 évi. In: *Magyar Statisztikai Közlemények*. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1907.
- Népmozgalma 1906, 1907 és 1908 évi. In: *Magyar Statisztikai Közlemények*. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1910.
- Népmozgalma 1909, 1910, 1911 és 1912 évi. In: *Magyar Statisztikai Közlemények*. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1916.
- Népmozgalma 1913 – 1918 évi. In: *Magyar Statisztikai Közlemények*. A Magyar Szent Korona Országainak Budapest : A Magyar Kir. Központi Statisztikai hivatal. 1924.
- Pohyb obyvateľstva na Slovensku v rokoch 1945 – 1948*. Bratislava : Slovenský štatistický úrad, 1959.
- Pohyb⁷⁴⁰ obyvateľstva v bývalém Československu v letech 1934 – 1937. In: *Československá statistika* sv. 163, řada XIV., sešit 7. Praha : SÚS, 1941.
- Pohyb obyvateľstva v Československé republice v letech 1919 – 1920. In: *Československá statistika* sv. 53, řada XIV., sešit 1. Praha : SÚS, 1929.
- Pohyb obyvateľstva v Československé republice v letech 1921 – 1922. In: *Československá statistika* sv. 59, řada XIV., sešit 2. Praha : SÚS, 1929.
- Pohyb obyvateľstva v Československé republice v letech 1923 – 1924. In: *Československá statistika* sv. 63, řada XIV., sešit 3. Praha : SÚS, 1930.

⁷⁴⁰ Pohyby obyvateľstva v rokoch 1945 – 1991 ďalej nerozpisujeme, keďže za každý rok tohto časového obdobia bol vydaný jeden Pohyb obyvateľstva.

- Pohyb obyvateľstva v Československé republice v letech 1925 – 1927. In: *Československá statistika* sv. 77, řada XIV., sešit 4. Praha : SÚS, 1932.
- Pohyb obyvateľstva v Československé republice v letech 1928 – 1930. In: *Československá statistika* sv. 121, řada XIV., sešit 5. Praha : SÚS, 1936.
- Pohyb obyvateľstva v Československé republice v letech 1931 – 1933. In: *Československá statistika* sv. 145, řada XIV., sešit 6. Praha : SÚS, 1938.
- Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921. I. díl. In: *Československá statistika* sv. 9, řada VI., sešit 1. Praha : Státní úřad statistický, 1924.
- Sčítání lidu v republice Československé ze dne 15. února 1921. III. díl. In: *Československá statistika* sv. 37, řada VI., sešit 6. Praha : Státní úřad statistický, 1927.
- Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl I. Růst, koncentrace a hustota obyvateľstva, pohlaví, věkové rozvrstvení, rodinný stav, státní příslušnost, národnost, náboženské vyznání. In: *Československá statistika* sv. 98, řada VI., sešit 7. Praha : Státní úřad statistický, 1934.
- Sčítání lidu v republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl III. Ostatní data demografická (vnitřní stěhování, tělesné vedy, znalost čtení a psaní, cizinci). In: *Československá statistika* sv. 146, řada VI., sešit 11. Praha : Státní úřad statistický, 1937.
- Sčítání lidu v Republice Československé ze dne 1. prosince 1930. Díl IV. Část 1. Počet živě narozených v posledním manželství. In: *Československá statistika* sv. 126, Praha 1936.
- Sčítání lidu v Republice Československé ke dni 1. března 1950. Díl III. Iodnost žen. In: *Československá statistika* sv. 6, Praha: Státní úřad statistický, 1957.
- SČÍTÁNÍ lidu, domů a bytů v Československé socialistické republice k 1. březnu 1961. Díl I. Demografické charakteristiky obyvateľstva. In: *Československá statistika* sv. 35, Praha: Ústřední komise lidové kontroly a statistiky 1965, s. 115 a 121.
- Sčítání lidu, domů a bytů k 1. 12. 1970. Plodnost všech žen a žen vdaných podle věku ženy v době sčítání, manželské páry a faktická manželství podle věku obou manželů (druha a družky), vdané ženy podle počtu a stáří závislých dětí a podle věku a ekonomické aktivity ženy. In: *Československá statistika* sv. 116, Praha : Federální statistický úřad, 1974.
- Štatistické zprávy* 1/1942, Bratislava : Štátny štatistický úrad.
- Štatistické zprávy* 2-3/1942, Bratislava : Štátny štatistický úrad.
- Štatistické zprávy* 4/1942, Bratislava : Štátny štatistický úrad.
- Štatistické zprávy* 7/1942, Bratislava : Štátny štatistický úrad.
- Štatistické zprávy* 10/1942, Bratislava : Štátny štatistický úrad.

Štatistické zprávy 11-12/1942, Bratislava : Štátny štatistický úrad.
Štatistické zprávy 3/1943, Bratislava : Štátny štatistický úrad.
Tabuľky sňatečnosti slobodných ČSSR, ČSR a SSR za roky 1961 – 1988. FSÚ, 1989.
Věkové složení obyvatelstva v letech 1920 – 1937 a 1945 – 1979 (ČSSR, ČSR, SSR). In: *Česká statistika* sv. 27. Praha : Český statistický úřad, 1981.
Zprávy Štátneho plánovacieho a štatistického úradu 1946. Bratislava : Štátny plánovací a štatistický úrad, 1946.

Internetové zdroje

EUROSTAT

<http://ec.europa.eu/eurostat/data/database>

Human Fertility Collections

<http://www.fertilitydata.org/cgi-bin/index.php>

The Human Fertility Database

<http://www.humanfertility.org/cgi-bin/main.php>

Statistical Yearbook, League of Nations

<http://digital.library.northwestern.edu/league/stat.html>

Ďalšie zdroje údajov:

Primárne údaje Štatistického úradu Slovenskej republiky - zisťovanie prirodzeného a migračného pohybu obyvateľstva roky 1992-2015

Primárne údaje Štatistického úradu Slovenskej republiky - Sčítanie ľudu, domov a bytov 1980, 1991; Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001 a 2011

Názov: Transformácia plodnosti na Slovensku v 20. a na začiatku 21. storočia

© RNDr. Branislav Šprocha, PhD. - © prof. PhDr. Pavol Tišliar, PhD.

Vydalo: Muzeológia a kultúrne dedičstvo, o.z. v spolupráci s Centrom pre historickú demografiu a populačný vývoj Slovenska, FiF UK v Bratislave

1. vydanie, Bratislava 2016

Rozsah: 376 s., 23,7 AH

ISBN 978-80-89881-02-4